

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 1 (478)

СІЧЕНЬ – ЛЮТИЙ 2008

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, *С.В.Віднянський*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *В.І.Кузнецов* (заст. головного редактора), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Решет* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трошинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Решет*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Квітка*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: канд. іст. наук *А.Г.Плахонін*, *О.В.Жданович*
www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – Т.В.Манчінська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 25.01.2008 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1150 прим. Зам. №8-2011

Оригінал-макет виготовлено у СПД Кундельський В.М.
м. Баранівка, Київська обл., вул. Польова, 19.
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «ВІПОЛ»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

До 90-річчя утворення УНР

Верстюк В. Ф. Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення	4
Бойко О. Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917–1918 рр.)	31
Скальський В. В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції	46
Гай-Нижник П. П. Народне міністерство фінансів УНР: проблеми становлення (січень–квітень 1918 р.)	59
Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні	75

До 150-річчя від дня народження академіка Д.І.Багалія

Богданина О. М. (Харків). Слобідський літописець історії України Д.І.Багалій	88
Герасименко Н. О. Листи Д.І.Багалія: з епістолярної спадщини О.М.Лазаревського	113

Білоус Н. О. До питання про запровадження маґдебурзького права в Києві	123
Скржинська М.В. Морські шляхи ольвійських кораблів	135
Лавриненко Н. П. (Черкаси). Медведівський Миколаївський монастир: від перших згадок до ХХІ ст.	141
Реєнт О. П. Українсько-білоруські взаємини у ХІХ – на початку ХХ ст.: період становлення	161

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття	169
Синкевич Є. Г. (Херсон). Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини ХІХ–ХХ ст.	194
Новиков С. Є. (Мінськ, Республіка Білорусь). Білорусь у роки Першої світової війни в німецьких історичних студіях	202

Р Е Ц Е Н З І Ї

Піріг Р. Я. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика	213
Ільюшин І. І. Бжоза Ч., Сова А.-Л. Історія Польщі 1918–1945	216
Ковальчук О. О. В.Макар. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади	219
Блануца А. В., Ващук Д. П. Государев двор в истории России XV–XVII столетий	221

К а з ь м и р ч у к Г. Д. О.Кіян. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи» 223

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Світленко С. І., Мирончук В. Д., Бобилева С. Й. (Дніпропетровськ). Міжнародна наукова конференція «Німці України і Росії в конфліктах і компромісах ХІХ–ХХ ст.»	225
Попова Т. М., Пригарін О. А. (Одеса). Х Міжнародна наукова конференція «Болгари у Північному Причорномор'ї»	226
Дмитрук В. І. Міжнародна наукова конференція «Радянський Союз, Австрія і міжнародна криза 1968 р.»	229
Тронько П. Т. 50-річчя від часу заснування Головної редакції «Української радянської енциклопедії»	231
Удод О. А. До 60-річчя доктора історичних наук професора В.В. Іваненка	233
Нові книги	236

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифтом Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

СТУДІЇ

До 90-річчя утворення УНР

В.Ф.Верстюк*

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ В ПЕРШІ МІСЯЦІ ЇЇ ПРОГОЛОШЕННЯ

У статті розглядається перебіг подій, які передували та супроводжували проголошення Української Народної республіки. Аналізується складний процес формування ставлення різних політичних сил до ідеї української державності та конкретної держави, відстежується боротьба за формування державних інституцій УНР. У центрі уваги політичне протистояння Української Центральної Ради та більшовиків.

Подіям кінця 1917 р. присвячено величезну кількість літератури. Значна частина її аналізує події в Петрограді, тодішній столиці Росії, яку наприкінці жовтня захопили більшовики. Петроградські події, трактовані як соціалістична революція для радянської історичної науки, на довгі десятиліття стали зразком для історіографічного моделювання розвитку подій поза Петроградом. Будь-які збройні конфлікти, що мали місце в той час на місцях, намагалися трактувати як підготовку та проведення більшовиками збройного повстання «за владу рад», а протидія таким «повстанням» розцінювалась як прояв «контрреволюційності». Зокрема в Україні головним опонентом більшовиків (виразників інтересів широких народних мас) називалась українська буржуазно-націоналістична контрреволюція на чолі з Центральною Радою. УЦР, відірвана від широкого народного загалу, зазнала повного краху у своїй діяльності. Сучасною українською історіографією ця схема реконструкції подій кінця 1917 р. в Україні замінена більш збалансованою розповіддю, у центр якої поставлено не лише більшовиків, але й інші політичні сили, передусім Центральну Раду¹. Сучасні історики наголошують на їх прагненні втримати країну від ескалації збройної боротьби, схильності до формування однорідного соціалістичного уряду Росії, проведення виборів до Всеросійських установчих зборів та забезпечення їх конструктивної роботи. Безумовно, для українських істориків фундаментального значення набуває національний державотворчий процес, проголошення Української Народної Республіки. Дана стаття покликана привернути увагу до ряду недостатньо вивчених та дискусійних моментів, показати драму зародження УНР в умовах загострення соціальної напруги, розпаду старих суспільно-політичних зв'язків, переходу суспільства до стану громадянської війни.

Телеграфні повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді почали надходити у Київ з другої половини дня 25 жовтня. Але спроби київських більшовиків закликати до повстання з метою захоплення влади на спільному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів успіху не мали. Есери і меншовики стояли за підтримку Тимчасового уряду. Голосування виявило рівність сил, тому було вирішено скликати пленум обох Рад для обговорення питання про владу. А тим часом виконком Ради робітничих депутатів вирішив утворити ревком із трьох чоловік: двох більшовиків та одного українського соціал-демократа.

* Верстюк Владислав Федорович – д-р іст. наук, професор, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Міська дума, зі свого боку, організувала спеціальний комітет для охорони міста від ексцесів і підтримки Тимчасового уряду. На бік Тимчасового уряду став штаб Київського військового округу. Його командувач генерал-лейтенант Квєцинський наказав військам залишатися у повній готовності для того, щоб «виступити на вимогу влади, поставленої Тимчасовим революційним урядом, на захист порядку і завоювань революції від посягань невеликої групи безвідповідальних осіб і демагогів, які ведуть країну до загибелі»². Наказом заборонялися мітинги, вуличні зібрання і маніфестації.

Того ж дня пізно увечері М.Грушевський зібрав засідання Малої ради, на якому в присутності представників численних політичних і громадських організацій було обговорено ситуацію, що склалася з виступом більшовиків у Петрограді. Для всіх присутніх, згадував М.Ковалевський, було ясно, що треба реагувати на події в столиці негайним взяттям влади у Києві і в Україні Центральною Радою. Із цією метою на засіданні було створено Крайовий комітет з охорони революції в Україні, відповідальний перед УЦР. Компетенція комітету була визначена лаконічно: розпоряджатися всіма силами революційної демократії на всій території України, підпорядкувати собі «в порядку охорони революції всі органи влади означеної території»³. Запорукою дієздатності комітету мав стати його склад, до якого, поряд із членами Центральної Ради, увійшли представники УСДРП, УПСР, РСДРП(б), РСДРП(м), РПСР, Бунду, ОЄСРП, Ради солдатських депутатів, КВО, Рад солдатських та робітничих депутатів Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава. Усі згадані організації зробили заяви про те, що не будуть вдаватися до будь-яких сепаратистських виступів, що було сприйнято як гарантію порядку в місті.

У наступні два дні події у Петрограді і місцеві проблеми, з ними пов'язані, стали центральною темою київського політичного життя. Із боку української більшості УЦР не було висловлено жодного слова співчуття Тимчасовому уряду, хоч не виправдовувалися і дії більшовиків. Позиція Центральної Ради полягала у тому, що, на її думку, відповідальність за події у Петрограді порівну ділять і уряд, і більшовики. Крайовий комітет з охорони революції оголосив власну постанову про обов'язковість його розпоряджень для всіх громадських та військових організацій. Про це було повідомлено командування КВО. Однак уже 26 жовтня на засіданні Малої ради з'ясувалося, що позиція УЦР не поділяється командуванням округу, зокрема комісаром Кириєнком та командувачем Квєцинським. В їх діях простежувалася неприхована ворожість до українців. У штабі негативно поставилися до створення Крайового комітету з охорони революції. Присутність у ньому більшовиків було використано як формальну причину для невизнання чинності комітету. 27 жовтня стало зрозумілим, що у місті відбувається поляризація сил між штабом і УЦР. Цікаве спостереження з цього приводу зробив гласний Сіньковський на засіданні міської думи. «Настрої в місті визначилися, – відзначив він. – За всіма зовнішніми ознаками стало ясно, що у місті воєнні сили не об'єднані, а являють два ворожих табори. Для того, щоб у цьому переконатися, достатньо було спостерігати картини біля штабу і Ц. Ради»⁴.

Справді, на вулицях з'явилися одночасно і патрулі Крайового комітету, і штабу округу. Командування останнього почало вживати заходів для стягнення до Києва додаткових військових частин. Центральна Рада вважала такі дії недопустимими, намагалася усунути меншовика Кириєнка з посади окружного комісара або ж вплинути на нього через міський комітет партії меншовиків. Із цього нічого не вийшло. Ситуація у місті ускладнювалася ще й тим, що в цей час тут відбувався численний Всеросійський загальнокозачий фронтний з'їзд, який висловився за підтримку Тимчасового уряду. Делегація з'їзду 26 жовтня побувала в Малій раді, з якою намагалася встановити контакт.

Зрештою, щоб не розпалювати конфлікт, зробити свою платформу якомога ширшою, і залучити на свій бік якнайбільше демократичних організацій, УЦР у ніч на 27 жовтня винесла резолюцію про владу в країні. У ній говорилося про необхідність переходу влади «до рук усєї революційної демократії», але ніяк не до Рад робітничих і солдатських депутатів, які «складають тільки частину революційної демократії». «У зв'язку з цим робився висновок: «Українська Ц. Р. висловлюється проти повстання у Петрограді і буде енергійно боротися з усякими спробами піддержати бунти на Україні»⁵. Додатково було включено до Крайового комітету двох представників козачого з'їзду, двох – міської думи і представника військового округу. Проте результат виявився не зовсім очікуваним. Більшовики одразу ж після голосування резолюції оголосили про свій вихід із Малої ради*.

Штаб округу, незважаючи на резолюцію, відмовився від співробітництва з Крайовим комітетом. Останній, не досягнувши порозуміння зі штабом, у ніч на 28 жовтня вирішив винести на засідання Малої ради пропозицію про свій розпуск. Це дивне і малозрозуміле у тих екстремальних умовах рішення аргументувалося небажанням комітету нести відповідальність за можливий розвиток подій. 28 жовтня надзвичайне засідання Малої ради було присвячене обговоренню рішення Крайового комітету і пошукам виходу зі становища, яке ще більше загострилося.

Достовірною інформацією про події у Петрограді ніхто у Києві не володів. Надійшла телеграма від непевного джерела, що більшовицький виступ придушено. Київські газети надрукували резолюцію козачого з'їзду, в якій говорилося про те, що з'їзд вирішив боротися з «многовластям» у Києві і всю владу у місті віддати штабові КВО. Однак представник козачого з'їзду у Малій раді не зміг підтвердити ухвалення такої резолюції. Штаб КВО несподівано оточив будинок УЦР панцерниками та виставив навколо нього кулемети. Як пояснив В.Винниченкові ад'ютант командувача, це було зроблено начебто для захисту Генерального секретаріату від більшовиків, але швидше нагадувало демонстрацію намірів. На вимогу В.Винниченка кулемети прибрали.

27 жовтня відбулося об'єднане засідання Рад робітничих і солдатських депутатів із представниками військових частин, фабзавкомів і профспілок, яке обговорило петроградські події. У тривалій промові лідер київських більшовиків Г.П'ятаков прокоментував резолюцію Центральної Ради про осуд повстання як удар ножем у спину революції. Не будши глибоко переконаним у можливості перемоги більшовиків у столиці, П'ятаков удався до залякування: «Якщо Ради будуть роздавлені, якщо Керенський в крові потопить повстання петроградських робітників і солдат, то український народ надовго повинен забути про право на самовизначення»⁶.

Засідання ухвалило запропоновану більшовиками резолюцію, в якій висловлювалася підтримка петроградським робітникам і гарнізону, пропонувалося організувати ревком, якому передати всю владу у Києві. Ревком повинен був перебувати під контролем Рад робітничих і солдатських депутатів. У резолюції говорилося про готовність усіляко підтримувати петроградських робітників, але прямо не йшлося про організацію повстання у Києві. Один із більшовицьких активістів згадував, що в той момент «в наших партійних центрах точилися розмови і суперечки – як бути і що робити, бо відомості про «петроградські події» були надто суперечливі»⁷. Думається, якщо в більшовицьких колах з'явилася ідея про організацію такого повстання, то вона носила загальний характер і не

* Деяко раніше після рішення Малої ради про скликання українських Установчих зборів з УЦР вийшли кадети.

мала конкретного й детального відпрацювання. Цікаву ремарку з цього приводу знаходимо у спогадах В.Затонського: «Наш військово-революційний комітет і тов. Пуке працювали вдень і вночі, та ще ніхто не знав, як воно в таких випадках діється, а через те саме було цілковите безладдя»⁸. Швидше за все, більшовики ніякого повстання в Києві не готували, інакше як пояснити виступ на III Всеукраїнському військовому з'їзді 28 жовтня їхнього представника І.Кулика. Він говорив про третій шлях, який повинні обрати українці, а саме: створити свою владу. Вона в Україні, на його думку, повинна перебувати в руках Центральної Ради – вищого революційного органу влади. Єдине, на чому наполягав Кулик, – покінчити з політикою компромісів. 28 жовтня відбулося засідання більшовицького ревкому. На ньому йшлося не про повстання, а про активну оборону від нападу військ Тимчасового уряду. На засіданні констатувався брак зброї, слабкість червоної гвардії, загальна перевага військ штабу, яких налічувалося не менше 10 тис. осіб.

Інформація, яка надходила до Малої ради з різних кінців міста, свідчила, що більшість військових частин, у тому числі військові школи і козацькі частини, проти УЦР виступати не будуть. Але в цей же день – 28 жовтня – до Києва на підтримку штабу КВО з фронту прибула козацька дивізія та бригада чехословаків, що здалося командуванню округом достатнім для перехоплення ініціативи. До того ж пізно ввечері того ж дня на Думській площі, у самому центрі міста, трапився збройний інцидент, в результаті якого був убитий 12-річний хлопчик, а також поранено кількох осіб, у тому числі кілька солдатів та хорунжий. Інцидент був спровокований невідомими особами з юрби, яка зібралася перед міською думою. Вони закликали вчинити насилля над юнкерами, що охороняли думу. Це говорило про те, що ситуація в місті могла в будь-який момент вийти з-під контролю. До того ж у штабі Київського військового округу стало відомо про спроби більшовиків отримати у вогнепальному відділі артилерійського складу значну кількість боєприпасів, захват арсеналу та вивезення з нього зброї. Це й стало вирішальним аргументом для застосування сили.

У ніч на 29 жовтня частини штабу КВО оточили Маріїнський палац і запропонували президії ради робітничих депутатів залишити палац і здати зброю, яка там знаходилася: три кулемети, кількасот гвинтівок, значну кількість набоїв до них⁹. Члени більшовицького ревкому – брати П'ятакови, І.Крейсберг, Я.Гамарник, М.Зарніцин, І.Кулик та інші були затримані. Від розправи козаків їх врятувало заступництво представників Малої ради. Більшовиків переконали в доцільності добровільно піти під арешт. Отже, збройний конфлікт у Києві був спровокований штабом КВО.

Із цього моменту і на наступні два дні контроль над ситуацією у місті був втрачений, що і призвело до ряду збройних інцидентів на Печерську та в інших районах міста, які в радянській літературі зображалися як героїчне збройне повстання робітників і солдат за радянську владу, перемогою якого «підступно скористалася Центральна Рада». Думається, що жовтневі події у Києві вимагають спеціального неупередженого дослідження.

Якщо навіть припустити, що в Києві більшовиками було піднято повстання, і воно мало на меті захоплення влади у місті, то не можна не помітити в його ході цілий ряд невідповідностей до тих завдань, які мусили б ставити собі керівники виступу під час його підготовки і проведення. У відповідності з ленінськими поглядами на повстання, боротьба мала бути спрямованою на захоплення ключових комунікаційних пунктів міста: пошти, телеграфу, залізничної станції, державних установ. Повсталі мали діяти за єдиним планом, підлягати єдиному керівництву.

Усього цього в київських подіях ми не спостерігаємо. Ось як описувалося «повстання» у спогадах початку 20-х років: «Главные наши силы сосредоточи-

лись в «Арсенале», Шулявском и Подольском районах, где приступили к сооружению баррикад и заграждений, и наутро по всем улицам города закипела ожесточенная борьба с контрреволюционными войсками. В первый день нельзя было определить, на чьей стороне победа, – одни и те же улицы по нескольку раз переходили из рук в руки, к вечеру второго дня нас стали отодвигать белые, но мы решили держаться в рабочих районах. На утро третьего дня к нам явились представители городской думы с предложением приступить к мирным переговорам»¹⁰. Із цього фрагменту видно, що події розвивалися швидше спонтанно, ніж організовано, мали локальний характер, точилися в основному на Печерську, навколо заводу «Арсенал».

У неділю 29 жовтня на заводі перебувало 200–250 бійців, з яких робітники склали лише частину, у понеділок їх число виросло до 700 осіб. Дивує і та мізерна кількість військ, яка була задіяна проти повсталих штабом КВО і його швидко капітуляція.

Для того, щоб розв'язати проблему – чи піднімали більшовики повстання у Києві – необхідно звернутися до матеріалів сьомих загальних зборів УЦР, які відкрилися 29 жовтня і продовжувалися до 2 листопада. Саме в цей час у Києві ішли бої. Відомо, що УЦР негативно поставилася до виступу більшовиків у Петрограді. Отже, вона мала б не менш негативно поставитися до подібних дій київських більшовиків, але нічого схожого в матеріалах загальних зборів ми не зустрічаємо. На вечірньому засіданні 29 жовтня М.Ткаченко, інформуючи про події у місті, говорив про розгром штабом КВО Рад робітничих і солдатських депутатів і визнав цю акцію контрреволюційною. Загальні збори після короткого обговорення ухвалили резолюцію про контрреволюційні виступи штабу округу. На ранковому засіданні 30 жовтня М.Порш проінформував збори про те, що гірська батарея обстрілює Костянтинівську військову школу. «Але більшовики тут ні при чому, – підкреслив він. – Військо було спровоковане до виступу проти штабу розгромом усіх «советов депутатов»¹¹. 29 жовтня був сформований новий «совет солдатских депутатов». Далі Порш зачитав ухвалену цією солдатською радою резолюцію, яка визнавала, що «при відсутності зв'язку з центральною владою єдиною правомочним органом військових і громадських справ України в цей момент є Центральна Українська Рада...»¹².

На тому ж засіданні Центральну Раду як крайовий парламент привітали представники Південно-західної залізничної спілки. На вечірньому засіданні загальних зборів 30 жовтня їх учасників вітав представник поштово-телеграфного з'їзду і зачитав постанову цього з'їзду, в якій вимагалось проголосити Українську демократичну республіку. Аналогічну постанову ухвалив III Всеукраїнський військовий з'їзд. Цікаво, що у резолюціях цього з'їзду теж нічого не говорилось про більшовицьке повстання у Києві, але була сформульована вимога до Центральної Ради та Генерального секретаріату, «щоб вони, опираючись на революційне українське військо, взяли всю повноту влади на всій території України в свої руки»¹³.

Події у Києві свідчили про загальну кризу влади, дезорієнтованість суспільства і його політичної верхівки подіями у Петрограді. За сотні років провінція звикла жити за імперативами центру, і коли вони несподівано зникли, з'явилася певна розгубленість, анархічні дії.

Найорганізованішою силою в Україні на цей момент була Центральна Рада, до того ж у неї не виявилось серйозного конкурента у боротьбі за владу. 28 жовтня Генеральному секретаріату, який декілька днів перебував у тіні, були передані Центральною Радою функції ліквідованого Крайового комітету з охорони революції. 29 жовтня В.Винниченко інформував сьомі загальні збори УЦР про те, що, зважаючи на політичні події в Росії, Генеральний секретаріат вирішив розширити свої компетенції на справи військові, продовольчі, шляхи спо-

лучення. 30 жовтня загальні збори УЦР заслухали доповідь М.Грушевського про проект конституції України. У доповіді говорилося про Українську республіку, яка повинна стати складовою частиною федеративної Російської держави. Наступного дня загальні збори УЦР вирішили поширити владу Генерального секретаріату на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Таврійську (без Криму), Холмську і частково Курську і Воронежську губернії. Тоді ж розпочала роботу узгоджувальна комісія з вироблення умов припинення військових дій у Києві, до складу якої увійшли 33 особи від усіх більш-менш впливових політичних сил міста, у тому числі й більшовиків. На засіданні комісії було вирішено повернути місто до мирного становища, вивести з Києва викликані штабом війська, розформувати офіцерські, добровольчі загони, реорганізувати і демократизувати штаб КВО. Це рішення повністю спростовує тезу про захоплення влади у місті Центральною Радою. У ньому говорилося: «Повнота влади по охороні міста покладається на Українську Центральну Раду, яка діє разом із органами міського самоврядування і радами с. і р. д.»¹⁴.

1 листопада Генеральний секретаріат призначив на посаду командувача КВО підполковника Павленка та поновив у своєму складі кілька ліквідованих у серпні секретарств, насамперед військових справ, а через два дні поширив свою владу на всі українські губернії. 1 листопада припинився страйк робітників Києва. Значна частина червоногвардійців міста перейшла до загонів «вільного козацтва». Цікаво, що більшовицький ВРК продовжував існувати ще певний час, але не висловлював на початку листопада до УЦР жодних претензій щодо влади. Того ж дня Г.П'ятаков направив на адресу Ради народних комісарів телеграму, в якій повідомляв: «Дружними зусиллями більшовицьких та українських солдат і озброєних червоногвардійців – штаб змушений здатися»¹⁵.

3 листопада на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів Києва Центральну Раду було визнано крайовою владою України. Декількома днями раніше це зробила Полтавська Рада робітничих і солдатських депутатів. Можна сказати, що на початку листопада в Україні не було альтернативної Центральній Раді за авторитетом і політичною вагою сили. Жодна з політичних партій чи організацій, окрім УЦР, не могла претендувати на політичну владу. У цьому слід вбачати дію двох тенденцій. По-перше, завдяки політичній діяльності Центральної Ради Київ став перетворюватися в загальноукраїнський політичний центр, чого не було раніше. Навколо Києва і Центральної Ради об'єдналися не лише українські політичні сили, до нього почали тяжіти в силу реально діючих територіальних інтересів і обставин організації російських, єврейських і польських політичних партій та громадських організацій України. Звичайно, тут варто говорити швидше про тенденцію, а не про закінчений процес. Але цю тенденцію не можна було не помітити у виступі М.Рафеса 26 жовтня на засіданні міської думи. Лідер бундівців із приводу подій у Петрограді заявив: «Наше щастя, що ми живемо в Україні, де є Українська Центральна Рада, до голосу якої прислуховується все населення і селянство...Якщо у Києві більшовики поведуться сумирно, то це тому, що побоялись Ц. Ради, і навіть самі увійшли до крайового комітету нею створеного»¹⁶. Подібні думки розділяла більшість революційної демократії, налякана і обурена подіями у Петрограді.

По-друге, падіння Тимчасового уряду пришвидшило державну дезінтеграцію Росії, привело до утворення на її теренах регіональних урядів та проголошення автономних державних утворень. У листопаді Білоруська рада у «Грамоті до білоруського народу» засудила дії більшовиків у Петрограді, підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандувача. Тоді ж «Союз об'єднаних горців Кавказу» створив спочатку уряд Гірської республіки, а у грудні – Тимчасовий Терсько-Дагестанський уряд.

29 листопада в Уфі татарські національні збори проголосили створення Урало-Волзьких штатів. У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію, обрав партійно-урядовий центр «Алаш-орда». Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську ухвалив рішення про автономію Сибіру. Цей перелік можна доповнити Кримськотатарським національним, Військовим Донським, Кубанським крайовим урядами.

Провідна роль у цьому процесі належала Україні. Питання проголошення Української республіки було поставлене на практичний ґрунт на початку листопада. 6 листопада Генеральний секретаріат обговорив проект III Універсалу Центральної Ради. 7 листопада з цією метою зібралася Мала рада. Відкриваючи її засідання, М.Грушевський повів мову про те, що в момент відсутності центральної влади, поширення громадянської війни, щоб зробити Україну базою революції і звідси боронити її здобутки, необхідно вдатись до героїчних засобів. «Після довгих міркувань і сумнівів Генеральний секретаріат прийшов до тої думки, – зазначив він, – що для того, щоби крайова власть стала справжньою фактичною властю, під нею повинна бути міцна підвалина, і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки»¹⁷. Слова голови у цьому місці викликали грім оплесків.

Далі М.Грушевський зачитав Універсал, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. Універсал був із піднесенням зустрінутий присутніми. Із 47 членів Малої ради, які були на засіданні, поіменно за Універсал висловилися 42 (всі українці і євреї), проти не було подано жодного голосу, утрималося п'ять осіб (меншовики, російські есери та представник польського демократичного централу).

Широке оприлюднення Універсалу відбулося 9 листопада у Києві на площі Б.Хмельницького. Це було справжнє свято. Таким воно залишилося у пам'яті М.Шаповала: «Незабутній день! Сіре листопадове небо над Києвом бачило, як сунувся хвилями люд, як ішло українське військо й Центральна Рада, як гримів український революційний марш по вулицях старого Києва, як урочисто лунали слова Універсалу з-під пам'ятника Богдану Хмельницькому, як урочисто піднята вгору булава гетьмана ніби салют Українській Республіці! Там, де сотні років мовчали українські уста, тепер лунають двоє нечувано солодких, зворушливих, сльози викликаючих, пісню вирываючих з грудей слів: Українська Республіка! Українська Народна Республіка!»¹⁸.

Проголошення III Універсалу знаменувало відродження української державності у ХХ ст. В історії Центральної Ради це була помітна віха, якою розпочинався новий етап її діяльності – етап державно-національного будівництва. У відповідності зі світоглядними і політичними переконаннями діячів Центральної Ради це мала бути демократична держава, сувереном якої виступав народ. Називаючи Україну народною республікою, Центральна Рада, як свідчив М.Ковалевський, бажала цим «підкреслити ідею українського народоправства і демократії»¹⁹. П.Христюк розшифровував цю думку детальніше: «Центральна Рада свідомо ставила собі ціллю збудування дійсної народної державності, в якій політична влада спочивала б у руках народу і соціально-економічні відносини були б побудовані так, щоб були забезпечені як духовні, так і матеріальні інтереси працюючих мас»²⁰.

Перші важливі кроки до цього були зроблені III Універсалом, який декларував програму соціально-економічних і політичних реформ: націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, поширення місцевого самоврядування, забезпечення свобод слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і її помешкання, скасування смертної кари, проголошення амністії у політичних справах, рівність мов, забезпечення національно-персональної автоно-

мії для росіян, євреїв та поляків. Універсалом було призначено вибори до українських Установчих зборів на 27 грудня 1917 р., а днем їх відкриття названо 9 січня 1918 р. Територію України Універсал визначив як «землі, заселені у більшості українцями», тобто ті, на які за декілька днів перед цим було поширено юрисдикцію Генерального секретаріату, проте остаточне визначення кордонів республіки Універсал відкладав на майбутнє, коли буде досягнуто згоди «організованої волі народів»²¹.

Здається, у III Універсалі знайшли місце більшість демократичних принципів. Отже, нова українська державність мала будуватися на демократичних засадах. Про це говорили і найважливіші закони та постанови, ухвалені Центральною Радою та Генеральним секретаріатом. Як приклад, можна назвати найголовніші. 10 листопада Мала рада затвердила закон про формулу судочинства: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки»²². Наступного дня – закон про вибори до українських Установчих зборів, які мали відбутися на основі рівного, загального, безпосереднього, таємного, без різниці статі, голосування, право голосу отримували практично всі громадяни, яким на день виборів виповнювалося 20 років, а позбавлялися його лише кримінальні злочинці і дезертири. Схиляючись до запровадження місцевого самоврядування, Центральна Рада за основу місцевих державно-адміністративних органів вирішила взяти земські інституції, перейменувавши їх у губернські, повітові та волосні народні ради, а їх виконавчі органи в народні управи (закон від 19 грудня). Варто уважно прочитати III Універсал, як стає зрозумілим, що УЦР проголосила створення Української Народної Республіки не лише засобом самоорганізації власного народу, формою його захисту від анархії і безладдя, які чимдуж наростали, але й чинником «дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу й нову будучину»²³. Проголосивши автономію України, Центральна Рада взяла на свої плечі тягар перетворення Росії у федеративну державу.

Центральна Рада сприяла проведенню виборів до Всеросійських установчих зборів. Генеральний секретаріат виступив з ініціативою утворення «федеративного правительства всіх республік і країв, що виникли на території колишньої імперії російської». Центральний уряд Росії, за думкою Генерального секретаріату, мав бути однорідно соціалістичним, сформованим представниками революційної демократії Росії спільно, а не винятково більшовиками²⁴.

Центральна Рада оголосила себе прихильником якнайшвидшого завершення світової війни, підписання всіма воюючими країнами мирного договору, який би носив демократичний характер, не містив анексій і контрибуцій, забезпечив би право націй на самовизначення.

Найповніше демократичні підвалини Української Народної Республіки були зафіксовані в проекті Конституції УНР, робота над яким була завершена 10 грудня 1917 р. Знайомлячи громадськість України з основами майбутньої Конституції, М.Грушевський 7 листопада в «Народній волі» писав, що «основні принципи будучого політичного ладу України, як його проектує комісія Центральної Ради, – республіка демократична не на словах тільки, а й на ділі, де не лишається місця ніякому «лічному режимові», де виконавча власть поставлена в докладно означені рамки».

За конституційним проектом УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право на її території належало українському народові і здійснювалося через Всенародні збори українські (вищий державний законодавчий орган). Ці збори утворювали вищу виконавчу владу (кабінет міністрів). Третью гілкою влади УНР мав бути генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалася неподільною, складалася вона із земель, яким надавалися

права самоврядування. Широкі політичні права і свободи отримували громадяни України.

Центральна Рада намагалася звести будову національної держави у відповідності до своєї ідеології. До проголошення УНР її підштовхували події у Петрограді. Навіть прихід до влади більшовиків не похитнув Центральну Раду у вірі в демократичний і федеративний принципи. Далі нам доведеться пересвідчитись, як багато сил і часу вона втратила, намагаючись відтворити демократичну федеративну Росію. Ці спроби виявилися марними. Більше того, УЦР втягнулася у конфлікт із більшовиками. Такою виявилася ціна, яку довелося сплатити на шляху до самовизначення народу та проголошення української держави.

Демократична платформа забезпечила Центральній Раді масову підтримку українського громадянства. Проголошення III Універсалу було позитивно оцінене пресою української демократії. «Робітнича газета», «Народна воля», «Нова Рада», можливо, з дещо відмінною тональністю вітали створення УНР. «Наше гасло – вся влада на Україні Центральній Раді – переводиться в життя. І сталося це порівнюючи так легко і просто – за кілька день, – що не може не викликати певного зачудування з одного боку і певного остраху з другого. В чому полягає «секрет» такого надзвичайного успіху? Одна може бути на це відповідь: в єдності революційної волі української демократії»²⁵.

Ідея власної державності не могла не об'єднувати українських політиків, а декларування соціально-економічних реформ вселяло надії широким народним масам. У тій чи іншій формі влада Центральної Ради була визнана в усіх губерніях України. На її адресу надходили вітальні телеграми від громадсько-політичних об'єднань, земств, заводських колективів, сільських громад.

Однак і опонентів у нової влади виявилось вдосталь. Київський обласний комітет партії кадетів ухвалив вважати, що III Універсал «як за внутрішнім своїм змістом, так і за джерелом свого походження не може бути визнаний актом державного значення, який має обов'язкову силу»²⁶. Професор Київського університету Яснопольський видрукував у пресі «Відкритий лист до Ради», в якому ставив під сумнів її право на проголошення Української Народної Республіки. У Київській міській думі гласні кадети виступили із заявою про те, що III Універсал є узурпацією права Всеросійських установчих зборів, замахом на права українських Установчих зборів, випередженням соціальних реформ.

Праві російські політичні сили не пропускали можливості звинуватити Раду у сепаратизмі, спробах розвалити Росію. Стурбованість правих викликали продекларовані в Універсалі соціально-економічні перетворення. «Особливо затривожилися поляки, які були дуже налякані його соціальним змістом, – свідчив Д.Дорошенко, – котрий загрожував не тільки польській земельній власності, але й цілій армії дрібних служащих-поляків, що служили у більших власників за управляючих, економів, або наймали землю в оренду»²⁷. Польські громадські організації звернулися до Генерального секретаріату з публічним протестом, в якому оголошували, що мільйон поляків, які живуть в Україні, не можуть визнати Універсал. Декларацію протесту проти скасування приватної власності на землю оголосили союз земельних власників, товариство цукрозаводчиків та польська земельна рада. Із ними солідаризувалися фінансові кола, які поставили Генеральний секретаріат перед фактом припинення фінансування цукрової промисловості.

Це змусило український уряд вдатися до роз'яснень у земельній справі. 16 листопада Генеральний секретаріат оголосив, що «Універсал тільки проголошує загальні підвалини», які повинні ще набрати форму законів, причому «це скасування власності, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити і остаточно встановити українські Установчі збори»²⁸. Пояснення не стільки заспокоїло землевласників, скільки викликало невдоволення біднішого селянства, а за ним і політичних сил, які їх репрезентували. 18 листопада у Києві розпочала ро-

боту III сесія Всеукраїнської Ради селянських депутатів. Загалом, підтримуючи Центральну Раду, вітаючи проголошення III Універсалу, сесія поставила перед УЦР завдання негайно видати «тимчасовий закон про порядкування земельними комітетами тими землями, лісами і водами, які Універсалом оголошено вже народною власністю і передано в завідування земельних комітетів», а також закон «Про скасування приватної власності на всю землю на території Української Народної Республіки»²⁹. Ще гострішими видалися постанови III з'їзду УПСР (21–24 листопада). З'їзд, визнавши утворення УНР як великий національно-політичний здобуток революції, одночасно висловив стурбованість тим, що «національна сторона революції на певному ступені свого розвитку починає загрожувати дальшому успішному розвою класової соціально-економічної боротьби». З'їзд попереджав УЦР, що, ставши на шлях «політики соціального консерватизму», вона «згубить під собою опору трудової класи народу»³⁰.

Світовий досвід показує, що демократичні форми влади не виникають як безпосередній наслідок соціальних катаклізмів (революцій), а будуються протягом тривалого часу, який потрібен для морально-правового узгодження групових інтересів окремих частин суспільства, формування кількісно значного і політично активного середнього прошарку населення, створення численних громадсько-політичних і державних структур, відпрацювання механізмів їх взаємодії. Як правило, демократична реорганізація суспільства відбувається під патронажем сильної авторитетної державної влади шляхом поступового реформування і суспільства, і держави.

Наприкінці 1917 р. в Росії загалом і в Україні зокрема не існувало реальних можливостей для побудови демократичної державності. У цьому і полягала наступна драма Центральної Ради. В.Винниченко присвятив не одну сторінку «Відродження нації» критиці обраної УЦР моделі демократичного державного будівництва. Він вважав, що діячі Центральної Ради «рішуче нічого не міняли в суті тої державності, що була за часів Тимчасового правительства. Ні одної основи її ми не порушили. Ми тільки міняли національну форму її, – замість синьо-біло-червоного прапора ми вшали жовто-блакитний»³¹. Значно врівноваженіший і аналітично глибший П.Христюк вважав, що «основною помилкою Центральної Ради у той час була її позиція «соціального, міжкласового миру», її віра в те, що намічені цілі вдасться перевести без жорстокої боротьби з буржуазією. Ця позиція і ця віра вели до того, що Центральна Рада, з одного боку, не спішилася із переведенням в життя оголошених реформ, а з другого – переоцінювала вагу обраних на основі п'ятичленної формули органів самоврядування і майбутніх Установчих зборів і недооцінювала в той же час ваги і значення в революції класових органів працюючих мас – Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів»³².

В.Винниченко і П.Христюк заднім числом шкодували, що Центральна Рада не пішла шляхом крайньої радикалізації політичної ситуації. Їх бідкання зрозумілі. Можливо, що в такому випадку Центральній Раді і вдалося б утримати владу у своїх руках, але певно, що тоді ми б мали справу з політичною силою іншого ґатунку. Як відомо, роль цієї крайньої сили в історії революції належала більшовикам. Незважаючи на те, що і Центральна Рада, і більшовики виступали опонентами Тимчасового уряду, вони ніколи не солідаризувалися. Згодом В.Винниченко неодноразово наголошував на різній політичній природі українських політичних партій та більшовиків: «...ми, всі українські кермуючі партії, були не соціалістами, а тільки демократами, республіканцями й національними революціонерами»³³.

Вихід більшовиків із Малої ради, як і осуд Центральною Радою повстання у Петрограді, говорили про різне політичне спрямування цих сил. 5 листопада 1917 р. «Робітнича газета» намагалася зафіксувати розбіжності між більшови-

ками і українською революційною демократією: «...і тоді, коли ми йшли, здавалося, одною лавою проти наших спільних ворогів, ми ніколи не зливалися. Ми стояли за Українську демократичну республіку і федерацію (союз) з іншими краями Росії. Вони (більшовики – В.В.) були цілковито проти сего нашого домагання... Вони і досі, коли не одверто ворожі, то зовсім байдужі до життєвих національно-культурних і політичних потреб нашого пролетаріату. Наші різниці були завше великі. Але тепер сі політичні різниці виступили яскраво. Вони стають на порядок денний політичної боротьби на Україні».

Національно-визвольні рухи, у тому числі й український, підтримувалися більшовиками лише як супутня сила у боротьбі з Тимчасовим урядом. Після приходу більшовицької партії до влади ці рухи розглядалися винятково як буржуазно-націоналістична контрреволюція. Незважаючи на марксистсько-ленінську риторичку про те, що більшовицька партія визнає право націй на самовизначення, очевидно, що національно-визвольний рух і більшовики користувалися різними методологіями. Перший бачив підвалиною своєї ідеології націю, підпорядковану єдності політичної волі, спрямовану на створення суверенної національної держави. Другі визнавали лише класові принципи, вважали націю історичним анахронізмом, протиставляли принципу національної суверенності принцип інтернаціональної класової єдності.

Більшовики прийшли до влади у Петрограді на хвилі зростаючої радикалізації суспільства. Незміцнілі демократичні державні інститути післяроманівської Росії виявилися неспроможними подолати гігантський клубок невирішених соціальних проблем, які викликали ще Лютневу революцію. Відтягування їх рішення призвело до падіння Тимчасового уряду. Протягом 1917 р. у Росії зростали і міцніли соціалістичні, антибуржуазні настрої, вони зміло поєднувалися більшовиками з комуністичною доктриною і були використані при захопленні влади. Популізм перших ленінських декретів (про землю, про мир, про робітничий контроль) очевидний. Гра на соціальних інстинктах солдат, робітників, селян сприяла повній ліквідації старої соціальної системи. Селяни отримали право безкарно привласнювати чуже майно і землю, солдати звільнялися від необхідності дотримуватися військового обов'язку, робітникам пропонували замість продуктивної праці зводити рахунки з роботодавцями. Революція після жовтня 1917 р. набула форми апокаліпсису, коли деструктивні сили взяли гору над конструктивними. На цю особливість російської революції звернув увагу М.Бердяєв. Він писав, що «найбільший парадокс у долі Росії і російської революції полягає в тому, що ліберальні ідеї, ідеї права, як і ідеї соціального реформізму, виявилися в Росії утопічними. Більшовизм же виявився найменш утопічним і найреалістичнішим, найвідповіднішим тій ситуації, як вона склалася в Росії у 1917 р., і найвірнішим деяким споконвічним російським традиціям і російським методам управління і володарювання насиллям»³⁴.

Із вищенаведеного неважко прийти до висновку, що конфлікт між Центральною Радою і більшовиками був неминучий. Це пізніше визнавали представники обох сторін. Проте розвиток цього конфлікту був складним і тривалим. Найважливіші його події відбувалися в Києві, Петрограді, Харкові, Південно-Західному та Румунському фронтах, Бресті.

Зосередження влади в руках Центральної Ради, звичайно, не входило до більшовицьких планів. Але об'єктивно ситуація склалася так, що вступити у безпосередній конфлікт із Центральною Радою більшовики не могли. Більшовизація Рад в Україні восени 1917 р., безумовно, мала місце, але опоненти більшовиків у радах – російські есери і меншовики – ще остаточно не здали своїх позицій і, як відомо, негативно поставилися до заколоту у Петрограді. Отже, щоб не мати в Україні проти себе суцільний фронт української та російської демократії, більшовикам було не вигідно і небезпечно загострювати вкрай стосун-

ки з УЦР. До того ж вони потрапили в глухий кут марксистської ортодоксії, яка визнавала і право нації на самовизначення, і непримиренність класової боротьби всередині нації. Отже, теорія вимагала від більшовиків одночасно і підтримувати УЦР як лідера національно-визвольного руху, і вести з нею боротьбу як з непролетарською організацією. Ця обставина, як згадувала Є.Бош, поділила Київський комітет більшовиків на дві частини: «ухил «більшості» комітету в бік «обережної політики» у ставленні до дрібної буржуазії, боязнь відштовхнути її своїми «необережними» виступами схилили членів комітету до тимчасового визнання Центральної Ради державною владою і до порозуміння з нею»³⁵.

Підтвердження думки про те, що більшовики не почувалися на силі вступити у конфлікт із Центральною Радою, знаходимо в спогадах В.Затонського, а також в окремих документах. З листопада «Вестник областного и киевского Советов Рабочих и Солдатских Депутатов» надрукував звернення до солдат, в якому повідомляв: у зв'язку з тим, що на Київ ідуть ударні контрреволюційні батальйони, у місті створено спільний штаб, до якого увійшли представники УЦР, більшовицького Військово-революційного комітету (ВРК) та Рад робітничих і солдатських депутатів. Звернення закликала всіх солдат беззастережно виконувати накази за підписами голови ВРК Л.П'ятакова та призначеного Генеральним секретаріатом командувача КВО полковника Павленка³⁶. Того ж дня на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів більшовики виступили з ініціативою визнати крайовою владою в Україні Центральну Раду. Правда, при цьому робилось декілька застережень, а саме: органами влади на місцях повинні бути Ради робітничих і селянських депутатів, а саму УЦР необхідно реорганізувати на Всеукраїнському з'їзді Рад у Центральну Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів³⁷.

Сам факт визнання більшовиками влади УЦР мав, безумовно, позитивне значення для останньої. Вона, у свою чергу, не збиралася спеціально загострювати взаємини з більшовиками. На те вказувала постанова Генерального секретаріату від 4 листопада, в якій було ухвалено вдаватись лише до «заходів ідейної боротьби з большевизмом для безкровного поладження справи і тільки на випадок оружного виступу ужити сили»³⁸. Більшовицька ідея переобрання Центральної Ради на з'їзді Рад і зосередження влади на місцях у їх руках викликала заперечення української революційної демократії. У резолюції ЦК УСДРП «Про завдання партії в сучасну хвилю», опублікованій «Робітничою газетою» 5 листопада, ця ідея була названа зайвою і шкідливою, такою, що могла дезорганізувати нову революційну владу в Україні. Зокрема, у резолюції відзначалося, що «заміна органів місцевого самоврядування радами робітничих і солдатських депутатів, за тієї умови, що робітництво по містах нашого краю є незначною, слабо організованою частиною населення, а солдати являються зайшлим елементом, ся заміна ні в яким разі не може повести до утворення міцної авторитетної серед людної власті, а викличе величезний розкіл в рядах демократії». ЦК УСДРП закликав усі партійні організації, усю демократію України до енергійної підтримки УЦР та Генерального секретаріату. Сама Центральна Рада відповіла більшовикам проголошенням III Універсалу.

Проголошення Української Народної Республіки викликало у київських більшовиків повну розгубленість. В їх арсеналі не виявилось акції, адекватної Універсалу. Невеличка передова стаття в «Пролетарской мысли» 10 листопада «Досить дипломатії», де робилася спроба зобразити Універсал «звичайною буржуазною демократичною декламацією і тільки», лише підкреслювала шоковий стан більшовиків*. Щоправда, була спроба силового тиску на УЦР з боку біль-

* Є.Бош пізніше у своїх спогадах визнала, що з проголошенням III Універсалу «в Київському комітеті склалася повна розгубленість» (Бош Е. Указ. соч. – С.82).

шовицького ВРК. 8 листопада він оголосив «наказ №1», яким вимагав від усіх військових частин Києва провести перевибори командного складу, а протоколи перевиборів подати на затвердження у ВРК. Окрім того, наказувалося подати до ВРК списки особового складу частин, відомості про зброю, транспорт, інше майно. Та спроба продемонструвати свій вплив на частини міського гарнізону мала жалюгідні наслідки. Наказ виконали лише третій авіапарк та дві дружини ополченців. Виконком Ради солдатських депутатів одразу ж відмежувався від цієї акції, оголосивши через пресу, що «ВРК є організацією однобокою більшовицькою, всією Радою солдатських депутатів КВО не визнаною», а накази по гарнізону може видавати лише призначений УЦР командуючий округом³⁹. Того ж дня при штабі КВО з метою його контролю було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли представники Центральної Ради, міської думи, ради солдатських депутатів округу та міської ради робітничих депутатів.

13 листопада у Києві завершилися перевибори виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів, після чого був створений об'єднаний виконком обох Рад. Домагаючись створення об'єданого виконкому, більшовики сподівалися у такий спосіб встановити контроль не лише за Радою робітничих депутатів, де вже мали абсолютну більшість, а й за Радою солдатських депутатів. Проте з цього нічого не вийшло. Незважаючи на те, що вони отримали у виконкомі 23 місця, перед блоком есерів, соціал-демократів, російських есерів та меншовиків більшовики опинилися у меншості. Головою президії об'єданого виконкому був обраний український есер Н.Григорієв, який очолював і Раду солдатських депутатів.

Чергова спроба більшовиків підштовхнути об'єднаний виконком до переобрання влади у Києві була не просто відхилена, а й супроводжена рішенням об'єданого виконкому про підтримку Центральної Ради та організації міської влади за коаліційним принципом із представників рад, УЦР, міської думи. 18 листопада на загальних зборах Рад робітничих і солдатських депутатів було поставлене питання про остаточне з'ясування політичної позиції рад. Спроба більшовиків оголосити збори неправочинними була більшістю відхилена. 238 депутатів висловилися за резолюцію, в якій зазначалося, що загальноросійська влада повинна бути складена з представників соціалістичних партій «від більшовиків до народних соціалістів включно» і представників крайових урядів, що влада в УНР до скликання українських Установчих зборів повинна належати Центральній Раді і Генеральному секретаріатові⁴⁰. 21 листопада на черговому засіданні об'єданого виконкому було ухвалено делегувати до Центральної Ради власних представників (Чижевський, Григорієв, Любченко, Пискун), ліквідувати ВРК, а замість нього утворити Комітет охорони революції з представників рад, Центральної Ради, міської думи та профспілок.

В інших містах України і навіть найбільших промислових центрах більшовикам теж не вдалося взяти владу у свої руки. 26 жовтня у Харкові виник військово-революційний комітет, пропозиція більшовиків передати йому владу і одночасно підпорядкувати раді робітничих та солдатських депутатів виконкомом ради була відкинута, проте ревком, до складу якого входили поряд із більшовиками та російськими есерами українські соціал-демократи та есери, намагався діяти, хоч і не став, за визнанням Д.Ерде, твердою владою. Політичні сили, які підтримували Тимчасовий уряд: губернський комісар, губернський об'єднаний громадський комітет, частина міської думи, начальник гарнізону, представники правих есерів, меншовиків, кадетів, народних соціалістів – створили «комітет порятунку революції та батьківщини», однак він виявився не життєздатним. Як писав Д.Ерде, на початку листопада у Харкові намітилися три основних центри соціальних сил: ревком, українська рада та рада (совет) робітничих та солдатських депутатів⁴¹. У перші дні після повстання у Петрограді Харківська Рада ро-

бітничих і солдатських депутатів висловились за створення загальноросійського уряду революційної демократії (від народних соціалістів до більшовиків), а пізніше підтримала III Універсал. В її резолюції вітався «почин Української Центральної Ради, що оголосила Народну Республіку України». У резолюції одночасно говорилося, що «вся влада і в центрі, і на місцях повинна належати з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і секретаріату», а тому рада зобов'язувалася докласти «всі зусилля і скликати в найкоротший термін Українські Установчі збори»⁴². Як відзначив більшовицький історіограф 20-х років М.Попов, більшовики при цьому зайняли позицію стриманого нейтралітету. Новим харківським губернським комісаром був обраний український есер А.Попов, а його помічником український соціал-демократ С.Тимошенко, начальником гарнізону став М.Чоботарів⁴³. Позитивне ставлення до УЦР у Харкові виявила не лише Рада робітничих і солдатських депутатів. 14 листопада на спільному засіданні представників головних залізничних комітетів та Залізничної ради Харківського вузла Центральна Рада була визнана до часу скликання Установчих зборів найвищим органом влади в УНР. Засідання висловилося за всіляку підтримку уряду УНР, визнало «єдиним правомочним представником влади на залізницях України – генерального секретаря шляхів»⁴⁴.

За сценарієм, близьким до харківського, розвивалися події в Одесі. Після падіння Тимчасового уряду в місті був створений революційний комітет, в якому шляхом певних компромісів «вдалося об'єднати всі революційно-демократичні організації, як українські, так і неукраїнські. В основу угоди про створення ревкому було покладено дві тези: «1) Рев. к-т Херсонщини організується на паритетних підставах і працює в контакті з Центральною Радою. 2) Усі заходи [Генерального] секретаріату проводяться через ревком Херсонщини»⁴⁵. До складу ревкому входило 25 осіб, із них 11 були представниками українських організацій. 25 жовтня об'єднане засідання виконкомів рад (советов), обговоривши ситуацію, що склалася у зв'язку з подіями у Петрограді, ухвалило резолюцію, в якій закликала «всіма силами підтримувати з'їзд Рад в його боротьбі за створення однорідної революційно-демократичної влади» та визнало необхідним «підпорядкування всієї революційної демократії правоздатним революційним органам на чолі з революційним комітетом, який в даний момент має всю повноту влади»⁴⁶. Засідання закликала робітників, солдатів, матросів та селян утриматися від будь-яких сепаратних виступів. 14 листопада в Одесі відбулося об'єднане засідання виконавчих комітетів рад робітничих, матроських та селянських депутатів, представників ревкому, Української військової ради та Румчероду. На порядок денний засідання було винесено два питання: про організацію влади на місцях та обговорення проекту УЦР про створення центрального органу влади. Після тривалого обговорення на голосування було поставлено три проекти резолюції, один від українських революційних партій, другий – від ради солдатських депутатів і третій – від більшовиків. Більшістю голосів (90) пройшла українська резолюція. У ній зокрема говорилося про необхідність «вітати проголошення Української демократичної республіки і визнати Центральну Раду об'єднуючим революційним центром для демократії всієї української республіки в кордонах зазначених III Універсалом», а також «підтримати революційний комітет Херсонщини у всіх його заходах, спрямованих на запровадження революційного порядку в краї і здійснення соціальних і політичних реформ, зазначених у III Універсалі»⁴⁷.

У Миколаєві пленум Ради робітничих і солдатських депутатів 14 листопада визнав однорідність своєї позиції з позицією Центральної Ради і 85 голосами (проти 60, які підтримували більшовицьку резолюцію) ухвалив увійти з УЦР у діловий зв'язок з економічними питаннями і визнати її вищою владою краю. Юзівська районна конференція рад висловилися за створення однорідного соціалі-

стичного уряду. На Херсонському губернському з'їзді рад більшовицька резолюція була відхилена. Житомирська, Полтавська та Катеринославська ради демонстрували доброзичливе ставлення до Центральної Ради.

Загалом більшовицькі організації в Україні налічували 70 тис. членів. Це була помітна політична сила, проте її вплив на політичне життя України не йшов ні в яке порівняння із впливом, який мала ця партія в центральній промисловому районі Росії, особливо в Петрограді та Москві. Про реальність більшовицьких позицій в Україні в листопаді говорили результати виборів до Всеросійських Установчих зборів. Більшовики отримали в Україні лише 10% голосів, тоді як за українські партії проголосувало 75% виборців.

Відсутність центрального уряду в Росії, повне несприйняття більшовицької програми змусило праві сили переглянути своє ставлення до Центральної Ради та Генерального секретаріату та висловитись за їх підтримку. До цього їх підштовхувала активізація діяльності ліво-радикальних сил, які намагались перебрати владу у свої руки. Поміркована позиція УЦР багатьом здавалася прийнятнішою. «Страх перед більшовицьким терором такий великий, а рада ... так вміло використала і користується цим страхом, що українська орієнтація стала загальним явищем на всій Херсонщині»⁴⁸, – писала одна з одеських газет. Безумовно, як і підтримка рад, підтримка правих мала ситуативний характер. Її природу гласний полтавської міської думи кадет Д.Корецький визначив так: «Ми визнаємо вищу владу Центральної Ради, тому що немає іншої вищої влади над нею»⁴⁹. Проте значне число міських дум висловили свою підтримку Центральній Раді та Генеральному секретаріатові. 31 жовтня це зробила Чернігівська міська дума, 11 листопада Полтавська міська дума вітала проголошення УНР, 15 листопада це зробила Миколаївська, а 17 листопада – Вінницька міська дума, в історіографії відомі подібні рішення Борзенської, Бердичівської, Зеньківської, Прилуцької, Роменської міських самоврядувань⁵⁰.

Отже, до половини листопада 1917 р. вищою владою в Україні практично повсюдно було визнано Центральну Раду та Генеральний секретаріат. Спроби місцевих більшовицьких організацій власними силами без допомоги центру перебрати владу до своїх рук через Ради робітничих і солдатських депутатів виявилися невдалими. Революційний радикалізм більшовиків в Україні не знаходив такої підтримки суспільства, як у центральній Росії.

Керівне ядро більшовицької партії у Петрограді на перших порах не звертало на Україну жодної уваги. Проголосивши 2 листопада «Декларацію прав народів Росії», в якій йшлося про суверенність народів, їх право на вільне самовизначення аж до утворення самостійних держав, Рада народних комісарів (РНК) не виявила ні найменшої реакції на проголошення УНР. В обставинах, що склалися довкола Петрограда на початку листопада, Леніну було не до України. Головна і реальна небезпека його владі на той час знаходилася в діючій армії. Ленін був переконаний, що для збереження влади куди важливіше встановити контроль над армією, ніж виграти вибори до Установчих зборів.

Ще за місяць до жовтневого перевороту Ленін наголошував, що «історія зробила корінним політичним питанням зараз питання військово»⁵¹. Головним завданням для більшовиків в ході боротьби за владу було вирвати армію з-під впливу Тимчасового уряду або принаймні нейтралізувати її в загальній масі. Протягом 1917 р. більшовики досягли неабияких успіхів у цій справі, вони майже розклали російську армію. Зведення донесень про настрої армії за другу половину жовтня 1917 р. відзначало, що «Общее настроение армий продолжает быть напряженным, нервно-выжидательным, каким оно было в первой половине месяца. Главными мотивами, определяющими настроение солдатских масс, по-прежнему является неудержимая жажда мира, стихийное стремление в тыл, желание поскорее прийти к какой-нибудь развязке. Кроме того, недоста-

ток обмундирования и продовольствия, отсутствие каких-либо занятий, в виду ненужности и бесполезности их, по мнению солдат, накануне мира угнетающе действует на настроение и приводит к разочарованию»⁵². У жовтні армія нагадувала смертельно хворий організм, але ще не настільки, щоб її можна було повністю скинути з політичних рахунків. У перші за подіями у Петрограді дні вона негативно поставилася до урядового перевороту, проте мала серйозні претензії до Тимчасового уряду. 28 жовтня виконком Південно-західного фронту ухвалив резолюцію, якою, безумовно, визнав «необходимым восстановление законной власти Временного правительства, вместе с тем исполнительный комитет признает, что Временное правительство только тогда может выполнить возложенную на него историей задачу довести страну до Учредительного собрания, только тогда сможет справиться с растущей в стране и в армии анархией, принимающей угрожающий характер, если направит стихийные стремления малосознательных масс к миру и социальным преобразованиям в русло организованной общественности и даст им государственное выражение в своей внутренней и внешней политике. Революционная власть должна дать народу немедленное и ясное свидетельство своего стремления и способности править государством в интересах широких трудовых масс...»⁵³. На армійських з'їздах виголошувалися резолюції на користь створення однорідного соціалістичного уряду, припинення громадянської війни. У резолюції армійського комітету 6-ї армії Румунського фронту говорилося: «Ні одного солдата – Керенському, ні одного солдата – більшовикам!». Проти участі частин армії в міжусобиці висловився армійський комітет Особливої армії Південно-Західного фронту. До середини листопада 1917 р. на підтримку більшовиків, і то з рядом умов, висловилися лише 3 з 15 російських армій. На початку листопада у Ставку до Могилева прибули члени ЦК партії соціалістів-революціонерів на чолі з В.Черновим, представники Вікжеля, «Комітету порятунку батьківщини і революції». Загальноармійський комітет при Ставці висловився за утворення однорідного соціалістичного уряду за умови обов'язкового скликання Установчих зборів. В.Чернов розглядався як імовірний голова нового уряду. Отже, кожен день збереження старої армії, її генералітету, безсумнівно, ворожого до більшовиків, міг стати останнім в історії їх перебування біля влади. Тож після захоплення влади в Петрограді і Москві черговий удар партія більшовиків спрямувала проти армії.

План оволодіння армією полягав у компрометації Ставки в очах солдат і наступному захопленні її до своїх рук. Це досить складне завдання, з огляду на мільйони вояків, якими керувала Ставка, її військово-технічні, оперативні можливості, вдалося здійснити завдяки використанню гасел боротьби за мир. Можна сказати, що більшовики водночас як цинічно, так і блискуче скористалися об'єктивною неможливістю Росії далі вести війну. Про необхідність завершення війни у 1917 р. говорили всі політичні сили Росії, але ніхто не знав, як її завершити цивілізовано, дотримуючись зобов'язань, узятих перед союзниками. Війна привела країну до краю безодні. «Навіть коли розум говорив, що з фронтом вже покінчено, почуття чекало чуда, і ніхто не міг і не хотів взяти на свої плечі величезну історичну відповідальність – дати поштовх його падінню – можливо останній»⁵⁴, – розмірковував генерал А.Денікін.

Більшовиків нічого не стримувало від такого поштовху. Всю війну вони пропагували гасла поразки російського уряду, їх не цікавила ціна поразки, оскільки вона відкривала шлях до захоплення влади в Росії. «Без «дезорганізації» армії, – писав Ленін у 1918 р., – жодна велика революція не обходилась і обійтись не може... Новий суспільний клас, піднімаючись до влади, не міг ніколи і не може тепер досягнути цієї влади і зміцнити її інакше, як повністю розклавши стару армію»⁵⁵.

8 листопада Раднарком телеграфом наказав верховному головнокомандувачу генералу М.Духоніну негайно розпочати переговори про перемир'я з ворожою стороною. М.Духонін, проконсультувавшись із представниками союзників, відмовився виконувати подібний наказ, мотивуючи своє рішення тим, що «безпосередні переговори з державами для нас (тобто для Ставки) неможливі. Тим менш можливі вони для мене від вашого імені. Тільки центральна урядова влада, яку підтримує армія і країна, зможе мати достатню вагу і значення для ворога, щоб надати цим переговорам потрібну авторитетність для досягнення результатів. Я також вважаю, що найшвидше підписання загального миру в інтересах Росії»⁵⁶.

Ленін був готовий до такої відповіді, бо негайно 9 листопада звільнив генерала Духоніна з посади верховного головнокомандувача, а на його місце призначив прапорщика М.Криленка. Генерал відмовився здати повноваження, але цим опір Ставки більшовикам практично вичерпався. Ставка зайняла пасивну вичікувальну позицію. «В широких колах не лише чисто обивательських, але й зрілих політично панувало переконання, що новий режим – це тільки зляканий нарів на тілі революції, який дуже швидко прорве, і в такий спосіб нарешті оздоровить немічний, отруєний організм країни» (генерал А.Денікін)⁵⁷.

Тим часом більшовики стрімко діяли. 9 листопада по радіо і телеграфу з Петрограда у армію пішло звернення Раднаркому про те, що контрреволюційні генерали хочуть стати на заваді справі миру. Полковим і дивізійним комітетам було дане право безпосередньо вести переговори з ворогом про перемир'я на своїх ділянках фронту. Братання почало ширитись по діючій армії, особливого розмаху воно набрало на Північному та Західному фронтах. Ленінському удару не бракувало точності. «З моменту надання цього права полкам і дивізіям, – писав М.Криленко про звернення Леніна до солдат і моряків, – і наказу розправлятися з усіляким, хто посміє чинити перепони переговорам, справу революції в армії було виграно, а справу контрреволюції безнадійно програно»⁵⁸.

Генерал Духонін сподівався, що німці відмовляться вести переговори з Радою народних комісарів, але помилився: 13 листопада німці згодилися на переговори, які почалися у Брест-Литовському 20 листопада, на той час Ставка вже потрапила до рук Криленка. Боротьба за мир у тій формі, яку надав їй Ленін, була насамперед добре продуманим засобом боротьби за владу. Ленін зберіг її у своїх руках. Але варто задуматися над ціною, яку довелося оплатити за це країні. Повалення Тимчасового уряду, розвал старої армії, вихід зі світової війни шляхом сепаратних переговорів остаточно підірвали правопорядок, соціальні підвалини, на яких трималася країна. Почалася бурхлива ланцюгова руйнівницька реакція у всіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Одночасно вона була посилена червоногвардійською атакою на капітал та селянським антипоміщицьким рухом. За лічені місяці Росія перетворилася у країну маргіналів, людей, позбавлених соціального статусу, непереобтяжених відповідальністю перед законом і моральною нормою. Саме такими стали мільйони безробітних і демобілізованих. Старий державний апарат був розбитий дощенту. Після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демократичним шляхом впливати на владу. На декілька років основною формою політичного діалогу в країні стала збройна боротьба. Недовойована світова війна перетворилася в значно жажливішу – громадянську. Це була ціна, яку довелося сплатити сповна за втримані у землі багнети у листопаді 1917 р.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засудувала деструктивну руйнівницьку політику більшовиків. УЦР добре розуміла необхідність припинення війни, але намагалася зробити це правовими методами. У III Універсалі говорилося про потребу «примусити спільників і ворогів

негайно розпочати мирні переговори». Універсал свідчив, що діячі Центральної Ради і більшовики по-різному бачать механізм завершення війни. В Універсалі наголошувалося: до підписання «миру кожен громадянин Республіки України, разом із громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу»⁵⁹.

Генеральний секретаріат і Центральна Рада не лише не шукали приводів для конфронтації з армійським командуванням, але й прагнули порозуміння та взаємодії. Оголошуючи про свій вступ на посаду Генерального комісара військових справ України, С.Петлюра підкреслив, що, беручи на себе вищу військову владу в Україні, він не вважає «можливим торкатись розпоряджень, які відносяться до компетенції головнокомандуючих фронтами, де вся повнота влади повинна належати головнокомандуючим сими фронтами»⁶⁰.

Досить швидко між Ставкою верховного головнокомандувача і ставками Південно-Західного та Румунського фронтів і Генеральним секретаріатом налагодився телеграфний зв'язок, відбувався обмін інформацією, 6 листопада командувач Південно-Західним фронтом генерал Володченко та фронтовий комісар Йорданський визнали Центральну Раду і Генеральний секретаріат вищою владою в Україні. 12 листопада генерал Духонін підписав у Ставці з представниками Генерального секретаріату О.Лотоцьким та Д.Дорошенком угоду, про те, що українізовані частини з усього театру військових дій будуть зосереджені на Південно-Західному та Румунському фронтах. Призначення командувачів військами Київського та Одеського військових округів буде робитися Ставкою за узгодженням з Генеральним секретаріатом. Таке узгодження передбачалося і при призначенні на посади вищого командного складу українізованих частин⁶¹.

Українська влада була визнана і армійською демократією. Вітальні телеграми з приводу проголошення УНР надходили від особового складу багатьох військових частин. 18 листопада розпочав свою роботу з'їзд Південно-Західного фронту. У першій його резолюції відзначалося, що «виконавчий комітет Південно-Західного фронту передає політичну владу на фронті надзвичайному фронтовому з'їздові, а з'їзд передає президії в тісному контакті з Українською фронтовою радою». Окрім того, з'їзд ухвалив «без обговорення вітати Центральну Раду з нагоди оголошення Української Народної Республіки»⁶².

Центральна Рада і Генеральний секретаріат прагнули стабілізувати ситуацію в країні і не допустити поширення анархії в армії. 9 листопада після того, як у Києві стало відомо про заклик Леніна до солдат та звільнення Духоніна, Генеральний секретаріат ухвалив постанову про необхідність завершення війни і порядок підписання мирного договору. Цим рішенням, по суті, вперше після резолюції про засудження повстання у Петрограді українське керівництво вступило в ідейну боротьбу з Раднаркомом. Повторюючи і деталізуючи думки III Універсалу, постанова Генерального секретаріату різко негативно відреагувала на ленінський заклик до солдат самочинно оголошувати перемир'я: «...сей заклик, віддаляючи мир, дезорганізує армію, котра, як і вся людність держави, хоче негайного миру, і, оголюючи фронт, одкриває широкий доступ ворогові в Росію»⁶³.

Головна частина постанови Генерального секретаріату була присвячена центральному російському уряду, уповноваженому і визнаному всіма або більшою частиною народів Росії. Генеральний секретаріат заявив, що не вважає за такий Раднарком. На думку Генерального секретаріату, російський уряд повинен бути однорідно-соціалістичним і федеративним, утвореним «спільними силами правительств України, Дону, Кавказу, Кубані та інших областей разом з центральними органами Всеросійської революційної демократії»⁶⁴. Генеральний секретаріат висловився за необхідність почати переговори із зазначеними урядами про створення загальноросійського державного центру. 10 листопада голова Гене-

рального секретаріату В.Винниченко зробив доповідь із проблем миру і центрального уряду Росії на Малій раді. Він підкреслив, що оскільки попередні способи формування центрального уряду не мали позитивних наслідків, то Генеральний секретаріат вважає за необхідне активізувати цей процес: «щоб з'єднати уряд в одне ціле, треба єднати його не з центру, що розвалюється, а з тих країн, що ще здорові»⁶⁵. Мала рада підтримала доповідача.

17 листопада Генеральний секретаріат знову повернувся до питання про утворення однорідно-соціалістичного центрального уряду на федеративній основі і визнав за необхідне взяти ініціативу у цій справі до своїх рук, почати переговори з регіональними урядами та представниками демократії, починаючи з більшовиків. 21 листопада Мала рада вирішила негайно приступити до справи перемир'я, направити на Румунський і Південно-Західний фронти представників Генерального секретаріату і одночасно поінформувати про це уряди союзних держав та уряди, що утворилися на території Росії. Постанова Малої ради наголошувала на тому, «що від імені всієї Російської Республіки справу миру може вести лише центральний соціалістичний орган федеральної влади», який створити поки що не вдалося⁶⁶.

23 листопада Генеральний секретаріат ухвалив об'єднати Румунський та Південно-Західний фронти в один Український і в черговий раз звернувся до Раднаркому та інших крайових урядів із пропозицією «приступити до утворення центрального російського правительства»⁶⁷. І знову ці заклики позитивного резонансу не мали і, певно, об'єктивно не могли мати. П.Христюк назвав спроби Центральної Ради до створення центрального уряду «мрійницьким проектом – об'єднати те, що по самій своїй суті в той час не надавалося до об'єднання, не маючи щирих прихильників ні з права, ні з ліва»⁶⁸. Ще нищівнішій критиці піддав позицію Центральної Ради у своїй «Історії України 1917–1923 рр.» Д.Дорошенко. Він писав, що почин створення федеративного уряду був для України непосильним і непотрібним завданням: «Логіка подій казала, що Україні треба було зовсім відділитись від Росії, стати самостійною, незалежною державою; вона мусила визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на умові обопільного визнання ... і дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганятись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду – це було нездійсненне в тодішніх умовах завдання»⁶⁹. Можна згодитися з критикою обох істориків і водночас очевидців та учасників тих подій, але не можна не визнати, що Центральна Рада наприкінці 1917 р. діяла у відповідності до своєї політичної природи, в основі якої лежали ідеї демократії, автономії та федералізму. М.Грушевський у «Народній волі» 23 листопада 1917 р. закликав рятувати російську федерацію: «... Висловивши в своїм Універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити волю в ділі... Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіма силами».

Як тільки Центральна Рада від декларування своїх принципів перейшла до спроб втілити їх у життя, це зустріло протидію більшовицького Петрограда.

Після оволодіння Ставкою верховного головнокомандувача більшовики побачили в Центральній Раді одного з реальних суперників у боротьбі за владу. Проти неї була спрямована ціла серія політичних ударів. Насамперед розгорнулася ідеологічна війна, метою якої була дискредитація Ради. Ішлося про те, щоб довести масам контрреволюційність і буржуазний націоналізм української влади. 23 листопада Раднарком опублікував звернення до населення, в якому повідомляв про контрреволюційне повстання генералів Каледіна, Дутова, Корнілова і про допомогу, яку надає цим генералам Українська Центральна Рада. Ще

більшу розкладницьку роль відіграла низова більшовицька агітаційна робота серед населення і солдат. В.Затонський згадував, що вести таку роботу було нескладно: «... Програма наша тоді була дуже проста: – «Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!». Центральна Рада якраз із землею тягнула. Тут позиції були безумовно виграшні... Так ми проводили роботу цілих два місяці. На селян наша агітація також почала впливати. Маса нетерпляче чекала, коли вже можна буде взяти землю»⁷⁰.

В останній декаді листопада більшовики знову почали енергійно експлуатувати ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад для переобрання Центральної Ради. Сигналом до цього стали телеграфні переговори члена київського комітету більшовиків С.Бакинського з Й.Сталіним. 24 листопада Сталін дав інтерв'ю петроградській газеті «Известия ВЦИК», яке було присвячене Україні. Сталін висунув вимогу проведення в Україні референдуму з питання самовизначення. РНК буде рахуватися лише з урядом, створеним на підставі результатів референдуму, підкреслив нарком національних справ Росії і тут же оголосив, що влада в Україні повинна належати Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Ради разом з УЦР, а якщо вона відмовиться, то і без неї, повинні скликати Всеукраїнський з'їзд Рад для вирішення питання про владу і стосунки з Росією. Тільки таким шляхом, вважав Сталін, можна виявити волю мас, а без цього Раднарком відмовлявся визнати владу УЦР законною. Того ж дня Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів переобрала свій виконком і ухвалила резолюцію, в якій оголосила, що «теперішня Центральна Рада не заслуговує довіри робітничих і селянських мас»⁷¹, і вимагала скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. Естафету підхопили в Києві. Виконком Київської обласної Ради робітничих і солдатських депутатів, який перебував під контролем більшовиків, 3 грудня оголосив про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад.

Для тиску на Центральну Раду Петроград активно використовував фінансові канали. Він припинив надходження в Україну готівки, в результаті десятки, тисячі робітників, службовців не могли одержати платню, у суспільстві почало рости напруження. Центральна Рада стала перед проблемою випуску власної валюти. Коли ж М.Порш звернувся до Г.П'ятакова, який на той час вже посів місце комісара Держбанку у Петрограді, з вимогою про 90 млн. карбованців для покриття заборгованості залізничникам, той відповів, що постачання України грошима відбудеться лише в тому випадку, коли вона визнає владу рад на місцях і допустить представника рад як комісара у Київську контору Держбанку.

М.Криленко чинив усілякі перепони утворенню Українського фронту, гальмував передислокацію в Україну українізованих частин, що перебували поза її межами. 27 листопада в Могилеві при Ставці більшовики створили революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова і Центральної Ради, яких оголосили контрреволюційними.

Київський ВРК, незважаючи на рішення Ради робітничих депутатів про його ліквідацію, продовжував діяти, спираючись на збільшовизовані частини міського гарнізону, і підготував збройний виступ. План цього виступу ВРК виніс 29 листопада на обговорення міського комітету більшовиків. За спогадами члена ВРК прапорщика Пуке, передбачалося о шостій годині ранку 30 листопада оголосити Центральній Раді ультиматум із вимогами:

1. Припинити ворожі дії стосовно рад і ВРК;
2. Центральна Рада тимчасово до Всеукраїнського з'їзду Рад залишається вищою крайовою владою, але влада у Києві негайно переходить до Ради робітничих і солдатських депутатів та ВРК;
3. Центральна Рада зобов'язується роззброїти ворожі до рад війська, вивести їх з міста, залишивши лише караули біля будинку УЦР і казарм;

4. У разі неотримання відповіді на ці вимоги протягом однієї години, тобто до 7 години ранку, ВРК приступає до військових дій проти Центральної Ради.

Обговорення плану і ультиматуму розділило більшовицький комітет на дві приблизно рівні частини. Суперечки затяглися до глибокої ночі. «При голосуванні, прибічники негайного повстання отримали одним-двома голосами більше, – згадував Пуке. – Ті, що заперечували, ще раз намагалися переконати присутніх у правильності своєї позиції, тоді представники ВРК оголосили, що тепер вже пізно відмінити ухвалені рішення, і ревком буде діяти»⁷². Проте керувати повстанням цього разу ВРК не довелося.

Поки йшли суперечки у більшовицькому комітеті, Генеральний секретаріат, довідавшись про плани більшовиків, дав наказ своїм військам роззброїти більшовицькі частини. Після роззброєння особовий склад 3-го та 5-го авіапарків, арсеналу, понтонного та телеграфного батальйонів, батальйону важкої артилерії особливого призначення, ще кількох частин був посаджений у залізничні ешелони і відправлений до Росії, також на декілька годин був заарештований Г.П'ятаков. Решта більшовицького комітету, незважаючи на те, що Генеральний секретаріат володів матеріалами про підготовку більшовиками виступу, не лише залишалася на свободі, а й розгорнула шалену агітацію проти Центральної Ради, зображаючи події ночі не як придушення спроби антидержавного заклоту, а як насилля над революційними робітниками і солдатами. У резолюції виконкому Ради робітничих депутатів, яка перебувала під контролем більшовиків, було оголошено, що «подібні дії провокують громадянську війну, що кров, яка може пролитися, всією вагою впаде на голову політиканів з Генерального секретаріату». 30 листопада загальні збори Київської об'єднаної Ради робітничих і солдатських депутатів 302 голосами «за», 250 – «проти» ухвалили запропоновану більшовиками резолюцію з погрозами застосування зброї та організації загального страйку та вимогою переобрати УЦР на Всеукраїнському з'їзді Рад⁷³.

2 грудня аналогічну резолюцію ухвалила Харківська Рада робітничих депутатів. В Одесі 1 грудня червона гвардія спровокувала конфлікт із гайдамаками. Лише завдяки тому, що в нього втрутилися моряки з броненосця «Синоп», сутичку вдалося зупинити.

1 грудня з Петрограда до Києва прибув один із більшовицьких лідерів Г.Зинов'єв, місцеві більшовики організували йому публічний виступ на тему біжучого моменту в оперному театрі, який знаходився за кількасот метрів від Педагогічного музею, місця осідку Центральної Ради, це не зупинило Зинов'єва від відвертих нападів на політику Центральної Ради. 3 грудня в Києві відкрився з'їзд більшовицьких організацій України. 54 делегати з вирішальними та дорадчими голосами з 7 губерній репрезентували 18 тис. членів партії. Це була остання репетиція перед відкриттям наступного дня Всеукраїнського з'їзду Рад. Центральними питаннями, які мав обговорити більшовицький з'їзд, були про ставлення до Центральної Ради та про владу в Україні. У резолюції «Про Центральну Рад», винесеній по доповіді В.Затонського, вищій орган влади України зображався однозначно негативно, після чого була зроблена заява про те, що «розвінчуючи реакційну шовіністичну політику Ц. Ради, яка затьмарює класову свідомість пролетаріату, партія всіма засобами буде боротись проти нинішнього складу Ц. Ради і буде прагнути на Україні, як і по всій Росії, створити дійсну революційну владу Рад...»⁷⁴. У доповіді В.Затонського було зроблене цікаве визначення Центральної Ради, на яке варто звернути увагу: «Політично рада – типова дрібнобуржуазна установа. Вона відірвалася від поміщиків, але від принципу приватної власності відірватись не може, їй найважливіше – порядок»⁷⁵.

Потужна і різнопланова підготовка, проведена більшовиками по всій Україні, не залишала сумніву в тому, що сценарій, незважаючи на прикру невдачу

у Києві зі збройним виступом, мав добру режисуру. Усе йшло до того, щоб вбити останній цвях в труну Центральної Ради. Цвях був приготовлений. 3 грудня до Києва з Петрограда надійшов ультиматум РНК до УЦР. Це був класичний зразок революційної демагогії, яким створювався черговий прецедент до розпалювання конфлікту. Власне, цей документ вартий того, щоб на ньому детальніше зупинити увагу.

Які ж претензії мали більшовики до Центральної Ради? По-перше, її звинувачували в тому, що «вона веде двозначну буржуазну політику». Далі ця туманна думка розшифровувалася як небажання Ради скликати Всеукраїнський з'їзд Рад і виставлялася головною причиною, яка не дозволяла РНК визнати УЦР за повноважного представника трудящих мас України. Звинувачення було явно надумане, адже зазначений з'їзд 4 грудня мав відкритися у Києві, і у Петрограді про це не могли не знати. Але не з'ясування об'єктивних обставин конфлікту було завданням ультиматуму. У документі йшлося про «кроки» Ради, які знищили всяку можливість угоди. Найперше виставлялося за провину дезорганізація фронту, начебто здійснена наказами Генерального секретаріату про передислокацію українізованих частин із-поза меж України на її територію. Розмежування між фронтами, говорилося в ультиматумі, могло бути здійснене «лише шляхом організованої угоди урядів обох республік». Вище нам вже довелося говорити про те, що ніхто не зробив більше для розвалу старої армії, ніж більшовики, але в ультиматумі винуватцями цього розвалу чомусь була оголошена Центральна Рада. І лише після такої преамбули називалися речі, які, очевидно, серйозно турбували Смольний. Рада роззброїла пробільшовицькі частини і пропустила на Дон козачі частини. Але, якщо на початку ультиматуму РНК визнавав Українську Народну Республіку і навіть її право повністю відділитися від Росії, то останні висунені до Ради претензії виглядали як втручання у внутрішні справи УНР. Раднарком не згадував, на яких підставах Криленко блокував передислокацію в Україну українізованих частин. Не залишала сумніву у безцеремонності втручання у внутрішні справи УНР завершальна частина ультиматуму, де були знову повторені ті ж звинувачення в поєднанні з вимогою не лише їх припинити, але й взяти участь у боротьбі «з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням». У разі неприйняття цих вимог протягом 48 годин РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»⁷⁶.

Брутальна й неприйнятна для Центральної Ради форма ультиматуму була очевидною, і на його неприйняття будувався розрахунок Раднаркомом. Адже військове втручання у справи України було вирішене за декілька днів до ультиматуму. Про це досить відверто писав у «Записках о гражданской войне» В. Антонов-Овсієнко: «Зіткнення з Радою уявлялося абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ ... ультиматум»⁷⁷.

4 грудня у Києві відкрився з'їзд представників робітництва, воєцтва та селянства України (Всеукраїнський з'їзд Рад), у роботі якого брало участь понад дві тисячі делегатів. На цьому з'їзді більшовики виявилися в значній меншості. Уже напередодні з'їзду стало зрозумілим, що їм не вдасться не тільки переобрати склад Центральної Ради, але навіть внести суттєвий розкол у національний рух. На Київському обласному з'їзді більшовицьких організацій України Г.П'ятаков дуже песимістично оцінював можливості власної партії, він був переконаний, що на з'їзді Рад українців «розколоти все рівно не вдасться»⁷⁸. Не сприяв акції більшовиків ультиматум РНК, який був делегатами розцінений як замах проти УНР: «Всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітничих та солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) правительства, доводячи до війни між Московщиною та Укра-

їною, загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія»⁷⁹.

З'їзд висловив повну підтримку Центральній Раді, визнав, що у зв'язку з близьким проведенням Всеукраїнських Установчих зборів (9 січня 1918 р.), яким, згідно із законом, УЦР повинна була передати владу, недоцільно проводити переобрання Ради. Більшовики, делегати з'їзду, не могли дати будь-яких об'єктивних пояснень проголошення ультиматуму. Для них він був цілковитою несподіванкою. Це показало обговорення ультиматуму і ситуації, ним викликані, на черговому засіданні з'їзду більшовицьких організацій України. Ось деякі найхарактерніші моменти з протоколу партійного з'їзду. В.Затонський: «Якби справа стосувалася пропуску тільки військ на Дін, я б нічого не мав проти ультиматуму, але там є посилення на те, що Рада не збирає з'їзду Рад... Поки ще серед українців розколу нема і він не передбачається, а тому доводиться вести війну з українським народом, а більшовиків лише невелика купка... Я вважаю ультиматум результатом погані інформації в Пітері. Деякі пункти невдалі і були розраховані на ефект, але його якраз і не було». І.Кулик: «Ясно, що тут виявилася неспроможність нашого погляду на національне питання». Олександров: «Ультиматум несвоєчасний... Нам доводиться воювати майже проти всього українського народу, а не проти Ради». Дещо відмінно коментував ситуацію Г.П'ятаков: «Даний момент нагадує мені те становище на фронті, коли один з полків розбитий і, здається, що все закінчено і загинуло. Ми в Києві розбиті, але це ще не означає, що справа вся програна. ... Крок народних комісарів правильний і логічно неминучий. Війна, безумовно, важка, але відтягувати її не можна. Якби в Росії не було революції, то тут ще можна б було займатись агітацією, але тепер час дій і зволікати не можна»⁸⁰.

Ультиматум поставив українських більшовиків у складну ситуацію. 5 грудня вони і їх прихильники (всього 124 делегати) залишили зал Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві, мотивуючи своє рішення неправочинністю з'їзду. Того ж дня Генеральний секретаріат дав офіційну відповідь Раднаркому на його ультиматум. У ній справедливо говорилося, що «неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася». Генеральний секретаріат рішуче відкинув спроби Раднаркому втрутитися в державне і політичне життя УЦР: «Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих Народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості. Поки у Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарські розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала у царизмі революція, – Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу»⁸¹.

Як бачимо, у відповіді Генерального секретаріату не було спроб шукати компромісу з Петроградом. Водночас УЦР явно недооцінювала більшовиків, не розуміла сповна небезпеку, яка виходила від них. Симптоматичним у цьому сенсі був виступ В.Винниченка 13 грудня на восьмій сесії УЦР: «Ці комісари – люди, відірвані від життя. Вони відвикли від практичного життя, перебуваючи довгий час емігрантами за кордоном. Національних здобутків вони так само не вміють цінити, як той панич, що не працювавши тяжко, не вміє цінити кришки хліба.

Від своєї програми ми ні на крок не відступимо. Можна сподіватись, що прийде ще і такий час, коли нам прийдеться боронити здобутки революції від загальноросійської реакції, котра неодмінно почнеться, коли впаде правитель-ство народних комісарів. Тоді в Росії знову може запанувати Микола Другий, і

він не хоче терпіти у себе під боком вільного народу. Через те Генеральний секретаріат весь час готується до боротьби з цією небезпекою»⁸². Як бачимо, Винниченка не стільки лякав конфлікт із більшовиками, як гіпотетична ймовірність повернення самодержавного режиму. Принагідно відзначимо, що, очевидно, саме Винниченко, як голова Генерального секретаріату, несе персональну відповідальність за неготовність УНР до війни з більшовиками. Його соціалістична ортодоксія, яку він ставив значно вище інтересів новопосталої української держави, стала причиною його конфлікту з С.Петлюрою, який змушений був подати у відставку з поста генерального секретаря військових справ. Прикметно, що 26 січня 1918 р., коли доля Києва була вже вирішена не на користь Центральної Ради, і в місто сходили війська М.Муравйова, Винниченко, що порвав усі стосунки з Центральною Радою та Генеральним секретаріатом, записав до свого щоденника: «І знов виникає питання: невже ми, самі того не знаючи, не відчуваючи, виступаємо, як контрреволюціонери? А що, як народні комісари мають більше рації, ведучи Росію й Україну з нею до соціальної революції?»⁸³ Отже, у середині грудня 1917 р. в Україні склалася дивна політична ситуація, на яку звернули увагу сучасники і безпосередні учасники тих подій. В.Затонський із домішкою легкої іронії, яка, очевидно, його надзвичайно тішила, згадував: «Взагалі ті місяці – це штука надзвичайно цікава своєю безглуздістю та найнеймовірнішими сполуками. У Харкові Радянська влада виступила одверто проти Центральної Ради, але в Києві Рада робітничих і солдатських депутатів існує й далі. Плутанина цілковита. Ще не призвичаїлися орудувати рішуче»⁸⁴. Д.Дорошенко критикував нерішучість та непослідовність Генерального секретаріату без будь-якої іронії. Після роззброєння та висилки за межі України збільшовизованих частин київського гарнізону, писав історик, «український уряд не використав своєї перемоги. Замість показати тепер, що він є дійсно господар і може вдержати порядок і повагу до себе, він, стоячи на ґрунті «завойованої революцією свободи», повипускав зразу арештованих большевицьких ватажків і допустив далі провадити проти себе одверту агітацію». Дорошенко не розумів, як «організація, яка тільки що зі зброєю в руках мала зробити повстання проти українського уряду, продовжувала існувати і робити своє діло далі цілком вільно, так наче урядові до цього не було ніякого діла»⁸⁵. Не розумів абсурдності ситуації В.Винниченко, понад те, вона здавалася йому прикметною ознакою демократизму української влади. Виступаючи перед делегатами Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві 5 грудня, В.Винниченко критикував політику більшовиків та зазначав, що, на відміну від них, «Генеральний секретаріат визнає потрібним вживати політичної класової боротьби, а не політики заліза і крові».

Більшовики виявили себе непоганими практиками і знавцями життя. До того ж вони цілком відкинули моральні принципи в політиці. Мета виправдовувала будь-які засоби. В ультиматумі було визнано право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, але це не завадило Раднаркому направити на Україну свої військові формування. Перші ешелони під командуванням М.Ховріна і Р.Сіверса прибули у Харків 9 грудня. Місцевий ревком на чолі з більшовиком Артемом застерігав радянські частини «від будь-яких ворожих дій проти харківських радівців». З останніми, читаємо у В.Антонова-Овсієнка, «місцеві більшовики об'єднано працювали у «Рев штабі» і не знаходили можливим стати у конфлікт з Центральною Радою»⁸⁶. Про співпрацю українців із харківськими більшовиками згадував і М.Чоботарів, який наприкінці 1917 р. керував українськими збройними силами у Харкові. Він писав, що Артем та Рухимович «ці лідери харківського большевизму охоче розмовляли з нами українцями, і не одну справу ми добровільно лагодили»⁸⁷. Однак це не зупинило Сіверса, і за його наказом в ніч на 10 грудня був роззброєний українізований бронедивізіон. М.Чоботарів згадував, що зроблено це було підступом. Після мітингу,

організованого представниками міських партійних організацій на знак протесту проти погромницької поведінки більшовицького війська, розпочалися переговори з приводу перебування більшовицьких військ, які по прибутті до Харкова спочатку заявляли, що залишаться тут на короткий час. «Дискусія між більшовицьким військом і українцями затягнулась до пізньої ночі, приблизно до пів на другу, – пише М.Чоботарів. – Несподівано увійшов до кімнати нашого засідання помічник командира панцирного дивізіона. На ньому не було лиця. ... Я лише глянув і зрозумів, що з панцерним дивізіоном сталося лихо не на нашу користь. Він лише сів, як з міста донеслися кулеметні стріли, а потім і гарматні вибухи. Я звернувся до представників Антоновського війська з запитанням: «А що це має означати? Адже ми постановили разом з вами до 9-ї ранку не розпочинати жодних акцій?» А цей представник поклав ногу на ногу і, пускаючи дим цигарки вгору, промовив: «Що ми будемо тепер говорити, коли заговорили кулемети та гармати»⁸⁸.

11 грудня до Харкова прибув командувач російськими радянськими військами В.Антонов-Овсієнко. Місто було обране форпостом російських військ. Перед ними було поставлене завдання встановлення жорстокого порядку в місті. Штаб загону Сівєрса перетворився в судилище. В.Антонов-Овсієнко згадував члена революційного суду матроса Трушина, який «вважав всякого білоручку вартим знищення». Однак сам командувач писав, що «обивательська фантазія» до надзвичайного перебільшувала розстріли, які відбувалися на 7 версті за Харковом⁸⁹.

У цей же час з Києва до Харкова прибула група делегатів, що залишила київський з'їзд Рад. Під охороною радянських військ у Харкові нашвидкуруч 11–13 грудня був інсценізований альтернативний з'їзд Рад. На ньому 200 делегатами були представлені 89 Рад і військово-революційних комітетів. Незважаючи на те, що лише Рад на той час в Україні було понад 300, правочинність з'їзду, на відміну від київського, сумнівів не викликала. З'їзд був цілком у руках більшовиків. Тож він вітав повстання у Петрограді, політику Раднаркому, проголосив встановлення радянської влади в УНР, обрав Центральний виконавчий комітет Рад України. Останній, у свою чергу, створив Народний секретаріат – радянський уряд України. Зі створенням уряду виникли проблеми. В.Шахрай іронізував із приводу того, що жодне прізвище членів Народного секретаріату України було невідоме, хоч їх добирали за принципом «по можливості, с українськими фамилиями». В.Затонський згадував, що «народні секретарі називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала. Апарату жодного, треба все утворити з нічого. Простота звичаїв у той час взагалі була велика і плутанина розумінь також. Наприклад, жодним способом не щастило нам відокремити функції народного секретаря фінансів від обов'язків касира. Та й взагалі в кожного цілісний комісаріат, або, як тоді називали секретаріат, був у кишені. Я приїхав, коли уряд було вже сконструйовано. Було ухвалено голови не обирати. Так і жили собі без голови»⁹⁰.

Навіть харківський більшовицький комітет та Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів не бажали визнавати правочинність «уряду». Цікаві подробиці з цього приводу залишила Є.Бош: «Відсутність активної підтримки з боку керівних харківських товаришів дуже ускладнювала роботу Радянського уряду у Харкові. При іншому ставленні верхівки парторганізації Донецько-Криворізької області не було б перебоїв у роботі ЦВК, так як не довелося б одразу ж після падіння Центральної Ради переїздити до Києва і в наступному не довелося би перекочувувати ЦВК і Народному секретаріатові з міста в місто»⁹¹.

Не поспішали з визнанням ЦВК і Народного секретаріату й інші ради України, а от у Петрограді їх вітали як утворення «істинно народної радянської

влади на Україні», «достеменний уряд народної Української республіки». Куди й поділися вимоги про проведення референдуму, про нього просто забули. Раднарком обіцяв «новому уряду братської республіки повну, всіляку підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народу України»⁹². Ця допомога не забарилася. Командувач російськими радянськими військами В.Антонов-Овсієнко встановив контакт і активно підтримував ЦВК та Народний секретаріат. Його війська допомогли реквізувати приміщення газети «Южный край», в якому розташувалися ЦВК та Народний секретаріат.

Не викликає сумнівів, що ЦВК та Народний секретаріат були маріонетковими утвореннями червоного Петрограда. Завдяки ним Раднаркому вдалося формально дистанціюватися від подій в Україні, подаючи їх як внутрішній конфлікт між Радами робітничих та солдатських депутатів і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК Рад України опублікував маніфест про скинення Центральної Ради та Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет із боротьби з контрреволюцією. Українсько-більшовицький конфлікт зі сфери ідейно-політичної стрімко зміщувався у сферу відкритих військових дій.

¹ Див. *Бойко О.* Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків (жовтень–грудень 1917 р.) // *Укр. істор. журнал* (далі – *УІЖ*) – 2003. – №4. – С.11–21; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К., 1997; *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.

² 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928. – С.310.

³ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С.359.

⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С.325.

⁵ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.363.

⁶ *Солдатенко В.* Георгій П'ятаков: миттєвості неспокоїної долі. – К., 2004. – С.130.

⁷ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1957. – С.169.

⁸ *Затонський В.* Уривки з спогадів про Українську революцію // *Літопис революції*. – 1929. – №4. – С.145.

⁹ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів... – С.176.

¹⁰ Там само.

¹¹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.375.

¹² Там само.

¹³ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали. – К., 2003. – С.871.

¹⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий... – С.523.

¹⁵ Там же. – С.354.

¹⁶ Там же. – С.317.

¹⁷ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.396.

¹⁸ *Шаповал М., Слободич О.* Великий зрив. Нарис історії Української революції 1917–1920 рр. – Львів, б/д. – С.27.

¹⁹ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.425.

²⁰ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр.: У 4-х томах. – Т.3. – Нью-Йорк, 1969. – С.57.

²¹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.400.

²² Там само. – С.408.

²³ Там само. – С.401.

²⁴ Там само. – С.404.

²⁵ Нова рада. – 1917. – 7 листопада.

²⁶ Киевская мысль. – 1917. – 12 ноября.

²⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. – Т.1.: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.188.

- ²⁸ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.449.
- ²⁹ Христюк П. Згад. праця. – Т.2. – С.64.
- ³⁰ Там само. – С.65.
- ³¹ Винниченко В. Відродження нації (Історія Української революції / mareць 1917 . – грудень 1919 р./): В 3-х частинах. – Ч.2. – К.; Відень, 1920. – С.108.
- ³² Христюк П. Згад. праця. – Т.2. – С.57–58.
- ³³ Винниченко В. Згад. праця. – Ч.2. – С.89.
- ³⁴ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – Москва, 1990. – С.115.
- ³⁵ Бош Е. Указ. соч. – С.78.
- ³⁶ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.): Сб. док. и материалов. – К., 1957. – С.385.
- ³⁷ Там же. – С.386.
- ³⁸ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.392.
- ³⁹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий... – С.369–370.
- ⁴⁰ См.: Киевская мысль. – 1917. – 19 ноября.
- ⁴¹ Эрде Д. Годы бури и натиска. Кн. первая: На Левобережье. – Б.м. – 1923. – С.97.
- ⁴² Там же. – С.107.
- ⁴³ Там же. – С.96.
- ⁴⁴ Робітнича газета. – 1917. – 19 листопада.
- ⁴⁵ Советы в Октябре. Сб. документов. – Москва, 1928. – С.103.
- ⁴⁶ Там же. – С.97.
- ⁴⁷ Там же. – С.108–109.
- ⁴⁸ Одесский листок. – 1917. – 8 декабря.
- ⁴⁹ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – 8 листопада.
- ⁵⁰ Бойко В. Визнання міськими думами влади УЦР у листопаді–грудні 1917 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С.104–105.
- ⁵¹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.34. – С.264.
- ⁵² Разложение армии в 1917 году. – Москва; Ленинград, 1925. – С.143.
- ⁵³ Там же. – С.158.
- ⁵⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Борьба генерала Корнилова. Август 1917 г. – апрель 1918 г. – Москва, 1991. – С.143.
- ⁵⁵ Ленин В.И. Повне збір. творів. – Т.37. – С.25.
- ⁵⁶ Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. Сб. док. – Москва, 1973. – С.85.
- ⁵⁷ Деникин А.И. Указ. соч. – С.140.
- ⁵⁸ Крыленко Н.В. Смерть старой армии // Военно-исторический журнал. – 1964. – №11. – С.58.
- ⁵⁹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.400.
- ⁶⁰ Робітнича газета. – 1917. – 4 листопада.
- ⁶¹ Див.: Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.393–394.
- ⁶² Народня воля. – 1917. – 23 листопада.
- ⁶³ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.405.
- ⁶⁴ Там само. – С.404.
- ⁶⁵ Там само. – С.408.
- ⁶⁶ Там само. – С.469.
- ⁶⁷ Там само. – С.472–474.
- ⁶⁸ Христюк П. Згад. праця. – Т.2. – С.55.
- ⁶⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.184.
- ⁷⁰ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію // Літопис революції. – 1929. – №4. – С.152.
- ⁷¹ Донецький пролетарий. – 1917. – 26 ноября.
- ⁷² Пуке И. Военно-революционный комитет и Октябрьское восстание // Из истории Октябрьской революции в Киеве. – К., 1927. – С.23.
- ⁷³ Киевская мысль. – 1917. – 1 декабря.
- ⁷⁴ Областной съезд РСДРП (б-ков) // Летопись революции. – 1926. – №5. – С.86.

- ⁷⁵ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію. – С.72.
- ⁷⁶ 1917 год на Киевщине... – С.540–541.
- ⁷⁷ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т.1. – Москва, 1924. – С.48.
- ⁷⁸ Областной съезд РСДРП (б-ков) // Летопись революции. – 1926. – №5. – С.71.
- ⁷⁹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.510.
- ⁸⁰ Областной съезд РСДРП (б-ков). – С.83–84.
- ⁸¹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.512.
- ⁸² Там само. – Т.2. – С.19.
- ⁸³ Винниченко В. Щоденник. – Том перший: 1911–1920. – Едмонтон, 1980. – С.277.
- ⁸⁴ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію. – С.157–158.
- ⁸⁵ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.201, 203.
- ⁸⁶ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т.1. – С.54.
- ⁸⁷ Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чоботаріва). – К., 2003. – С.22–23.
- ⁸⁸ Там само. – С.25.
- ⁸⁹ Там само. – С.55.
- ⁹⁰ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію. – С.159.
- ⁹¹ Бош Е. Указ. соч. – С.166.
- ⁹² Известия ЦИК. – 1917. – 17 декабря.

The article examines the course of events which preceded and accompanied the proclamation of the Ukrainian National Republic. It analyzes the complicated process of formation of different political powers' attitude to the idea of Ukrainian statehood and specific state, traces the struggle for forming of state institutions of the UNR. Political opposition of the Ukrainian Central Rada and Bolsheviks is at the centre of attention in the article.

О.Д.Бойко*

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ КОРДОНІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917–1918 рр.)

У статті досліджується питання визначення території і кордонів, яке для української нації постало одночасно з вимогою національно-державного самовизначення України на початку Української революції. Головну увагу присвячено громадсько-політичним подіям та державно-правовим актам, за якими відбувалися територіальні зміни протягом 1917–1918 рр.

Підбиваючи підсумки Української революції (1917–1921 рр.), більшість істориків акцентують увагу на її поразці. Разом із тим чотирирічна боротьба українського народу за національне визволення справила такий позитивний вплив на його самосвідомість, наслідки якого відчувалися протягом усього ХХ ст. У контексті даного дослідження період Української революції становив суцільний прорив для української нації у розв'язанні територіальних питань. Українська держава, утворена в результаті піднесення національно-визвольного руху, спромоглася правовим шляхом визначити власну територію та кордони.

Початок вирішення територіальної проблеми української нації нерозривно пов'язаний із державотворчою діяльністю Української Центральної Ради (УЦР). У пропонованій статті розглянуто, як у процесі розвитку національно-визволь-

* Бойко Олена Дмитрівна – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

ного руху, реалізації вимог національно-територіальної автономії, а згодом і повного державного суверенітету українського народу поступово була визначена територія, у межах якої утворилася національна державність. Аналізуються події громадсько-політичного життя та державно-правові акти, за якими відбувалися територіальні зрушення протягом 1917–1918 рр.

Питання формування території української незалежної держави в часи визвольних змагань істориками спеціально не досліджувалося, хоча окремі його аспекти представлені в узагальнюючих працях з історії періоду¹. Фрагментарно воно присутнє у колективній монографії В.Боєчка, О.Ганжі та Б.Захарчука «Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан»², в історичній картографії³. Головним джерелом дослідження стали опубліковані документи Української Центральної Ради та національно-визвольного руху⁴.

Утворена як керівний орган національно-визвольного руху, Центральна Рада на початку своєї діяльності висунула гасло національно-культурної автономії українського народу.

Але досить швидко життя показало, що прагнення суспільства до революційних змін не може бути задоволене зрушеннями лише у культурній сфері. Постало питання про національно-державне самовизначення України, яке вперше було озвучене головою УЦР М.Грушевським на Українському кооперативному з'їзді, що відбувся 14–15 березня 1917 р. у Києві. У постановах з'їзду зазначалося, що «тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України із забезпеченням прав національних меншостей забезпечить права нашому народу»⁵.

Перед Центральною Радою постало завдання наповнити вимогу національно-територіальної автономії України реальним змістом, адже автономія мала існувати у певних територіальних межах, які на той час офіційно не були визначені. У громадсько-політичних колах Російської імперії XIX ст. Україна фігурувала як певний етнічний регіон, ніяким чином не окреслений адміністративно-територіальним поділом. Офіційна імперська історіографія розглядала минуле українського народу як невід'ємну складову загальноросійської історії. Відповідно й українська культура, інтерес до якої значно посилювався наприкінці XIX ст. завдяки діяльності перших українських культурницьких організацій, трактувалася як така, що вийшла з єдиної «давньоруської культури» і становила єдине ціле з російською.

На протигагу їм, наукову реконструкцію історії українського народу здійснив у своїх працях М.Грушевський. Багаторічні дослідження він підсумував в опублікованій 1904 р. статті «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій сформулював концепцію самостійного розвитку українського історичного процесу. Це давало можливість українському рухові ставити питання про національно-державницькі прагнення народу, що й було зроблено з початком Української революції. Згодом настав час конкретизувати вимоги, визначивши територіальні межі українських земель.

Питання про автономію вперше широко і публічно обговорювалося на Всеукраїнському національному конгресі, який проходив 6–8 квітня 1917 р. у Києві. Конгрес перетворив Українську Центральну Раду на загальноукраїнську організацію, зробив її керівним органом українського національно-визвольного руху, переорієнтував діяльність із культурно-просвітницької на державотворчу. Він став важливим етапом у розвитку Української революції, продемонструвавши серйозність і невідкладність українських національних домагань.

На конгресі було виголошено вісім науково-теоретичних рефератів і доповідей, що торкалися різних аспектів автономії України. Доповідачами виступали провідні діячі українського руху, відомі вчені і фахівці Н.Григорієв, Д.Дорошенко, Ф.Крижанівський, Ф.Матушевський, П.Понятенко, В.Садовський, М.Тка-

ченко, О.Шульгин. В обговоренні доповідей взяли участь близько 100 делегатів. За оцінкою М.Грушевського, усі виголошені доповіді загалом мали декларативний характер, проте виразно підтримували генеральний напрям українського руху – широку національно-територіальну автономію України у складі Російської федеративної демократичної республіки⁶.

У рефераті Ф.Матушевського «Права національних меншостей», прочитаному перед учасниками конгресу 6 квітня, велика увага приділялася питанню території. В українських політичних колах на той час найбільш поширеною була думка про визначення її за етнографічним принципом. Тобто, українськими вважалися території, на яких більшість місцевого населення становили українці. Саме такий принцип і відстоював доповідач. За його визначенням, Україною називали «край, заселений поспіль нашим українським народом». Цей край політично перебував у складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Українські землі, що входили до складу Російської імперії, називалися Наддніпрянською Україною. Спираючись на етнографічний принцип, у 1917 р. українськими могли вважатися такі адміністративно-територіальні одиниці:

У повному складі Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська губернії;

Чернігівська губернія (за винятком чотирьох північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Стародубського, Суразького);

Таврійська губернія (без Криму);

Грубешівський, Томашівський та Влодавський повіти Холмської губернії;

Катеринодарський (51,8 % українців), Єйський (73,9 % українців) і Темрюцький (75,2 % українців) відділи на Кубані;

Хотинський повіт (79% українців) Бессарабської губернії;

Брестський (64,4% українців) та Кобринський (79,6 % українців) повіти Гродненської губернії;

Вирюченський (69,3 % українців), Богучарський (82,2 % українців), Валуйський (52,9 % українців), Острогозький (93,5% українців) повіти Воронізької губернії;

Таганрозький округ (61,7 % українців) Облaсті Війська Донського;

Грайворонський (57,3 % українців), Новооскольський (50,8 % українців), Путивльський (51,9 % українців) повіти Курської губернії;

Медвеженський (58,4 % українців) та Новогригорівський (50,7 % українців) повіти Ставропольської губернії⁷.

Критерієм, за яким ці землі були віднесені до України, слугувала перевага українців у складі населення. На вищезазначених територіях вони становили від 50 до 97% усіх мешканців. Окреслена таким чином територія Наддніпрянської України займала площу 513 тис. км². За переписом 1897 р., на ній проживало понад 30 млн чол., у 1917 р., – певно, більше 40 млн осіб⁸.

Виголошена на конгресі доповідь В.Садовського була присвячена територіальному майбутньому України. У ній наводилися географічні і статистичні дані, які мали стати основою для утворення національно-територіальної автономії України⁹. Спираючись на матеріали перепису населення 1897 р. та інші документи, доповідач визначив межі етнічної України. Він доводив, що на заході вона межує з Люблінською і Гродненською губерніями, її північним кордоном є р. Прип'ять, південно-східним – Кубань, південним – Азовське і Чорне моря (без південного берега Криму). До цієї території входило 7 губерній повністю, 4 – частково (Чернігівська, Таврійська, Холмська губернії, Кубанський край), а також окремі повіти Гродненської, Курської, Воронізької, Ставропольської та Бессарабської губерній, Облaсті Війська Донського. На зазначених територіях українці в цілому становили 75% населення, росіяни – 11%, євреї – 7%, поляки і німці – по 2%. У Полтавській губ. проживало 97% українців, Чернігівській

(без 4 північних повітів) – 95%, Київській – 75%, Подільській – 75%, Волинській – 74%, Катеринославській – 74%, Херсонській – 68%. Серед сільського населення українці становили більшість повсюдно. У губернських містах вони переважали лише у Полтаві і Чернігові¹⁰. Окреслена таким чином українська етнографічна територія слугувала основою для подальшого визначення територіальних меж української автономії.

Усі українські етнічні землі перебували у сфері компетенції УЦР як представницької організації всіх українців. Під час виборів нового складу Ради більше половини місць було віддано саме під територіальне представництво. До УЦР були обрані по 4 представники від 7 губерній, де в усіх повітах переважало українське населення (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Херсонська, Катеринославська, Харківська); по 3 представники від губерній, де були повіти з неукраїнським населенням (Чернігівська, Таврійська, Холмська, Кубань); по 2 представники від губерній, де українці становили меншу частину населення (Бессарабська, Чорноморська, Воронізька, Область Війська Донського); по 1 представнику від губерній, де проживала незначна частина українців (Ставропольська, Курська, Гродненська, Мінська)¹¹.

Для вирішення комплексу питань, що назріли у відносинах між центральною владою в особі Тимчасового уряду та Українською Центральною Радою, яка після Національного конгресу перетворилася на представницьку організацію українського національно-визвольного руху, 13 травня до Петрограда виїхала делегація на чолі з В.Винниченком. 16 травня вона подала Тимчасовому уряду та виконкому Петроградської ради доповідну записку, відому під назвою «Декларація Української Центральної Ради» з аналізом суспільно-політичного становища в Україні. З її змісту було видно, що у краї розгортається національно-визвольний рух і нагальним є визначення позиції Тимчасового уряду в «українському питанні». У записці йшлося про те, щоб Тимчасовий уряд, визнаючи законні права українського народу на автономне життя, висловив «в тому чи іншому акті своє принципове прихильне відношення до цього домагання»¹². На думку делегації, першим кроком на шляху до автономії мало б стати призначення до усіх губерній з українським населенням крайового комісара з крайовою радою при ньому.

Тимчасовий уряд стояв на позиціях збереження єдиної Росії принаймні до скликання Установчих зборів, тому априорі був негативно налаштований до вимог України. Для переговорів з українською делегацією було створено спеціальну урядову комісію на чолі із заступником міністра внутрішніх справ Д.Щепкіним. Комісія відмовилася визнати УЦР представницькою організацією українського народу, оскільки вона не була обрана всенародним голосуванням. На підставі цього було визнано недоречним і навіть небезпечним вести мову про автономію України.

Далі «Декларацію» було передано на розгляд юридичної наради при Тимчасовому уряді, яка з дев'яти пунктів українських вимог задовольнила лише один – про повернення додому полонених та інтернованих галичан. У розгляді інших, як таких, що перебували поза компетенцією Тимчасового уряду й могли бути вирішеними лише Установчими зборами, було відмовлено. Таким чином, юридична нарада засвідчила негативне ставлення до визначення меж української території. Україні було відмовлено у запровадженні посади крайового комісара, оскільки це вимагало б визначення її територіальних меж, що ставало першим кроком до порушення принципу територіальної неподільності Росії. Переговори зайшли у глухий кут.

Не дійшовши згоди з Тимчасовим урядом, Центральна Рада перейшла у рішучий наступ. 10 червня 1917 р. вона видала I Універсал, який, по суті, являв собою декларацію про намір явочним порядком запровадити автономію України. 15 червня УЦР створила свій виконавчий орган – Генеральний Секретаріат

(ГС). Тимчасовий уряд був поставлений перед фактом, ігнорувати який тепер було неможливо. За той час, що минув від приїзду української делегації до Петрограда, ситуація кардинально змінилася на користь української сторони. Проведені два військових та селянський з'їзди засвідчили масову підтримку дій УЦР українським народом. 16 червня Тимчасовий уряд змушений був видати відозву «До українського народу», в якій фактично погодився виконати вимоги, висунуті Центральною Радою.

Для порозуміння із Центральною Радою 28–30 червня у Києві перебувала делегація Тимчасового уряду у складі О.Керенського, І.Церетелі та М.Терещенка. Українська сторона вже не згадувала вимоги, з якими зверталася до уряду у травні. Політична ситуація диктувала інші імперативи. Урядові було запропоновано визнати відповідальний перед Центральною Радою Генеральний Секретаріат вищим органом влади в Україні, що й було зроблено після узгодження питання про введення до УЦР представників від національних меншин. Було також досягнуто принципової згоди про підготовку статуту автономної України.

Із визнанням Генерального Секретаріату вищою крайовою владою одразу ж стало питання про територіальні межі автономії. Українці наполягали на етнографічному принципі. Але оскільки попередній адміністративний устрій не враховував етнічний склад населення, з'ясувалося, що в російських губерніях існують повіти з українським населенням і навпаки. Дані перепису 1897 р. щодо національної належності населення вимагали перевірки, а це могло затягнути переговори на невизначений час. Із метою запобігти цьому урядова сторона переконала українську тимчасово не фіксувати в угоді кордони української території, визнавши за усною домовленістю предметом управління Генерального Секретаріату територію дев'яти основних українських губерній – Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської. Малодосвідчені українські політики легко погодилися на цю пропозицію, яка досить швидко обернулася для України негативними наслідками.

Сторони досягнули принципової домовленості про підготовку статуту автономної України, причому розробити його мала сама Центральна Рада, а Тимчасовий уряд тільки затвердити. Не були задоволені лише вимоги у справі українізації армії. Основні домовленості, досягнуті в результаті переговорів, були зафіксовані у двох паралельних документах – декларації Тимчасового уряду та II Універсалі УЦР. 30 червня УЦР розглянула й ухвалила текст II Універсалу. Після того, як результати домовленостей були 3 липня затверджені урядовою декларацією Тимчасового уряду, відбулось урочисте оприлюднення II Універсалу. Він був датований 3 липня, тобто тим числом, що й декларація Тимчасового уряду. Обговорення урядової декларації у Петрограді відбулося зі значними ускладненнями. Шалений опір чинили міністри-кадети, на думку яких декларація випереджала рішення Установчих зборів у питанні автономії України. До того ж вона була юридично недосконалим документом, оскільки не фіксувала кордонів України і не розмежовувала повноважень центрального уряду і Генерального Секретаріату. Міністри-кадети голосували проти ухвали документа й на знак протесту залишили Тимчасовий уряд, спричинивши міністерську кризу. На жаль, досягнуті домовленості дійсно мали значні організаційні вади, головними з яких була відсутність згоди у питанні про компетенцію українського уряду та невизначеність адміністративних кордонів автономії.

Отримавши офіційне визнання з боку Тимчасового уряду, УЦР приступила до практичного розв'язання проблем розбудови української державності. Незабаром Центральну Раду було поповнено представниками від національних меншостей, сформовано новий склад Генерального Секретаріату. 10 липня було затверджено складений на основі попередніх домовленостей проект автономного устрою України – «Статут вищого управління Україною».

Його розглядав уже новий склад Тимчасового уряду, який зайняв досить жорстку позицію в «українському питанні». Юридична комісія, призначена урядом для розгляду статуту Генерального Секретаріату, чіплялася буквально до кожного слова. Як доповідав на Шостих загальних зборах УЦР (5–9 серпня 1917 р.) В.Винниченко, членами комісії було заявлено українській стороні, що Катеринославщина нібито не хоче прилучатися до автономної України. Але згодом до Петрограда приїхав губернський комісар Катеринославщини і повідомив, що губернський з'їзд ухвалив визнати Центральну Раду й асигнував їй певні кошти¹³. Однак і це не змогло змінити непохитну позицію комісії. З її подачі уряд визнав «Статут» таким, що виходив за рамки липневих домовленостей і відхилив його. Натомість 4 серпня була ухвалена «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Цей документ перекреслював більшість досягнутих домовленостей. Найбільшою поразкою українська сторона зазнала у питанні про територіальні межі автономії.

Попри усну угоду про поширення компетенції Генерального Секретаріату на дев'ять губерній, «Інструкція» обмежувала територію автономної України лише п'ятьма губерніями. У ній ішлося: «Повноваження Генерального Секретаріату розповсюджуються на губернії Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за винятком повітів Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського, вони можуть бути розповсюджені й на інші губернії, або їх частини у випадку, якщо утворені в сих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого розповсюдження»¹⁴. За «Інструкцією» від України відривалися найбільш розвинуті в економічному відношенні регіони – Харківщина, Донбас, Криворіжжя; райони виробництва сільськогосподарських продуктів і сировини – Херсонщина і Таврія, великі промислові міста – Харків, Катеринослав, Одеса; порти Чорного моря. Звужувалася також компетенція Генерального Секретаріату, який був позбавлений керівництва військовими, судовими, продовольчими справами, транспортом і зв'язком.

Політика Тимчасового уряду викликала бурхливу негативну реакцію у Києві. Шості загальні збори Центральної Ради були повністю присвячені її обговоренню. Радикальну позицію зайняли українські есери, наполягаючи на повному розриві стосунків УЦР із Тимчасовим урядом та впровадженні явочним порядком «Статуту вищого управління Україною». Але більшість членів Ради розуміла згубність такої позиції для української справи. Не бажаючи відкритої конфронтації з урядом і прагнучи досягти своєї мети шляхом порозуміння, вони погодилися використати навіть таку куцу автономію для розбудови державності. Це було зафіксовано в резолюції УЦР, ухваленій 9 серпня 227 голосами (16 – проти, 62 – утрималися)¹⁵. Таким чином, перша в новітній історії автономна Україна охоплювала лише близько половини українських етнографічних земель і складалася з Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської (без 4 північних повітів) губерній.

Як тільки стало відомо, що територія автономії обмежується п'ятьма губерніями, на інших землях, заселених українцями, розпочався масовий стихійний рух за приєднання до України. Для цього руху існувало й певне правове підґрунтя, адже за «Інструкцією» право розглядати питання про приєднання до України надавалося земствам – органам місцевого самоврядування територій. Численні документи свідчать про те, як гаряче відреагували українці на спробу Тимчасового уряду розділити Україну та її народ.

Питання про приєднання до автономної України стало центральним у роботі представницького Українського національного з'їзду Слобідської України, що відбувся 24–26 вересня у Харкові. Територія, яка включала Харківську губернію, окремі повіти Катеринославської, Курської та Воронізької губерній, зали-

шилася поза межами української автономії. 529 делегатів з'їзду представляли політичні партії, робітничі, селянські, військові організації, профспілки, кооперативи, земства та ради, інші громадські організації. У резолюціях про поділ України та про сучасний політичний стан з'їзд засудив «Інструкцію» Тимчасового уряду й ухвалив: «На всій Україні в етнографічних межах вищою владою являється Українська Центральна Рада і відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат. Слобідська Україна (губ. Харківська і українські частини Вороніжчини та Курщини) з цього часу повинна бути приєднана до автономної України і як і усі українські губернії, вона буде підкорятись Временному правительству тільки через Генеральний Секретаріат»¹⁶. Обрана на з'їзді Рада Слобідської України, що перебувала у Харкові, головним своїм завданням визначила боротьбу за приєднання до автономної України.

Жваво відгукнулися на це громадські організації. І Всеукраїнський з'їзд «Просвіт», що відбувся 20–23 вересня 1917 р. у Києві, зібрав делегатів 232 просвітянських організацій з усіх куточків українських земель. На вимогу делегатів Катеринославщини, Харківщини, Херсонщини і Таврії з'їзд ухвалив рішуче протестувати проти вилучення цих губерній з автономної України та домогатися негайного об'єднання всіх українських земель¹⁷.

За об'єднання в межах автономної республіки всіх українських земель висловився також і III Всеукраїнський військовий з'їзд, у роботі якого взяли участь близько 2,5 тис. українських вояків. Це питання в тій чи іншій формі стало предметом обговорення і знайшло відображення в резолюціях практично усіх українських громадсько-політичних форумів серпня – жовтня 1917 р. – від всеукраїнських до повітових і сільських.

Протягом 1917 р. наполегливо боролосся за своє право бути у складі України населення Холмщини і Підляшшя. Ці українські історико-етнографічні області займали територію на захід від середньої течії Бугу й у 1815–1915 рр. входили до складу Росії. 23 червня 1912 р. на пропозицію Холмського братства, Державна Дума Росії прийняла закон про утворення Холмської губернії, яка включала повіти Люблінської та Сідлецької губерній, населені українцями. Закон не був реалізований у зв'язку з початком Першої світової війни. Влітку 1915 р. на цих територіях велися бойові дії між російськими та австро-угорськими військами. Відступаюча російська армія провела насильну евакуацію близько 120 тис. українського населення вглиб Росії.

Із початком Української революції населення Холмщини розгорнуло рух за возз'єднання з Україною, були проведені національні з'їзди, створені національні об'єднання. УЦР вважала Холмщину і Підляшшя українськими землями та підтримувала їх прагнення з'єднатися з Україною. З'їзд представників українського населення Холмщини, що відбувся 25–27 серпня 1917 р. у Києві і зібрав близько 300 делегатів, одногосно висловився проти участі Ліквідаційної комісії у справах Королівства Польського у вирішенні долі Холмської губернії, оскільки вона ні юридично, ні етнографічно до Польщі не належала¹⁸. Члени обраного на з'їзді Холмського виконавчого комітету увійшли до Центральної Ради, комісаром Холмщини став відомий український діяч К.Лоський.

Приступивши до виконання функцій крайової влади, Генеральний Секретаріат скоро відчув своє подвійне, невизначене становище, яке дедалі більше ускладнювалося обмеженими територіальними рамками української автономії. Призначений Центральною Радою ГС був пов'язаний із нею ідеологічно й організаційно. Але УЦР поширювала свій вплив на територію всієї етнічної України й опікувалася національним життям у цілому, тоді як Генеральний Секретаріат вважався виконавчим органом Тимчасового уряду, і його влада поширювалася лише на частину української території. Таке обмеження робило його недієздатним. Його практична діяльність не могла відбуватися без Центральної

Ради, а тому весь час виходила поза межі відведеної йому компетенції. До Генерального Секретаріату постійно звертались із різних питань (найчастіше земельних, освітніх, культурних) представники територій, формально йому не підвладних. Складалося становище, коли розгляд навіть національних культурно-освітніх питань залишався поза межами правового поля секретаріату. Додамо, що, крім української виконавчої влади, питанням національної освіти взагалі ніхто не займався.

Із метою покласти край невизначеності становища української влади Центральна Рада 29 вересня видала декларацію, в якій проголосила курс на здійснення повної автономії України. У документі йшлося про намір поширити межі автономії на всю етнічну Україну, зробити вищою владою у ній Центральну Раду, перетворити Генеральний Секретаріат на її виконавчий орган. Разом із тим українська адміністрація висловлювала готовність до державно-правового співробітництва з вищими органами влади Російської республіки, тобто залишатися у її складі як автономна одиниця. Планувалася розробка спеціальною комісією Ради нового статуту (конституційного документа) автономної України. Справедливого волевиявленню українського народу мали слугувати Всеукраїнські Установчі збори. Передбачалося, що вони розглянуть головне питання – об'єднання усіх українських земель і всього українського народу в одній автономній одиниці. Остаточне перетворення централізованої Російської держави на федеративну республіку покладалося на Всеросійські Установчі збори. Оскільки Україна мала власні інтереси у міжнародній сфері, вона претендувала на участь української делегації у майбутній мирній конференції¹⁹.

Було вирішено створити найближчим часом п'ять секретарств, скасованих раніше відповідно до «Тимчасової інструкції ГС»: продовольства, транспорту, зв'язку, судових та військових справ. Передбачалося надати державно-правового характеру «Вільному козацтву» – територіальним військовим формуванням, на які покладалися функції охорони правопорядку в автономній Україні. 1 жовтня у пресі з'явилося «Звернення Генерального Секретаріату до українського народу», яким повідомлялося, що Центральна Рада та Генеральний Секретаріат беруть на себе всю відповідальність за становище в Україні. 13 жовтня ГС направив Тимчасовому уряду меморандум, в якому ще раз наголосив, що українській автономії тісно у вузьких рамках, відведених їй центральною владою.

30 жовтня 1917 р. на Сьомій сесії Центральної Ради М.Грушевський доповів про роботу комісії з вироблення автономного статуту України, тобто її конституції. Комісія у складі 100 осіб, створена під час П'ятих загальних зборів УЦР (20 червня – 1 липня 1917 р.). Представила на розгляд Центральної Ради проект конституції, яку в подальшому мали затвердити Всеукраїнські Установчі збори. Відповідно до напрацьованого документа, Україна ставала демократичною республікою – складовою Російської федеративної республіки, але суверенне право на її території належало українському народові і здійснювалося через вищий законодавчий орган – Всенародні збори України. Ці збори утворювали вищу виконавчу владу – кабінет міністрів. Територія України охоплювала переважну більшість українських етнографічних земель, що входили до складу Російської держави. Вперше йшлося про зв'язок із західноукраїнськими землями: за сприятливих умов і на основі вільного волевиявлення вони також могли прилучитися до УНР. Територія України оголошувалася неподільною, складалася із земель, які мали право самоврядування. Проте широкого обговорення проекту конституції загальними зборами не відбулося з огляду на бурхливі політичні події, що розгортались у місті.

Жовтневий переворот у Петрограді та події, що відбулися слідом за ним в Україні, створили для Центральної Ради сприятливу можливість прискорити процес державотворення. На той час вона була і морально, і організаційно гото-

ва стати вищою владою в Україні. Сьома сесія УЦР, яка відбулася 28 жовтня – 2 листопада 1917 р., санкціонувала перехід влади в Україні до Центральної Ради, утворила у складі Генерального Секретаріату низку нових секретарств із метою повного охоплення усіх ланок державного управління. У територіальному питанні сесія ухвалила: «Виконуючи волю трудящого народу, висловлену в численних постановах селянських, національних та загальнотериторіальних (губерніальних і повітових) з'їздів і різних політичних та громадських організацій... поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»²⁰.

7 листопада УЦР зробила новий значний крок уперед у творенні української держави. Було ухвалено III Універсал, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) як федеративної частини Російської демократичної держави. За цим актом до складу Української Народної Республіки увійшла більшість українських етнографічних земель, розширивши її територію у порівнянні з «Інструкцією» Тимчасового уряду з п'яти до дев'яти губерній: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній та областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів»²¹.

УНР не визнала більшовицьку Раду Народних Комісарів за уряд усієї Росії, а розглядала її лише як уряд одного з регіонів – Центральної Росії. Разом із тим вона вважала себе, як і раніше, невід'ємною частиною Російської федеративної республіки. Генеральний Секретаріат неодноразово розсилав до обласних урядів Кубані, Дону, Криму, Білорусі, Молдавії, Сибіру звернення, в яких запрошував до переговорів із метою конструювання нового державного утворення на федеративних засадах. На жаль, прагнучи зберегти федеративну Росію, УНР залишила поза увагою питання адміністративно-територіального розмежування та визначення власних кордонів.

Скинувши Тимчасовий уряд і захопивши владу у Петрограді, більшовики проголосили в «Декреті про мир» право націй на самовизначення аж до повного відокремлення й утворення національних держав. Але насправді залишилися прихильниками «єдиної і неділимої» соціалістичної Росії. Подальший розвиток подій призвів до посилення протистояння між УНР та радянською Росією, яке вилилось у більшовицьку агресію. Прийнятий 11 січня 1918 р. під час першої війни більшовицької Росії проти УНР IV Універсал проголосив самостійну суверенну Українську Народну Республіку. Оскільки територія незалежної УНР у ньому не була окреслена, відповідно, вона залишалася у межах, визначених III Універсалом.

Знаковою зовнішньополітичною подією, що сприяла розв'язанню низки геополітичних проблем для України, стали мирні переговори з країнами Четвертого союзу у грудні 1917 – січні 1918 рр. у Брест-Литовську. УНР, яка протягом листопада – грудня 1917 р. неодноразово підтверджувала свою вірність союзницьким зобов'язанням перед Антантою, під тиском обставин змушена була разом із більшовицькою Росією взяти участь у сепаратних переговорах. Їй не лише конче потрібно було припинити свою участь у світовій війні, але й не дати більшовикам виступити на міжнародній арені єдиним виразником волі народів, які входили до складу колишньої Росії. Українська влада сподівалася, що зацікавлені в економічних стосунках із багатою продовольством та сировинними ре-

сурсами Україною Німеччина й Австро-Угорщина не дозволять більшовикам покінчити з її самостійністю.

Першим нагальним завданням, яке вирішила делегація УНР, стало утвердження себе повноправною й окремою політичною стороною. 29 грудня це питання було позитивно вирішено конференцією. Від імені держав Четверного союзу міністр закордонних справ Австро-Угорщини О.Чернін заявив про визнання української делегації самостійним і уповноваженим представництвом незалежної Української Народної Республіки. Аналогічну за характером заяву під тиском Центральних держав змушений був зробити і голова делегації радянської Росії Л.Троцький. Таким чином, більшовицькій Росії довелося, хоч і в непрямій формі, визнати незалежність УНР.

У територіальному питанні українці виступили з вимогою забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто приєднання до України Холмщини і Підляшшя. Вони також зажадали самовизначення українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини – проведення плебісциту у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні.

Така позиція виглядала як територіальні претензії до Австро-Угорщини і викликала різке заперечення австрійської сторони. Врешті, українці задовольнилися обіцянкою створення автономного Коронного краю з українських земель Галичини, але у складі Австро-Угорщини, а не новоутвореної Польщі. Домовленості про долю західноукраїнських земель стали предметом таємної угоди між Україною та Австро-Угорщиною. Вона була затверджена окремим таємним протоколом до Брестської мирної угоди, яку сторони підписали 26 січня (8 лютого) 1918 р. За ним передбачалося вилучення території Східної Галичини, де переважало українське населення, від Польщі, об'єднання її з Буковиною в один суцільний Коронний край – українську автономію у складі Австро-Угорщини²².

Під час обговорення на Дев'ятих загальних зборах Центральної Ради (15–25 січня 1918 р.) умов майбутнього мирного договору міністр судових справ УНР М.Ткаченко характеризував їх як дуже успішні: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самоозначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині і Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині Галичини, яку наш народ заселяє»²³. Дев'яті загальні збори УЦР 220 голосами «за» («проти» – 1, «утрималися» – 16) надали повноваження Раді народних міністрів на підписання мирного договору.

27 січня (9 лютого) 1918 р. українська делегація у складі членів УЦР О.Севрюка, М.Любинського та М.Левитського підписала мирний договір із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Факт підписання мирного договору, який зробив УНР суб'єктом міжнародного права, свідчив про успіх молодого непрофесійної української дипломатії. Це був перший серйозний акт незалежної України на міжнародній арені. І хоча на той час договір не міг змінити військову і політичну ситуацію на краще, він був реальним кроком уперед у ствердженні української незалежності, особливо у територіальному питанні.

У Брестському мирному договорі, в розділі першому, ст.2 були визначені зовнішні кордони УНР на заході та півночі: «1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть із собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Даліше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда западно по лінії Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачев, Радин, Межириччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигонівське озеро.

Подробно установлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненням бажань населення»²⁴.

Запропонована лінія кордону з Польщею в цілому відповідає західним етнографічним межах розселення українців. Таким чином, за Брестським мирним договором до УНР відходили Холмщина, Підляшшя, а також Брестський і Кобринський повіти Гродненської губернії. Передача територій, окупованих німецькими й австрійськими військами, під юрисдикцію УНР мала відбутися одразу по ратифікації мирного договору²⁵. Договір був ратифікований українською стороною 1 лютого, а вже 15 лютого РНМ розглянула питання про організацію урядування на Холмщині і Підляшші. Міністр внутрішніх справ призначив комісаром цих земель О.Скоропис-Йолтуховського, якому було доручено організацію влади й апарату управління.

Радянська Росія підписала мирний договір із Німеччиною та її союзниками 3 березня 1918 р. За умовами цього договору (ст. VI) РСФРР зобов'язувалася укласти мирний договір з Українською Народною Республікою, визнати мирний договір від 27 січня між Україною та країнами Четверного союзу, а також вивести свої війська з території УНР²⁶.

Реалізація обох Брестських мирних угод давала Україні можливість слідом за північними і західними, визначити за етнографічним принципом свої східні кордони. Як видно з протоколів засідань Ради народних міністрів, це питання поставало 14 лютого в ході обговорення умов майбутнього мирного договору між УНР та РСФРР. Щодо вирішення територіальних проблем, вносилися такі пропозиції:

«3. Сторони, що умовляються, визначають такі границі: ... включаючи частину Кубані, частину Ростовського округу, Таганрозький округ, Чорноморську і Ставропольську губернії, Путивльський повіт Курської губернії, чотири повіти Воронізької губернії, українську колонію на Сибіру – Зелений клин на Амурі. Крим остається під впливом України.

4. Забезпечить справу колонізації в Сибіру.

5. Питання відносно Бессарабії вирішує Українська Народна Республіка на підставі самовизначення націй, по згоді Румунії і Бессарабії, після виводу з території останньої військ Союзу народних комісарів»²⁷.

Зміст цього документа наводить на думку, що після укладення Брестського миру українські міністри перебували в ейфорії й висували утопічні, за будь-яких обставин нереальні вимоги. Адже тільки так можна сприймати пропозицію про включення до УНР територій Зеленого клину та забезпечення справи колонізації Сибіру українцями.

Реальнішим став ухвалений Центральною Радою 6 березня 1918 р. закон про новий адміністративно-територіальний поділ України²⁸. Скориставшись тим, що наступ на схід німецьких і українських військ тривав, і на значних територіях, окупованих німецьким військом, взагалі не існувало цивільної адміністрації, українська влада спробувала хоча б де-юре закріпити за собою ці землі. Згідно із законом, до УНР було включено низку нових територій. На півночі: частина білоруського Полісся – Пінський, Мозирський і Річицький повіти Мінської губернії (хоча українське населення на цих землях не становило більшості). На сході: Рильський, Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Коротчанський, Новооскольський, Путивльський повіти Курської губернії; Бірюченський, Богучарський, Валуйський, Острогозький повіти Воронізької губернії. Таким чином, закон включав до території УНР землі, які на час його ухвалення не перебували під українською владою.

У законі скасовувався попередній адміністративно-територіальний поділ України на повіти і губернії. Замість нього запроваджувався поділ на 32 землі, який наведений у таблиці.

Адміністративно-територіальний поділ УНР за законом від 6 березня 1918 р.²⁹

NN пп.	Назви земель	Території, що входять до складу земель	Адміністративні центри земель
1.	Підляшшя		Берестя
2.	Волинь	Володимирський, Ковельський, Луцький, частина Дубенського повітів	Луцьк
3.	Погорина	Ровенський, Острозький, Заславський, Кременецький, південна частина Дубенського, західна частина Старокостянтинівського повітів	Ровно
4.	Болохівська земля	Житомирський, Новоград-Волинський, частина Бердичівського, Літинського і Вінницького повітів	Житомир
5.	Деревська земля	Радомишльський і Овруцький, Київський без південної частини, північна частина Ровенського, частина Мозирського повітів	Іскорость
6.	Дреговицька земля		Мозир
7.	Київ з околицею 20–30 км	Київ з околицею до Ірпіня і Стугни і за Дніпром приблизно на 20 верст	Київ
8.	Поросся	Васильківський, Сквирський, Таращанський, південна частина Київського і східна частина Бердичівського повітів	Біла Церква
9.	Черкащина	Черкаський, Канівський, Чигиринський, частина Звенигородського повіту	Черкаси
10.	Побожжя	Уманський, Гайсинський, частини Липовецького, Балтського і Єлисаветградського повітів	Умань
11.	Поділля	Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Лєгичівський, більша частина Могилівського і Старокостянтинівського повітів	Кам'янець–Подільський
12.	Брацлавщина	Вінницький, Брацлавський, частини Літинського, Липовецького, Могилівського й Ямпільського повітів	Вінниця
13.	Подністров'я	Ольгопільський, Тираспольський, частини Ямпільського, Балтського і Ананівського повітів	Могилів–Подільський
14.	Помор'я	Одеський (крім західної частини), частини Ананівського, Єлисаветградського і Херсонського повітів	Миколаїв
15.	Одеса з околицею	Одеса в території до Дністровського лиману	Одеса
16.	Низ	Більша частина Єлисаветградського, Олександрійського і частина Верхньодніпровського повітів	Єлисаветград
17.	Січа	Катеринославський, частини Верхньодніпровського й Херсонського і прибережна полоса Новомосковського й Александрівського повітів	Катеринослав
18.	Запоріжжя	Мелітопольський і Бердянський повіти	Бердянськ
19.	Нове Запоріжжя	Херсонський (без західної і східної частини), Дніпровський повіти	Херсон
20.	Азовська земля	Маріупольський, Павлоградський і Александрівський (без західної і північної частини) повіти	Маріуполь
21.	Сіверщина	Мглинський, Суразький, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський повіти	Стародуб

Продовження таблиці

NN пп.	Назви земель	Території, що входять до складу земель	Адміністративні центри земель
22.	Чернігівщина	Чернігівський, Городянський, Остерський, Сосницький, частини Козелецького, Ніжинського і Борзенського (по лінії залізниці приблизно) повітів	Чернігів
23.	Переяславщина	Переяславський, Прилуцький, Пирятинський, частини Козелецького, Ніжинського, Борзенського і Золотоніського повітів	Прилуки
24.	Посем'я	Кролевецький, Глухівський, Конотопський, Путивльський, частина Рильського повіту	Конотоп
25.	Посулля	Роменський, Лохвицький, Гадяцький, частини Лубенського й Миргородського повітів	Ромни
26.	Самара	Кременчуцький, Кобеляцький, Новомосковський, частини Золотоніського й Хорольського повітів	Кременчук
27.	Полтавщина	Зіньківський, Полтавський, Костянтиноградський, частини Миргородського й Хорольського, Валківського, Охтирського й Богодухівського повітів	Полтава
28.	Слобідщина	Сумський, Лебединський, більша частина Охтирського й Богодухівського, Суджанський, Грайворонський повіти	Суми
29.	Харків з околицями	Харківський, частини Валківського і Білгородського повітів	Харків
30.	Донеччина	Зміївський, Ізюмський, Вовчанський, Куп'янський, частини Корочанського і Білгородського повітів	Слов'янськ
31.	Подоння	Новооскольський, Бірюченський, Острогозький, Богучарський, частини Корочанського й Старобільського повітів	Острогожськ
32.	Половецька земля	Старобільський, Слов'яносербський і Бахмутський повіти	Бахмут

Творцем нового адміністративно-територіального поділу був голова Української Центральної Ради М.Грушевський. Ще 10 грудня 1917 р. газета «Народня воля» надрукувала його статтю з пропозиціями щодо адміністративно-територіальної реформи України, які пропонувалися на розгляд та обговорення громадян. На жаль, обговорення тоді не відбулося через кризову політичну ситуацію у країні.

М.Грушевський вважав стару імперську адміністративно-територіальну систему, що складалася з повітів та губерній, застарілою і непридатною для України. Він сам розробив принципи, покладені в основу нового адміністративно-територіального поділу: «На підставі всякого роду даних за порадою спеціалістів, отце й вироблено проект такого поділу. За підставу взято число людності: приблизно 800–900 тисяч по переписі 1897 р., себто мільон із лишком по-теперішньому. Такий округ з людностю поверх мільона при добрій організації може налагодити у себе добре і справу санітарну, і дорогову, і сільсько-хазяйську земельну, і промислову, й культурну. В своїм центрі він буде спроможен організувати і повний круг середніх шкіл різних типів, і якусь вищу школу, добрий музей, і порядний театр – все те, що звичайне повітове місто своїми засобами зробити не спроможне. До всенародних зборів (сойму) України такий округ по-

силатиме не менше десяти депутатів, так що при виборах можливе партійне групування й пропорціональні вибори. А з другого боку, це округ не стільки невеликий, що всі частини його будуть почувати себе тісно зв'язаними, всі між собою і з своїм центром всі громадські політичні й культурні сили будуть тут на виду і на рахунок; все громадське будівництво йтиме при живій участі і контролі громадянства»³⁰.

Як видно з таблиці, намагаючись представити Україну у вигляді окремих «земель», М.Грушевський виходив із кількох критеріїв, а саме: прив'язки до географічних об'єктів (Подністров'я, Помор'я, Азовська земля), природно-кліматичних зон (Поділля, Волинь), етнографічного та історичного аспектів (Січ, Слобідщина, Русь, Половецька земля). Ухвалений Центральною Радою оригінальний і гармонічний адміністративно-територіальний поділ, складений М.Грушевським відповідно до природних, історичних і культурних реалій України, на жаль, ніколи не був запроваджений. Він лишився однією з пам'яток революційної законотворчості першої української держави. Але при уважному розгляді можна помітити його певну схожість з адміністративно-територіальним поділом сучасної України. Такі області, як Сумська, Одеська, Вінницька, Черкаська, Рівненська та ін. із незначними змінами відповідають «землям», визначеним Грушевським. Це наводить на думку, що напрацювання Центральної Ради у плані адміністративно-територіальних змін були використані її наступниками в радянські часи і враховані при утворенні в УРСР нових адміністративних одиниць.

Складна міжнародна обстановка та неодноразова зміна політичних режимів не дозволили включити до складу УНР українські землі в Бессарабії. На той час у Бессарабській губернії проживало 47,9% молдаван та 27,8% українців. Українці становили 79% населення у Хотинському повіті, 36,5 % у південних повітах – Акерманському та Ізмаїльському³¹. Із початком Української революції тут відбувалося піднесення національного руху – утворення українських громадських організацій, шкіл, «Просвіт». Представники від Бессарабської губернії увійшли до складу Центральної Ради. Українське населення на територіях, де воно становило більшість, виступало за приєднання до УНР. Подібне піднесення національно-визвольного руху відбувалось і серед молдавського народу. Воно спричинило утворення у Бессарабії в листопаді 1917 р. національної представницької організації «Сфатул-Церій» (Рада країни), яка 15 грудня проголосила Бессарабію Молдавською Народною Республікою (МНР). Центральна Рада вітала утворення МНР, сторони встановили союзницькі стосунки, вирішивши відкласти розв'язання територіальних проблем до Всеросійських установчих зборів³².

Союзницькі відносини виявилися нетривкими. Після проголошення більшовиками радянської влади в Бессарабії «Сфатул-Церій» (без участі депутатів від національних меншин) ухвалив рішення запросити румунські війська для забезпечення порядку у краї. Протягом січня–лютого 1918 р., скориставшись складним міжнародним становищем, румунські війська окупували всю територію Бессарабської губернії. Занепокоєна цим українська сторона надіслала 3 березня ноту протесту урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії, де заявляла про порушення політичних та економічних інтересів УНР. Для переговорів до Бухареста виїхала українська місія на чолі з О.Севрюком. 15 березня на засіданні Малої Ради, присвяченому обговоренню Брестських мирних угод, із великою промовою виступив голова УЦР М.Грушевський. Як історик, добре обізнаний із проблемами етнічного розселення українців, він переконливо довів, що слов'янське населення з'явилося на землях Бессарабії значно раніше, ніж романське. Отже, УНР має повне право відстоювати інтереси української людності і домагатися від Румунії, щоб до уваги було прийняте його волевиявлення³³.

Неуспіх українських аспірацій у «бессарабському питанні» почасти пояснювався тим, що у Брестських угодах Бессарабія не була заявлена, як сфера укра-

їнських інтересів. Можливо, це був прорахунок недосвідченої української дипломатії. Член делегації УНР на мирних переговорах у Брест-Литовську М.Любинський згадував, що українці пропонували включити до договору питання про Бессарабію. Але їм рекомендували самостійно залагодити його шляхом угод із Румунією³⁴.

9 квітня «Сфатул-Церій» вніс постанову про «умовну злуку» – приєднання Бессарабії до Румунії на правах автономної провінції. 12 квітня було скликано екстрене засідання Малої Ради, яке після дводенного обговорення ухвалило не визнавати рішення «Сфатул-Церій» та вимагати вільного волевиявлення мешканців краю. За дорученням УЦР, Рада народних міністрів звернулася до Румунії та держав Четверного союзу з нотою-протестом проти утисків і насильств, яких зазнає українське населення Бессарабії. У подальшому уряди Української Держави та УНР Директорії також намагався зрушити з місця «бессарабське питання», проте реальних результатів не було досягнуто.

У підсумку зазначимо, що у добу Центральної Ради в основному склалася територія української незалежної держави. Визнавши стратегічною метою утворення національно-територіальної автономії у межах українських етнографічних земель, національний передпарламент 10 червня заявив про це у своєму I Універсалі. Його наслідком стало проголошення 3 липня 1917 р. крайової автономії, що було занотовано у II Універсалі УЦР. Утворена правовим шляхом українська автономія у складі Російської держави охоплювала спочатку лише п'ять губерній, приблизно половину власне українських земель. Із падінням Тимчасового уряду стало можливим її розширення. Проголошена у III Універсалі Центральної Ради Українська Народна Республіка обіймала територію дев'яти губерній. Завдяки Брестським мирним угодам до неї увійшли землі Холмщини і Підляшшя, з'явилася можливість розширення кордонів за рахунок українських земель на півночі, сході та південному сході.

Таким чином, до складу УНР протягом 1917–1918 рр. увійшли майже всі етнічні землі Наддніпрянської України. Висновок Енциклопедії українознавства, що Українська революція «піднесла знову гасло об'єднання всіх українських етнографічних земель і, незважаючи на труднощі, обняла майже всю суцільну етнографічну територію за винятком окраїн»³⁵, доведений змістом цього дослідження.

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923: Доба Центральної Ради. – К., 2002; *Його ж.* Українська гетьманська Держава. 1918. – К., 2002; Історія України: нове бачення: У 2-х т. – Т. 2. – К., 1997 та ін.

² Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.

³ Українці. Східна діаспора: Атлас. – К., 1993; Україна: Оглядова мапа. – К., 1994.

⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. – Т. 1–2. – К., 1996–1997; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003.

⁵ Український національно-визвольний рух. – С. 55.

⁶ Хміль І.В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.). – К., 1994. – С. 37–38.

⁷ Український національно-визвольний рух. – С. 151–152; Українці. Східна діаспора: Атлас. – С. 6–7.

⁸ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т.1. – К., 1994. – С. 134.

⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 55.

¹⁰ Киевская мысль. – 1917. – 8 апреля.

¹¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 59.

¹² Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1969. – С. 59.

- ¹³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 226.
¹⁴ Там само. – С. 214.
¹⁵ Там само. – С. 251.
¹⁶ Український національно-визвольний рух. – С. 792.
¹⁷ Там само. – С. 781.
¹⁸ Там само. – С. 687.
¹⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 323–327.
²⁰ Там само. – С. 379.
²¹ Там само. – С. 400.
²² Там само. – Т. 2. – С. 150–151.
²³ Там само. – С. 121.
²⁴ Там само. – С. 138.
²⁵ Там само.
²⁶ Документи внешней политики СССР. – Москва; Ленинград, 1957. – Т. 1. – С. 122.
²⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 167.
²⁸ Там само. – С. 181–182.
²⁹ Там само; *Грушевський М.* Новий поділ України // На порозі нової України: гадки і мрії. – К., 1991. – С.104–109.
³⁰ Народня воля. – 1917. – 23 (10) грудня.
³¹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 53; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т. 1. – К., 1993. – С. 97.
³² *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – С. 36.
³³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 206.
³⁴ Там само. – С. 346.
³⁵ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 1. – С. 23.

The article deals with the problem of defining the territorial boundaries and borders of Ukraine during the period of Central Rada (1917–1918), when almost all ethnic lands of Naddnpr'ans'ka Ukraine became a part of the Ukrainian state.

В.В.Скальський*

ОБРАЗ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У СВІДОМОСТІ СЕЛЯН НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Статтю присвячено проблемі сприйняття українським суспільством Української революції 1917–1921 рр., зокрема діяльності Центральної Ради. Здійснено спробу розглянути революційні процеси з нових методологічних підходів. Досліджуючи джерела інформації, якими потенційно могли послуговуватись українські селяни, автор намагається створити образ Центральної Ради, притаманний уяві останніх. Це дає змогу глибше зрозуміти мотиви поведінки селянства в 1917 р.

Українська Центральна Рада виникла у Києві 3 (4) березня 1917 р. За іншими даними... Так мусила би починатися будь-яка праця про Центральну Раду, написана з позицій позитивізму чи марксизму. В такому разі автор перебуває ніби над подіями, намагається максимально відокремити факт від його оточення. Якщо ж позиціонується спроба висвітлити подію (явище, процес) у всій її багатоманітності, то отримуємо еkleктичний, тенденційний набір фактів, по-

* Скальський Віталій Валерійович – аспірант відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.

єднаних причинно-наслідковими зв'язками, котрі досить часто є неприродними і штучними.

Скільки людей знало про заснування УЦР? Самі засновники. За вечерею про це дізналась їх родина, можливо, найближчі друзі. Наступного ранку про її виникнення у невеличкій замітці повідомила «Киевская мысль». А решта 35-мільйонного українського народу про Центральну Раду нічого не відала. Ця подія нічого не означала в їх щоденному побутовому житті. Звісно, пізніше, зокрема селяни, визначилися зі своїм ставленням до ЦР. Це відбулося на підставі уяви про даний об'єкт¹, яка містила його різноманітні характеристики, та психологічної реакції на створений образ. Він постав з особистого й запозиченого досвіду. Абсолютна більшість населення України ніколи не бачила Центральної Ради*, а її образ формувався у нього на основі інформації про неї з неособистої життєвої практики. Джерелами цієї останньої були приїжджі партійні агітатори, інструктори ЦР, розповіді односельців, котрі побували в Києві на численних у 1917 р. з'їздах, звернення, листівки, телеграми від самої Центральної Ради, передплачувана або випадкова преса. В статті основна увага звертатиметься саме на неї як найбільш поширене і регулярне джерело.

Метою даної розвідки є спроба реконструювати думки пересічних українців-селян про УЦР. Об'єктом вивчення є не конкретне, реально існуюче село, а гіпотетичне, створене уявою дослідника, але максимально наближене до історичної дійсності. Основним каналом зв'язку в 1917 р. були залізниці, абсолютна більшість новин поширювалася через їхній телеграф. Жителі населених пунктів із залізничними станціями мали велику кількість інформації. Тому з метою обмеження й чіткішого окреслення джерельної бази дослідження об'єкт його повинен бути без залізниці. Досліджуване гіпотетичне село мусить мати волосну управу – найнижчу ланку державного управління у Російській імперії, котра збереглася в період революції. Це необхідно для поінформованості селян у тому, що в державі відбуваються революційні події (волосна управа мала б отримувати повідомлення про відсторонення царя та створення Тимчасового уряду). В селі без неї ці новини поширювалися спорадично, «за okazією»: «Ті люди, що пильно читають газети..., звісно, не можуть собі здумати, як се може бути, щоб знайшлася у нас така людина, що досі не знає, яким чином сталася така велика переміна, – що «вже й царя нема» і все пішло «по-новому», мов у казці! А однак такі люди єсть, що досі не знають того»².

Церква та школа необхідні для наявності у вибудовуваній автором моделі села 1917 р. інтелігенції, спроможної пояснити незрозумілі слова, котрі означали нові суспільні процеси. При цьому вона не обов'язково повинна бути національно свідомою й демократично налаштованою. Від її позиції часто залежали політичні настрої в конкретному селі. Передплата газети та її читання були одним із вирішальних чинників політичного самовизначення селян. Чи не найпопулярніший серед них у 1917 р. орган «Народня воля», повідомляючи про перехід місцевого часопису Липовецького повіту Київської губернії з російської на українську мову видання, зазначав: «На селах Липовеччини се – єдина газета. Другі газети передплачуються селянами мало»³. Підстав вважати цей регіон якимось особливим від решти немає. Тому екстраполюємо це повідомлення на всі українські землі. М.Грушевський писав: вітчизняні газети видавалися «в такій малій кількості, що на провінцію навіть не попадали»⁴. У випадку нашого

* Позиція «побачив / не побачив Центральну Раду» залежить від того, що ми уявляємо про неї: приміщення, членів останньої поодиночки чи у сукупності, засідання чи ухвалені нею документи. В даному разі ми приймаємо перші три характеристики.

уявного села все ж припустимо, що там передплачується вже згадувана «Народня воля». Мусимо також враховувати й особливість психології українських селян і наявність у них потужного культу праці. Якщо перед селянином стоїть вибір між читанням газети та проведенням сільськогосподарських робіт, пріоритет, без сумніву, буде надано останньому. Цим пояснюється використання неповного комплексу номерів «Народньої волі» за 1917 р. Предметом дослідження є психологічна реакція жителя уявного села на інформативні повідомлення про Центральну Раду. Підсумком розвідки має стати перелік інформації, яку потенційно міг знати кожен селянин про неї.

Хронологічно стаття охоплює період травня й початку червня 1917 р., тобто від виходу першого номера «Народньої волі» до проголошення Центральною Радою I Універсалу.

Наукове дослідження з реконструкції думок полягатиме в спробі відтворити інтелектуальні дії пересічного українця 1917 р., котрий перечитав всі звістки про Центральну Раду у доступних йому числах «Народньої волі». Звісно, свідомість науковця не є точною копією свідомості досліджуваних історичних персонажів⁵. До того ж вони не були реальними в минулому, а створені уявою автора на підставі усереднених даних. Проте перед його очима знаходяться ті самі дискурси (за винятком втрачених з об'єктивних обставин)⁶, які діяли у досліджуваній час. Тобто науковець повинен абстрагуватися від усіх відомих йому знань про Центральну Раду, так би мовити, «забути» їх і сформулювати «нові» на підставі тих джерел, котрі мали перед собою селяни у 1917 р. Ці знання будуть наближеними до образу Центральної Ради в уяві тогочасного селянина. Погрішність буде залежати від того, наскільки добре буде «забуто» образ ЦР, який існує нині у свідомості дослідника Української революції 1917 р., та наскільки адекватно опрацьовано джерела.

Перша зафіксована автором згадка в «Народній волі» про Центральну Раду містилася у № 1 за 4 травня 1917 р. Ось її зміст: «Чорнобильський виконавчий комітет звернувся до губернського комітету з проханням, щоб він призначив на посаду чорнобильського районного комісара кандидата, ухваленого Центральною Українською Радою. Центр. Укр. Рада обрала П.М.Гаєнка. Згідно з постановою губернського комітету, губернський комісар призначив п. Гаєнка на цю посаду»⁷. З наступної кореспонденції у цьому ж номері, котра стосувалася постанов селянського з'їзду Полтавської губернії, містилася згадка про «краєву Українську раду», до повноважень якої делегати форуму віднесли встановлення порядку землеволодіння⁸. Ще одна замітка повідомляла, що Кам'янець-Подільський єпархіальний з'їзд надіслав телеграму Українській Центральній Раді такого змісту: «З'їзд делегатів подільської Української православної церкви, скликаний від духовенства й мирян, щиро вітає Українську Центральну Раду з воскресінням України. Нехай сонце правди й волі ясным промінням засяє в житті великомученика-народа. Молим Бога, щоб скоро настав той час, коли б Україна здобула собі національно-територіальну автономію, вирвану від неї імпералістичною Москвою. Віримо і надіємось, що з автономією України настане й незалежність її церкви, ідею котрої завше носила Українська православна церква. Запевняємо Центральну Раду, що всі сили покладемо на здійснення цих бажань. Слава Україні! Слава п. церкві!»⁹. Отже, з цих трьох повідомлень можна створити такий узагальнюючий образ. Існувала УЦР («українська» – значить, «наша»^{*}; «цен-

** Слова «ми», «наш» і похідні беремо в лапки для уникнення тенденційності, оскільки поняття «своїх» та «чужих» відрізняються не лише у свідомості дослідника і жителя нашого уявного села (так би мовити, в часі), а й у свідомості останнього та сучасників (у просторі). Під поняттям «ми» селяни та інтелігенти розуміли різні суспільні колективи.*

тральна» – «головна, така, яка об'єднує всіх українців»), котра встановить новий порядок землеволодіння («дасть землю!»). Духовенство («розумні люди, де нам, грішним, до них») звернулося до Центральної Ради з вітальними словами. Це створювало позитивне психологічне тло для неї.

Децю чіткіше вимальовувалася картина щодо УЦР, коли в № 2 «Народньої волі» було вміщено звернення від М.Грушевського «До товаришів-українців!». У ній роз'яснювалося, що до Центральної Ради потрібно «звертатися у справах політичних» та вказано її адресу – «Київ, Володимирська вул., Педагогічний музей». Там же опубліковано привітання УЦР від житомирської філії Товариства українського військового клубу ім. гетьмана Полуботка, українців с. Красносілля Херсонської губернії та с. Середне-Біле Амурської області, Українського народного віча м. Лубни, Харківського українського комітету службовців південних залізниць, Кременчуцької української ради та Кременчуцького військового товариства. У них містилися такі оцінки та характеристики Центральної Ради – «перша законодавча інституція», «сприяє ділу об'єднання всіх українців», «єдиний представник всього українського народу», побажання «твердої праці в боротьбі за автономію України», «негайного признання національно-територіальної автономії України» і заклики: «Нехай живе вільна Україна в федеративній Російській республіці!». У тому ж числі часопису жителі Буковини просили ЦР «обстоювати» входження цього краю до Росії, солдати та офіцери 7-го Заамурського полку прилучили «свій голос до голосу Української Центральної Ради, яка є виразницею найкращих домагань всієї української людності, бо погляди і домагання Ради всі визнаємо, всім розумом, сумлінням і душею до них пристаємо і, скільки сили й хисту вистачить, обороняти будемо». Тут же розміщено два оголошення. Перше – про призначення зборів ЦР на 7 травня для розгляду питань: «1) про проект спілки народів Росії, що хотять федерації, і 2) про проект національної позички на потреби Центральної Ради». Друге – про відкриття при ЦР бюро праці, котре має на меті «допомогти всім, хто вважає себе сином українського народу, стати до роботи для утворення кращої долі для України і дати змогу розкиданним по всій Росії українцям повернутись на Україну і працювати для її добра»¹⁰. Таким чином, до портрета УЦР долучалися такі риси: Центральна Рада – це центр «наших» політичних справ, який визнається багатьма, якщо не всіма, українськими організаціями. Вона ж видаватиме корисні закони та добиватиметься автономії для України та федерації для всієї Росії. Армія «нас» підтримує (це добре!). ЦР планує позичати гроші (треба й «нам» якусь копійчину дати!).

Наступні згадки про останню пов'язували її із конкретними прізвищами: Український військовий з'їзд відкрив «представник Центральної Української Ради М.Грушевський», «од імені Центральної Української Ради було запропоновано обрати президію зборів, при чому головою зборів Центральна Рада запропонувала обрати С.Петлюру», членом президії з'їзду – «од Ц.У.Ради (В.Винниченка)», секретарем – «С.Устименка (од Ц.У.Ради)»¹¹.

Описуючи з'їзд, автор статті звернув увагу на конфлікт між УЦР і військовим клубом ім. гетьмана Полуботка. Його члени виступили проти пропозицій щодо складу президії та голови з'їзду¹².

Далі в числі йшлося про створення «за згодою Української Центральної Ради» Київської міської української ради: «Майбутній склад міської ради буде утворено на підставі схеми, яку Центральна Рада ствердила 30 квітня», «согласно постанові зборів Української Центральної Ради від 23 квітня, великі міста, як Київ, обирають до міської української ради 80 членів»¹³. Опубліковане оголошення про мітинг, «який скликає президіум передвиборчих зборів 29 квітня з доручення комітету Центральної Ради у понеділок 8 квітня о 7 год. вечора в педагогічному музеї, [на нього] мають зголоситися всі українські організації,

які бажають дістати місце у Київській міській раді, вирішити про остаточний склад міської ради та призначити перші збори Центральної Ради»¹⁴, надруковане з помилками. А саме «8 квітня» замість «8 травня» й «перші збори Центральної Ради» замість «перші збори Київської міської української ради».

Наступним зверненням до ЦР у газеті було прохання Шполянського сільського виконавчого комітету «виступити з обуренням проти таких заходів в нашому краї» з приводу статті «Протест против насильственной украинизации школы» в «Киевлянині»¹⁵.

Отже, прочитавши наступний номер газети, селяни доповнили свій образ Центральної Ради. Тепер вона була пов'язана з особами М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри і С.Устименка*. Вперше з'являється негатив у діяльності ЦР – «там» сваряться. А не зовсім зрозумілі слова про призначення перших зборів Центральної Ради на 8 квітня, яке вже минуло, посилювали негативне враження. В той же час створення Київської міської української ради є «хорошим результатом» діяльності ЦР. До того ж їй продовжують довіряти «такі ж, як ми».

Прочитавши у черговому числі прохання допомогти з поверненням в Україну, котре «...подав наш довірливий сусіда та однокашець Микита Романчук у Київську українську національну раду...»¹⁶ від українців, які проживають в Орловській губернії, та заклик ЦР робити внески в Національний фонд¹⁷, селяни отримували додаткове підтвердження популярності й загальноукраїнського характеру Центральної Ради, а також схилилися до думки про надання їй фінансової підтримки. Тим більше, що просила ЦР небагато – «одноденний заробіток або прибуток»¹⁸.

Стаття М.Грушевського «Тимчасовий український уряд» значно збагатила образ Центральної Ради в очах селян. Адже у ній було подано досить детальну інформацію про її створення та діяльність. Тепер селяни знали, що «по кількох днях переговорів, дня 7 марта, організувалась спільна рада всіх київських українських організацій під назвою Центральної Української Ради. До неї ввійшли, крім представників Товариства українських поступовців, представники соціал-демократичних груп, кооперативів, робітників, військових, студентів і культурних і професійних товариств і організацій київських..., з різних сторін, з міст, з сіл почали приходити до неї заяви писані чи через депутатів, що українське громадянство признає сю раду тимчасовим Українським національним урядом на цілу Україну, з тим присилалися і представники українських громад з міст, щоб їх включити в Ц. Раду як членів»¹⁹. Далі йшлося про скликання на Великодні свята** «з'їзд представників організованої української людності цілої України», прийняття ним ряду постанов, згадано про вихід газети «Вісті Центральної Ради», переобрання складу й визначення структури ЦР. Зазначалося про перспективу нових виборів членів Центральної Ради, «коли організуються на місцях українські ради повітові, губернські та міські». У статті також розповідалося про створення при комітетові ЦР організаційної, військової, освітньої, правничої, фінансової й інших комісій «для всяких справ наших українських»²⁰. Таким чином, отримуємо образ добре інституційованого та діяльного органу, покликаного захищати права і задовольняти потреби українців. Щоправда, лише організованих. Проте це спонукало до самостійної політичної та організаційної роботи на місцях. Селяни тепер мали міркувати, чи не варто їм прилучитися до революційної творчості, створити партійний осередок, «Просві-

* Серед членів ЦР такого прізвища не виявлено.

** Призначення Всеукраїнського національного конгресу на Великодній тиждень мало містично-релігійну психологічну підоснову з огляду на «пасхальність» українців як православного протиставлення «різдвяності» католицької західноєвропейської культури.

ту», громадський комітет чи українську раду і повідомити ЦР про свої проблеми та очікування.

В тому ж номері зазначалося про постанову Всеукраїнського військового з'їзду щодо створення Українського військового генерального комітету при Центральній Раді, котрий мав відати відповідними справами. В повідомленні про засідання Київської губернської ради об'єднаних громадських організацій підкреслювалися позитивний вплив УЦР на забезпечення громадянського спокою у губернії та довіра їй з боку населення²¹. Позитивний образ Центральної Ради в свідомості читачів «Народньої волі» посилювався. А така риса людської пам'яті, як забування незрозумілого за умови переключення уваги, що й сталося у даному разі, допомагала ліквідувати уявний негатив щодо ЦР, котрий сформувався днем раніше.

В замітці про український національний з'їзд Подільської губернії містилася вказівка на ще одного члена Центральної Ради – М.Любинського, який виступив на ньому із доповіддю про ЦР. «Довідавшись з неї про енергійну і невпинну працю, яка провадиться Ук. Цен. Радою, Перший український подільський з'їзд приєднується до постанов Національного українського з'їзду, вважає Центральну Раду єдиною Всеукраїнською організацією і бажає їй найбільшого успіху в роботі, обіщаючи з свого боку всіма силами піддержувати Українську Центральну Раду». Після прочитання цих слів формувалося відчуття етнокорпоративної єдності («Я думаю так само, як і вони, отже, ми схожі») та посилювалося загальне позитивне враження про ЦР, як і переконаність у своїй правоті. Адже чим більше людей думають однаково, тим сильніша їх віра в свою правоту, навіть якщо їх уявно правильне твердження є хибним. Далі йшлося про вибори членів Центральної Ради. Подільський національний з'їзд обрав до неї М.Любинського, В.Приходька, Відибіду, Григор'єва, а їх заступниками (за тодішньою термінологією, «кандидатами») – Литвицького й Верхову. Наприкінці ЦР було нагороджено ще одним епітетом – «правдивий представник цього народу»²². Звідси випливає уявний образ демократичності Центральної Ради. Селяни отримали «картинку» обрання своїх депутатів, що не могло їм не імпонувати. Хоча сумніви щодо справедливості таких виборів* залишалися, незважаючи на піднесений емоційний тон «картинки».

«При Українській Центральній Раді засновано прес-бюро, завданням якого: 1) збирати інформацію з преси для Центральної Ради; 2) подавати до преси повідомлення про діяльність Центральної Ради; 3) давати українському громадянству інформацію про пресу та політично-агітаційну літературу...»²³. Це повідомлення викликало наступні думки. Заснування органу для збирання та поширення інформації – це, безумовно, добре. Якщо ЦР звертається за думками до народу і розповідає йому про себе, то, очевидно, прийняття її рішень відбуватиметься, згідно з народною думкою (котра у масовій свідомості визнається цінною й єдиною правильною). До того ж ЦР не має потреби щось приховувати.

9-е число «Народньої волі» принесло цікаву звістку: «Вчора виїхала в Петроград до Временного правительства українська делегація (виборні Української Центральної Ради). Поїхала ця делегація, щоб порозумітися з Правительством в українських справах»²⁴. Отже, ЦР дійсно захищає «наші» інтереси, і невдовзі проблеми будуть вирішені. Від'їзд делегації породив очікування швидкого проголошення автономії. Розв'язання освітнього та земельного питань були похідними від нього.

У тому ж номері Центральна Рада згадувалася в контексті Дня національного фонду (звернення до українського духовенства й учителів і повідомлення

* Підґрунтям таких сумнівів була історична пам'ять про Державну думу «за царя».

про збір коштів у Кишинській громаді Полтавського повіту) та, що особливо цікаво, зазначалося про ставлення євреїв до неї. На їх обласному з'їзді в Києві пролунала пропозиція надіслати вітальну телеграму ЦР, оскільки остання – «початок державної влади на Україні», але згодом вона була відкинута. Автор статті, коментуючи це, заявив, що Центральна Рада «являється временним українським правительством»²⁵. Маючи повну довіру до газет, селяни сприйняли ці слова буквально: Україна має свій уряд, яким є ЦР. А євреї, нехай навіть не всі, а лише «пани», до цього «нашого», «рідного» уряду ставляться негативно. Цим було зоране психологічне поле для успіху антиєврейської агітації.

Повідомлення про заходи Центральної Ради щодо заборони продажу й оренди землі²⁶ підтвердило створений образ її як захисника інтересів селян. При описі подій у Васильківському повіті газета згадала про ЦР як про співorganizатора місцевого селянського з'їзду та відзначила присутність її представника на зборах відповідної ради об'єднаних громадських організацій²⁷. Це доповнювало образ Центральної Ради здатністю на особистий контакт її із народом. Пишучи про те, що ЦР взяла «велику участь» у нормалізації життя в державі після революції, автори газети знову актуалізували у створюваному образі останньої її організаційну роль.

«Народня воля» за 18 травня вмістила окрему рубрику «В Українській Центральній Раді»²⁸. Це надавало ваги і солідності ЦР за аналогією з рубриками, в котрих у дореволюційний період друкувалися документи найвищих державних органів, що було додатковою ознакою Центральної Ради як влади. Цей розділ містив повідомлення про підтримку ЦР різними громадами та організаціями, зокрема українцями 31-го піхотного запасного полку, 1-го кулеметного полку, 323-го Юр'євського полку, товариства «Українець» у м. Петрозаводськ, жителів с. Миколаївки Роменського повіту Полтавської губернії й м. Янова Подільської губернії, товариств «Просвіта» в с. Єкатерининське Новомосковського повіту Катеринославської губернії та м. Коростені Волинської губернії, Української демократичної спілки в м. Бельці. Крім того, було опубліковано повідомлення, що «українська фракція (група) при Київському виконавчому комітеті солдатських депутатів... узяла на себе почин зібрати гроші на народний Український університет» та «в цій справі вона хоче увійти в порозуміння з Українською Центральною радою...»²⁹. Ці публікації розширювали уявний ареал визнання ЦР, а також переконували в тому, що вона має авторитет серед широких кіл громадськості.

До кінця травня 1917 р. в українському суспільстві залишалась актуальною тема Національного фонду – збору коштів, призначеного до Зелених свят (21 травня). Агітуючи за внески, «Народня воля» робила якнайтіснішу їх прив'язку до ініціатора Дня національного фонду – ЦР. Статті містили вислови, котрі мимохіть формували її образ: «Поставив народ український свою найвищу владу – Українську Центральну Раду і доручив їй всім життям під теперішній час керувати, щастя-долі для народу добиватись. Велике та трудне діло покладено тим самим на Українську Центральну Раду», «Рада справдить надії наші, коли справді за свій уряд її будемо мати і до голосу її будемо прислухатись», «Українська Центральна Рада звертається до всього народу українського з першим своїм закликком»: «Ви настановили нас за свій уряд, ви доручили нам велике державне діло»³⁰.

«Народня воля» раніше вже вмістила звістку про делегацію УЦР до Тимчасового уряду. Нові повідомлення щодо неї давали інформацію про наполегливу діяльність її посланців, які стикнулися з небажанням російського уряду розглядати українську проблему. Центральна Рада у такому разі не зупинилася навіть перед радикальними заявами: «Ми здійсмаємо з себе всяку відповідальність за те, що буде робитись на Україні, і з цим повертаємось додому»³¹. Такі декларації, бу-

дучи достатньо популістськими, викликали мобілізаційний ефект у людей, за дії котрих ЦР знімала із себе відповідальність. «Нас ображають – ми будемо захищатися», – приблизно так могли міркувати селяни, прочитавши цю замітку. Заяви про зняття відповідальності можуть мати більший вплив, ніж прямий заклик до дій. Проте в цій же статті фраза про те, що «справа про автономію України срочно буде розглянута правительством»³², дещо нівелювала попередні емоції, хоча й зберігався радикальний тон. Таким чином, Центральна рада виявила себе здатною до дійових акцій у справі захисту інтересів українства.

В контексті вибору між самостійністю та автономією ЦР згадувалася на селянському форумі як прихильна до останнього ладу. Це подавалося як однозначна позиція, без жодних коливань: «Твердо і однодушно з'їзд постановив прилучитися до домагань, виставлених УЦР»³³. Хоча допускалися з максимальною демократичністю існування й діяльність самостійницької течії: «Вільно, не криючись з своїми думками, виступали самостійники і закликали селян негайно оголосити незалежну Українську республіку. Сказали вони селянам-депутатам все, що, очевидно, могли сказати в оборону своїх думок»³⁴. Такі повідомлення мусили викликати зацікавлення селян щодо самостійницької течії та, можливо, навіть до пошуку інформації про неї, хоча водночас стверджували федералістські настрої. Тим більше, що їх підтримав Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві.

Описуючи його роботу, «Народня воля» не раз згадувала Центральну Раду. На ньому лунали заклики доручити ЦР: «1) скликання конференції недержавних народів; 2) вироблення в найближчому часі автономного устрою на Україні; 3) скликання негайно національного територіального конгресу»³⁵. З деякими змінами цю пропозицію було внесено у резолюцію форуму. Поряд із тим пролунав заклик «приєднатися до домагань Української Центральної Ради» та «допомогти ... в утворенні автономного ладу на Україні»³⁶. Той же з'їзд зобов'язав ЦР «поставити у першу чергу справу з пам'ятником Т.Шевченку»³⁷ та «провести в життя» інші його рішення. Тобто, Центральній Раді було висловлено повну довіру, що зміцнювало її образ як загальнонаціонального лідера.

Наступне число «Народньої волі» містило чітке формулювання вимоги ЦР до Тимчасового уряду: «Офіційно і привселюдно визнати право українського народу на автономію, тобто на творення свого вільного автономного демократичного ладу»³⁸. Цю вимогу російський уряд відкинув. Публікація «Доповідної записки делегації Української Центральної Ради коаліційному міністерству та виконавчому комітетові ради робітничих та солдатських депутатів» ілюструвала чесну та відкриту позицію ЦР. Отже, «хороша» Центральна Рада – «се тимчасове українське правительство і організаційний український центр»³⁹ – в уяві селян тепер протиставлялася «поганому» центральному урядові й перебувала в опозиції до нього.

Стаття «Велике діло» повідомляла, що ЦР отримала «нові міцні підстави сеї своєї роботи»⁴⁰. Ними є створення Українського генерального військового комітету, який має «кермувати військовими українськими організаціями на фронті і в тилу», та Селянської ради України, «котра разом з Центральною Радою буде відати організацію селянську, справи земельні і взагалі все, що відноситься до справ і інтересів селянства»⁴¹. Звідси селяни могли зробити висновок про існування українських збройних сил. Це додавало ваги авторитетові ЦР, а перспектива вирішення земельного питання саме Центральною Радою, а не якимось іншим органом, ставала більш реальною. Коли ж невдовзі буде засновано Робітничу раду, утвориться «ще сильніший зміцнений центр українського народного життя»⁴². ЦР і надалі поставала як уособлення українських сил, які, щоправда, поки що не всі об'єдналися, але це станеться у недалекому майбутньому. Контексти, в котрих висвітлювалася діяльність Центральної Ради, формували оптимістичний погляд на життя.

Новий перелік привітань ЦР від Кібіньської філії Миргородської «Просвіти» Союзу українських автономістів-федералістів, Грузинської партії соціалістів-федералістів, «Просвіт» с. Близнеці Павлоградського повіту й с. Янишівка Таращанського повіту, з'їзду представників українських військових громад 2-ої армії, Вороньківського волосного комітету селянської спілки Переяславського повіту Полтавської губернії, української військової організації «Просвіта» при штабі 8-ої армії, жителів с. Латане Воронежської губернії, Першого обласного від армії та флоту з'їзду українців Фінляндії, Української громади 1-го Сибірського стрілецького полку сприймалися як належне. Масова підтримка ЦР тривала і не могла не вражати своїм розмахом.

«Записку Центральної ради Тимчасовому урядові» обговорювала українська фракція Ради солдатських депутатів⁴³. Прочитавши це, селяни, спираючись на попередні відомості, формували власну думку про підтримку військовими ЦР. Про високий рівень довіри до Центральної Ради свідчив також опублікований факт про селян Прохорівської волості, котрі довірили зібрані на Національний фонд гроші ЦР.

У статті «Союз української державності» газета знову повернулася до питання про федералістсько-самостійницьку дилему. Зі слів її автора К.Шишацького, який був присутнім на мітингу самостійників у Києві 2-го червня, український народ «доручив Українській Центральній Раді ... автономію проводити»⁴⁴, заявляючи при цьому, що «цей шлях іде якраз до союзу, до федерації народів, щоб не було бажання братися за рушницю»⁴⁵, а самостійники, зокрема О.Степаненко, вважали, що «домагання Ради є «якась автономія», політика ЦР є жебрацтво і взагалі на Центральну Раду кажуть, що є це плазуни»⁴⁶. Після цієї статті образ ЦР доповнився невиясненістю різниці між самостійництвом та федералізмом («аби лиш було право самим порядкувати в Україні й не було війни»), а самостійницька течія у ЦР викликала швидше негативні емоції, хоча очевидними є перебільшення в оцінках К.Шишацьким висловів О.Степаненка.

Ще одна згадка про те, що «Тимчасовий уряд одмовив в задоволенні найпекучішої і найважливішої для нашого народу справи» та що «вкупі з Центральною Радою ваші представники [Всеукраїнська рада селянських депутатів – В.С.] вирішать, що робити далі»⁴⁷, викликала інтерес («що робитиме ЦР далі? Чи піде на радикальні кроки?») й очікування подальших дій. Людина, будучи заінтригована, чекає на події, не завжди надаючи значення їх змісту. Важливим є сам цей процес, а не те, що очікується. Це, як у приказці: «Головне – не подарунок, головне – увага». Внаслідок такого «очікування» і віднайдення очікуваного встановлювався тісніший психологічний контакт, селяни відчували себе причетними до ЦР, революції, творення «нового життя». Особливо, коли прочитали слова М.Грушевського: «Автономію ми маємо, бо селянство визнало Центральну Раду»⁴⁸. Отже, селянам був важливий не так зміст наступного кроку ЦР, а те, що він відбудеться.

Нове прізвисько, пов'язане з Центральною Радою, прозвучало в «Народній волі» при описі українського національного свята у Чигирині. Першим виступаючим на ньому був «О.Себрюк»⁴⁹, котрий розповів про значення «теперішнього центрального органу» – УЦР, з'ясував потреби української армії й автономії України⁵⁰. Кількома рядками нижче Центральна Рада визнавалася населенням Чигиринщини як «свій вищий Уряд». Тут же містилося прохання до неї «рішуче та твердо показати нам той шлях, яким мусить піти народ український». Через такі патетичні заяви ЦР в уяві селян стає таким собі поводитирем нації, а маючи глибоко закладений у їх свідомість активною теїстичною пропагандою релігійний код, і «Мойсеєм». Селяни тепер готові сліпо вірити своєму «поводиреві». Але так само готові й «побити його камінням».

В номері за 4 червня вперше Українській Центральній Раді висловила підтримку ціла партія. Це була «Українська соціал-революційна партія», або «Ук-

раїнські соціалісти революціонери»⁵¹. Поскільки остання (поки що єдина відома селянам, за винятком Грузинської партії соціалістів-федералістів) підтримує «нашу» ЦР, то і вона заслуговує на увагу та визнання. В іншій статті цього ж номера у логічній зв'язці «Центральна Рада – партія» з'являється УСДРП. Але містила вона не підтримку, а уповноваження ЦР висловити протест проти смертної кари, котру винесено австрійському соціал-демократові Ф.Адлерові на його батьківщині. В жителів села мусила виникнути негативна реакція на це повідомлення. Не засвідчивши своєї прихильності Центральній Раді, зобов'язувати її протестувати проти засудження якогось «невідомого нам» Ф.Адлера – хай навіть «борця за кращу будучину вселюдства», але австрійця («ворога») – було неприпустимим для селянської політичної етики.

Багато нового до наявного образу ЦР додала стаття з характерною назвою «Хто виявляє волю українського народу». З неї селяни отримали відповідь на запитання, «що таке Центральна Рада». По-перше, «Центральна Українська Рада правдиво виявляє волю українського народу ... вона є правдивим його представником». По-друге, «Українська Центральна Рада, обрана на Всеукраїнському конгресі..., має представників від усіх українських губерній, від всіх громадських верств, від всіх українських політичних партій..., [до неї] входить цілком Українська рада селянських депутатів..., в повному своєму складі Військовий генеральний комітет...»⁵². По-третє, «Центральна Українська Рада є дійсний парламент... цей парламент, дійсно, виявляє волю всього українського народу і інших народів, що живуть на Україні»⁵³, при цьому він, «може, найбільш народний, найбільш демократичний між сучасними парламентами Європи»⁵⁴. Таким чином, селяни утверджувалися в повній правильності й справедливості існування ЦР, а порівняння з європейськими державами підносило їх гордість за свою країну. А це є однією із складових національної ідентичності.

Очікуваним селянством актом у відповідь на відмову Тимчасового уряду визнати право України на отримання автономного ладу стала постанова Центральної Ради від 3 червня. В ній ЦР звернулася із закликом «організуватися та приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні» й анонсувала Універсал, у котрому «має вияснити суть домагань української демократії, представлені Центр. Радою, а також ті завдання, які стоять перед нею в творенні автономного ладу»⁵⁵. Ці слова були сприйняті неоднозначно. Якщо «організуватися» ще було зрозумілим для селянського середовища та означало створити «Просвіту», партійний осередок чи Раду селянських депутатів, то «закладання автономії» викликало різні думки. Автономія – це «своя» влада, україномовна школа і церква, аграрна реформа. Українізувати школу та церкву при відповідному бажанні вчителя і священника не є проблемою, а от створення «своєї» влади й проведення «своєї» земельної реформи закладало підвалини для майбутньої отаманщини, повної нівеляції авторитету державної влади та аграрних самоуправств. Поки що ці негативні явища стримувалися моральною вагою ЦР, котра закликала «не довести край і всю Росію до повної анархії й занепаду здобутків революції»⁵⁶ та обіцяла вирішити земельне питання на Установчих зборах.

Про скликання Центральною Радою II Всеукраїнського військового з'їзду з метою «спільно вирішити справу проведення в життя автономії України»⁵⁷ читач «Народної волі» дізнавався з його опублікованого протоколу. Оскільки солдат у селі користувався авторитетом, то підтримка армією запроваджуваної української автономії спричинилася до більшої впевненості селян у цій справі. Вже традиційне привітання, цього разу від Борзненського виконавчого комітету, доповнювало загальну картину визнання ЦР.

З'їзд учителів Подільської губернії звернув увагу Центральної Ради на стан українізації школи і попросив «вжити заходів перед Тимчасовим урядом, аби на

Україні... негайно було заложено Українське міністерство народної освіти»⁵⁸, створити при учбових округах відповідні органи, які займалися б українізацією школи, а також купити друкарні й папір для підготовки підручників на «асигновані окремими земствами» кошти. Отже, ЦР мала займатися шкільним питанням, але не було певності, що ця справа не зазнає долі «Доповідної записки Тимчасовому урядові». Центральній Раді знову доведеться конфліктувати з російським урядом. Через такий можливий розвиток подій віра селян в успіх зменшувалася.

«Народня воля» знову згадала про УПСР у зв'язку з проведенням партійної конференції, на котрій фракції есерів у ЦР доручалося вживати заходів щодо «скликання в порозумінню з іншими народами України Українських територіальних зборів на основі пропорційного представництва для вироблення і затвердження статуту України»⁵⁹. Такий же захід соціалісти-революціонери вимагали провести на всеросійському рівні. У свідомості селян це відкладалось як практичні кроки до здійснення автономного ладу, а також давало перспективу щодо проведення ще одного всеукраїнського конгресу, але тепер, на відміну від національного, котрий відбувся в квітні 1917 р., він міг би мати територіальний характер та, дійсно, охоплювати всіх жителів України, а не лише тих, хто почуватися українцем. Таке очікування підтверджувалося й телеграмами до ЦР із вітаннями і побажаннями, вміщеними у № 28 «Народньої волі» від солдатів-українців 24-го запасного пішого полку, Тимчасового українського комітету 9-ої армії та громади м. Михайлівки-Льовшиної Андріївської волості Олександрійського повіту Катеринославської губернії.

Начальник Київської військової округи К.Оберучев був проти української армії. Такий висновок можна зробити з відкритого листа голови Центральної Ради М.Грушевського з приводу начебто висловленої останнім обіцянки припинити й не вимагати формування українських частин до завершення війни. В листі вказувалося, що цього він не обіцяв. Оскільки свідків такої розмови не було, К.Оберучев звернувся до суспільства: «Кожен з читачів-громадян повірить тому, кому привик вірити». На це М.Грушевський відповів: «Кожному до волі вірити йому або мені»⁶⁰. Звісно ж, українські селяни надали перевагу «своєму» перед «чужим».

Із протоколу третього дня роботи II Всеукраїнського військового з'їзду постали нові подробиці відправки делегації ЦР до Петрограда у травні 1917 р. Зазначалося, що «вперше постановив послати делегацію військовий з'їзд, котрий був місяць назад. Центральна Рада не хотіла брати на себе відповідальність в такій важній справі, поки голос організованого народу не висловився за це»⁶¹. І відразу ж у селян виникало кілька запитань: чи не правду казали самостійники, що Центральна Рада – це плазуни та жebraки? Й як має звучати «голос організованого народу», якщо постанови багатьох з'їздів, котрі вже відбулися на той час, телеграми в ЦР, численні статті у газетах висловилися за автономію України? І хоча Центральна Рада все-таки надіслала свою делегацію, та все ж неприємний осадок залишився. Водночас на захист домагань ЦР виступив київський губернський комісар, вважаючи, що «відмова уряду на всі домагання Української Центральної Ради ... призводить до різкого збільшення крайніх течій, що були до того незначними»⁶². Така позиція губернського комісара багато важила в очах селян.

У газеті продовжували публікуватися різноманітні відозви, постанови й звернення про підтримку ЦР, зокрема від козаків станиці Петровської Маріупольського повіту Катеринославської губернії, 26-го пішого запасного полку, Одеського українського комітету⁶³. При цьому Центральна Рада називалася «національним правительством», «Тимчасовим урядом України, який один компетентний і правосильний вирішувати всі справи, що торкаються України, до скликання Українського сойму»⁶⁴.

З оголошення організаційної комісії УЦР селяни дізналися про «губернських, повітових і кадрових інструкторів, відряджених комісією на українські губернії»⁶⁵. Це означало, що Центральна Рада вела організаційну роботу й якщо в конкретне село ще не прийшли її представники, то лише з об'єктивних причин. Селяни стали очікувати їх «приходу». У часі це приблизно збіглося з проголошенням І Універсалу.

Таким чином, Центральна Рада в свідомості українських селян постала як «свій», «народний» уряд, котрий вирішуватиме найнагальніші проблеми – проведе земельну реформу, українізує школу та церкву, братиме участь у переговорах щодо закінчення світової війни. ЦР визнавалася і підтримувалася найширшими колами українців, які готові були також сплатити одноразовий податок на Національний фонд. Загальне позитивне тло інколи псувалося звістками про конфлікти в ній, окремими негативними оцінками її діяльності. Водночас Центральна Рада була достатньо добре зорганізована, щоб відстоювати інтереси українців перед Тимчасовим урядом. Завдяки ЦР селяни почували себе пов'язаними з іншими українцями, тобто формувалася суспільна колективна свідомість останніх, посилювалися зв'язки в середині суспільства, чіткіше розумілися поняття «свій» та «чужий».

Бурхливі події навколо поїздки делегації Центральної ради до Петрограда посилили у селянства революційні очікування. Селяни начебто завмерли. І будь-яка випадковість могла призвести до нового вибуху, стрибка, котрий перервав би еволюційний розвиток революції*. Проте позиція ЦР зберегла її в поміркованих рамках.

У досвіді заочного спілкування з Центральною Радою селяни стикалися з проблемою понять. Їм розповідали, що автономія – це коли є власний уряд. Водночас в уяві селянина уряд існував (ЦР), тобто існує й автономія. Проте Центральна Рада заявляє, що їй потрібно ще проголошувати, за неї потрібно боротися. У логічну систему це не вкладалося, але наштовхувало до пошуку нової інформації, тобто до підвищення соціальної та громадянської активності серед переважно консервативних селян.

Українська Центральна Рада виграла інформаційну війну за оволодіння селянством із Тимчасовим урядом. Проте поле перемоги було занадто малим. Залишалось багато можливостей для контрагітації проти ЦР, якими й користувались її супротивники. Цим можна пояснити різне ставлення до заходів Центральної Ради в сусідніх селах. Умовно кажучи, одне село передплачувало проукраїнську газету та мало національно свідомого вчителя, а в іншому – читали «Киевлянин», а педагог належав до «Союза русского народа». Від таких, доволі випадкових моментів залежала політична позиція селян.

У революційній боротьбі 1917 р. цілеспрямовано чи інтуїтивно використовувалися різноманітні методи. Наприклад, заявити про те, чого не можеш довести, але подобається певній частині суспільства або ж багаторазово повторювати практично беззмістовні, але прості фрази, що переконує людину в їх достовірності без надання доказів. Останнє спричинилося до важливої перемоги ЦР. Вона відвоювала собі легітимність через визнання доволі широкими верствами населення її як влади. Легальність Центральна Рада мусила здобути через юридичні засоби. Вона була владою де-факто й мала підстави претендувати на статус де-юре. У визнанні авторитету ЦР спрацював революційний висхідний вир.

* Щоб спростувати можливі закиди щодо нелогічності вислову «еволюційний розвиток революції», наведемо цитату з інтернет-конференції «20 років досліджень QWERTY-ефектів і залежностей від попереднього розвитку»: Д.Норт відмічав, що будь-які революційні перетворення при їх детальному аналізі виявляються еволюційними // www.ecsoman.edu.ru.

Розпочавшись із кількох інтелігентів, він поступово розширювався, захоплюючи дедалі нових людей справою Української революції. Виникла здатна до саморозвитку система: солдати підтримали Центральну Раду, тому що це зробили селяни, та, навпаки.

Водночас рівень агітаційно-пропагандистської й організаційної роботи Центральної Ради був серед факторів формування підґрунтя для майбутніх єврейських погромів, отаманщини і неефективності пропонованих ЦР земельних реформ.

¹ *Ададуrow В.* Досвід історичного уявлення: уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки.* – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 407.

² Газета гадячского земства. – № 36. – 27 марта 1917 г. – С. 2.

³ Народня воля. – № 117. – 24 вересня 1917 р. – С. 3.

⁴ Народня воля. – № 5. – 9 травня 1917 р. – С. 1.

⁵ *Ададуrow В.* Вказ. праця. – С. 427.

⁶ Там само. – С. 407.

⁷ Народня воля. – № 1. – 4 травня 1917 р. – С. 3.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Народня воля. – № 2. – 5 травня 1917 р. – С. 3.

¹¹ Народня воля. – № 3. – 6 травня 1917 р. – С. 2.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 3.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Народня воля. – № 4. – 7 травня 1917 р. – С. 1.

¹⁷ Там само. – С. 2.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Народня воля. – № 5. – 9 травня 1917 р. – С. 1.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С. 3.

²² Народня воля. – № 7. – 11 травня 1917 р. – С. 2.

²³ Там само.

²⁴ Народня воля. – № 9. – 14 травня 1917 р. – С. 1.

²⁵ Там само. – С. 2.

²⁶ Народня воля. – № 10. – 16 травня 1917 р. – С. 1.

²⁷ Народня воля. – № 11. – 17 травня 1917 р. – С. 3.

²⁸ Народня воля. – № 12. – 18 травня 1917 р. – С. 2.

²⁹ Там само. – С. 2 – 3.

³⁰ Народня воля. – № 14. – 20 травня 1917 р. – С. 1.

³¹ Народня воля. – № 16. – 24 травня 1917 р. – С. 1.

³² Там само.

³³ Народня воля. – № 23. – 1 червня 1917 р. – С. 1.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – С. 2.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Народня воля. – № 25. – 3 червня 1917 р. – С.1.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. – С. 3.

⁴⁴ Народня воля. – № 26. – 4 червня 1917 р. – С. 2.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

- ⁴⁷ Там само.
⁴⁸ Там само.
⁴⁹ Там само. – С. 3; тут маємо справу з помилковим написанням прізвища О.Севрюка – одного з лідерів УПСР.
⁵⁰ Там само.
⁵¹ Там само. – С. 3.
⁵² Народня воля. – № 27. – 6 червня 1917 р. – С. 1.
⁵³ Там само.
⁵⁴ Там само.
⁵⁵ Там само.
⁵⁶ Там само. – С. 2.
⁵⁷ Там само.
⁵⁸ Народня воля. – № 28. – 7 червня 1917 р. – С. 2.
⁵⁹ Там само. – С. 3.
⁶⁰ Народня воля. – № 29. – 8 червня 1917 р. – С. 2 – 3.
⁶¹ Там само. – С. 3.
⁶² Там само.
⁶³ Народня воля. – № 31. – 10 червня 1917 р. – С. 3.
⁶⁴ Там само.
⁶⁵ Там само.

The present paper studies social reaction on Ukrainian revolution 1917 – 1921. The author used original methodology. The method is based on analysis press information about Central'na Rada in 1917, what reading Ukrainian peasant. Conclusions regarding Central'na Rada image in peasant consciousness are made.

П.П.Гай-Нижник*

НАРОДНЕ МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УНР: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ (СІЧЕНЬ – КВІТЕНЬ 1918 р.)

У статті висвітлюється процес формування Міністерства фінансів УНР за Центральної Ради (1918 р.), відображено його структуру, завдання та принципи роботи підрозділів. Розглядаються також проекти реформування окремих міністерських департаментів та інших фінансових інституцій УНР. Автор з'ясовує не лише їх штатні розклади, а й чітко визначає хронологію перебування на посаді генеральних секретарів (міністрів) фінансів України в той період.

Проблема фінансової політики УНР за часів Центральної Ради, на жаль, все ще залишається не надто популярною серед дослідників Української революції 1917–1921 рр. Поодинокі праці з цього питання торкаються здебільшого проблеми емісійної політики Ради народних міністрів та обмежуються загальними фразами щодо існування в її складі Міністерства фінансів. Структура останнього, як правило, подається у досить стислому (до того ж неповному) вигляді, запозиченому з праці Д.Дорошенка «Історія України. 1917–1923 рр.». Звідси ж походять також твердження про виняткову роль у його організації В.Мазуренка й невизначеність щодо осіб, котрі перебували (як номінально, так і фактично) на чолі цього урядового відомства України за Центральної Ради.

* Гай-Нижник Павло Павлович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса НАН України, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Виходячи з вищенаведеного, метою й завданням статті, котра пропонується увазі читача, є встановлення на основі документальних джерел осіб, які перебували на чолі зазначеного відомства, термінів їх перебування на цій посаді, визначення структури Міністерства фінансів УНР у 1918 р., а також висвітлення завдань, основ функціонування та штатного укомплектування його підрозділів тощо. Потреба у розв'язанні зазначеної проблеми важлива не лише з точки зору усунення існуючих прогалин в історіографії фінансової політики Центральної Ради, а й з огляду на те, що вона дзеркально відображала загальні процеси і тенденції формування урядових структур останньої, а також характеризувала одну з ключових ролей, котру відігравало згадане Міністерство під час революційних перетворень та перебігу вітчизняного державотворення не лише протягом 1918 р., а й у подальші роки національно-визвольної боротьби українського народу.

Новий 1918-й рік УНР зустріла у вогні війни з більшовиками. Воєнні дії для військ Центральної Ради були вкрай невдалі. Коли 11 січня 1918 р. М.С.Грушевський урочисто зачитував членам Малої Ради номінально прийнятий 9 січня IV Універсал, яким проголошувалася самостійність Української Народної Республіки¹, лівобережжя Дніпра поступово захоплювалося Червоною гвардією. 17 січня 1918 р. розпочався загальний наступ більшовиків на Київ у чотирьох напрямках: з півночі – в Конотопському, з північного заходу – у Бахмацькому, зі сходу – в Полтавсько-Роменському і з південного сходу – від Катеринослава². Попри це, 15 січня 1918 р. у Києві в умовах урядової кризи розпочала роботу IX сесія Центральної Ради. Того ж дня соціал-демократ В.Винниченко передав М.С.Грушевському заяву про складання із себе повноважень голови українського уряду та міністра внутрішніх справ УНР, а також заяви про відставку міністрів: судових справ – М.Ткаченка, праці й військових справ – М.Порша, морських справ – Д.Антоновича, освіти – І.Стешенка, міжнародних справ – О.Шульгина і генерального контролера О.Золотарьова. Центральна Рада за пропозицією фракції УПСР, доручила сформуванню новий виконавчий орган країни народному міністрові торгу та промисловості, соціалісту-революціонеру В.Голубовичу³. 18 січня 1918 р. він представив делегатам IX сесії Центральної Ради кандидатів на міністерські посади. На посаду міністра фінансів пропонувався С.Перепелиця. Проте кандидатуру його так і не було затверджено, позаяк бої точилися вже на вулицях столиці⁴. 26 січня (за ст.ст.) 1918 р. більшовицькі війська під проводом М.Муравйова захопили Київ.

Невдовзі 9 лютого (н.с.) 1918 р. представники Центральної Ради уклали з делегатами країн Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) в Бересті (Бресті-Литовському) мирний договір, головними умовами котрого були: визнання України самостійною державою, зобов'язання УНР постачати до Німеччини й Австро-Угорщини велику кількість збіжжя і сировини та допомога у визволенні її від більшовицької окупації. Розпочавши 18 лютого 1918 р. наступ проти більшовиків? австро-німецькі війська, спільно з українськими частинами, досить швидко (1 березня 1918 р. за н.ст.) ввійшли до української столиці, й перед Радою народних міністрів постало нелегке завдання – відновлення структури державної влади країни. Проте задля його успішного розв'язання слід було мати неабиякі кошти, а отже, потрібно було фактично заново організувати роботу підрозділів Міністерства фінансів, привести до ладу економіку і налагодити дїездатну грошову систему.

Д.Дорошенко писав, що після відставки з посади голови фінансового відомства УНР М.Тугана-Барановського, який «показався зовсім невеликим практичним діячем, ...його пост поки не був замінений ніким, і справи перебрав тов[ариш] ген[ерального] секретаря Василь Мазуренко, з фаху інженер-техно-

лог»⁵. Саме йому наприкінці грудня 1917 р. й довелося організувати урядову фінансову установу.

Тут варто здійснити невеличкий відступ та з'ясувати принципово важливе питання щодо керівництва як відповідним Генеральним секретарством, так і згодом Міністерством фінансів УНР, оскільки у досить незначній історіографії економічної політики України панує цілковитий безлад у визначенні провідників цього урядового відомства. Отже, М.Туган-Барановський фактично очолював Генеральне секретарство фінансів від 21 серпня до 14 грудня 1917 р.⁶. Але практично, починаючи з 3 листопада й до 14 грудня 1917 р., через відсутність останнього в Києві (він їздив до Петрограда) установою керував його заступник – В.Мазуренко, котрий офіційно називався виконуючим обов'язки генерального секретаря фінансів⁷. Після відставки М.Туган-Барановського, яка сталася 14 грудня 1917 р., та до оголошення у Центральній Раді про сформування нового уряду В.Голубовичем 18 січня 1918 р. Генеральне секретарство (Міністерство) фінансів залишалося без голови. Весь цей час ним керувала урядова Фінансова комісія у складі тріумвірату: В.Мазуренко (УСДРП), М.Ткаченко (УСДРП) і О.Золотарьов (Бунд)⁸. Із них провідну роль відігравали перший як практичний керівник відомства і другий як ідеолог.

Втім, навіть після затвердження в есерівському уряді В.Голубовича міністром фінансів С.Перепелиці 18 січня 1918 р.⁹ відомство так і залишилося без керівника через фізичну відсутність новопризначеного патрона. Саме з цієї причини вже 29 січня 1918 р. виконуючим його обов'язки було призначено міністра судових справ, еседека М.Ткаченка¹⁰, котрий поєднував ці посади до 10 березня того ж року¹¹. Із 10 по 24 березня 1918 р. міністерством фінансів знов керував В.Мазуренко, після чого це крісло, нарешті, посів есер С.Перепелиця¹². 5 квітня його змінив позапартійний одеський банкір П.Климович¹³, який перебував на посаді міністра до повалення Центральної Ради 29 квітня 1918 р.

Проте саме на плечі В.Мазуренка як на незмінного товариша генерального секретаря фінансів, так і в часи його виконання обов'язків останнього ліг основний тягар організації міністерства. Він запросив на відповідальні посади низку фахівців, котрі до того ж були свідомими українцями, а саме: А.Гуменного (на директора відділу посередніх податків), А.Маршинського (відділу прямих податків), С.Афанасьєва (загальної канцелярії), М.Кривецького (на радника міністерства та керівника відділу державної скарбниці), Г.Супруна (кредитової канцелярії)¹⁴, П.Андреїва (відділу митних зборів)¹⁵ ін.

У підсумку на березень 1918 р. Міністерство фінансів УНР із місцеперебуванням міністра та основного правління по вул.Олександрівській, 15 у Києві набуло такої структури:

загальна канцелярія (вул. Олександрівська, 15); кредитова канцелярія (там само); департамент Державної скарбниці (вул. Хрещатик, 38); залізничний (Софійська площа, присутствені місця); митних зборів (вул. Хрещатик, 8 а); посередніх податків (вул. Золотоворітська, 6); простих податків (Софійська площа, присутствені місця); окремих корпус охорони (вул. Хрещатик, 1); дирекція ощадних кас (вул. Миколаївська, 4); Державний банк (вул. Інститутська, 9)¹⁶.

Департамент Державної скарбниці мав керувати фінансами країни, забезпечувати бюджет через акумуляцію податків, інших прибутків і кредитових операцій, знаходити фонди для надзвичайних витрат тощо. Грошові знаки випускалися Державною скарбницею як позика від Державного банку, на що йому подавалося письмове зобов'язання сплати наданого кредиту. При останній працювали, крім того, також 4 фахівці з фінансової справи, виділені у бюджетну нараду, 10 бухгалтерів, архіваріус та ін. На її базі планувалося заснувати Головну скарбницю Української держави¹⁷. Проте за час існування Центральної Ради її так і не було створено, про що свідчить квітневий

(1918 р.) обіжник департаменту Державної скарбниці до всіх фінансових палат України¹⁸.

Крім того, у рамках департаменту цілком автономно діяли Фінансова та Бюджетна комісії, які містилися на Хрещатику, 38¹⁹.

До складу другої з них входили представники Міністерства фінансів, Державного контролю, зацікавлених відомств і на запрошення міністра представники науково-економічних кіл²⁰. Її завданням, як видно навіть із назви, було вироблення відповідних розрахунків, складання кошторисів видатків та прибутків і підготовка проекту державного бюджету країни.

Головний тягар щодо створення законопроектів та аналізу справ, пов'язаних із грошовою сферою державного життя, лягав на Фінансову комісію при Міністерстві фінансів²¹. У відповідному законі так визначалися повноваження інституції:

«I. Для розгляду законопроектів та справ фінансового значення або пов'язаних з асигнуванням коштів із державного скарбу, які вносяться на ухвалу Ради народних міністрів, утворити при Міністерстві фінансів Фінансову комісію на підставах, зазначених у доданому до цього статуту».

II. Законопроекти та справи, зазначені в розділі I-му цього закону, до представлення їх на ухвалу Ради народних міністрів обов'язково передаються відповідними відомствами на попередній розгляд та висновок Фінансовій комісії²².

Статутом на неї покладалося представлення по заданих законопроектах і справах своїх висновків через міністра фінансів до Ради міністрів²³. Що стосується комплектування цього органу, то у статуті зазначалося: «Фінансова комісія складається з голови комісії; неодмінного члена – директора департаменту Державної скарбниці, радників та постійного представника Державного контролю. Голова комісії і радники призначаються встановленим порядком по представленню міністра фінансів, а представник Державного контролю – по представленню державного контролера. На одного з радників міністром фінансів по внесенню голови комісії покладаються обов'язки заступника голови. При Фінансовій комісії в підлеглості голові комісії знаходиться постійний секретар і канцелярія, згідно з штатами. Особистий склад канцелярії призначається головою комісії. Крім постійних радників, у засіданнях комісії беруть участь представники зацікавлених відомств по уповноваженнях останніх»²⁴.

Засідання комісії вважалися дійсними, коли в них брали участь, крім голови (чи його заступника) й представників Державного контролю та відомств, не менше двох радників. Голова комісії у ході роботи мав право поділяти її членів на секції (з дорученням головування на них своєму заступникові або одному з радників), залучати до участі в засіданнях урядовців-доповідачів із департаменту Державної скарбниці й фахівців із різних галузей, як службовців, так і приватних осіб. Рішення приймалися простою більшістю голосів із переважаючим голосом (при поділі їх навпіл) голови Комісії. Незгодні з її постановами (а ними могли бути лише її голова, неодмінний член, радники й представник Державного контролю) мали право подавати свої зауваження в письмовій формі не пізніше наступного дня після засідання. Представники ж відомств могли лише скласти заяву про свою незгоду з рішенням комісії²⁵.

Статутом комісії передбачалося також надання права міністрові фінансів у разі постійної праці останньої в позаслужбові години за згодою з державним контролером призначати її персональному складові окрему винагороду за участь у таких засіданнях²⁶. І.Кабачків, розглядаючи з відстані роки багатогранну роботу Фінансової комісії, наголошував і на причини її не досить плідної діяльності, зазначаючи, що «через брак загального фінансового плану та цілої перспективи фінансового господарства не могло бути належного порівняння різних потреб і правильного

визначення, які з них є найважливіші й вимагають негайного задоволення»²⁷. У свою чергу директор Державної скарбниці та голова Фінансової комісії Х.Лебідь-Юрчик відзначав, що при всій своїй корисній ролі комісія відіграла й «від'ємне» значення, бо, «замість інтенсивної праці над бюджетом, над цілістю державних потреб і планом їх заспокоєння, окремі відомства й Фінансова комісія працювали над сепаратними законопроектами про різні асигнування на рахунок бюджету»²⁸.

Кредитова канцелярія опікувалася державними позиками, а також обчисленням видатків по урядуванню, скарбових операціях, виготовленню кредитових білетів, відсотками з капіталів, розміщених державою за кордоном, тощо²⁹.

Загальна канцелярія Міністерства фінансів знаходилася безпосередньо при міністрові та, обслуговуючи його, об'єднувала діяльність усіх департаментів відомства. Головним її завданням і колом діяльності був розподіл паперів по департаментах, а також виконання розпоряджень міністра й справ, які не належали до жодного з департаментів, або тих, котрі останній залишав для власного розгляду та вирішення. Загальна канцелярія перебувала під головуванням міністра фінансів, а її директор мав «ті ж права і обов'язки, які належать кожному директору департаменту»³⁰.

До особового складу загальної канцелярії Міністерства фінансів УНР входили: директор, віце-директор, завідувачі відділами, вчений секретар, секретар міністра, урядовці для окремих доручень, бібліотекар, перекладач, бухгалтер, діловоди і їх помічники. Підрозділи загальної канцелярії становили 4 видділи: 1) особистого складу; 2) фінансово-адміністративний (секретарський); 3) фінансово-економічний (інформаційний); 4) господарчий³¹.

Виділ* особистого складу був подібним до сучасного відділу кадрів. Він займався сортуванням та збереженням наказів про призначення, звільнення, переміщення і відпустки урядовців загальної канцелярії й старших, починаючи з V класу, урядовців Міністерства фінансів. У ньому також складалися та велися для зазначених службовців формуляри³². Виділ займався публікацією в офіційному часописі міністерства змін особового складу всіх, як центральних, так і місцевих установ останнього³³.

Крім того, при виділі велося діловодство комісії, котра складалася з директорів загальної канцелярії, Державної скарбниці й департаменту простих податків та яка займалася призначенням кандидатур на посади управителів фінансових палат, їхніми переміщеннями і звільненнями. У складі видділу перебував також бухгалтер, котрий вів рахівництво, складав обрахунки й звіт по загальній канцелярії.

Фінансово-адміністративний виділ провадив листування від імені міністра і за його наказами, товаришів останнього та канцелярії з усіх загальних питань, які виникали у відомстві. Він також виконував усі доручення міністра та його товаришів, котрі торкалися «фінансово-адміністративних стосунків, як з департаментами Міністерства фінансів, так і з установами інших міністерств», а також подавав «висновки міністерства на проекти різних установ, які не торкаються ні до одного з департаментів»³⁴.

Через цей видділ здійснювалися призначення представників від Міністерства фінансів на різні наради й до міжвідомчих комісій. У ньому здійснювалася реєстрація вхідних та вихідних паперів. При виділі також числилися секретар міністра й урядовці для окремих доручень.

Фінансово-економічний виділ вів «справи по кермуванню діловодством, фінансової консультації міністерства та інших міністерських нарад»³⁵. До завдань

* Виділ – офіційна назва окремих підрозділів департаменту, поряд з якими існували також і відділи.

його входили: складання бюлетенів, протоколів і журналів нарад; заготовлення матеріалів для засідань, розмноження й розсилка їх членам ради міністра; оповіщення про її засідання тощо. Крім того, його працівники брали участь у нарадах та комісіях міністерства, видавали бюлетені засідань, сповіщали пресу про роботу ради міністра (фінансові консультації) й нарад, а також про діяльність відомства взагалі. До кола діяльності відділу входили: «виконання по наказу міністра як негайних робіт, так і складання постійних рухомих справ, очних таблиць по всяких питаннях фінансово-економічного життя та головних галузях промисловості і торгівлі, а також складання щоденного бюлетеня з газет державних і закордонних, рівно як і друкування спростувань на газетні стат[т]і, які критикують діяльність Міністерства фінансів»³⁶. У зв'язку з відсутністю в останнього власної редакції періодичних часописних видань та до часу її появи відділ мав видавати офіційний двотижневик міністерства для розміщення у ньому всіх його наказів та обіжників. При відділі також числилися вчений секретар, бібліотекар і перекладач.

Господарчий відділ вів відповідні справи міністерства. У ньому було зосереджено завідування міністерським будинком, гаражем, кур'ерами й сторожами. Через відділ проходили всі замовлення для міністерства, листування та зносини по господарчій частині. Крім того, він готував необхідні для його роботи речі, канцелярські приладдя тощо³⁷.

Департаменти простих і посередніх податків займалися відповідно податковою сферою, про яку йтиметься нижче. Тут лише зупинимося на їх комплектації.

Департамент простих податків мав опікуватися державними зборами, як-от: податки поземельні, подоходний, промисловий, з нерухомого майна й податі, збір із прибутків від грошових капіталів, гербові збори тощо. Всього постійних штатних працівників у департаменті нараховувалося 55 осіб, на утримання котрих держава витрачала 367 тис. 100 крб.³⁸. Їхні посади, як і службовців інших державних установ на той час, підлягали класифікації та поділялися на пенсійні розряди, від чого безпосередньо залежала й їхня заробітна плата.

Так, наприклад, посада директора департаменту належала до IV класу і II пенсійного розряду з утриманням у 10 тис. 800 крб, котре згодом було підвищено до 12 тис. Двом віце-директорам (V клас і III пенсійний розряд I ступеня) заробітну плату планувалося підвищити з 9 тис. крб до 10 тис. кожному, а завідуючим відділами (VI клас та III пенсійний розряд II ступеня) з 7 тис. 200 крб їй було піднято до 8 тис. Нижчого рангу урядовці, як, наприклад, бухгалтери, належали до VII класу й IV пенсійного розряду та отримували 5 тис. 400 крб, але оплату їхньої праці проектувалося підвищити до 6 тис. Загалом на постійній основі в департаменті простих податків працювали: директор, 2 віце-директори, 3 ревізори, 2 урядовці для доручень VI класу і 1 VII класу, правитель канцелярії, 7 завідуючих відділами, 2 старших діловоди, 9 діловодів, 8 їх помічників, скарбник-екзекутор, 8 бухгалтерів та стільки ж їх помічників, архіваріус та реєстратор. Департамент також наймав на роботу канцелярських службовців першого й другого ряду (посада X класу) з оплатою відповідно в 3 тис. 600 крб (у перспективі передбачалося підвищення її до 4 тис. 200 крб) та 3 тис. крб (у перспективі – 3 тис. 900 крб). Водночас «на утримання канцелярських урядовців вноситься в сміту кожний рік потрібна сума», а їхня чисельність визначається «в зв'язку з необхідністю»³⁹. Для роботи у департаменті залучалися також і практиканти, яким пропонувалася заробітна плата розміром в 1 тис. 800 крб⁴⁰. Із часом, уже за гетьманату, штатний склад працівників департаменту простих податків сягне 120 осіб⁴¹.

Подібне ж штатне комплектування було й у департаменті посередніх податків, котрий опікувався надходженнями з державних монополій і акцизними

зборами тощо. Крім того, при ньому діяла хімічна лабораторія, що розташовувалася в Одесі та у роботі якої були задіяні, крім завідуючого, старші й молодші лаборанти, помічник лаборанта, діловод і канцелярський урядовець. Такі ж лабораторії існували при кожному губерніяльному акцизному управлінні, на обов'язок котрого покладалося «досліджування якості горілки, води, спирту, вугілля та інш. матеріалів для горілкової монополії», а також перевірка товарів, які були «оподатковані акцизом або виготовлені з таких матеріалів: пиво, квас, солодкі матеріали й інш.»⁴².

При департаменті простих податків було засновано гербову скарбницю, у складі котрої працювали 25 осіб, а саме: управитель, його помічник, 2 скарбники і 2 їхніх помічники, 2 бухгалтери, стільки ж їхніх помічників та 15 рахівників. Загальна сума утримання цього штату працівників становила 136 тис. крб⁴³. Невдовзі, за гетьманату, кількість останніх буде збільшено до 46 осіб, а потім – до 51⁴⁴.

Департамент митних зборів, який розташовувався у Києві по вул.Хрещатик, 8-а, остаточно було сформовано лише наприкінці квітня 1918 р.⁴⁵. У ньому за штатом мали працювати 60 осіб, а саме: директор (IV клас посади, II пенсійний розряд, зарплата – 10 тис. 800 крб), віце-директор (V клас посади, I ступінь III пенсійного розряду, зарплата – 9 тис. крб), 4 начальники відділів (VI клас посади, II ступінь III пенсійного розряду, зарплата – 7 тис. 200 крб кожному), 2 ревізори (VI клас посади, II ступінь III пенсійного розряду, зарплата – 7 тис. 200 крб кожному), 8 діловодів, секретар й архітектор (усі VII класу посади, IV пенсійного розряду, зарплата – 5 тис. 400 крб кожному), 13 помічників діловодів, архіваріус і 2 перекладачі (всі VIII класу посади, V пенсійного розряду, зарплата – 4 тис. 500 крб кожному), а також канцелярських службовців: 8 – першого рангу (всі IX класу посади, VII пенсійного розряду, зарплата – 3 тис. 600 крб кожному), 10 – другого рангу (всі X класу посади, VIII пенсійного розряду, зарплата – 3 тис. крб кожному), 8 – третього рангу (всі XII класу посади, IX пенсійного розряду, зарплата – 2 тис. 400 крб кожному). Загалом утримання штату департаменту мало обійтися Державній скарбниці в 283 тис. крб на місяць, з яких 267 тис. крб становила заробітна плата урядовців, 10 тис. крб – канцелярські та господарські видатки й 6 тис. крб – плата охоронцям і кур'єрам⁴⁶. Однак установа була укомплектована менше ніж на 30%, оскільки, згідно зі «списком співробітників департаменту митних зборів Міністерства фінансів», фактично у ньому працювали лише 28 осіб⁴⁷. Зазначимо, що таке становище було чи не в усіх урядових підрозділах Української Народної Республіки і приклад митного департаменту є не лише показовим щодо кадрових проблем уряду Центральної Ради, а й, на жаль, не найгірший у цьому плані.

Департамент митних зборів (директор – П.Андреїв, віце-директор – І.Гайдовський-Потапович) складався з чотирьох відділів: тарифного (директор – Я.Токарський), розпорядчо-законодавчого (директор – Т.Троцький), рахункового (директор – М.Годлевський) та господарчо-будівельного (директор – Д.Дяченко)⁴⁸. Планувалося також у найближчому часі сформувати судовий, статистичний та інші відділи⁴⁹, але урядові Центральної Ради не судилося втілити ці плани в життя.

Канцелярія директора департаменту й розпорядчо-законодавчий відділ мали завданням здійснювати: «розгляд проектів щодо формування митних установ і їх особистого складу; накази й листування, належні до особистого складу урядовців і доглядачів, як департаменту, так і всіх митних установ; прийом прохання про посади; заміщення вакансій; командировання; вступ в дію митних установ; переміщення митних установ в зв'язку з постановою нових мет; оповіщення митних установ про всі закони й розпорядження загального характеру; видання щорічних збірників загальних розпоряджень міністра фінан-

сів і департаменту митним установам, а також різних наказів та інструкцій митним установам, маючих на меті загальний порядок діловодства й доставку потрібних департаментові відомостей; листування, дотикаюче розв'язання різних питань, не належних до інших відділів»⁵⁰.

Рахунковий відділ здійснював «укладання щорічних обрахунків на видатки департаменту й всіх митних установ; постачання кредитів митним установам; вияснення решт і браків кредитів; питання в зв'язку з кредитами; укладання рахунковості»⁵¹. Тарифний відділ розглядав питання про ввіз та вивіз у країну краму, застосування митного тарифу до нього, скарги щодо виконання останнього митниціями, а також мав видавати збірники розпоряджень про його застосування⁵². Господарчо-будівельний відділ мав серед своїх обов'язків: спорудження приміщень для митниць, їхній ремонт, а також «розгляд обрахунків; приготування й розіслання до митних установ речей господарського характеру, якто: печаток, штемпелів, мір, приборів, вагонних замків і др., також книг, бланків, вбрання доглядачів, канцелярського приладдя і т.д.»⁵³.

Залізничний департамент опікувався фінансовими активами на залізницях. Його представники брали також участь у керуванні їхньою роботою, зокрема через представників Міністерства фінансів у радах місцевих управлінь державних залізниць⁵⁴ тощо.

Український Державний банк опікувався забезпеченням вітчизняної фінансово-економічної системи грошовими знаками, зокрема емісією кредитових білетів та відповідно до замовлень Державної скарбниці випуском скарбових знаків. Держбанк був одночасно як емісійною та депозитною, так і установою державного короткотермінового кредиту, котра мала право приймати внески й надавати позики іншим комерційним закладам та банкам. Утім, створення Державного банку УНР за часів існування Центральної Ради ще не набуло свого завершення. Він не мав ані статуту, ані основного і запасного капіталів, не було налагоджено взаємодію між його місцевими підрозділами та центральною конторою у Києві тощо. Тимчасово Держбанк користувався розписом посад колишньої російської аналогічної установи й визначеними нею розмірами плати для своїх службовців⁵⁵.

При Міністерстві фінансів діяла також інституція, яка мала виготовляти національну валюту в Україні та інші важливі документи, – Експедиція заготовок державних паперів (ЕЗДП), яку було засновано 14 грудня 1917 р. як тимчасову установу⁵⁶. Однак після проголошення незалежності УНР та війни з більшовиками питання про її тимчасовість відпало само собою. Створена за взірцем подібної російської імперської інституції, Експертиза розташовувалася у друкарні В.Кульженка в Києві (вул. Пушкінська, 6), де і було виготовлено перші грошові знаки номіналом 100 крб⁵⁷. 17 березня 1918 р. урядовці, на пропозицію міністра фінансів, ухвалили відпустити авансом на потреби ЕЗДП 300 тис. крб «для виплати робітникам, за папір для друку, на видатки, зв'язані з командировкою за кордон по справах експедиції, й інші видатки»⁵⁸.

Війна з більшовиками не дала можливості ЕЗДП широко розгорнути свою роботу. Проте після того, як 1 березня 1918 р. у Житомирі Мала Рада УНР прийняла закон «Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів»⁵⁹, на її співробітників чекала маса роботи – країна потребувала коштів. Із цією метою при ЕЗДП розпочав діяльність мистецько-гравірувальний відділ на чолі з І.Мозалевським⁶⁰. Він виготовляв проекти грошових знаків, поштових марок, державних гербів тощо. Над їх виробленням працювали понад 20 митців, котрі перебували у 6-ти підрозділах, а саме: літографічно-перекладному, конгресному (різноколірного друку), металевій гравюрі, фототипії, фотоцинкографічному і мистецькому з музеєм. Замовлення на виготовлення державних паперів отримував І.Мозалевський за вказівкою директора ЕЗДП, яку очо-

лював спершу земський діяч А.Веренакій, а потім – банківський урядовець Барбарів. Згодом на цій посаді його замінив більш досвідчений, колишній заступник директора російської ЕЗДП А.Михайловський⁶¹. Згодом (із квітня 1918 р.) всі відповідні замовлення провадитимуться тільки після їх реєстрації в департаменті простих податків Міністерства фінансів⁶².

Експедиція також оголошувала конкурси на проектування різновартісних цінних паперів. У них брали участь чимало визнаних митців, серед котрих були такі фахівці, як І.Мозалевський, Г.Нарбут, А.Середа, Г.Золотов, М.Кричевський, А.Богомазов, М.Ждаха й ін. Оцінку і прийняттям (чи відхиленням) проекту певного державного паперу займалася окрема комісія, котра була створена при Міністерстві фінансів. До її складу входили: товариш (заступник) міністра В.Мазуренко (голова комісії), Барбарів (заступник голови) та члени: від Міністерства освіти й мистецтва проф. Д.Антонович, від Української академії мистецтв проф. Г.Нарбут, від мистецько-гравірувального відділу – І.Мозалевський, завідуючий цинкографією Н.Негель і гравери Гришманюк та Петенко. За умов прийняття проекту певного паперу його автор отримував досить високий гонорар, а саме: за грошовий знак – від 2 до 5 тис. крб, за поштову марку – від 700 до 1000 крб⁶³.

Державні ощадні каси із самого початку свого існування перебували у тісному зв'язку з Держбанком і користувалися з ним одними нормами плати для службовців⁶⁴. В Україні й у Росії останні підлягали Міністерству фінансів. Вони являли собою дійовий елемент фінансово-економічної системи країни, обшир діяльності якого в перше десятиліття ХХ ст. значно збільшився за рахунок запровадження багатьох банківських операцій, але меншого розміру, ніж Державний банк, проте безпосередньо з населенням. Колишній генеральний секретар фінансів України М.Туган-Барановський зазначав із цього приводу: «Ці дрібні заощадження не можуть йти до звичайних банків через те, що банки не беруть вкладок, менших за якусь певну суму. Для складання таких дрібних заощаджень життя утворило окремі інституції – так звані ощадні каси»⁶⁵. Як звітував у квітні 1918 р. урядові міністр фінансів УНР П.Климович, за останні десять років перед світовою війною вклади населення до них зросли у середньому до 100 млн руб., за перший рік війни досягли 1 млрд руб. На 1 січня 1918 р. вклади його до державних ощадних кас України зросли до 5 млрд руб., а якщо рахувати разом із відсотковими паперами, то до 7 млрд руб⁶⁶. Міністр також відзначив, що ці інституції «по характеру своїх операцій фактично перетворились в установи банкового типу тільки з тою різницею, що це були установи народно-го типу, які користувались величезною довірою людності через свою безпосередню близькість до народу, а головне – в тому доброму поведженні, яке людність мала з боку урядовців кас і з великою довірою несла свої ощадки до каси, що дуже сприяло величезному розвитку ощадного діла»⁶⁷.

Разом із тим М.Туган-Барановський вказував також на певний негатив у роботі цих інституцій, які існували в Росії, а відповідно й у Наддніпрянській Україні. Він зокрема вважав, що «ці каси ще в більшій мірі, ніж англійські, заслуговують на різні закиди, бо всі свої капітали, за невеликими винятками, вони вміщують у державні процентні папери і, таким чином, обезкровлюють місцеве дрібне господарство, від котрого відтягують капітали, так потрібні для господарства»⁶⁸. Вочевидь, ці недоліки були відомими й керівництву Міністерства фінансів УНР. Саме тому міністр П.Климович у квітні 1918 р. прагнув здійснити реформу роботи цих установ, наблизивши їх до вирішення потреб народних мас, оскільки «кліентурою кас були в більшості широкі кола міського та сільського трудового населення, яких обставини вимагали від працівників не тільки виконання звичайних операцій ощадного діла, а й інформації в цім ділі та поважного відношення, аби не виникло з боку клієнтури яко-

го-небудь непорозуміння чи недовіри до установи, що шкодило б розвитку ощадного діла»⁶⁹.

Міністр визначив нові роль і завдання цих інституцій у часи революційних перетворень та будівництва української державності. Він зокрема наголошував: «Роль, яку відігравали, а особливо відіграють ощадні каси в останні роки, – це роль зібрання трудових народних ощадків, які слугують не тільки потребам державного кредиту, але й фінансуванню народної праці. Такі широкі завдання, які постають зараз перед ощадними касами, вимагають і дуже серйозної уваги на те, аби всі ті ощадки, що з такою довірою несла людність до кас, не тільки не було повернено назад, а навіть вжити всіх заходів, аби ця довіра населення до ощадних кас ще більш зросла і вони б слугували концентрації всіх тих великих коштів, які зараз скупчились по руках простого, особливо сільського населення, котре в більшості й буває клієнтурою ощадних кас.

Якщо це завдання буде здійснено, тоді ощадні каси зможуть обернути значну частину свого капіталу на потреби економічно-господарчого відродження України, котра будує своє вільне життя на руїнах добробуту батьківщини, яким так багато сприяла війна та більшовицька хвиля. Задля розвитку продуктивних сил України в справі сільськогосподарської та фабрично-заводської промисловості конче потрібні будуть величезні фінанси, частину яких змогли би дати і ощадні каси, як народні установи, котрі обслуговують широкі трудові верстви людності. Щоби досягти цієї мети, повинно ще більш наблизити ощадні каси до людності шляхом поширення їх сітки та внесення в коло діяльності їх тих операцій банкового типу, які дали б населенню різні вигоди»⁷⁰.

Дані інституції здійснювали також послуги по страхових операціях для населення⁷¹, керуючись при цьому «Положенням про страхування доходів і капіталів за посередництва державних ощадних кас» від 10 червня 1914 р.⁷².

Штатний розклад цих установ передбачав посади: директора, діловода та його товариша, інспектора, страхового техника, головного бухгалтера й бухгалтерів, головного лікаря, завідуючих відділами та їхніх співробітників, правителя і працівників канцелярії, старшого, рядових та молодших ревізорів, старшого й рядових контролерів тощо. Посади, як і в інших державних установах, поділялися на класи та пенсійні розряди. Утримання поділялося на три категорії: плата, харчові надбавки й грошові на помешкання. Крім Київської ощадної каси, самостійний статус мали каси в Одесі, Харкові та Катеринославі, інші ж – були регіональними відділеннями⁷³.

У квітні 1918 р. міністр фінансів П.Климович пропонував ліквідувати розподіл утримання, «а натомість встановити для всіх службовців основні оклади платні без усякого поділу та удержань на пенсію; пенсійні внески робляться за рахунок прибутків ощадних кас⁷⁴. З осіб, яким за розписом не належить казенне помешкання, а в дійсності вони все ж будуть жити у таких помешканнях, повинно щомісяця при видачі платні утримувати 1/5 частину основної річної платні. Особам же, яким належить казенне помешкання, але за браком таких помешкань у казенних або найнятих будинках ці особи не можуть скористуватись помешканням, їм досить додатково виплачувати щомісяця при видачі платні – річної платні»⁷⁵. Міністр пропонував урядові також зменшити поділ службовців на розряди до двох за будь-якою категорією. Що ж стосувалося поділу посад на класи і пенсійні розряди, то ним пропонувалося залишити їх без змін до часу, поки не буде вироблено нового пенсійного статуту, але при цьому підвищити деякі посади в поділі за класифікацією, а саме: інспектора й директора самостійних державних ощадних кас, а також «підвищити по класу і інші молодші посади відповідно посад по Державному банку та його місцевих установах»⁷⁶. Водночас посаду молодшого ревізора пропонувалося понизити з VI до VII класу, зрівнявши її з посадою старшого контролера, «але залишити недотор-

канними усі належні до цієї посади права та привілеї для тих осіб, які зараз займають цю посаду і не матимуть при заведенні нового розпису посад підвищення по службі»⁷⁷.

П.Климович у поданому на розгляд уряду проекті «Розпису посад по Дирекції державних ощадних кас Української Народної Республіки та її місцевих установ» пропонував також такі зміни щодо статусу працівників цих інституцій: осіб, котрі при запровадженні нового штатного розпису не отримають службового призначення, передбачалося «залишити за штатом і на протязі одного року видавати їм по закону позаштатну платню в розмірі річного їх окладу, але без грошей на харчі та помешкання і інших різних додатків»⁷⁸; роки служби на вислугу пенсії слід було зараховувати до стажу й тоді, коли вона відбувалася поза межами України (очевидно, малися на увазі службовці ощадних кас України, які до набуття УНР державності працювали в інших місцевостях Російської імперії)⁷⁹; службовцям дирекції ощадних кас та їхніх самостійних відділів, «котрим доручено завідування казенними будинками і взагалі господарським відділом ощадних установ, робиться додаткова нагорода за виконання зазначених обов'язків у розмірі 1/5 річної платні»⁸⁰; видатки на службову подорож (відрядження) працівникам інспекції ощадних кас видавати на підставі окремих правил, затверджених міністром фінансів⁸¹; кількість посад по кожній установі має встановлюватися міністром фінансів у міру дійсної потреби⁸²; директора ощадних кас у ставці зарплати прирівняти не менш як до посади товариша директора Держбанку, товариша діловода – до посади директора відділу останнього; інспектора та страхового техника – до посади його старшого інспектора; головного бухгалтера і головного лікаря – до відповідних посад цієї установи, завідуючого відділом, правителя канцелярії й старшого ревізора – до посади помічника директора відділу даної інституції, а інші посади – до відповідних посад у Державному банку⁸³; Київській ощадній касі, як столичній, «та приймаючи на увагу й ту дорожнечу, яка є і взагалі буває по столичних центрах, порівнюючи другі міста, повинно встановити оклади першорозрядного відділу Державного банку, а саме: посада директора прирівнюється до посади управителя першорозрядного відділу Державного банку, його помічника – до посади помічника управителя і решта посад по касі прирівнюється до відповідних посад по першорозрядному відділу Державного банку»⁸⁴; в інших самостійних ощадних касах (Одеській, Харківській та Катеринославській) пропонувалося залишити існуюче прирівнення посади директора до посади управителя другорозрядним відділом Державного банку, але посаду помічника директора – прирівняти до посади управителя таким же відділом цієї установи «і взагалі всі другі посади по цих касах прирівняти до відповідних посад по відділах банку 2-го розряду»⁸⁵.

Таке прагнення до прирівнення штатної плати працівників ощадних кас до відповідної у Державному банку, що віднедавна була підвищена, міністр фінансів обумовлював досить обґрунтовано: «Позаяк ощадні каси з початку й до цього часу перебували в тісному зв'язку з Державним банком, користуючись одними нормами платні, тому повинно залишити цю єдність і зараз, коли по інституціях Державного банку утворюються нові норми платні, а саме: необхідно у прийнятому ощадними касами до тимчасового користування російському уставі всі посади та норми платні по центральній дирекції ощадних кас та місцевих її установах відповідно вищезазначеному підвищити і пристосувати аналогічно проєктованим нормам платні по інституціях Державного банку.

Існуючі штати російських державних ощадних кас остільки старі, як і штати Російського Державного банку, які заведено мало не чверть віку. Ці штати ще перед війною далеко не відповідали тодішнім умовам життя, через що і російський Уряд, аби поліпшити матеріальний стан урядовців ощадних кас, робив

різні % надбавки до основної платні. Але за той час, який пройшов після заведення розпису посад та норм платні по ощадних касах, обставини життя гостро змінилися як в загальних матеріально-економічних умовах існування людини, так і в тих задачах, які з початку ставило собі ощадне діло і які далі випали на долю ощадних кас»⁸⁶.

Наголошуючи, що важка праця співробітників цих інституцій «дає моральне право признати за працівниками установ ощадних кас велике державне значення тої роботи, яка ведеться ними з такою користю на фінансування народного труда, розвитку трудових народних організацій і взагалі для зміцнення фінансів держави, а разом з цим потрібно зробити і відповідне матеріальне оцінення їхньої праці», П.Климович вказав також на те, що «дуже часто помічається таке з'явище, що хоча з боку матеріального і у касі і в банку одні умови урядовці кас все ж таки з великою охотою ідуть на службу до банкових установ»⁸⁷.

Вихід міністр фінансів убачав у прирівнянні працівників установ Державного банку й ощадних кас у матеріальному забезпеченні: «Особливо цю єдність повинно тепер додержати, коли ощадні каси мають відігравати роль в справі будівництва молоді держави, а саме – в розвитку та фінансуванні народного труда і взагалі фінансів Української Народної Республіки. Тому повинно поставити працівників ощадних кас в такі матеріальні умови, щоби не тільки зберегти існуючий склад по ощадних інституціях, а ще й притягти до цього живого діла нові свіжі сили»⁸⁸. Міністр не переставав нагадувати колегам, що «ті оклади, які зараз існують по установах ощадних кас, навіть зі всіма тимчасовими додатками, зовсім не відповідають вимогам життя і не дають змоги задовольнити самих простих життєвих потреб існування людини»⁸⁹, й підсумовував: «Тому всі ці обставини вимагають від Міністерства фінансів звернутися до Ради народних міністрів Української Народної Республіки, аби при організації ощадних кас на Україні та при заведенні нового розпису посад і норм платні було взято ті ж самі принципи, які лягли в основу реорганізації інституцій Державного банку, та прийняти, як це було і зараз є, такі ж самі норми платні і для працівників ощадних кас, які буде встановлено по розпису посад у Державному банку»⁹⁰.

Так докладно зупинитися на розгляді вказаних пропозицій П.Климовича ми вважаємо за потрібне принаймні з трьох причин: 1) документ вказує на нерівномірність перетворень у підрозділах Міністерства фінансів держави, зокрема щодо підвищення ставок штатної плати співробітникам однієї з найважливіших складових новостворюваної фінансової системи УНР; 2) то була чи не єдина спроба хоча б часткової реорганізації застарілої структури будови державних й урядових органів, котра дісталася Україні ще з часів царату; 3) підсумок (невдалий) спроби часткового реформування системи комплектування та оплати праці однієї з найважливіших установ вказує на неготовність керівництва УНР здійснити кардинальні перетворення в галузі державного управління і створення фінансової системи на якісно нових (відмінних від царських) адміністративних засадах.

Вищезазначений проект «Розпису посад по дирекції державних ощадних кас Української Народної Республіки та її місцевих установ» 24 квітня 1918 р. було зареєстровано під № 378 у департаменті простих податків⁹¹, що дає змогу встановити вірогідну хронологічну дату його подання до уряду. Зауваження, зроблені на полях документа рукою Х.Лебеда-Юрчика⁹², вказують, що саме він був головним опонентом П.Климовича. Це підтверджує й резолюція на першому аркуші проекту: «Не згоджуюсь. Леб[ідь]-Юрч[ик]»⁹³. Останній так і не було ухвалено урядом УНР, що підтверджує й той факт, що згодом, за гетьманату П.Скоропадського, його знов було направлено на розгляд Ради міністрів, але вже новоствореної Української Держави⁹⁴.

При уряді УНР планувалося також заснувати і Вищу економічну раду Української Народної Республіки. Таку пропозицію було вироблено членами Фінансово-економічної комісії, котрі у пояснювальній записці до відповідного законопроекту зазначили: «Фінансова економічна комісія виходить з такого припущення, що питання демобілізації промисловості та праці, переходу всієї господарчої системи від військово-руїницької до мирно-творчої діяльності, питання про налагодження після військових потрясінь процесу виробництва та накопичення матеріальних і культурних цінностей, що всі ці складні проблеми вперше в таких розмірах з'явилися перед організованим людством, не можуть бути вірно поставлені, а тим паче належно розділені жодною з воюючих держав без плану, без свідомої в державному масштабі розробленої єдиної системи заходів фінансово-економічної політики. Особливо складне і багате завданням становить Україна – держави, що отримала лише тепер свою самостійність, що не поділила поки активи і пасиви колишньої Російської імперії з рештою її частинами. Українській Народній Республіці доводиться в багатьох відношеннях будувати на білому аркуші: потрібно створити власну фінансову систему, створити власні банки, покласти початок своїй власній транспортній, торговельній, промисловій, експортно-імпортній політиці; потрібно напрацювати основи соціального законодавства і всю цю політику узгодити з прийнятим методом аграрної реформи, націоналізації надр тощо»⁹⁵.

Саме ці загальні й, на думку авторів законопроекту, очевидні міркування диктували їм потребу у створенні такого органу, який сконцентрував би всі ланцюги господарського життя країни, котрий би став достатньо компетентним та авторитетним для виконання «відповідального завдання епохи»⁹⁶. Пропонує на Вищу економічна рада УНР мала б бути для уряду органом допоміжним, який би розробляв, об'єднував і узгоджував усі господарські заходи законодавчої й виконавчої влади з метою «сприяти створенню необхідного єдиного плану демократичної економічної політики, заснованого на вимогах різноманітного життя та даних статистики і науки»⁹⁷.

Над усіма цими переліченими завданнями, у зв'язку з ними й як самостійна проблема, на думку авторів законопроекту, стояла фінансова політика уряду. Члени Фінансово-економічної комісії, зазначаючи, що нема потреби доводити неможливість розв'язання жодного з указаних питань, як і залежність у свою чергу фінансів від правильного розв'язання питань промисловості, торгівлі тощо, а також вказуючи на відсутність в Україні банків у повному розумінні цього слова (існували лише регіональні відділення загальноросійських банків), окреслили нагальні поточні завдання в фінансовій сфері, котрі потребували вирішення. Зокрема урядові Центральної Ради слід було: налагодити контрольний апарат із метою регулювання діяльності банків, біржі та грошового ринку; створити власну валютну систему; реорганізувати податкову систему; підготуватися до майбутнього погашення боргів (невідомо до того ж, у якому розмірі й на яких умовах); знайти модус для фінансової політики у зв'язку з аграрною реформою (малася на увазі проголошена III Універсалом соціалізація землі); розробити умови внутрішніх і зовнішніх позик; розпочати пошук розв'язання питання щодо грошових та кредитових ресурсів для реалізації врожаю, котре з наближенням осені особливо загостриться, враховуючи обмежені можливості скарбниці для фінансування різних галузей господарського життя⁹⁸.

Таким чином, «якщо все це взяти до уваги, – підсумовували автори законопроекту, – то стане цілком беззаперечною необхідність об'єднуючого органу в особі В[ищої] е[кономічної] р[ади] р[еспубліки]»⁹⁹.

Слід зазначити, що ці та інші, цілком об'єктивні, завдання, вирішенням яких мала зайнятися Центральна Рада та її уряд у фінансово-економічній галузі

зі національного державотворення, так і не були розв'язані. Однією з причин цього була й кадрова проблема. Військові перипетії січня–лютого 1918 р. не дали змоги урядові, котрий до того ж не мав сталого місця перебування, належним чином укомплектувати міністерські штати на рівні середньої та нижчої ланки, що, безумовно, далось взнаки в наступні місяці діяльності Міністерства фінансів УНР. Поряд із цим слід зауважити, що майже до квітня 1918 р. останнє практично перебувало без свого керівника, що, звичайно ж, не сприяло поліпшенню його як законотворчої, так і функціональної діяльності. Мусимо також зазначити, що лише з квітня 1918 р. ініціативи керівництва головного фінансового відомства УНР щодо комплектування, структуризації та визначення завдань і обов'язків підрозділів міністерства набули конкретного й обґрунтованого характеру. Проте затягування їхнього схвалення Радою народних міністрів та затвердження Центральною Радою так і не дало змоги зробити перші дієві кроки до налагодження плідної роботи Міністерства фінансів. Його департаменти та інші структури все ще перебували у стадії формування, котре не було завершено за влади Центральної Ради, оскільки уже 29 квітня 1918 р. Українська Народна Республіка припинила своє існування. Її наступниці – Українській Державі, яка була проголошена внаслідок перевороту на чолі з генералом П.Скоропадським у формі Гетьманату, та новому міністрові фінансів А.Ржепецькому довелося продовжити процес штатного укомплектування вищих, середніх і нижчих посад, структуризації горизонталі й вертикалі інституцій та служб міністерства, проте на якісно новому рівні й під діаметрально протилежним ідеологічним і фінансово-економічним кутом зору.

¹ Нова Рада. – 1918. – 13 січня.

² Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Л., 2004. – С.188.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1063. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.20.

⁴ Народня воля. – 1918. – 22 січня.

⁵ Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. – Т. I. – К., 2002. – С.185.

⁶ Вісти з Української Центральної ради. – 1917. – № 24. – грудень; ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп.3. – Спр. 1. – Арк.6.

⁷ ЦДАВО України. – Ф.1063. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.55 – 56 зв.

⁸ Там само. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.12.

⁹ Народня воля. – 1918. – 22 січня.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр.17. – Арк.7.

¹¹ Там само. – Спр. 17. – Арк. 24.

¹² Там само; Робітничя газета. – 1918. – 26 березня.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 63; Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 16 квітня; Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde. – Band I. – Philadelphia, 1966. – Doc. 161. – S.381 – 386.

¹⁴ Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 185 – 186, 189.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 5.

¹⁶ Там само. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 19 зв.

¹⁷ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 24 а. – Арк. 15 зв.

¹⁸ Там само. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3.

¹⁹ Там само. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 19 зв.

²⁰ Гловінський Є. Фінанси України в роках 1917 – 1920 // Гловінський Є. Фінанси УССР. – Варшава, 1938. – С. 18.

²¹ Дорошенко Д. Вказана праця. – Т. 2. – С. 277.

²² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 59.

²³ Там само. – Арк. 60 зв.

²⁴ Там само. – Арк. 60.

²⁵ Там само. – Арк. 60 зв.

- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Гловінський Є. Вказ. праця. – С. 22.
- ²⁸ Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. – Л., 1927. – С. 115.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 2 – 3; 6 – 8.
- ³⁰ Там само. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 3.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само.
- ³³ Там само. – Арк. 4.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – Арк. 5.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само. – Арк. 5 – 6.
- ³⁸ Там само. – Спр. 11. – Арк. 1.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 71.
- ⁴² Там само. – Арк. 45.
- ⁴³ Там само. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 2.
- ⁴⁴ Там само. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 74 – 75.
- ⁴⁵ Там само. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 3 – 4.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 8.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 6.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 5.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 4.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 3 – 3 зв.
- ⁵¹ Там само. – Арк. 3 зв.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. – Арк. 3 зв. – 4.
- ⁵⁴ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 2.
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 21.
- ⁵⁶ Неманов Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 гг.). – К., 1919. – С. 33.
- ⁵⁷ Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. Ілюстрований історико-іконографічний нарис. – Клівленд, 1974. – С. 183, 189.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 15.
- ⁵⁹ Там само. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 11; Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5 – 5 зв.; Вістник Краєвого Комісаріяту Української Народної Республіки на Холмщину, Підляшше й Поліссє (Берестє). – 1918. – Ч. 1. – 12 квітня; Вістник Ради Народніх Міністрів УНР. – 1918. – 15 березня.
- ⁶⁰ Гнатишак М. Вказ. праця. – С. 19, 236.
- ⁶¹ Там само. – С. 189.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 1.
- ⁶³ Гнатишак М. Вказ. праця. – С. 19 – 20.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 21.
- ⁶⁵ Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний 1919. – К., 1994. – С.134.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 21 зв.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 21 – 21 зв. 16 – 16 зв.
- ⁶⁸ Туган-Барановський М.І. Вказ. праця. – С. 135.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 21 зв. – Арк. 16 зв.
- ⁷⁰ Там само. – Арк. 11, 17.
- ⁷¹ 7 квітня 1918 р. урядом УНР було прийнято [ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп.1. – Спр. 6. – Арк. 76], а 9 квітня затверджено Центральною Радою Закон «Про скасування крайніх норм по страховій операції в ощадних касах Української Народної Республіки», згідно з яким міністрові фінансів було доручено «встановити по окремих планах страхування через державні ощадні каси Української Народної Республіки розміри застрахованого на одну особу капіталу або прибутку відповідно певним в цьому потребам, але не вище, як до 25.000 крб капіталу і до 3.000 крб річного прибутку» [ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3, 4; Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк.75, 76].

- ⁷² ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3, 4; Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 75, 76.
- ⁷³ Там само. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 22 зв. – 23, 17 зв. – 20.
- ⁷⁴ Навпроти цієї пропозиції директор Державної скарбниці й голова Фінансової та Бюджетної комісії Х.Лебідь-Юрчик власноручно зауважив: «А що скажуть урядовц[і] інших держ[авних] інституцій?» [ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 23, 20].
- ⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 23 – 23 зв., 20 – 20 зв.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ Навпроти цього пункту рукою Х.Лебеда-Юрчика зазначено: «На які[й] підставі?» [ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 23 зв., 20 зв.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ Там само. – Арк. 22 зв. – 23, 17 зв.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 23, 20.
- ⁸⁵ Там само. – Арк. 23, 20.
- ⁸⁶ Там само. – Арк. 21, 16.
- ⁸⁷ Там само. – Арк. 21 зв., 16 зв.
- ⁸⁸ Там само. – Арк. 22, 17.
- ⁸⁹ Там само. – Арк. 22 зв. 17 зв.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Там само. – Арк. 21.
- ⁹² Там само. – Арк. 23, 23 зв.
- ⁹³ Там само. – Арк. 21.
- ⁹⁴ Там само. – Арк. 16 – 20 зв.
- ⁹⁵ Там само. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 189.
- ⁹⁶ Там само. – Арк. 189 зв.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Нова Рада. – 1918. – 13 січня.
- ⁹⁹ Там само.

The given article reveals the process of formation of Ministry of Finance of the Ukrainian National Republic under Central Rada (1918), shows structure of the latter, the program and foundations of its department's work. It also examines the projects of reforming of separate ministry's departments and other financial institutions of the Ukrainian National Republic. The author clarifies not only their lists of members of staff but also determines accurate chronology of holding the post of general secretaries (ministers) of finances of Ukraine at that period.

В.Ф.Солдатенко*

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ Й АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОСВОЄННЯ ПРОЦЕСІВ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1920 рр. В УКРАЇНІ

У статті зроблено спробу проаналізувати новітні історичні публікації, в яких досліджується революційна доба 1917–1920 рр., виявлено підходи й висновки, що стали домінуючими, окреслено коло дискусійних проблем, висловлено критичні міркування щодо тенденцій, які видаються негативними, означено перспективні напрямки історичних студій, акцентуючи увагу на ефективних методах вивчення досвіду переломних часів.

Історія революцій завжди привертала до себе підвищений суспільний інтерес. Це цілком природно. Перериваючи періоди стабільності, неквапливого перебігу подій з їх дещо швидшими чи повільнішими позитивними зрушеннями, реформами, а то і без них, рішуче долаючи стадії застоїв і, навіть регресу, революції приводили до зламу звичності, усталеності, ставали методом розв'язання назрілих суперечностей, проривами до нової сутності і невідомих до того форм буття, прискорювали біг часу, неначебто поспішаючи надолужити недосягнуте на попередніх еволюційних, малоконфліктних етапах. Революції знаменували собою тріумф одних ідей і крах інших, підносили на вищий щабель суспільного життя невідомих до того діячів, зводили з політичного олімпу інших, виявлялися гігантськими сплесками емоцій, справжніми вибухами накопиченої енергії, масової активності, оберталися духовними злетами, водночас супроводжуючись тяжкими випробуваннями, потрясіннями – трагедіями, жертвами.

Тож як не прагнути збагнути глибинну сутність революцій, їх детермінацію, розібратись у змісті процесів, що їх наповнюють, зробити належні висновки, винести відповідні уроки?! Тоді зрозумілішою стане загальна логіка історичного поступу, закономірності суспільного розвитку. А в тому – запорука обґрунтованішого розв'язання нагальних завдань сьогодення, оптимальнішого вибору перспективних рішень і дій.

Природно, що в смислі, логіці, змісті революцій намагалися розібратися різні сили – від тих, кого вони підносили на гребінь суспільного життя, до тих, проти кого вони спрямовувалися. Тому ставлення до революцій завжди було найрізноманітнішим, спектр оцінок найсуперечливішим – аж до полярно непримирених. В одному таборі їх вважали «святами пригноблених», «моментами істини», в іншому ж – неприпустимим насильством над природно встановленими людськими стосунками, величезними злочинами, неспокутною виною безвідповідальних елементів і сил. Між цими взаємовиключними точками зору – безліч комбінацій-вбудов із відмінною питомою вагою позитивних і негативних складових. Подібна «розмитість» і «строкатість» повною мірою притаманна також фаховим підходам, де рефлексії з приводу здобутків і втрат (дійсних і, часом, вигаданих), як наслідку революцій, доповнюються, обґрунтовуються науковими аргументами (здебільшого з обов'язковими застереженнями, що саме останні лежать в основі теоретичних оцінок і конструкцій).

Коло тих, хто з різним ступенем компетентності береться судити з приводу щонайскладніших суспільних феноменів, постійно розширюється. Відтак історіографія революцій за кількісними показниками посідає, безсумнівно, чільне

* Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, професор, завідувач відділу етніоісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ.

місце в історичній літературі, що, однак, зовсім не гарантує відповідних якісних набутоків, далеко не завжди знаменує наближення до бажаної істини.

Зазначене підтверджується дослідженнями, публікаціями про революційні роки в Україні – 1917–1920. Їх кількість значно перевершує доробок із будь-якої іншої вітчизняної проблеми, чи будь-якого періоду ХХ ст., а спрямування та характеристики настільки різновекторні й сутнісно суперечливі, що про скільки-небудь погоджену позицію можна лише мріяти. Виявляється і своєрідність, специфіка в історіографічному освоєнні надважливого відтинку української історії.

У часи домінування комуністичної ідеології радянські історики, за рідкісним винятком (і то лише в 20-ті роки), були єдині в підходах до загальної схеми процесів, що розвивалися на теренах Росії, в тому числі й України, в 1917–1920 рр. Їх генеральним напрямом стали дві послідовні революції – буржуазно-демократична (Лютнева) і пролетарська, соціалістична (Жовтнева). Здобутки останньої вдалося захистити в неймовірно кровопролитній збройній боротьбі (громадянській війні та протидії іноземним інтервенціям).

Те ж, що не «вписувалося» в таку достатньо однолінійну, загалом спрощену схему, вважалося не лише чимось другорядним, маловартісним, а ще й обов'язково кваліфікувалось як контрреволюційне, таке, що перешкоджало закономірному історичному поступу. Тому про Українську революцію, смисл і зміст якої неминуче входили у суперечність із запропонованими уявами, навіть не згадувалося. Мова йшла лише про боротьбу трудящих, очолюваних більшовиками, проти української буржуазної та дрібнобуржуазної націоналістичної контрреволюції.

Однак паралельно, впродовж довгих десятиліть в емігрантському зарубіжжі йшло осмислення процесів, що розвивалися в Україні в 1917–1920 рр. як своєрідного феномена, названого національно-визвольною революцією. Його стрижнем було національне відродження, прорив нації до власної державності і соборності.

Несумісність, протилежність двох підходів поставали як нездоланні, антагоністичні. Боротьба між ними з роками набирала дедалі більшої гостроти, перетворюючись на органічну складову ідейно-політичного суперництва двох світів, долучаючи до теоретичних аргументів непритаманні науці елементи. Поле для взаємопорозуміння неухильно звужувалося, а прагнення будь-що довести свої переваги на полярних полюсах оберталось новими взаємними зрадами об'єктивності, продукувало наростання негативного компонента в концепціях обох наукових напрямів.

У новітні часи ситуація істотно змінилася. У вивченні революційних процесів 1917–1920 рр. в Україні сталися відчутні зрушення. Здійснено результативні кроки в опануванні джерельною базою, особливо тим сегментом, який у радянські часи майже не залучався до наукового обігу. Мова йде про матеріали, в яких відклалася діяльність національних партій і організацій, державницьких центрів, політичних систем, породжених Українською революцією.

Це передусім видання, пов'язані з функціонуванням Української Центральної Ради, Директорії, розгортанням національно-визвольного руху¹. Певну інформаційну цінність мають і обнародовані документи гетьманського періоду². Правда, тут же слід зауважити, що істотного впливу на дослідження, здійснені в останні півтора десятиліття, вони не справили. Це природно, адже виходили вони з певним запізненням (що, втім, пояснюється легко – фронтальне вивчення джерел, їх відбір і фахова підготовка до публікацій вимагали ретельності і часу). Тому з переважною більшістю вміщених до згаданих праць документів деякі дослідники доходили самотужки, і їх поява окремими томами уже не мала бажаного ефекту новизни. Відтак, названі видання надзвичайно важливі як зве-

дені, систематизовані збірки, котрі важливі для сформованих істориків як довідковий матеріал і дуже серйозне підґрунтя для становлення нової генерації істориків революційної доби.

Щось схоже, хоча може і меншою мірою, можна висловити і щодо широкого передруку та різноманітної політично-публіцистичної спадщини провідних діячів Української революції. Це наукові праці, книги, брошури, статті, документи, листи, які належать перу М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри, Д.Дорошенка, І.Мазепи, М.Шаповала, П.Скоропадського, В.Липинського та ін.³

Продовжує видаватися багато мемуарних і щоденникових праць як згаданих, так і інших авторів – учасників подій⁴.

Чимало робиться для перевидання в Україні тих розвідок про процеси 1917–1920 рр., які вперше побачили світ за кордоном⁵.

Слід враховувати, що державні, ідеологічні інституції привертати підвищену увагу до подій 1917–1920 рр., стимулюючи масове суспільно-політичне реагування відповідними документами (постановами) найвищого рівня, організацією масштабних заходів тощо⁶.

Природно, що на такому тлі проблеми революційної доби ставали предметом посиленого інтересу науковців⁷. Слід зазначити, що в дослідженні низки напрямів, у вивченні суті багатьох явищ, фактів, документів, їх тлумаченні й оцінці досягнуто справжнього прогресу.

Разом із тим виявилися й певні тенденції, які не можна віднести до позитивних здобутків. Вони викликають заперечення, настороженість, бажання, спираючись на наявний історіографічний доробок⁸, розібратися в їх проблемній сутності, акцентувати загальну увагу на тих моментах, які видаються за такі, що потребують неодмінного корегування, а то й принципово нових підходів у розв'язанні.

Після крутої зміни суспільно-політичних орієнтацій на початку 90-х рр. минулого століття миттєво відкинута, як антинаукова, радянська історіографія вивільнила простір для оперативного поширення поглядів і концепцій наукових шкіл, які до того вважались ідейно ворожими, шкідливими. Вітчизняні науковці активно почали вивчати процеси 1917–1920 рр. під кутом зору національно-визвольної революції. Достатньо швидко в дослідницькому середовищі закріпився термін «Українська революція», а з'ясуванню суспільного феномена підпорядковувалися десятки дисертацій, що переросли в численні монографії, величезна кількість наукових і публіцистичних статей. Витіснивши інші означення, 1917–1920 рр. почали називати добою Української революції (рідше – національно-визвольних змагань). Саме так, за рідкісним винятком, визначається сьогодні даний період у науковій літературі, в шкільних і вузівських програмах, відповідних підручниках⁹. Щодо соціальної революції, то вона поступово (в 90-х рр. ХХ ст. за «інерцією» ще з'являлися праці деяких авторів¹⁰) виявилася практично витісненою з дослідницького поля. Розцінювана як чужорідна для українського інтересу, національно-державного відродження, вона стала кваліфікуватися лише протиприродним привнесенням насильницькими методами (іноземною агресією) на український ґрунт ворожої ідеології й політики.

Проблематика соціальної революції, як такої, на жаль, в останні роки залишається взагалі занедбаною. А без її ґрунтовної розробки досягнення доби 1917–1920 рр. залишатиметься однобічним, «урізаним».

Перебільшена концентрація уваги дослідників лише на феномені Української революції, як якісно вищому щаблі національно-визвольного руху, призвела до оформлення схем, в яких штучно розриваються взаємозв'язки революційних процесів, і в суто національному вимірі Лютнева і Жовтнева революції видаються лише за російські (тобто руські) явища, а остання ще й за більшовиць-

ку, що у багатьох випадках вважається синонімом руськості, до чого Українська революція була, боуцімто, зовсім і недотична.

Насправді ж Українська революція була прямим породженням, безпосереднім продовженням Лютневої революції, стала складовою частиною демократизації всіх сфер суспільного життя, розпочатою поваленням самодержавства. Без великого ризику помилитися можна стверджувати, що потенції українського визвольного руху на 1917 рік були явно недостатніми, щоб сподіватися на вибух визвольної революції не лише в цьому, а й у наступні роки. Це дає право вважати, що без Лютого перспективи швидкого революційного зриву в Україні були проблематичними.

Жовтнева революція, повалення Тимчасового уряду, який не лише гальмував запровадження бодай обмеженої автономної України і був навряд чи здоланою перешкодою на шляху до повноцінної національної державності, разом із «Декларацією прав народів Росії», яку видала радянська влада, стали найвагомішими стимулами для піднесення Української революції на нову висоту, для проголошення і створення Української Народної Республіки.

Згадане не означає, що розвиток Української революції, її розмах не впливали на поглиблення революційної кризи в країні і стали однією з передумов, одним із дієвих чинників перемоги Жовтневого збройного повстання.

Карколомна метаморфоза на нинішньому щаблі історіографічного розвитку спродукувала непросту, проблемну ситуацію. Закономірно ставши самостійним, повноцінним об'єктом наукових досліджень, Українська революція в своїй абсолютизації доведена до зовсім невинновданого відриву від процесів, які не лише породили її як таку, стимулювали на різних стадіях розвитку, а й розвивалися у постійному органічному зв'язку, різній ступені впливу, домінування, протистояння, протиборства і т. ін.

У результаті відтворення відтинку часу вітчизняної історії, що відноситься до 1917–1920 рр., привело до нового варіанту неадекватності щодо реального досвіду. Внутрішня логіка розвитку досліджень, пошуку істини, врешті, наукове сумління зумовлюють спробу поєднання двох напрямів суспільного прогресу, що в історичній практиці були нерозривними: соціального і національного.

Для правильного, всебічного і ґрунтового розуміння революційної епохи, зумовленості процесів і подій, закономірностей їх розвитку, об'єктивної оцінки досягнутих неоднозначних результатів, думається, принципово важливо виходити з того, що революційні події в Україні розвивалися не в ізоляції від загальноєвропейських, у першу чергу соціальних, а взаємоперепліталися, то зливаючись із ними, то рухаючись паралельними курсами, а то, приходячи у суперечності, різновекторність, антагоністичну непримиренність. Тому, зважаючи на наявний прогрес у дослідженні національно-визвольної революції в Україні, яким значною мірою вже компенсовано колишній нігілізм до цього феномена, сьогодні можна і потрібно зробити спробу відтворення історичного процесу 1917–1920 рр. у всій його повноті, багатоплановості і різнобарвності. Звісно, подібна комплексна всеохоплююча праця не може бути простим, механічним зведенням до купи того, що колись було зроблено у вивченні Лютневої і Жовтневої революцій і того, що маємо на даний момент в осягненні Української революції. Априорі важливо прагнути якісно нового результату, у процесі досягнення якого обидва головні чинники мають «переплавитися», допомагаючи зрозуміти складну детермінованість тих суспільних проявів, збагнути які за інших обставин нерідко дуже важко, часом практично неможливо. Головне ж, що на цьому шляху можна сподіватися на відтворення значно адекватнішої картини всього періоду 1917–1920 рр., аніж це було раніше.

Точно так же взаємопов'язані розпад Австро-Угорщини, листопадова (1918 р.) революція в Німеччині і повернення в революційне русло процесів, пе-

рерваних гетьманщиною в 1918 р. Відродження УНР, виникнення Західноукраїнської Народної Республіки і спроба об'єднання в одну цілість двох національно-регіональних державних утворень були покликані до життя далеко не лише дією внутрішньополітичних українських тенденцій.

Немаловажно усвідомити, що розв'язання зазначеної проблеми може стати важливою органічною складовою і вироблення нової наукової концепції історії України, процес вивчення якої видається далеким від завершення.

Отже, комплексне вивчення періоду 1917–1920 рр. як складової взаємодетермінованої системи революцій з усіма їх своєрідностями, суперечностями, альтернативними розрахунками й стратегіями – нагальна потреба, яка диктується рівною мірою як життєвою, так і науковою логікою, прагненням збагнути реальну дійсність. Відтак, предметом спеціальної турботи українських істориків має стати координація дослідницьких зусиль із фахівцями інших регіонів та інших національних утворень, що виникли на пострадянському просторі. Було б зовсім невиправданим, що закріплення не лише в українській, а й у світовій історіографії уявлень про події в Україні як про національно-демократичну революцію слід чекати від зарубіжних фахівців. Однак їх реакція неодмінно буде позитивною, якщо відповідні праці дослідників України будуть достатньо переконливими, високоякісними, повноцінно науковими. Можливо тоді й представники інших національних регіонів, орієнтуючись на український приклад, підуть їх шляхом і, в разі наявності достатніх підстав, зможуть вийти на новий рівень кваліфікації революційних подій у відповідних регіонах. Тоді взагалі загальноросійська картина процесів 1917–1920 рр. може набрати значно іншого вигляду, ніж вона є сьогодні.

Природно, при цьому має виявитися граничний науковий і водночас взаємний національний такт, повага до всіх аргументів, а не бажання реалізувати старі образи, інші емоції, покласти їх в основу досліджень.

Насамперед заслуговує на увагу продовження предметного дослідження концепцій революцій, що сталися в 1917–1920 рр. Є, зокрема, всі підстави вважати вкрай необхідним поглибити вивчення концепції (платформи) Української революції. У новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи (національні, державотворчі) за нічим невиправданої неуваги, а то й нехтування іншими (передусім, соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси¹¹.

Виникає враження, що сучасні дослідники все ще серйозно побоюються по-новому розібратися у таких висхідних моментах концепції Української революції, як безкласовість і безбуржуазність (за новітньою термінологією – нестратифікованість, неструктурованість) української нації, а без цього важко зрозуміти сутність багатьох документів, що визначали поведінку політичних сил.

У числі кардинальних проблем, які чекають на розв'язання, – співвідношення Української революції і тогочасної ліберальної політики, суперечностей, що виникли між платформами Центральної Ради, Директорії і курсом більшовиків, радянської влади. Іншими словами, це місце і роль в концепції реформ (поступовості) і радикалізму (максималізму).

Зовсім не можна вважати вичерпаною проблему співвідношення автономістсько-федералістських і самостійницьких начал, тенденцій, курсів в Українській революції. Тут надзвичайно важливо судити про уподобання, орієнтації і дії тогочасних керівників українського руху не з позицій пізніших етапів суспільного розвитку, а, не полишаючи конкретно-історичного контексту, намагатися зрозуміти мотивацію їх поведінки, яка у більшості була ніяк не спонтанною і необґрунтованою, а мала в основі національний інтерес, була розрахована на суспільний, національний прогрес¹².

Все ще продовжується пошук власної системи координат для загальної концепції історії національно-демократичної революції. Незважаючи на те, що апіорі більшість фахівців визнають за пріоритетну точку відліку український інтерес, на практиці застосовують здебільшого невідповідні національній природі, чужі схеми: проросійські й антиросійські, пропольські й антипольські, пронимецькі й антинімецькі, проантантівські й антиантантівські тощо. Ті ж, де відправним моментом був би український інтерес, все ще доводять своє право на доцільність. Однак, лише обравши відправним власний, національний чинник і послідовно слідуючи вимогам конкретно-історичного підходу, можна врешті збагнути, що в різних обставинах саме українська ідея, українська справа були путівною зіркою, яка вказувала шлях, надихала на дії М.Грушевського і М.Міхновського, В.Винниченка і П.Скоропадського, С.Петлюру і Є.Петрушевича. Це зовсім не означає, що всіх їх варто урівняти в оцінках історичної значимості, чи вивести поза будь-яке критичне поле. Однак, мабуть, варто припинити протиставляти їх один одному, розводячи на різні полюси, як це досить наочно виявилось в дискусії навколо новітніх видань про В.Винниченка і С.Петлюру¹³. Що ж до взаємостосунків, то слід прагнути неупередженості, виваженості, аргументованості, по можливості виключаючи суб'єктивізм, особисті симпатії й антипатії, і т. ін.

Звісно, позитивний ефект має дати застосування подібних критеріїв не лише щодо згаданих політичних діячів, а й якнайширшого кола учасників національно-демократичної революції. На сьогодні у вітчизняній історіографії оформилася парадоксальна ситуація, коли, здається, в Українській революції не було жодного помітного функціонера, якого б не спробували звинуватити у багатьох гріхах як дійсних, так і, часто, вигаданих. Кінцевий ефект не просто непривабливий, він неповноцінний і з морально-психологічної точки зору, несе в собі негативний етично-виховний заряд.

Окрема розмова йтиме про учасників революційних подій, що знаходилися на крайньому лівому полюсі тогочасного політичного спектру, – про більшовиків, боротьбистів, укапістів тощо. Вони зробили великий внесок у розвиток суспільних процесів, багато в чому визначили на десятиліття наперед долю України. Однак більшість із них (Г.Пятаков, М.Скрипник, Х.Раковський, В.Затонський, С.Косіор, О.Шумський, Г.Гринько, П.Любченко та ін.) були репресовані в 30-ті роки, оголошені «ворогами народу». Аж до кінця 80-х рр. об'єктивної, зваженої інформації в радянській історіографії про них не було. А після здобуття Україною державної незалежності на більшість із них поширилася оцінка вже як на ворогів Української революції, національної державності. Природно, знову превалюють однобічні, але вже з іншого ідеологічного погляду, характеристики їх якостей і вчинків, поведінки. Здається, тут усе дуже просто: без належного об'єктивного, предметного вивчення реальних зусиль і результатів діяльності тих, хто вийшов переможцями в ту буремну добу, не зрозуміти глибинних причин історичного процесу, його сутності, не збагнути уроків. Та фактом залишається те, що без скільки-небудь серйозних студій, у більшості новітніх видань констатації партійної належності тієї чи іншої особистості виявляється достатньо, щоб однозначно судити про її роль у дуже неоднозначних подіях, без зайвого клопоту зараховувати чи то до «своїх», чи до чужих. А була ж іще еволюція поглядів, орієнтацій, зміна ідейно-теоретичних платформ, скажімо, як у значної частини партії українських есерів.

Спрощення й поверхові підходи в цьому питанні зовсім невиправдані, деструктивні.

Досвід останніх півтора десяти років із повною силою засвідчив, наскільки важливі для історика не лише наукова, а й моральна позиція. Особливо високі вимоги до моральних якостей дослідника висуває вивчення переломних

етапів суспільного розвитку, коли надзвичайної ваги набувають особистісні орієнтації в проблемах добра і зла, гуманізму й нелюдяності, честі й негідності, справедливості й паразитизму, правдивості і нечесності. У моменти збудження, вирування пристрастей, коли людина нерідко потрапляє в екзистенціальну ситуацію і неодмінно має робити життєвий вибір (часто усвідомлюючи неможливість змінити, навіть вплинути на непідвладні процеси), принципового значення набуває, з якими мірками підходити до оцінки вчинків, індивідуумів, різних їх груп, глибинної мотивації, зумовленості кроків, поведінки.

Навіяна новітньою кон'юктурою зневага до діячів, організацій, які в критичні моменти віддавали пріоритет загальнолюдським, національним інтересам і цінностям над особистими, жертвували індивідуальними вигодами заради суспільного прогресу, ставили завдання досягнення загального добробуту вище за власний, що пронизує чимало праць про події 1917–1920 рр., засвідчує: справді науковому розумінню минулого, його виваженим, ґрунтовним оцінкам це лише заважає, веде в бік від істинного, повноцінного знання.

Як з'ясувалося, поважне ставлення до історичних діячів, які зробили перші, найскладніші і найвідповідальніші кроки до відродження нації в усіх сферах життя після довгих століть залежного, бездержавного існування, не прищеплюється самопливом, вимагає суспільної турботи.

Слід зауважити – виховання моральних якостей важливе не лише для молодих науковців, а й, як нагальний урок, впливає з поведінки тих, хто займається історичними дослідженнями уже тривалий час, однак, не маючи твердих принципів, ідейних переконань, з полегкістю змінює підходи при кожному новому кон'юктурному політичному повороті. Наука від цього лише програє, дискредитується.

Дуже важливим елементом досліджень, від якого залежить поглиблене, сутнісне формування наріжних параметрів сучасної концепції історії революційної доби, залишається проблема співвідношення між процесами, які відносяться, власне, до революційних, і тих, які становлять зміст уже дещо іншого явища – громадянської війни¹⁴. Незважаючи на тісну природну взаємопов'язаність обох феноменів, тут заховані й такі відмінності, які допомагають краще зрозуміти цілий комплекс питань, без яких епоха 1917–1920 рр. не може розраховувати на адекватну історичну реконструкцію і задовільне тлумачення, переконливу оцінку.

Так, чітке розмежування між революцією, як історично зумовленим глибокими причинами масштабним рухом мас за досягнення життєво важливої мети для народу, нації, країни, і громадянською війною, військовою боротьбою за владу без широкого усвідомлення цілей, наявності обґрунтованої стратегічної програми, як думається, здатне долучити додаткові аргументи для визначення моменту, коли власне революційність вичерпує свої потенції і переходить у нову якість.

Тобто, можна, наприклад, вести мову про нові підходи у кристалізації завершальної грані Української революції. Сьогоднішній різнобій у цьому аспекті (початок 1918 р., весна і кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923 і навіть 1924 рр.)¹⁵ серед іншого, зумовлений і нехтуванням згаданим критерієм. Не вдаючись тут у деталізацію, слід зауважити, що цей критерій дає серйозні підстави для того, щоб вважати заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. А далі домінантними були сутнісно інші процеси – війна, повстанство, об'єднавчий рух за утворення СРСР, уконституювання останнього тощо.

Дедалі очевиднішими стають вади практики проведення досліджень революційних подій у регіонах України, так би мовити, «на паралелях» – у Наддніпрянській Україні й на західноукраїнських теренах, особливо після створення ЗУНР і ухвалення Акта злуки 22 січня 1919 р. Регіоналістський підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної картини загальноук-

раїнського процесу, а продукують нічим невинуватими своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті, протиставлення досягнень. Особливо це характерно для дослідників із західних теренів, котрі у своїх працях прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби саме в цьому регіоні, переоцінюють внесок у загальну справу його провідних діячів¹⁶. Найнаочніше це виявляється в публікаціях про Українську галицьку армію.

Праці сучасних авторів небездоганні і ще з одного погляду, а саме – ставлення до зовнішніх щодо Української революції, національної державності факторів, які, за незначним винятком, кваліфікувались як несприятливі, негативні, ворожі. З однієї праці до іншої переходить стереотип (як і кожний стереотип – вкрай спрощений): головним зовнішньополітичним ворогом українства була РСФРР, імперські амбіції і заміри її комуністичного керівництва, посібником (агентом) яких була КП(б)У, як обласна організація РКП(б). Відповідно, непримирною мала бути і лінія керівництва Української революції. Щодо інших зовнішніх сил, сусідів, то ставлення до них було диференційованим і, як правило, менше категорично ворожим, аніж до росіян, їх радянського («совітського») керівництва¹⁷.

Схоже, що ця тенденція з особливим ентузіазмом впроваджується у новітні публікації, маючи виправданням антиросійські емоції, що накопичувалися десятиліттями і вибухнули в момент досягнення Україною державної незалежності, подальшого беззахмарного розвитку українсько-російських відносин, які часом доходили до загрозливо-конфліктної межі.

Тут, здається, можна бути і об'єктивнішими, коли в логічних конструкціях за точку відліку щодо оточуючих спільнот знову брати український інтерес, а супротивників і ворогів ділити не за домінуючими кон'юнктурними настроями, а за тими реальними діями, які відбивалися на розвитку визвольних, державотворчих процесів в Україні. Звичайно, зведення подібної методологічної позиції майже до математичної формули, застосування як жорсткого кліше теж навряд чи виправдано. Очевидно, подібні мірки цілком доречні як висхідний пункт логічних вибудов. Однак у подальших висновках варто гнучко враховувати й інші фактори (наприклад, ідеї спільного коріння, історичної ролі слов'янської єдності, релігійної, мовно-культурної близькості і т. ін.).

Звертає на себе увагу і нерівномірність інтересу та, відповідно, ступінь вивченості двох загальноновизнаних етапів революційного процесу – за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає у вічі і при поділі загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно менше, ніж тих, що розкривають перший період революції¹⁸. Те ж певною мірою стосується і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому на різних ювілейних заходах. І якщо в політичних акціях таку «асиметрію» можна ще зрозуміти, навіть у чомусь виправдати, то побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного державотворення в 1917–1920 рр., свідчить передусім про те, наскільки слабо опановується саме друга фаза боротьби – кінець 1918–1920 рр.

На серйозний, можливо, у чомусь навіть на прискіпливий аналіз давно чекає механізм формування і функціонування отаманщини як специфічної національно-революційної моделі масового руху, унікального тимчасового військово-адміністративного устрою, управління суспільними процесами. У цьому зв'язку слід увільнити від неприродних нашарувань, надмірної героїзації, міфологізації феномен отаманщини як стихійний вияв протестно-бунтарських настроїв, у якому поєдналося інстинктивне прагнення до справедливості з відсутністю скільки-небудь надійного теоретичного оформлення перспектив, мети відчайдушної боротьби¹⁹.

Достатньо логічною, вмотивованою і перспективною може виявитися і постановка питання у дещо іншій площині – про співвідношення між революцією як дійсно широким, справді масовим, глибоким рухом за досягнення прогресивних суспільних ідеалів і отаманщиною як уособленням збройної боротьби (вона може теж набувати досить значних масштабів) за досягнення вузькокорпоративних, або, навіть, корисливих особистих інтересів з неясними, або ж свідомо прихованими завданнями.

З історії добре відомо, що нерідко продовження військової боротьби пояснювалося не стільки надією на перемогу, з наступною реалізацією первісних програмних задумів, скільки безвихідністю становища, прагненням до самозбереження в єдино можливий спосіб, оскільки альтернативні варіанти виявилися на той час вичерпаними. У всякому разі, висловлене міркування досить сутнісно кореспондується з тією ситуацією, якою характеризувався розвиток подій в Українській Народній Республіці в 1919–1920 рр.

Надзвичайної ваги набуває об'єктивне, правдиве з'ясування питання про роль соціалістичної (народоправчої) ідеї у революційному процесі 1917–1920 рр. в Україні. Переведення заполітизованої останнім часом проблеми у суто науково-теоретичну площину дозволить не лише «пробитися» до глибинних підвалів тих воістину тектонічних зсувів, які відбулися у суспільній свідомості, захоплювали настрої мас, збуджували неймовірну енергію, піднімали на вчинки епохальних масштабів. Тільки так, вочевидь, можна буде пізнати й те, чому практично увесь цвіт нації, демократичної інтелігенції тією чи іншою мірою пов'язував у буревійний час свою долю з боротьбою за реалізацію цієї ідеї, яка ототожнювалася з торжеством соціальної і національної справедливості, справжнього гуманізму.

Щодо загалом відомих, проте дуже мало вивчених тенденцій революційного часу, то тут на особливу увагу заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначилися на долі визвольної боротьби. Чималий інтерес становить і проблема стосунків українських і загальноросійських політичних партій, яка раніше висвітлювалася здебільшого тенденційно, однобічно.

Плідними можуть виявитися і нові підходи до «старої», почасти навіть призабутої проблеми – про багатокорінність КП(б)У, про сучасне «прочитання» під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського комунізму²⁰.

Помітна обережність, настороженість, навіть упередженість, почасти зверхній нігілізм спостерігаються у реагуванні значної частини дослідників на поодинокі поки що, і, треба визнати, – не дуже глибокі дослідження з історії масонства²¹. Тим часом організації «братчиків» ще до революційної доби облутали Росію, Україну в тому числі, густою мережею своїх організацій, через які дієво впливали на різні політичні сили (незалежно від національного забарвлення), суспільне життя, перебіг подій, принаймні, у 1917–1919 рр. Без врахування того, що досить істотні процеси починалися й розвивалися на зв'язаному і значною мірою контрольованому «вільними каменями» у певну цілість політичному просторі за порухом однієї «дирижерської палички», уява про механізм дії революції, його суб'єктивні чинники буде залишатися неповною, а деякі аспекти історичного досвіду важкозбагненними.

Не зайве згадати, що майже всі «перші» особи доби революції в Україні – М.Грушевський, П.Скоропадський, С.Петлюра, В.Чеховський, С.Єфремов, А.Левицький та ще багато інших належали до масонських лож (виняток становить хіба що В. Винниченко). Навряд чи це випадковість.

І відтворення справжньої мозаїки громадського, політичного життя передреволюційної та революційної України буде залишатися неповним без належної

уваги до вивчення такого надзвичайно багатогранного і мінливого явища, як масонство. Хоча дослідників тут чекають особливі труднощі, пов'язані з обмеженістю і специфікою джерел, їх виявленням, особливостями критики, очікуваний ефект неодмінно має бути сутнісним, безсумнівно, допоможе збагнути логіку багатьох дуже непростих, заплутаних процесів і явищ.

Якісно нового рівня висновків і узагальнень можна досягти, вивчаючи в комплексі, у порівняннях, а не поокремо, різні за сутністю і формами державні утворення, що виникали і функціонували в Україні 1917–1920 рр.²² Такий підхід може виявити додаткові аргументи для обґрунтування причин успіху, перемоги одних із них і невдач, поразок інших. Нагальна потреба демократичного суспільства – визначитись у своєму генному зв'язку з попередніми формами державності, у зв'язку з чим важливо дати чітку науково-політичну кваліфікацію утворенням, що існували в Україні в 1917–1920 рр. І якщо сьогодні можна говорити про більш-менш задовільне дослідження у розробці означених аспектів щодо доби Центральної Ради, УНР кінця 1917 – початку 1918 рр., гетьманської Української Держави, то практично лише позначився прогрес щодо з'ясування політичного курсу Директорії. Мова йде, зокрема, про обґрунтування планів розбудови Республіки трудового народу на основі трудових рад із Трудовим конгресом на чолі, про намагання прищепити на національний ґрунт альтернативний варіант загального виборчого права за західноєвропейськими (парламентськими) зразками, всупереч народоправчим (соціалістичним) тенденціям.

Із найнагальніших загальних, принципово важливих завдань, які постають перед істориками, думається, є сенс виділити наступні моменти. Необхідно продовжити вивчення процесу історіографічного освоєння досвіду революційної доби 1917–1920 рр., надати цій роботі належної масштабності, комплексності, самодостатності, а результати втілити у серйозній монографії (монографіях), серії спеціальних збірників статей, присвячених окремим аспектам, зрізам, проблемам дуже складного, суперечливого періоду.

Принципово важливо на дійсно науковому, теоретичному рівні, без будь-яких упереджень, ідеологічних розрахунків, кон'юнктурних впливів розв'язати питання про роль революцій у суспільному прогресі, у тому числі про роль національно-визвольних революцій у долі української нації. Реалізація цього завдання може створити надійну методологічну, теоретичну передумову для спрямування зусиль фахівців у конструктивне пошуково-дослідницьке русло, концентрації уваги на визначальних напрямках, найвартісніших моментах історико-революційного досвіду.

Є прямий сенс по-новому підійти до питання про результати революції, її уроки. Після десятиліть безупинної критики лідерів українства в подіях 1917–1920 рр. варто провести елементарні (звісно, об'єктивні, правдиві, вивірені) підрахунки всіх «плюсів» і «мінусів» (своєрідну «інвентаризацію») того, що принесла буремна доба, зіставити їх, принципово зважити, наскільки б «невигідно» це будь-кому не видавалося. При цьому й оцінка всіх «плюсів» і «мінусів» теж має бути не примітивно спрощеною, а адекватною масштабності і складності того явища, феномена, який вивчається.

Паралельно зі з'ясуванням зазначених аспектів, очевидно, є підстави сподіватися на подолання сумної практики термінологічного різнобою: «національно-визвольна боротьба», «визвольні змагання», «державотворчі змагання», «національно-демократична революція», «національна революція», «Українська революція» тощо. Навряд чи варто доводити, що це далеко нерівноцінні категорії, а їх довільне вживання не сприяє досягненню згоди науковців і політиків у таких принципово важливих питаннях, як причини феномена, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль і місце у вітчизняній та європейській

(навіть і світовій) історії. Мабуть, це загалом природні вади стадії становлення концепції Української революції як органічної частини революційних зрушень 1917–1920 рр.

Як підсумковий висновок, видається, що є достатні підстави констатувати: зосередження в останні роки уваги дослідників на вивченні досвіду революційної доби (1917–1920 рр.) як безпосередньому об'єкті, попри висловлені вище зауваження, принесло свої позитивні результати. Основні етапи, оцінки багатьох тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, ніж декілька років тому. Це все зумовлює, з одного боку, можливість, а з іншого, – нагальну потребу у продовженні, поглибленні, оптимізації досліджень, їх піднесенні на якісно вищий рівень.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – Т. 1. – 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – 580 с.; Т. 2. – 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – 1024 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. – К., 2006. – Т. 1 – 688 с.; Т. 2. – 744 с.

² Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – 369 с.

³ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1991. – 572 с.; *Його ж.* Про українську мову і українську школу. – К., 1991. – 46 с.; *Его же.* Очерк истории украинского народа. – К., 1991; *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 240 с.; *Його ж.* На порозі Нової України. – К., 1991. – 128 с.; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – 649 с.; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто, Мюнхен, 1992. – 278 с.; *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – К., 1990. – Ч. I. – 348 с.; Ч. II. – 328 с.; Ч. III. – 542 с.; Паралельно деякі сюжети з тритомника у 1990 і 1991 рр. були надруковані у журналах «Наука і суспільство» та «Дніпро»; *Його ж.* Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – 128 с.; *Петлюра С.* Народе український. Вибрані статті, листи, документи. – Х., 1992. – 150 с.; *Його ж.* Статті. – К., 1993. – 341 с.; *Його ж.* Вибрані твори та документи. – К., 1994. – 271 с.; *Його ж.* Статті. Листи. Документи. – К., 2006. – Т. IV. – 704 с.; *Мазепа І.П.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921: I. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. II. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001. – 415 с.; II. Зимовий похід. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. – Дніпропетровськ, 2001. – 334 с.; *Його ж.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – К., 2003. – 608 с.; *Дорошенко Д.І.* Історія України 1917–1923: У 2-х т. – К., 2002. – Т. I. – Доба Центральної Ради. – 320 с.; Т. 2. – Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 287 с.; *Шаповал М.Ю.* Соціологія українського відродження. – К., 1994. – 45 с.; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею й організацію українського монархізму // *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 6. – Кн. I. – К.; Філадельфія, 1995. – 471 с.; *Липинський В.* Листування. – Т. I (А – Ж). – К.; Філадельфія, 2003. – 960 с. та ін.

⁴ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – №9. – С.115–149; №10. – С.131–138; №11. – С.120–137; №12. – С.116–139; *Винниченко В.* Щоденник // Київ. – 1990. – №9. – С.91–125; №10. – С.96–110; №11. – С.85–106; Дружба народів. – №12. – С.161–205; *Скоропадський П.* Спомини. – К., 1992. – 112 с.; *Його ж.* Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – 495 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918) // Укр.іст.журн. – 1992. – №6. – С.131–142; №7–8. – С.140–146; №9. – С.145–155; №12. – С.152–159; 1993. – №1. – С.131–139; №2–3. – С.104–114; №4–6. – С.80–92; №7–8. – С.102–114; *Фещенко-Чопівський І.А.* Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – 124 с.; *Махно Н.* Воспоминания. – К., 1991. – Кн. 1. – 211 с.; Кн. 2. – 162 с.; Кн. 3. – 184 с.; *Его же.* Воспоминания, материалы и документы. – К., 1991. – 192 с.; *Чикаленко Є.* Щоденник, 1919–1920. – К.; Нью-Йорк. – 2005. – 640 с.; *Омелянович-Павленко.* Спогади командарма (1917–1920). Документально-

художнє видання. – К., 2007. – 608 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920 роки). – К., 2007. – 632 с. та ін.

⁵ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 413 с.; *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. – Л., 1994. – 571 с.; *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х т. – Л., 1998. – Т. 1. – 524 с.; Т. 2. – 504 с.; *Чернецький А.* Спомини з мого життя. – К., 2001. – 168 с.; *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К., 2001. – 376 с.; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – 640 с.

⁶ *Кучма Л.* Учасникам міжнародної конференції «Центральна Рада та український державотворчий процес» // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.). – Ч. 1. – К., 1997. – С.6–7; *Його ж.* До читачів журналу «Пам'ять століть». – 1998. – №1. – С.2–3; Будівля державності можлива лише на фундаменті злагоди та порозуміння. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. – Львів, 1 листопада 1988 р. // Урядовий кур'єр. – 1998. – 3 листопада; Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка // *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи. – К., 2005. – С.3–4; Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Указ Президента України В. Ющенка // Урядовий кур'єр. – 2005. – 16 травня; Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників. Указ Президента України В.Ющенка // Урядовий кур'єр. – 2007. – 18 квітня; До 90-річчя утворення першого Уряду України // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=72875700.

⁷ Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994. – 256 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – 263 с.; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К., 1997. – 344 с.; Українська революція і державність. – К., 1998. – 248 с.; *Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). Навч. посібник. – К., 1998. – 280 с.; Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – 264 с.; *Резніт О.П.* Українські визвольні змагання (поч. ХХ ст. – 1921 рік). Події на східних теренах національної території // У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С.268–269; *Рубльов О.С., Резніт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – 320 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.; Українська соборність. Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акта злуки 22 січня 1919 р.). Збірник. – К., 1999. – 407 с.; Українська революція і державність. Науково-бібліографічне видання. – К., 2001. – 816 с.; *Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні 1917–1920 рр. – К., 2001. – 248 с.; *Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. Наукове видання. – К., 2002. – 398 с.; *Верстюк В.Ф., Солдатенко В.Ф.* Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України. ХХ ст.: У 6-ти т. – Т. 2. – К., 2003. – 488 с.; Події і особистості революційної доби. Збірник. – К., 2003. – 267 с.; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – 674 с.; *Солдатенко В., Савчук Б.* Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – 213 с.; *Любовець О.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 рр. – К., 2005. – 311 с.; *Гай-Нижник П.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – К., 2006. – 303 с.; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – 508 с.; *Білян Л.Я.* Історіографія Української революції 1917 – початок 1918 рр. Дис. ... канд.іст.наук. – Львів, 2001. – 234 с.; *Левенець Ю., Гошуляк І.* Українська революція: здобутки і проблеми дослідження // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К., 2002. – С.169–190; *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003. – 608 с.; *Солдатенко В.Ф.* Новітні видання і дослідження з історії Української революції // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Зб. наук. праць, присвячений пам'яті академіка

НАН України Ю.Ю.Кондуфора. – К., 2004. – Т. 1. – С.237–305; *Його ж.* Доба Української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Науковий вісник. Філософія. Історія. Політологія. – 2005. – №1. – С.87–151; №2. – С.68–103; №3. – С.50–72; *Його ж.* Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920 рр. // Наукові записки ІПіЕНД. Курасівські читання. – 2005. – К., 2006. – С.453–465 та ін.

⁸ Див., напр.: *Радченко Л.О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Х., 1996. – 120 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.; *Його ж.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – 416 с.

⁹ Див., напр.: *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. Ч. 1 (1917–1945). – К., 1994. – С.6–62; *Історія України.* Навчальний посібник. – К., 1997. – 184–243; *Історія України.* Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів технічного та природничого профілю. – К., 2001. – С.153–190; *Історія України.* Нове бачення. Вид. 3-є, доп. Навчальний посібник. – К., 2002. – С.210–269; *Бойко О.Д.* *Історія України.* Навчальний посібник. 3-є вид., виправлене і доповнене. – К., 2006. – С.316–367 та ін.

¹⁰ Див.: *Гриценко А.П.* Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи І-го Всеукраїнського робітничого з'їзду 11–14 (24–27) липня 1917 року. – К., 1992. – 51 с.; *Її ж.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (грудень 1917 р. – початок 1919 р.). – К., 1993. – 101 с.; *Її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. – К., 1996. – 81 с.; *Її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й. – К., 1997. – 94 с.; *Реснт О.П.* Робітництво України і Центральна Рада. – К., 1993. – 48 с.; *Його ж.* Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994. – 39 с.; *Андрушишин Б.І.* У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. – К., 1995. – 192 с.; *Реснт О.П.* Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917–1920 рр. – К., 1996. – 265 с.; *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.

¹¹ Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – С.3–158; *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський: Життя і слово. – К., 2006. – С.205–252.

¹² Див.: Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.). – К., 1997. – Ч. 1. – 234 с.; Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К., 2002. – 358 с.

¹³ Див., напр.: *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи: політична доля В.Винниченка. – К., 2005. – 349 с.; *Бевз Т.* Архітектор державності. До виходу нової книжки про Володимира Винниченка // Дзеркало тижня. – 2005. – 17–23 вересня (№36); *Шаповал Ю.* Володимир Винниченко. Трансформація образу // Генеза. – 2006. – №1(11). – С.144–148; *Панченко В.* Суспільство відповідальне за «якість» своїх політиків // День. – 2006. – 28 вересня; *Шаповал Ю.* «...І за пам'ять про своїх політиків» // Там само; *Головченко В.І.* Три Голгофи Володимира Винниченка // Комуніст України. – 2006. – №2. – С.125–127; *Його ж.* Володимир Винниченко: спроби політичного портрета // Історичний журнал. – 2006. – №6. – С.106–108; *Солдатенко В.* Про «кризу жанру» та пошук істини // Критика. – 2007. – №3(113). – С.30–32; *Шаповал Ю.* Звертання до необчиркненого сюжету // Там само. – С.32–33; *Шевченко В.Ф.* Ю.І.Шаповал. Доля як історія (рецензія) // Укр.іст.журн. – 2007. – №4. – С.208.

¹⁴ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Конфлікт революцій: пошук шляхів подолання і початок громадянської війни // Українська революція. Історичний нарис. – С.349–402.

¹⁵ *Його ж.* Періодизація Української революції // Там само. – С.67–95.

¹⁶ *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. – Л., 1995. – 283 с.; *Кондратюк В.О., Рагульський В.Л.* ЗУНР: становлення і захист. – Л., 1998. – 96 с.; *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918 – 1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. – К., 1998. – 304 с.; *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис історії суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; *Литвин М.Р.* Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – Л., 1998. – 488 с.; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія галицького стрілецтва. Вид. 2-е. – Л., 1991. – 200 с.; *Їх же.* Історія ЗУНР. – Л., 1995. – 368 с.; *Макарчук С.А.* Українська Республіка гали-

чан. Нариси про ЗУНР. – Л., 1997. – 192 с. та ін.; Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923) (До 75-річчя утворення). – Коломия, 1993. – 120 с.

¹⁷ Див., напр.: Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.; Л., 1996. – 371 с.; Гарчева Л.П. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною [1917 – поч. 1918 рр.]: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 1995. – 54 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Зб. праць другого конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – 368 с.; Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Л., 1997. – 288 с.; Дипломатія незалежних українських урядів // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.314–396; Громадянська війна: різні кольори терору // Політичний терор і тероризм в Україні. – К., 2002. – С.121–224; Савченко В.А. Дванадцять війн за Україну. – Х., 2005. – 415 с. та ін.

¹⁸ Див.: Українська революція і державність. Науково-бібліографічне видання. – С.254–398; 467–568.

¹⁹ Див.: Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 640 с.; Савченко В.А. Симон Петлюра. – Х., 2004. – 415 с.; Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра. Життя і діяльність. – К., 2005. – 608 с. та ін.

²⁰ Див.: Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (Ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006. – 479 с.

²¹ Крижановська О.О. Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII – на початку XX ст. – К., 1998. – 134 с.

²² Див., напр.: Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007. – С.107–299.

The article makes an attempt to analyze new historical publications, which examine revolutionary period of 1917–1920, reveals approaches and conclusions, which became dominant, draws a circle of discursive problems, suggests critical thoughts about tendencies, which appear to be negative, shows perspective trends of historical studies, making an accent on effective methods of studying of experience of break points.

До 150-річчя від дня народження академіка Д.І.Багалія

О.М.Богдашина*

СЛОВІДСЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ Д.І.БАГАЛІЙ

У розвідці висвітлюється життєвий і творчий шлях академіка Д.І.Багалія – видатного українського історика, історіографа, джерелознавця, музейного, архівного та громадського діяча. Показаний його внесок у розбудову вищої освіти, наукових інституцій, архівної та музейної справи, уточнюються деякі факти життя вченого.

Академік Дмитро Іванович Багалій (1857–1932) є однією з найвизначніших постатей української історичної науки. Він автор понад 420 наукових праць¹, значна частина яких присвячена історії Слобожанщини. Не випадково, що вже сучасники називали його літописцем Слобідської України. Крім того, учений очолював низку провідних наукових, культурних та освітніх організацій, заснував декілька нових науково-дослідних установ. Д.І.Багалій брав активну участь у громадському житті країни, зокрема, деякий час він був міським головою

* Богдашина Олена Миколаївна – канд. іст. наук, доц., докторант Інституту української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

Харкова. Дмитро Іванович багато зробив не тільки для історичної науки, а й для розвитку української культури та мови. Тому не випадковий (правда, суто, як на наш погляд, рефлексійний для часів радянської українізації) підзаголовок його ювілейної автобіографії П'ятдесят літ на сторожі української науки.

Історіографія життя та творчості Д.І.Багалія представлена монографією, сотнями статей, десятками збірників тез наукових конференцій.

Дослідження наукової творчості вченого почалося ще за його життя: численні рецензії на головні праці науковця у періодичних виданнях Російської імперії, пізніше у СРСР², та невеличкі статті довідково-бібліографічного характеру³, згадки про розвідки Д.І. Багалія в узагальнюючих працях⁴.

Певними підсумовуючими віхами в оцінці громадської та наукової роботи Д.І.Багалія стали святкування ювілеїв ученого у 1907⁵, 1912⁶ та 1927⁷ роках. Ювілейні статті здебільшого відзначають деякою компліментарністю, проте вони зафіксували головні напрями та результати діяльності Д.І.Багалія, містили перші оцінки ролі вченого у громадському й культурно-науковому житті Харкова і всієї України, значення його наукової творчості. Цілком зрозумілі для радянського періоду намагання як самого Дмитра Івановича, так і його учнів оголосити новітні (особливо останніх п'яти років життя науковця) студії як сумлінні спроби оволодіння академіком марксистською методологією⁸.

Зі встановленням сталінської тоталітарної політичної системи з кінця 1920-х років змінюється підхід істориків-марксистів до вчених із дореволюційним «вантажем» наукових праць. Оцінки суспільно-політичних та історичних поглядів Д.І.Багалія були негативними: «економічний матеріаліст-метафізик» (Ф.А.Ястребов)⁹, «вульгарний матеріаліст» (М.Грищенко, В.І.Пічета)¹⁰, «буржуазний націоналіст» (Т.Т.Скубицький, Л.В.Черепнін)¹¹, «ідеаліст-народник» (В.В.Дроздовський, М.Л.Рубінштейн)¹². Тому наукова спадщина українського вченого радянськими істориками у кращому разі розглядалася як цінне зібрання історичних джерел та фактів, особливо з регіональної історії.

Дослідження життя та творчості Д.І.Багалія радянськими істориками з другої половини 1950-х років було більш продуктивним. Так, ювілейна стаття І.Д.Бойка¹³ сприяла утвердженню в національній історіографії об'єктивної та позитивної оцінки діяльності і творчості видатного українського історика. В узагальнюючих історіографічних розвідках 1960–1980-х років у цілому позитивно висвітлювалася творчість Д.І.Багалія, підкреслювалося його лояльне ставлення до радянської влади та бажання оволодіти марксистською методологією¹⁴. Не випадково, що саме у той період було вдруге (після ювілею 1927 р.¹⁵) поставлене питання про перевидання кращих творів академіка, про необхідність подальшого вивчення його наукової спадщини¹⁶.

У статтях 1960–1980-х рр. аналіз творчості видатного вченого був уточнений і доповнений новими історіографічними фактами й оцінками. Так, наприклад, у статтях Б.К.Мигаля та Ю.Й.Журавського, О.Ф.Скакун не характеризувалися погляди Д.І.Багалія як буржуазно-націоналістичні, а підкреслювався прогресивний і ліберально-народницький характер світогляду вченого у дореволюційний період¹⁷.

Крім згадок в узагальнюючих працях, декілька спеціальних розвідок присвятили Д.І.Багалію історики української діаспори. На відміну від радянських авторів, вони всіляко підкреслювали вплив політичних мотивів на творчість ученого особливо за радянський час¹⁸.

Вагомий внесок у формування багалієзнавства, як напрямку українознавчих та історіографічних студій, зробив В.В.Кравченко. Його кандидатська дисертація і монографія «Д.И.Багалей и его вклад в изучение отечественной истории» (1990)¹⁹ започаткували якісно новий етап дослідження життя та творчості видатного історика.

Заслугове високої оцінки подальша діяльність професора Харківського університету В.В.Кравченка з наукового вивчення та популяризації творчості Д.І.Багалія²⁰. Так, саме з його ініціативи та за безпосередньою координацією зусиль харківських і київських учених побачили світ із ґрунтовними вступними статтями та детальними коментарями «Вибрані праці» Д.І.Багалія (із шести томів чотири вже видані, два останніх готуються до друку). Видання «Вибраних праць» Д.І.Багалія було б неможливе без видавничої та фінансової допомоги з боку Харківського гуманітарного університету «Народної української академії» та особисто її ректора В.І.Астахової.

За останні півтора десяти років помітно активізувався процес вивчення життя і творчості видатного українця²¹. Деякі праці вченого перевидані. Певна увага науковій спадщині Д.І.Багалія приділена в новітніх історіографічних розвідках як узагальнюючих, так і присвячених іншим історикам²².

У Народній українській академії (раз на два роки) та у Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С.Сковороди (раз на п'ять років) проходять Багаліївські читання, які мають особливий резонанс серед науковців Харкова та інших міст України. Збірники тез Багаліївських читань обох вищих навчальних закладів яскраво свідчать про невгасаючий інтерес широкого загалу науковців до постаті Д.І.Багалія. Кандидатська дисертація (1993) та монографія (1994) О.М.Богдашиної «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.)» присвячені аналізу діяльності наукової школи академіка Д.І.Багалія радянських часів²³.

Дмитро Іванович Багалій народився 26 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1857 р. у м. Києві у ремісничій сім'ї на вул. Спаській на Подолі²⁴. Маленький хлопчик був названий на честь святого Димитрія, святці якого припадають на 8 листопада. Хрестили його, за сімейними переказами, у Свято-Дмитріївському храмі²⁵. Із посиланням на думку О.О.Потебні, вчений вважав своє прізвище тюркомовного походження та перекладав як «ясний» чи «дорогий»²⁶.

Д.І.Багалій в «Автобіографії» 1927 р. докладно описує своє дитинство. Дід та прадіди, як свідчить сам Д.І.Багалій, посилаючись на архівні документи, були рибалками, батько займався лимарством²⁷. Мати померла, коли йому виповнилося чотири роки. Батько одружився вдруге. А вихованням маленького Дмитра займалася рідна тітка, сестра матері. У багатодітній сім'ї Старицьких, де двоюрідні сестри разом зі своєю матір'ю займалися шитвом селянських кожухів, а двоюрідні брати Д.І.Багалія – золотарством та чоботарством, підліток Дмитро Багалій також знайшов свій промысел – рибальство на Дніпрі²⁸.

Д.І.Багалій писав, що у сім'ї Старицьких і серед бурсаків-квартирантів було прийнято розмовляти українською мовою (правда, дещо змішаною з російською) та співати українських пісень. Крім того, Дмитро Багалій, маючи від природи добрий тенорський голос, співав в аматорських гуртках, гімназичних хорах та у церковному хорі київського митрополита²⁹.

Оцінюючи свій життєвий шлях, 70-річний Д.І.Багалій підкреслював, що він «в самостійному житті безперестанку вчивсь та й вчивсь», працюючи над собою «систематично по-німецьки», зокрема, у 1884 році кинувши палити та практично відмовившись від вживання горілчаних виробів³⁰.

Д.І.Багалій успішно навчався у приходській школі (1865–1868 рр.), потім у прогімназії на Подолі (1868–1872 рр.) та у 2-й Київській гімназії (1872–1876 рр.)³¹. З усіх учителів найбільший вплив на нього мали О.О.Русов та Н.С.Тумасов. Вчитель давньогрецької мови прогімназії, відомий у майбутньому статистик та історик, О.О.Русов проводив історичні екскурсії для учнів по Києву³². Сам Д.І.Багалій в «Автобіографії» наголошує, що саме завдяки вчителю історії 2-ї Київської гімназії Н.С.Тумасову майбутній академік вирішив навчатися на історико-філологічному факультеті Київського університету³³. Н.С.Тумасов, ма-

гістр російської історії, діяч Київської громади, безумовно, сприяв формуванню прогресивних ліберальних поглядів своїх учнів.

Гімназист Д.І.Багалій читав різноманітну літературу (часом заборонену) разом зі своїм однокласником, майбутнім революціонером Л.Г.Дейчем³⁴. В іншому місті «Автобіографії» Дмитро Іванович наводить перелік книг, які він читав у гімназійні та університетські роки. Серед авторів: В.Г.Белінський, Д.І.Писарев, М.О.Добролюбов, М.Г.Чернишевський, П.Л.Лавров (Міртов), В.В.Берві-Флеровський, Г.Спенсер, П.Прудон, Л.Бюхнер, К.Маркс та ін.³⁵

Пізніше про вплив прогресивних авторів на формування своїх просвітницьких переконань у 1870-х роках Д.І.Багалій напише так: «Тверде ж принципіальне обґрунтування ідеї необхідності для будь-якої освіченої людини так чи інакше сплатити свій борг рідному народові мені, як й іншим сучасникам моїм – українській молоді 70-х років, – дала тодішня визвольна література, критика та публіцистика»³⁶. Ідея служіння простому народу була поширеною особливо серед різночинної інтелігенції. Достатньо згадати, що подібні ідеї викладені в знаменитих на той час «Історичних листах» П.Л.Лаврова та у статті «Моя сповідь» В.Б.Антоновича.

Після закінчення із золотою медаллю 2-ї Київської гімназії у 1876 р.³⁷ Д.І.Багалій поступив на історичний відділ історико-філологічного факультету університету св.Володимира³⁸. У спогадах та в інших розвідках Дмитро Іванович з особливою теплою згадував про навчання в університеті (1876–1880 рр.), насамперед про свого наукового керівника В.Б.Антоновича³⁹. Саме В.Б.Антонович залучив здібного студента до архівних розшуків, археологічних розкопів, археографічної роботи тощо⁴⁰. В.В.Кравченко повністю правий в оцінці відносин вчителя та учня: «Вплив В.Б.Антоновича на Д.І.Багалія був настільки глибоким і всеохоплюючим, що доцільно було б говорити про певну духовну і ментальну спорідненість цих двох представників різних поколінь української інтелігенції»⁴¹.

Поряд із В.Б.Антоновичем, значний вплив на формування джерелознавчої й історіографічної культури Д.І.Багалія справили також лекції та семінари В.С.Іконнікова. Дмитро Іванович окремо підкреслює бібліографічну обізнаність В.С.Іконнікова, вплив його спецкурсу з російської історіографії, а пізніше «Опыта русской историографии» на формування наукових інтересів Д.І.Багалія, потім на читання лекцій з історіографії у Харківському університеті⁴². З особливою великою повагою та вдячністю історик в «Автобіографії» згадує також професорів І.В.Лучицького та Ф.Я.Фортинського⁴³.

Д.І.Багалій брав участь у студентському виступі (грудень 1876 р.) проти грубої викладача латині І.В.Цветаєва (батька поетеси М.І.Цветаєвої). У результаті конфлікту Дмитро Іванович разом з іншими 9 першокурсниками був на півроку виключений із Київського університету⁴⁴.

Для того, щоб перший рік навчання не пропав, другий семестр Д.І.Багалій закінчував у Харківському університеті, з яким через деякий час назавжди буде пов'язано життя Дмитра Івановича. У цьому переході до Харківського університету у січні 1877 р. йому допоміг київський професор О.Ф.Кістяківський⁴⁵.

Із лекцій викладачів Харківського університету Д.І.Багалій виділяв своєрідною формою та глибиною викладання матеріалу пропедевтичний курс О.О.Потебні⁴⁶.

Про прогресивні погляди Д.І.Багалія свідчила і його активна участь⁴⁷ у молодіжній організації «Кіш», яка займалася суто просвітницько-культурницькою роботою. Саме у цій організації Дмитро Іванович познайомився зі своєю майбутньою дружиною Марією Василівною Олександрович (17.03.1858, Пирятин – 20.04.1931, Харків). Логічним для українофіла є також вступ Д.І.Багалія у 1880 р. до Київської громади⁴⁸. Участь у цих двох організаціях остаточно сприяла формуванню помірно прогресивних, ліберальних, культурницьких поглядів Д.І.Багалія.

Крім того, молодий науковець із 1881 р. брав активну участь у роботі Історичного товариства Нестора літописця при Київському університеті⁴⁹.

У 1878 р. Д.І.Багалій опублікував в «Университетских известиях» першу наукову працю «История Льва Диякона как источник для русской истории». Молодий учений, згідно із загальною історіографічною традицією другої половини XIX ст., високо оцінює досліджуване джерело у порівнянні з давньоруськими літописами за те, що «автор не ховав фактів, що могли кинути певну тінь на улюблених ним осіб»⁵⁰. Крім того, на думку науковця, давньоруські літописи подають неповну інформацію щодо військової та політичної історії X ст., зокрема, недостовірні відомості про перемогу Святослава, про взяття князем дані з греків (тим часом на дань навіть немає й натяку у договорі 971 р.)⁵¹.

Після успішного закінчення історико-філологічного факультету Київського університету у травні 1880 р. Д.І.Багалій був залишений стипендіатом для підготовки до професорського звання⁵². В.Б.Антонович запропонував Дмитру Івановичу темою магістерської дисертації обрати середньовічну історію Сіверської землі. Захист дисертації Д.І.Багалія «История Северной земли до пол. XIV столетия» відбувся у Київському університеті 26 вересня 1882 р. Схвальними були рецензії обох опонентів – професорів В.Б.Антоновича (за дореволюційною університетською традицією науковий керівник міг виступити як офіційний опонент) та В.С.Іконникова⁵³.

Пізніше була опублікована схвальна рецензія одного з учнів В.Б.Антоновича П.В.Голубовського⁵⁴. Але рецензія іншого учня В.Б.Антоновича І.А.Лінниченка, в якій містилися переконливі докази широкого запозичення магістром досліджень інших авторів⁵⁵, завдала серйозного удару по репутації молодого вченого⁵⁶. Після захисту магістерської дисертації Д.І.Багалій у травні 1883 р. був обраний штатним доцентом кафедри російської історії Харківського університету⁵⁷.

У спогадах науковець пояснює свій переїзд до Харкова не тільки особистими міркуваннями, а й намаганням прогресивних кіл Києва та Харкова перенести «туди (тобто до Харкова – *Авт.*) українську ідеологію Київської старої громади і Молодої громади Коша»⁵⁸. Один із діячів Київської старої громади О.Ф.Кістяківський у щоденнику занотував: «Київська метрополія посилає Багалія єпископом до Харкова для організації тамтешньої церкви»⁵⁹. Не випадково, що лідер Старої київської громади В.Б.Антонович сприяв обранню Д.І.Багалія (не тільки як свого учня, а й як свідомого українофіла) на посаду доцента у найстарішому у підросійській Україні університеті⁶⁰.

Культурницько-просвітницька діяльність Д.І.Багалія (як, на нашу думку, цілком поміркована та лояльна до влади) у дореволюційний період сприймалася як українофільська та викликала критику з боку реакційних і консервативних сил⁶¹. Тим часом його культурницько-просвітницька діяльність, на наше переконання, мала подвійний стандарт. Погоджуємося з думкою В.В.Кравченка: «У цілому українська самосвідомість Д.І.Багалія до 1917 року не входила в суперечність із «загальноросійською», існуючи на засадах подвійної лояльності. Його праці з української тематики легко вкладалися в річище історичного краєзнавства чи то обласництва, а національне почуття, принаймні ззовні, не виходило за рамки багатовікової традиції «незлитності та нероздільності» трьох етнічних гілок східнослов'янського древа: «малоросів», «великоросів» та «білоросів». Громадська діяльність Д.І.Багалія, подібно до наукової, мала подвійний у національно-культурному відношенні характер. З одного боку, вона була частиною українського національного руху в його культурницьких формах. З другого, – вкладалася в загальне річище російського лібералізму»⁶². Дискусія сучасних науковців щодо національної приналежності дореволюційних істориків, на наше переконання, дещо умовна. Українська історіографія другої половини XIX ст. – початку XX ст., її проблематика, національна історична парадигма та категоріаль-

ний апарат, неостаточно сформувалися. До того ж українська історіографія фактично формувалася в основному на теренах Російської імперії. Представники української історичної науки (серед них Д.І.Багалій), як університетські викладачі, водночас були чиновниками Російської імперії. Незважаючи на розробку вечним проблем в основному української історії та культури, у творах Д.І.Багалія до 1918 р. чітко не простежується бажання показати на концептуальному рівні окремішність російського та українського історичного процесів.

Д.І.Багалій та його родина добре знали українську мову, літературу і культуру, а сам учений у молодості займався збиранням фольклору. Українець за національністю та походженням з україномовної сім'ї Д.І.Багалій після переїзду до Харкова повністю переходить у службовому і сімейному спілкуванні на російську мову. Вся професура та переважна більшість української різночинної інтелігенції Харкова того періоду розмовляла у побуті російською мовою. Російською мовою написані всі дореволюційні праці Д.І.Багалія. Водночас у родині Багаліїв широко використовувався український фольклор (у сім'ї вченого українська мова звучала, як правило, під час читання вголос, виконання українських пісень і театральних вистав)⁶³. Пізніше у сім'ї намагалися розмовляти також німецькою та французькою мовами, особливо коли дві старші доньки пішли навчатися до Другої (німецької) гімназії. Перший відомий публічний виступ українською мовою (лекція «Харків яко українське місто») та перші україномовні праці відносяться до 1917–1918 рр.

Незалежно від усіх міркувань і проектів переїзд Д.І.Багалія до Харкова став епохальною віхою в житті не тільки молодого вченого, який переїхав до нового міста вже одружений. Переїзд Д.І.Багалія, як показав подальший розвиток подій, мав велике значення і для Харкова.

Після введення нового університетського статуту 1884 р. декілька викладачів, у тому числі і Д.І.Багалій, були звинувачені у «хохломанстві»⁶⁴. Це правильне по суті твердження (Д.І.Багалій – учень лідера громадівського руху професора В.Б.Антоновича, сам член Київської громади та Коша) в ті часи могло привести до краху кар'єри.

Праці Д.І.Багалія прорецензували, за дорученням Міністерства освіти, відомі московські та петербурзькі вчені. Рецензенти (К.М.Бестужев-Рюмін, Д.І.Гловайський, Є.Є.Замисловський та Н.О.Попов) формально не знайшли у працях харківського вченого «українофільських тенденцій»⁶⁵. Але Д.І.Багалія зі штатних доцентів перевели до позаштатних⁶⁶. Таке переведення означало не тільки різке зменшення жалування (що само собою мало важливе значення для нещодавно одруженого Д.І.Багалія), а головне – для продовження викладання тепер потрібний був щорічний дозвіл міністерства. Ця нелегка ситуація переконала Дмитра Івановича у незахищеності будь-кого від адміністративної сваволі. Із цього часу у поведінці і на словах Д.І.Багалій стає все більш обережним та підкреслено аполітичним. Його українофільські симпатії обмежуються винятково культурно-просвітницькою сферою.

Єдиним виходом для вченого із цієї скрутної ситуації був захист докторської дисертації до закінчення дворічного випробувального терміну перебування на позаштатній посаді приват-доцента університету. Його докторська дисертація була надзвичайно насичена новим (в основному архівним) матеріалом, який пізніше неодноразово цитувався іншими дослідниками з повторенням деяких помилок харківського вченого⁶⁷. У дисертації Д.І.Багалій намагався дотримуватися теорії урядової колонізації окраїн Московського царства⁶⁸, але народницькі установки та наведений науковцем джерельний матеріал щодо заселення Слобожанщини, в тому числі й біглими селянами, фактично коригували цю теорію⁶⁹. Він зазначав, що основну масу переселенців становлять селяни, міщани, служилі люди з Правобережної, а також із Лівобережної України, насамперед Чернігівщини⁷⁰. Д.І.Багалій, на-

водячи яскраві приклади захоплення старшиною та російськими урядовцями, все ж таки вважав займанщину (*Jus primaе occupationis* – право першого захоплення) головною формою власності на Лівобережній Україні та Слобожанщині у XVII ст.⁷¹

У липні 1887 р., після захисту докторської дисертації у Московському університеті, Д.І.Багалій був призначений екстраординарним професором Харківського університету⁷². Наказом урядового Сенату по департаменту Герольдії вчений був затверджений у чині колезького радника у липні 1887 р., у червні 1889 р. – у чині статського радника, а у січні 1902 р. – у чині дійсного статського радника⁷³. Особисте дворянство Д.І.Багалій одержав після захисту докторської дисертації, спадкове – після нагородження орденом св. Станіслава 1-го ступеня у січні 1910 р.⁷⁴

Перші роки перебування у Харкові відзначалися досить складними матеріальними умовами. Сім'я Багаліїв 9 років після декількох⁷⁵ невдалих наймів житла найняла квартиру у будинку О.О.Потебні по вул. Підгорній, 10 (нині вул. Потебні)⁷⁶. Сім'я збільшувалася – народжувалися діти: Наталія (21.08.1888, Харків – 26.11.1967, Москва), Ольга (7.10.1889, Харків – 19.02.1942, Харків), Олександр (17.11.1891, Харків – 10.10.1894, Харків), Марія (10.12.1899, Харків – 2.01.1920, Ялта)⁷⁷. Потреба у власному будинку ставала вкрай необхідною. Тому Д.І.Багалій купив землю і взяв кредит на будівництво будинку по вул. Технологічній, 7 (нині вул. Фрунзе)⁷⁸.

Учений, крім Пироговської премії (1879) за студентський реферат з історії Сіверської землі, двічі був нагороджений Уварівською премією від імп. Академії наук за працю «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» (1888) та «Опыт истории Харьковского университета» (1899)⁷⁹. Д.І.Багалій разом зі своїм співавтором Д.П.Міллером двічі у 1904 та 1913 рр. (за перший і другий том «Истории г.Харькова за 250 лет его существования») отримував перші премії від Харківського земельного банку⁸⁰.

Незважаючи на суттєве після захисту докторської дисертації покращення фінансового становища, Д.І.Багалій у побуті залишався надзвичайно скромною людиною. Меблі, одяг і посуд були дешевими, а найціннішими речами у будинку були картини та книги⁸¹. Одержуючи від 1200 руб. (1884 р.) до 4200 руб. (1916 р.) університетської платні⁸² (без врахування літературних гонорарів та інших доходів), вчений не купував дорогих речей, намагався ходити пішки, а не наймати візників⁸³. Науковець відмовився від ректорського екіпажу для економії університетських коштів⁸⁴. Коли інфляція у ході Першої світової війни стала великою, Д.І.Багалій не захотів продавати міські облігації, в які були вкладені головні кошти родини, оскільки вважав цей учинок негідним міського голови⁸⁵.

У червні–липні 1908 р. Д.І.Багалій разом із дружиною та двома старшими доньками здійснив закордонну подорож (Львів, Відень, Берлін, Париж, Швейцарія)⁸⁶. У Львові на початку червня 1908 р. декілька днів він спілкувався з М.С.Грушевським⁸⁷.

Д.І.Багалій у дореволюційний час читав такі лекційні курси: «История Юго-Западной Руси» (фактично курс історії з історії українських земель, що входили до складу Російської імперії), з російської історіографії, історичної географії, методики історії⁸⁸. Його студентами були майбутні дослідники: М.М.Баккай та І.В.Теліченко (юридичний факультет), М.К.Грунський, Н.І.Тихий, М.М.Плохинський (історико-філологічний факультет)⁸⁹. Як згадував один зі студентів, учений «головну увагу звертав на історію матеріальної та духовної культури російського народу, намагаючись при цьому підкреслити значення обласного принципу у справі вивчення такого складного організму, як російська держава»⁹⁰.

Д.І.Багалій особисто практично не займався розробкою теоретичних проблем. В юності він прочитав праці О.Конта, Г.Спенсера, Дж.Мілля, Г.Бокля та

інших учених-позитивістів. Навчання у Київському університеті (насамперед спілкування з В.Б.Антоновичем) також сприяло формуванню його як історика-позитивіста. Фактографізм, спроба відійти від будь-яких узагальнень та теоретичних положень – типова риса наукових праць не тільки Д.І.Багалія, а й багатьох інших істориків-позитивістів.

Аналіз наукової спадщини Д.І.Багалія дозволяє нам стверджувати, що він був типовим представником оновленого (змодернізованого) класичного позитивізму у дореволюційний час. Про це свідчить тлумачення науковцем історичного процесу (визнання еволюційного характеру історичного процесу, пошук закономірностей історичного розвитку, поєднання позитивістських, просвітницьких та ліберальних критеріїв прогресу тощо). Так, він тлумачив прогрес як розвиток культури та цивілізації в цілому. Д.І.Багалій неодноразово підкреслював важливість свободи наукової творчості. Особливо яскраво позитивістська направленість його теоретичних поглядів виражена у теорії факторів, яка є одним із головних елементів позитивістської парадигми української історіографії. У магістерській дисертації Д.І.Багалій підтримав ідею М.І.Костомарова та В.Б.Антоновича про боротьбу двох головних факторів (начал) у руській історії – самодержавного і федеративного (княжо-дружинного та вічового начал для удільно-вічового періоду). В.Б.Антонович поділяв княжо-дружинний елемент на дві частини: дружина та влада князя. Між собою ці три елементи були у певному протистоянні. Д.І.Багалій конкретизував фактами з історії Сіверської землі ідею свого вчителя. Багатофакторний підхід продемонстрований науковцем у лекціях із руської історії та в інших працях, зокрема, з історії колонізації Слобожанщини. Головним фактором (особливо для ранніх періодів історії людства) Д.І.Багалій вважав географічний: «Природа завжди грала видатну роль у житті людства. Вся еволюція в історії людства...полягає у постійному збільшенні влади людини над природою»⁹¹. Д.І.Багалій був обережним в оцінці економічного фактора. Професор Харківського університету неодноразово визнавав «велике значення економічного фактора у житті людства»⁹², але у дореволюційний час критикував марксизм за перебільшення його ролі. Так, Д.І.Багалій стверджував, що «ідеї з такою ж підставою можуть бути визнані основою історичного процесу як і господарські відносини»⁹³. Учений підкреслював також велику роль культурного фактора, який вважав недостатньо оціненим. Нове розуміння ролі народу та держави простежується у творах Д.І.Багалія. Його народництво значно відрізнялося від романтичного народництва й навіть народницьких поглядів В.Б.Антоновича та М.І.Костомарова. У працях Д.І.Багалія практично відсутня різка критика князівської чи старшинської еліти. Для нього завжди був характерний інтерес до історії державних інститутів (недарма жартома В.Б.Антонович називав його «юристом»). Учений ніколи не перебільшував роль держави в історії. Його оцінка державних інститутів залежала від їх корисності для суспільства в цілому, а не для окремих верств.

Під впливом неокантіанських ідей на початку ХХ ст. відбувається певна еволюція підходів ученого до об'єкта та принципів історичного дослідження. Так, більше уваги приділяється історичній психології, теорії пізнання. Але його погляди так і залишилися в основному позитивістськими.

Головний науковий інтерес Д.І.Багалія був пов'язаний із вивченням на той час маловідомої в історичній науці Слобожанщини, її соціально-економічної та культурної історії. Його фундаментальні праці («Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» (1887); «История города Харькова за 250 лет его существования» (1905 у співавторстві з Д.П.Міллером), «История Слободської України» (1918) та ін.) – цінні ґрунтовні дослідження історії Слобідського краю. До Д.І.Багалія попередні автори (І.Срезневський, П.Головинський, о.Філарет) досліджували в основному військово-політичну історію

краю. Джерельна, особливо архівна, база їх розвідок була порівняно обмеженою. Д.І.Багалій вперше залучив величезну кількість документів, насамперед архівних. Він глибоко дослідив нові питання і по-новому підійшов до дослідження вже відомих тем. Так, Дмитро Іванович детально показав історію колонізації Слобожанщини XVII ст., зазначивши, наприклад, що, поряд з урядовою колонізацією краю, відбувалася монастирська та стихійна народна⁹⁴. Д.І.Багалій дослідив історію торгівлі на Слобожанщині, головним чином, ярмаркової⁹⁵.

Д.І.Багалій – автор фундаментальних досліджень з історії Харківського університету⁹⁶. Декілька розвідок він присвятив діяльності В.Н.Каразіна, зокрема опублікував велику збірку його творів і листів⁹⁷. Д.І.Багалій переконливо показав видатну роль В.Н.Каразіна у відкритті Харківського університету, у громадському та культурному житті міста. Дмитро Іванович присвятив низку розвідок діяльності видатних громадських і культурних діячів краю: П.П.Гулаку-Артемівському, Г.Ф.Квітці-Основ'яненку, Г.П.Данилевському, Т.Ф.Осиповському, І.С.Рижському, О.О.Потебні, І.Ф.Тимковському, І.Є.Шаду.

Найулюбленішою постаттю для дослідника завжди залишався Г.С.Сковорода. Д.І.Багалій протягом багатьох років вивчав життя і творчість мандрованого філософа. Науковець підкреслював повну відповідність між життям та творчістю Г.С.Сковороди («доволі рідкісний приклад повної гармонії між вченням та життям; він жив, як вчив і вчив, як жив»⁹⁸), та його вченням і релігійністю («релігія була для нього філософією та філософія релігією»⁹⁹). Вченому вдалося знайти або уточнити багато біографічних фактів та нові твори і листи видатного філософа. Вагомий внесок Д.І.Багалія у дослідження життя та творчості Г.С.Сковороди загально визнаний¹⁰⁰.

Значний внесок науковця у розробку важливих проблем соціально-економічної історії Лівобережної та Південної України, зокрема, у дослідження колонізації Новоросійського краю. В історії колонізації Новоросії історик виділяв два види колонізації: російську (урядову та народну) й іноземну¹⁰¹. Наукова дискусія між І.В.Лучицьким та Д.І.Багалієм щодо общинного землеволодіння на Україні у XVIII ст. показала, що наведені харківським дослідником факти свідчать про наявність залишків общинного землекористування¹⁰².

Д.І.Багалій – автор популярних у свій час узагальнюючих лекційних курсів: «Лекции по русской истории» (1890), «Русская историческая география» (1892), «Русская историография» (1911), «Русская история» (1909, 1911, 1914).

Д.І.Багалій завжди брав активну участь у громадському, науковому та культурному житті міста Харкова.

Видатний історик був членом правління та головою видавничого комітету Харківського товариства грамотності (1891–1904)¹⁰³, членом (1889) та головою (1893–1905)¹⁰⁴ правління Харківської громадської бібліотеки (тепер ХДНБ імені В.Короленка). Визначною є роль Д.І.Багалія у спорудженні нового приміщення бібліотеки та поповненні її фонду. Він неодноразово закликав збирати написані українською мовою книги для Харківської громадської бібліотеки, вважаючи їх більш корисними для освіти простого народу¹⁰⁵. У спогадах Д.І.Багалій особливо наголошує на важливості бібліотечної справи для студентства. Вчений підкреслює, що як він свого часу користувався особистою бібліотекою В.Б.Антоновича, так пізніше сам надавав книжки зі своєї книгозбірні (6–7 тис. книг з української та російської історії) студентам і всім, хто цікавився історією¹⁰⁶.

Науковець із самого початку проживання у Харкові став активним діячем Харківського статистичного комітету та Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ)¹⁰⁷. Відома визначна роль Д.І.Багалія у створенні етнографічного та художнього музеїв у Харкові¹⁰⁸.

Д.І.Багалій довгий час завідував Харківським історичним архівом (з 1883 р.) при ХІФТ. Зокрема, він відкрив та організував перевезення до Харко-

ва архіву Полтавського губернського правління (в якому частина справ належала Архіву Малоросійської колегії), приєднав архіви деяких харківських установ, фамільні архіви місцевих громадських та наукових діячів, домігся нового приміщення для архіву¹⁰⁹. Сам Д.І.Багалій писав про значення Харківського історичного архіву так: «Важливий науковий заклад. Він зробивсь за базу, за осередок і для місцевих харківських, і взагалі для українських істориків щодо видання та наукового розроблення матеріалів для історії Гетьманщини й Слобожанщини. Для мене він був теж за могутній засіб для праці над історією Слобідської України та Гетьманщини. Він запорожив прогалину в архівних джерелах до цієї історії і для мене, і для моїх учнів, та й для сторонніх вчених і дав мені змогу утворити, власне, в Харкові осередок для документальної праці над історією Слобожанщини й Гетьманщини»¹¹⁰. Характерно, що саме у зв'язку з Харківським історичним архівом Д.І.Багалій у спогадах наводить список своїх учнів дореволюційного періоду: В.О.Барвінський, Є.М.Іванов, Д.П.Міллер, М.М.Бакай, М.М.Плохинський, І.В.Теліченко, О.П.Радакова. Частина з них під керівництвом Д.І.Багалія (М.М.Плохинський, М.М.Бакай, Є.М.Іванов) працювала архіварами Харківського історичного архіву¹¹¹. У ювілейній біографії 1912 р. один із колишніх студентів Д.І.Багалія по Харківському університету також підкреслює: «архівісти» вийшли зі школи Д.І.Багалія»¹¹².

Крім вищезгаданих наукових інституцій, Д.І.Багалій у дореволюційний час був обраний членом багатьох наукових товариств: з вересня 1887 р. – член Рязанської ученої комісії та дійсний член Тамбовської архівної комісії, з жовтня 1887 р. – почесний член Ростовського музею церковних старожитностей, у 1888 р. став співробітником Археологічного інституту у Петербурзі, з червня та листопада (відповідно) 1889 р. – член Орловської і Тамбовської архівних комісій, із лютого 1890 р. – дійсний член Московського архівного товариства, із січня 1891 р. – почесний член Воронежського статистичного комітету, з липня 1897 р. – почесний член Чернігівської ученої архівної комісії, з вересня 1902 р. – дійсний член Катеринославської ученої архівної комісії¹¹³, з травня 1907 р. – співробітник Московського археологічного інституту в Москві, з жовтня 1910 р. – почесний член Московського Товариства антропології, етнографії й природознавства, з 1924 р. – дійсний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові та ін.¹¹⁴

Д.І.Багалій брав активну участь у роботі багатьох археологічних з'їздів: Одеському (член вченого комітету, 1884), Ризькому (1896), Ярославському (1887), Другому київському (1899), Новгородському (1911). Він був головою Підготовчого комітету у 1900–1902 рр. XII археологічного з'їзду та головою Наукового комітету XII (1902 р. у Харкові) і XIII (1905 р. у Катеринославі) археологічних з'їздів. Науковець неодноразово виступав на них із доповідями та повідомленнями¹¹⁵.

Д.І.Багалій виступав за вищу жіночу освіту¹¹⁶. Він був одним із засновників і лекторів Вищих жіночих курсів трудящих жінок та Вищих медичних курсів у Харкові.

Важливий період у житті Д.І.Багалія пов'язаний із діяльністю на посаді ректора Харківського університету (квітень 1906 – листопад 1911)¹¹⁷. За дозвіл М.Ф.Сумцову читати лекції українською мовою ректор отримав догану від міністра¹¹⁸. Неодноразово він публічно виступав проти заборони викладання українською мовою, за відкриття в Харківському університеті кафедр малоросійської мови та словесності, малоросійської історії. Д.І.Багалій намагався зберегти елементи університетської автономії та по можливості захищати революційно настроєних студентів від репресій поліції. Водночас учений як офіційна особа, мусив виконувати вказівки влади¹¹⁹. Не випадково він порівнював становище дореволюційної університетської професури, як «становище між молотом і ковад-

лом»¹²⁰. Сам Д.І.Багалій свою поведінку оцінював так: «Я був реальний політик в університетських справах»¹²¹. Широко відома його роль у наданні Радою Харківського імп. університету ступеня почесного доктора відомим українознавцям: російської історії М.С.Грушевському (1905), О.Я.Єфименко (1910) та російської словесності І.Я.Франку (1906)¹²².

Неодноразово професор Д.І.Багалій був ініціатором і співавтором доповідних записок до Міністерства народної освіти. Комісії професорів від імені Ради Харківського університету, зокрема, виступили проти гонорарної (погодинної) системи оплати праці (1897–1898), за відновлення університетської автономії та введення студентського самоуправління (1901), за реформу політичної системи і введення демократичних свобод у Російській імперії (1905), за скасування цензурних обмежень друку й розповсюдження україномовних видань і за викладання української мови у початкових школах (1905)¹²³. Ще раніше у доповіді на загальному засіданні Харківського товариства грамотності (1901 р.) Д.І.Багалій критикував цензурні утиски української мови¹²⁴.

Тричі Дмитро Іванович був членом Державної Ради (березень–липень 1906, жовтень 1906 – липень 1907, жовтень 1911–1914)¹²⁵.

Вступ до конституційно-демократичної партії у 1905 р.¹²⁶ – типовий крок для професора з ліберальними переконаннями періоду першої російської буржуазно-демократичної революції. Д.І.Багалій співробітничав із кадетською газетою «Мир» і як член Харківського комітету конституційно-демократичної партії до 1908 р. брав участь у партійних заходах¹²⁷. Революційні події 1905 р. він характеризував як «органічне явище, що викликане давно назрілими ...суспільними потребами»¹²⁸, а свою поведінку – як участь «громадського діяча в цій боротьбі за свободу та рівноправність особи у державі»¹²⁹.

Д.І.Багалій був гласним Харківської міської думи (1901–1914), харківським міським головою (грудень 1914–1917). У своїй першій промові як мер Д.І.Багалій 10 грудня 1914 р. підкреслив: «Я органічно, самими міцними узами пов'язаний із м. Харковим. Йому я присвятив всю свою громадську діяльність, починаючи з 1884 року»¹³⁰.

Усе його життя – приклад взаємообумовленого впливу різноманітних видів громадської діяльності та наукової творчості. Не випадково Д.І.Багалій визнавав в «Автобіографії»: «Праця над історією різних харківських установ, яку я доводив постійно до новітніх часів, підводила мене звичайно до безпосередньої керівничої роботи в них. Так було в університеті, міському самоврядуванні тощо»¹³¹.

Повалення царизму вчений публічно схвалив¹³². На виборах у міську думу історик був у списках Українського демократичного блоку (УПСФ та інші партії)¹³³. Крім того, вчений вперше українською мовою читає лекції з історії Слобідської України на українознавчих курсах, організованих у липні 1917 р. харківським товариством «Просвіта»¹³⁴.

Після захоплення більшовиками влади у Петрограді (жовтень 1917 р.) Д.І.Багалій певний час вичікував, публічно відмовчувався¹³⁵. Призначений Центральною Радою на посаду губернського комісара освіти вчений працював на цьому посту близько місяця (листопад–грудень 1917 р.)¹³⁶. Прекрасно розуміючи нетривалість гетьманської влади, Д.І.Багалій у липні 1918 р. відмовився від посади прем'єр-міністра в уряді П.П.Скоропадського¹³⁷. Але вчений брав участь у деяких заходах гетьманського уряду, а пізніше Директорії. Так, він займався розробкою проекту Національної бібліотеки України¹³⁸. Відомо, що Д.І.Багалій був одним із засновників у листопаді 1918 р. Української академії наук, а після від'їзду В.І.Вернадського короткий термін виконував обов'язки президента УАН¹³⁹. Науковець деякий час очолював історико-філологічний відділ, комісії (серед них – зі складання біографічного словника видатних історичних діячів

України та історико-географічного словника, археографічна, гебраїстична)¹⁴⁰, а пізніше (у кінці 1920-х років) комісію з соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби та кафедрою історії України доби торговельного капіталізму¹⁴¹. Вчений очолював науково-консультативну раду при міністрі освіти І.І.Огієнко¹⁴². Історик був одним із засновників і лектором історико-філологічного факультету у Полтаві (весна 1919–1920 рр.)¹⁴³.

Протягом 1920–1932 рр. науковець постійно здійснював публічні реверанси перед новою владою, беручи активну участь у реформуванні системи освіти та науки. Так, Д.І.Багалій схвалив ліквідацію більшовицькою владою університетської системи вищої школи в Україні, чим зіпсував, наприклад, особисті відносини з академіком В.І.Вернадським¹⁴⁴. Зокрема, на початку 1920-х років він брав участь у спеціальній комісії при Наркоматі освіти УСРР, яка розробляла документацію реформи вищої школи¹⁴⁵. Як співробітник Особливої тимчасової архівної комісії при Всеукраїнському революційному комітеті брав участь в утилізації багатьох тонн архівних документів як макулатури на переробку (лютий 1920–1923 рр.)¹⁴⁶. Д.І.Багалій очолив архівну секцію Харківського, а пізніше Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва (січень 1920 – вересень 1921)¹⁴⁷. Вчений у 1923–1924 рр. фактично очолював Головне архівне управління УСРР¹⁴⁸. Він багато зробив для розбудови архівної системи у республіці, у видавничій справі, для підготовки кадрів архівістів та розробки теоретичних і практичних питань архівознавства¹⁴⁹. Д.І.Багалій очолював спеціальну комісію при ВУЦВК, завдяки діяльності якій вдалося повернути в Україну значну кількість архівних матеріалів¹⁵⁰. Він був також головою Підготовчої комісії з виявлення культурних цінностей, які за Ризьким мирним договором повинні бути передані Польщі, та співробітником комісії з виявлення становища з архівними матеріалами тих повітів Волинської губернії, які переходили до Польщі¹⁵¹. Дмитро Іванович брав участь у I з'їзді архівних працівників РСФРР (1925), I Всеукраїнському з'їзді архівних працівників (1926)¹⁵².

Д.І.Багалій у 1921–1922 рр. очолював Харківську філію УНТ¹⁵³. Він був членом бюро Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ), зокрема головою комісії з преміювання наукових праць. Як один із трьох співкерівників Бюро ВУКСУ, він багато зробив для покращання матеріального становища вчених, зокрема, домогся штатно-тарифного окладу для викладачів та науковців, а також введення нової пенсійної системи для них¹⁵⁴. Саме завдяки Д.І.Багалію було відстояне право вчених рад, а не профспілок присуджувати наукові звання¹⁵⁵. Як голова українського центрального бюро Секції наукових робітників України (1925–1932) вчений брав участь у I Всеросійському (1923) та II Всесоюзному (1927) з'їздах наукових робітників, у Всеукраїнських з'їздах Рад¹⁵⁶.

Недовгий час Дмитро Іванович у 1920 р. виконував обов'язки декана Академії теоретичних знань, був членом предметної комісії з історії України ХІНО¹⁵⁷. Д.І.Багалій публічно підтримав фактичне скасування лекційної системи навчання, але сам у 1921–1927 рр. читав у ХІНО великі лекційні курси з української історії та історіографії¹⁵⁸. Вчений створив наукову школу, очоливши Харківську науково-дослідну кафедру історії України при ХІНО¹⁵⁹. Багато часу, сил та енергії Дмитро Іванович віддавав кафедральним справам. Тому не є перебільшенням слова академіка про кафедру, як свою «найулюбленішу, дорогу дитину»¹⁶⁰.

Д.І.Багалій був першим директором Інституту імені Тараса Шевченка (1926–1932)¹⁶¹. На цій посаді він провадив велику організаційну роботу щодо дослідження та популяризації творчої спадщини Кобзаря¹⁶². Д.І.Багалій був головою першого (1920–1923 рр.) та другого (1929–1930 рр.) редакційних комітетів із видання творів О.О.Потебні¹⁶³.

У кінці 1920-х років Д.І.Багалій активно підтримав обрання академіками ВУАН партійних і радянських діячів – М.О.Скрипника, В.П.Затонського,

О.Г.Шліхтера, які не мали безпосереднього відношення до науки¹⁶⁴. У 1929 р. академік прекрасно, мабуть, розуміючи всю фальшивість доказів, публічно засудив звинувачених у контрреволюційній діяльності за справою «Спілки визволення України», серед яких були особисті друзі та колеги¹⁶⁵. Одночасно він активно підтримував розгорнуту по всіх освітніх та наукових закладах компанію критики та самокритики¹⁶⁶.

У радянський період відбулася певна еволюція поглядів Д.І.Багалія на історичний процес під впливом праць теоретиків марксизму та істориків-марксистів. Рефлексійними та ситуативними видаються постійні публічні твердження Д.І.Багалія 1920-х років про щирість і справжність його намагань оволодіти марксистською методологією у радянський період¹⁶⁷. Про ці спроби свідчать не тільки публічні заяви, а й тексти розвідок останніх років життя вченого¹⁶⁸. Але Д.І.Багалій насправді так і не став марксистом. Учений фактично залишився прихильником змодернізованих позитивістських ідей, засвоївши марксизм на рівні використання соціологічних схем і марксистської термінології. Про збереження класичних наукових принципів історичного дослідження свідчила, між іншим, дискусія між М.І.Яворським та Д.І.Багалієм¹⁶⁹. Головними недоліками праць провідного українського історика-марксиста Д.І.Багалій вважав недостатнє та необережне використання історичних джерел і велику кількість непідтверджених гіпотез¹⁷⁰.

Узагальнюючі курси «Нарис української історіографії». – Т.1. – Вип.1–2 (1923–1925) та «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928) стали вершиною усієї попередньої наукової творчості Д.І.Багалія як історика, джерелознавця, історіографа. Зокрема ці праці були синтезом попередніх історіографічних досліджень Д.І.Багалія про В.Б.Антоновича, М.Ф.Біляшівського, М.С.Грушевського, О.Я.Єфименко, О.М.Лазаревського, М.Ф.Сумцова, І.Я.Франка, М.І.Яворського та інших істориків. Водночас «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» показав, як у кривому дзеркалі, не до кінця вдалу спробу поєднати марксистську термінологію та схему історичного процесу з позитивістською методикою збору та інтерпретації історичних фактів.

Свої багаторічні розшуки зі сквородинівської тематики Д.І.Багалій узагальнив у двох роботах 1920-х років, присвячених Г.С.Сковороді¹⁷¹. Проте в обох працях Дмитро Іванович модернізує погляди харківського мандрівника, називаючи останнього «ідейним революціонером» та «революціонером-ідеологом»¹⁷². У 1920-х роках розширюється проблематика досліджень Д.І.Багалія. Праці з історії революційного руху (декабризму на Україні, діяльності Кирило-Мефодіївського товариства тощо¹⁷³) – це не тільки данина революційному часу, а й, на нашу думку, бажання самого академіка вивчити цікаві, фактично заборонені у дореволюційний період, малодосліджені питання.

Вчений успішно займався питаннями різних історичних дисциплін: бібліографії та бібліотекознавства, історичної ономастики¹⁷⁴, історичної географії¹⁷⁵ та картографії. Д.І.Багалій склав бібліографічні огляди літератури з Харківської губернії за 1880–1885 та 1885–1890 роки. В останньому вчений рецензує два бібліографічні покажчики з Харківщини І.Устинова та Г.Чигринова. Оцінюючи «Указатель книг и брошюр, напечатанных в Харкове с 1805 по 1879 гг.» Г.С.Чигринова, Д.І.Багалій окремо наголошує на важливості предметного та іменного покажчиків¹⁷⁶. Складені вченим три бібліографічні нариси про життя та творчість видатного українського філософа¹⁷⁷ безпосередньо обумовлені великим інтересом до особи Г.С.Сковороди. Д.І.Багалій склав першу археологічну карту Харківської губернії, карти і плани українських міст та інші картографічні матеріали¹⁷⁸.

Д.І.Багалій помер 9 лютого 1932 р. внаслідок серцевої недостатності, ускладненої грипозним запаленням легенів¹⁷⁹.

Діапазон наукових інтересів вченого широкий – сотні праць з історії Слобідської, Лівобережної та Південної України, краєзнавства, археології, етнографії, історіографії, архівознавства, музеєзнавства, археографії та інших історичних дисциплін. Твори Д.І.Багалія становили новий, принципово якісний, етап становлення вітчизняної регіоналістики, зробивши систематичним вивчення Слобожанщини. Праці науковця мали велике значення для подальшого розвитку інших історичних дисциплін. Дмитро Іванович ввів до наукового обігу численні архівні документи, частину з них опублікував.

¹ У найбільшому бібліографічному покажчику «Праці Д.І.Багалія», вміщеному у першому томі його «Вибраних праць», налічується 521 назва. Але незначну частину з них, на наш погляд, не можна віднести до наукових праць у строгому розумінні цього слова. Це, як правило, невеличкі за обсягом, опубліковані писемні джерела, які не містять важливої для історичної науки інформації: деякі листи вченого, різноманітні виступи та звіти Д.І.Багалія як громадського діяча й організатора вищої школи та науки тощо. Взагалі Д.І.Багалій підписував свої роботи повним прізвиськом. У дев'ятнадцяти випадках учений підписався ініціалами, а у шести – використав єдиний відомий псевдонім Д.Чепурний. Див.: *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С.438; Псевдоніми Д.І.Багалія // *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Т.1. – Х., 1999. – С.573.

² Отзвы [Список 28 рецензий на работы Д.И.Багалей] // *Венгеров С.С.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). – Санкт-Петербург, 1891. – Т.2. – С.19; [Список 40 рецензий на работы Д.И.Багалей] // *Венгеров С.С.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). – Санкт-Петербург, 1900. – Т.1. – С.137; [19 рецензий на праці Д.І.Багалія, 1900–1929] // *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Т.1. – С.496–521 та ін.

³ Багалей Дмитрий Иванович // Энцикл. словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. – Санкт-Петербург, 1891. – Т.2а. – С.644; Багалей Дмитрий Иванович // Большой энцикл. словарь общедоступ. сведений по всем отраслям знаний. – Санкт-Петербург, 1896. – Т.8. – С.385–386; *Багалей Д.И.* Перечень трудов и изданий Д.И.Багалей [1878–1905] // *Багалей Д.И., Халанский М.Г.* Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – Ч.2. – С.337–341 [123 назви]; Перечень трудов и изданий Д.И.Багалей // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1911. – Т.20. – С.ХV–XXI [206 назв]; Бібліографія праць акад. Д.І.Багалія // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1919. – Кн.1. – С.ХХІІ–ХХХІІІ [212 назв]; Систематична бібліографія праць академіка Д.І.Багалія // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С.147–163 [346 назв] та ін.

⁴ *Пыпин А.Н.* История русской этнографии. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1891. – С.394–395; *Пичета В.И.* Введение в русскую историю (Источники и историография). – Москва, 1922. – С.148, 197 та ін.

⁵ *Миллер Д.П., Савва В.И.* Проф. Д.И.Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К двадцатипятилетию его учёно-педагогической деятельности. – Х., 1906. – С.5–9; *Данилевич В.Е.* Проф.Д.И.Багалей: (1880–1905 гг.) // Там же. – С.9–13 та ін.

⁶ *Барвинский В.А.* Труды Д.И.Багалей по истории Малороссии // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – Х., 1912. – С.42–47; *Бродович И.А.* Заботы Д.И.Багалей об учебно-вспомогательных учреждениях Харьковского университета // Там же. – С.62–68; *Веретенников В.И.* Труды Д.И.Багалей в области изучения общерусской истории // Там же. – С.47–50; *Иванов Е.М.* Харьковский исторический архив // Там же. – С.50–55; *Миллер Д.П.* Д.И.Багалей и Слободская Украина // Там же. – С.37–42; *Рубинский К.И.* Значение Д.И.Багалей в истории библиотечного дела // Там же. – С.55–62; *Савва В.И.* Общий обзор учёной деятельности Д.И.Багалей // Там же. – С.34–37 та ін. (опубл.: Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1911. – Т.20).

⁷ Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія... (серед статей: С.164–178; *Горбань М.* Археографічні праці акад.Д.І.Багалія. – С.179–192; *Барвінськ*

кий В.О. Дмитро Іванович Багалій як історик Слобідської України); Ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1929 та ін. Про ювілей 1927 р. див. детальніше: [Список 4 ювілейних збірників та 30 ювілейних статей] // *Багалій Д.І. Вибрані праці.* – Т.1. – С.537–539.

⁸ *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Х.; К., 1928. – С.18; Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.36; *Ковалівський А.П.* Історик нової України акад. Д.І.Багалій // *Знання.* – 1927. – №22. – С.17–18; 3 посмертних праць акад. Д.І.Багалія (Самокритичний огляд наук. продукції) // *Архів Рад. України.* – 1932. – №4–5. – С.354; Від наук.-д. інституту історії української культури [До публ. «3 посмертних праць акад. Д.І.Багалія (Самокритичний огляд наук. продукції)»] // *Там само.* – С.341; *Барвінський В.О.* Дмитро Іванович Багалій (1857–1932) // *Там само.* – №1–2. – С.118; *Оглоблін О.* Пам'яті Дмитра Багалія // *Україна.* – 1932. – Кн.1–2. – С.169–170 та ін.

⁹ *Ястребов Ф.* [Рец. на кн.]: *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті // *Прапор марксизму.* – 1929. – №5. – С.176.

¹⁰ *Грищенко М.* Академік Д.І.Багалій // *Україна.* – 1932. – Кн.1–2. – С.173,175; *Пичета В.И.* История Украины в советской историографии // *Двадцать пять лет исторической науки в СССР.* – Москва; Ленинград, 1942. – Т.3. – С.168.

¹¹ *Скубицкий Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе // *Историк-марксист.* – 1930. – №17. – С.34; *Очерки истории исторической науки в СССР.* – Т.III. – Москва, 1963. – С.273.

¹² *Дроздовський В. Д.І.Багалій* // *Тр. ин-та славяноведения АН СССР.* – 1932. – Т.1. – С.406; *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. – Москва, 1941. – С.510.

¹³ *Бойко І.Д.* До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д.І.Багалія // *Укр. іст. журн.* – 1957. – №2. – С.105–109.

¹⁴ *Москвич Л.Г.* Ленінське ставлення до спадщини минулого (на прикладі видатних істориків АН УРСР) // *Історіографічні дослідження в Українській РСР.* – 1973. – Вип.3. – С.35–51; *Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.* – К., 1973. – С.18–19; *Комаренко Н.В.* Д.І.Багалій – дослідник життя й творчості Г.С.Сковороди // *Григорій Сковорода.250: Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження.* – К., 1975. – С.168–175; *Сарбей В.Г., Кравченко В.В.* Академік АН УРСР Д.І.Багалій (До 125-річчя з дня народження) // *Укр. іст. журн.* – 1982. – №11. – С.154–158; *Юрченко О.* Дмитро Іванович Багалій і Слобідська Україна // *Прапор.* – 1988. – №6. – С.118–121.

¹⁵ Декретом РНК УСРР від 27 грудня 1927 р. передбачалося видання повного зібрання творів вченого за державний рахунок. Див.: Ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія. – С.86. Д.І.Багалій у 1929 р. підписав із Держвидавом України договір про видання зібрання творів у 3-х томах тиражем 3000 примірників. Див.: Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2.– П.35 та 36. На початку 1930-х років усі підготовлені рукописи так і не були надруковані. Три рукописи надруковані в останній час у 2-му та 5-му томах «Вибраних праць».

¹⁶ *Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г.* Развитие исторической науки на Украине (1917–1963 гг.) // *Вопросы истории.* – 1964. – №1. – С.6–7; *Скаба А.Д., Гуржий І.О., Сарбей В.Г.* Назрілі проблеми дальшого дослідження історії України // *Вісн. АН УРСР.* – 1969. – №7. – С.69–70; *Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.* – С.18–19.

¹⁷ *Мигаль Б.К., Журавский Ю.И.* Д.И.Багалей как историк Харьковского университета // *Вісн. Харків. ун-ту.* – 1983. – №238. – С.40–48; *Скакун О.Ф.* Политические и правовые взгляды Д.И.Багалей // *Проблемы правоведения.* – 1984. – Вып.45. – С.31–39.

¹⁸ *Оглоблін О.* Пам'яті Дмитра Багалія // *Укр. історик.* – 1988. – №1–4. – С.96–105; *Процик А.* Академік Дмитро Іванович Багалій – носій української академічної традиції Києва у Харківському університеті // *125 років Української академічної традиції. 1861–1986.* – Нью-Йорк, 1993. – С.105–122; *Його ж.* Дві історіографічні течії з історичної школи В.Антоновича: М.Грушевський та Д.Багалій // *Укр. історик.* – 1991–1992. – №1–4. – С.178–185 та ін.

¹⁹ *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей и его вклад в изучение отечественной истории: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – К., 1986; *Его же.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Х., 1990.

²⁰ *Кравченко В.В.* Личный фонд Д.И.Багалей в рукописном отделе Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета // *Археограф. ежегодник*

за 1988 год. – Москва, 1989. – С.222–228; *Его же*. «Славних прадідів великих...» // *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1990. – С.6–12; *Кравченко В.В., Савенок Л.А.* Деятельность Харьковской научно-исследовательской кафедры истории Украины имени академика Д.И.Багалія // *Вопросы истории народов СССР*. – 1990. – №35. – С.49–55; *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» // *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Т.1. – Х., 1999. – С.9–56; *Кравченко В.В.* Багалій Дмитро Іванович // *Українські архівісти: Бібліограф. довідник*. – К., 1999. – Вип.1. – С.22–26; *Кравченко В.В.* Харківський університет, В.Н.Каразін і Д.І.Багалій: (Короткий історіографічний нарис) // *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Х., 2005. – Т.3. – С.5–52 та ін.

²¹ *Богдашина О.М.* Д.І.Багалій та його місце в українській історіографії // *Істор. науки: Наук. вісник ХДПУ: Зб. наук. праць*. – 1998. – Вип.1. – С.8–12; *Гі ж.* Д.І.Багалій та Д.І.Яворницький: (до історії взаємовідносин двох видатних вчених) // *Там само*. – С.67–68; *Гі ж.* Перший директор Інституту Тараса Шевченка Д.І.Багалій // *Там само*. – С.80–83; *Верба І., Кіржаєв С.* Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин: До історії творчих стосунків // *Схід–Захід*. – 1999. – Вип.2. – С.218–270; *Водотика С.Г.* Формування історичних шкіл в Україні (на прикладі школи Д.І.Багалія) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – 1998. – Вип.4. – С.279–294; *Гуменюк М.П.* Бібліографія і бібліотековедіння в научному насліди акад. АН УРСР Д.И.Багалія // *Гуменюк М.П.* Біля джерел української радянської бібліографії. – К., 1991. – С.40–45; *Заруба В.* Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // *Березіль*. – 1991. – №9. – С.141–154; *Колпакова О.О.* Д.І.Багалій і Д.І.Яворницький: Порівняльний аналіз досвіду соціалізації українських істориків у Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. – Дніпропетровськ, 2004. – С.226–235; *Коцур А.П., Білецький Б.Ф.* Дмитро Багалій – видатний діяч українського національного відродження // *Слов'янський вісник*. – 1998. – Вип.1. – С.117–121; *Масненко В.* Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А.В. та М.В.Стороженки, І.А.Линниченко, Д.І.Багалій) // *Киевская старина*. – 2002. – №6. – С.92–106; *Масненко В.* Дмитро Багалій і його місце в українській національній історичній думці // *Вісн. Черкас. ун-ту*. – Сер.: Іст. науки. – Вип.33. – 2002. – С.12–20; *Мацкевич І.* Дмитро Багалій. Приватне життя // *Слобода*. – 1992. – №88. – С.6; *Піріг П.* Д.І.Багалій як дослідник історії Слобожанщини // *Академія пам'яті професора Володимира Антоновича*. – К., 1994. – С.193–201; *Толочко О.П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // *Укр. археограф. щорічник*. – 2004. – Вип.2. – С.92–103; *Юрчук В.* Зробити «дещо» для свого народу: До 140-річчя від дня народження Д.І.Багалія // *Вісник НАН України*. – 1997. – №9–10. – С.64–68 та ін.

²² *Гоцуляк В.В.* Історіографічна думка про М.Грушевського і українську історичну науку його доби. – Черкаси, 1996; *Горський В.С.* Філософія Сковороди у дореволюційних вітчизняних дослідженнях // *Філософська думка*. – 1972. – №5. – С.44–54; *Журавський Ю.І.* Розвиток наукових досліджень на історичному факультеті Харківського університету за роки Радянської влади // *Вісн. Харків. ун-ту*. – Сер.: Історія. – 1977. – №150. – С.89–103; *Журавський Ю.І., Зайцев Б.П., Мигаль Б.К.* Історический факультет Харківського університета // *Вестн. Харков. ун-та*. – 1991. – №357. – С.3–24; *Івакін Ю.О.* Етапи розвитку радянського шевченкознавства // *Шевченкознавство: Підсумки й проблеми*. – К., 1975. – С.129–211; *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины ХІХ века до 1917 года. – Москва, 1983; *Кіян О.* Володимир Антонович: історик і організатор Київської історичної школи. – К., 2005; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). – К., 1973; *Нариси з історії архівної справи в Україні*. – К., 2002; *Очерки истории исторической науки в СССР*. – Т.ІІІ. – Москва, 1963; *Поліщук В.* Григорій Сковорода: Семінарій. – К., 1972; *Пронштейн А.П.* Источниковедение в России. Эпоха капитализма. – Ростов-на-Дону, 1991; *Редько М.П.* Світогляд Г.С.Сковороди. – Л., 1967; *Сарана Ф.К.* Дослідження в Інституті Тараса Шевченка спадщини поета (1926–1936) // *Зб. праць чотирнадцятої наук. шевченківської конф.* – К., 1966. – С.359–367; *Сарбей В.Г.* Історичні погляди Г.С.Сковороди (До 250-річчя з дня народження) // *Укр. іст. журн.* – 1972. – №11. – С.54–62; *Смолий В.А.* А.Я.Ефименко: Очерк жизни и научного творчества // *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С.403–426; *Фрадкин В.З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919) // *История и историки: Исто-*

риограф. ежегодник за 1979 г. – Москва, 1982. – С.223–248; Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – Х., 2004 та ін.

²³ *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.): Автореф. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993; *Її ж.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – Х., 1994.

²⁴ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8.– Оп.2. – П.29; *Багалій Д.І.* Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури. – К., 1927. – С.6.

²⁵ На жаль, метричні книги Свято-Дмитріївської церкви за 1857 рік не збереглися у фонді 127 ЦДІА України у м. Києві.

²⁶ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.9.

²⁷ Там само. Д.І.Багалій у жодному з документів особистого походження (автобіографії, анкети тощо), що зберігаються в різних архівосховищах України, не називає імен та по батькові своїх батьків. Сімейна традиція, за свідченням О.Ю.Багалій, також не зберегла ці дані.

²⁸ В «Автобіографії» Д.І.Багалій згадував про те, що зловлена ним риба використовувалася в їжу або йшла на продаж. У старших класах гімназії він також займався репетиторством. Головним фінансовим засобом існування Д.І.Багалія довгий час залишалася оренда флігеля. Флігель (спадок від матері) здавався бурсакам – студентам Київської семінарії. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.9, 10, 15.

²⁹ Там само. – С.12, 28–29.

³⁰ Там само. – С.78–79.

³¹ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8.– Оп.2. – П.29.

³² *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.15.

³³ Там само. – С.16.

³⁴ Там само. – С.35.

³⁵ Там само. – С.26, 29, 35. Характерно, що Л.Г.Дейч наводить більшість цих же авторів у спогадах: *Дейч Л.Г.* За полвека. – Москва, 1922. – Т.1. – Ч.1. – С.17.

³⁶ Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К двадцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – Х., 1906. – С.24.

³⁷ ЦДІА України у м. Києві. – Ф.707. – Оп.42. – Спр.119. – Арк.504, 514.

³⁸ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29.

³⁹ Д.І.Багалій відкрито і неодноразово не погоджувався зі стриманою оцінкою М.С.Грушевського рівня викладання лекторів історико-філологічного факультету Київського університету. Див.: *Багалій Д.І.* Акад.М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії: Історико-критичний нарис // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.165; *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Х.; К., 1928. – С.74. *Молодий М.С.* Грушевський прийшов в університет уже як достатньо сформований учений і літератор. Д.І.Багалій, на відміну від М.С.Грушевського, не мав такої ґрунтовної довузівської підготовки. Про причини скептичної оцінки М.С.Грушевського див. детальніше: *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005. – С.26–27.

⁴⁰ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.21.

⁴¹ *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». – С.10.

⁴² *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.22, 31.

⁴³ Там само. – С.18, 23. Молодого Д.І.Багалія захоплювало блискуче читання лекцій І.В.Лучицького «без жадних шпаргалок», а також те, що останній «був вчений європейського типу». Д.І.Багалій через багато років у спогадах наголошує на близькості, тобто на своє тісне наукове товаришування з І.В.Лучицьким у період підготовки дисертації (*Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.23). У цьому ракурсі, можливо, перебільшенням виглядає поширене твердження про жорсткість конфлікту І.В.Лучицького не тільки з В.Б.Антоновичем, а й з оточенням останнього. До речі, сам обережний тон наукової дискусії між Д.І.Багалієм та І.В.Лучицьким щодо проблеми общинного землеволодіння на Україні переконливо, на наш погляд, свідчить про особисту взаємоповагу цих двох видатних істориків. Ця дискусія на сторінках часописів 1880-х років приємно відрізняється своєю

тональністю та коректністю від дискусій Д.І.Багалія з І.А.Линниченко, а особливо з М.І.Яворським.

⁴⁴ Сам учений писав у 1927 р., що у самій «антицвєтаївській» демонстрації участі не брав, але на університетському суді він заявив про своє співчуття іншим першокурсникам. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.23. О.Назаревський на основі архівних документів спеціальної університетської комісії стверджує, що Д.І.Багалій дійсно не брав участі у студентській демонстрації, але у зв'язку з відсутністю його на лекції доцента І.В.Цвєтаєва студенту було запропоновано на півроку залишити університет. Див.: *Назаревський О.* Студентські хвилювання в Києві р.1876-го // *Життя і революція.* – 1927. – №6. – С.391.

⁴⁵ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874– 1885): У 2-х т. – Т.1. – К., 1994. – С.294.

⁴⁶ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.29; *Його ж.* О.О.Потебня // *Червоний шлях.* – 1924. – №4. – С.152–155.

⁴⁷ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.34.

⁴⁸ Там само. – С.37.

⁴⁹ *Дашкевич Н.П.* 25-летие Исторического общества Нестора летописца: Ист. очерк. – К., 1899. – С.45, 64, 76, 83, 92.

⁵⁰ *Багалей Д.* История Льва Диакона как источник для русской истории // *Университетские известия.* – 1878. – №5. – С.2.

⁵¹ Там же. – С.1–26.

⁵² Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29.

⁵³ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.31–32.

⁵⁴ *Голубовский П.* [Рец. на кн.]: *Багалей Д.* История Северской земли до половины XIV ст. // *Киевская старина.* – 1882. – Кн.6. – С.519–523.

⁵⁵ *Линниченко И.* [Рец. на кн.]: *Голубовский П.* История Северской земли до пол. XIV ст.; *Багалей Д.* История Северской земли до пол. XIV ст. // *Журнал Мин-ва народного просвещения.* – 1883. – №5. – С.163–203. Детальніше див.: *Толочко О.П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський). – С.92–103.

⁵⁶ Особисто Д.І.Багалій скоромовкою виділяв дві причини появи негативної рецензії: брак «точних покликувань на цитати з деяких авторів» та план І.А.Линниченка посісти викладацьку посаду у Харківському університеті, на яку претендував сам Д.І.Багалій. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.33, 44 прим. Насправді І.А.Линниченко подав до друку рецензію після захисту Д.І.Багалія. Вона вийшла у світ через півроку після обрання Дмитра Івановича доцентом Харківського університету. Див. детальніше: *Толочко О.П.* Дві не зовсім академічні дискусії. – С. 94–95, 102. Пізніше Д.І.Багалій визнавав, що магістерську дисертацію було написано «занадто спішно і не досить перевірено». Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.34. У чорновому варіанті «Автобіографії» вчений взагалі відверто називає свою магістерську дисертацію «дуже слабенькою» (ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45347. – Арк.47).

⁵⁷ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29. В «Автобіографії» та літературі докладно описаний звивистий процес обрання доцентом Д.І.Багалія з-поміж інших кандидатур. Сам учений вважав, що, поряд із домовленостями між двома угрупованнями, на історико-філологічному факультеті Харківського університету велику вагу мала його фахова підготовка як спеціаліста саме з давньоруської історії. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.41.

⁵⁸ Рефлексійними для доби українізації нам видаються частина тверджень Д.І.Багалія 1920-х років про повністю українофільський характер діяльності та наукової творчості вченого у дореволюційний час. Див.: ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.22628. – Арк. 3 зв; Спр.45417. – Арк.1–2; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.38 та ін.

⁵⁹ *Кістяківський О.Ф.* Зазн. праця. – Т.2. – К., 1995. – С.391.

⁶⁰ Музей історії Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.31.

⁶¹ *Щеголев С.Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С.73, 439.

⁶² *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». – С.14.

⁶³ Рукопис спогадів О.М.Ладиженського // Особистий архів родини Багаліїв, м. Харків.

⁶⁴ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.51. Див. також лист І.П.Щелкова від 1 березня 1885 р., в якому містяться подібні звинувачення // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія... – С.52–53).

⁶⁵ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.52; Див. детальніше: *Кравченко В.В.* Д.І.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.20–22.

⁶⁶ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29.

⁶⁷ *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С.6–7 та наступні стор.

⁶⁸ *Багалей Д.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – Москва, 1887. – Т.І. – С.131–132.

⁶⁹ Там же. – С.372–377.

⁷⁰ Там же. – С.142.

⁷¹ *Багалей Д.И.* Займанщина в Левобережной Украине XVII–XVIII ст. // Киевская старина. – 1883. – Кн.12. – С.572, 585, 590–591; *Его же.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – С.300–302, 328, 506.

⁷² Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29.

⁷³ Там само.

⁷⁴ За дореволюційний час науковець був нагороджений такими орденами та медалями. Орден: Володимира 3-го ступеня, святої Анни 2 та 3-го ступенів, святого Станіслава 1, 2 та 3 ступенів. Ювілейні медалі: царювання імператора Олександра III, 200-річчя Полтавської битви, 300-річчя царювання династії Романових (Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29).

⁷⁵ Д.І.Багалій знову неточний у спогадах (*Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.41). Багалії чотири рази наймали житло у Харкові. Спочатку родина жила у будинку Гончарових по вул. Ветеринарній, 9 (сучасна вул. Іванова), потім переїхали у будинок Ю.Л.Сумцової по вул. Прем'єрівській, 26, а пізніше до буд. Найдюнових по вул. Михайлівська, 39 (у 1869–1916 рр. таку назву мала вул. Шота Руставелі). Див.: Харьковский календар на 1884 год. – Х., 1883. – С.10; Харьковский календар на 1888 год. – Х., 1887. – С.40,97; Харьковский календар на 1889 год. – Х., 1889. – С.47, 60–61; Особистий архів родини Багаліїв, м. Харків.

⁷⁶ Харьковский календар на 1898 год. – Х., 1897. – С.38.

⁷⁷ Особистий архів родини Багаліїв, м. Харків.

⁷⁸ Із цього приводу сам учений писав: «На будівництво взяв позику в банку, що виплатив винятково зі свого літературного гонорару». Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.80. В якому із харківських банків у 1896 р. учений взяв кредит встановити не вдалося через відсутність відповідних документів в архівних фондах ДАХО. Після купівлі землі у квітні 1896 р. (ДАХО. – Ф.Р. – 1163. – Оп.2. – Спр.4120. – Арк.67 зв.) через три роки, у 1899 р. були видані документи на новий будинок (Особистий архів родини Багаліїв, м.Харків). Оціночна вартість будинку становила на 1901 р. 4170 руб., а після добудови нових приміщень – 6060 рос. руб. золотом. Див. також: Список домовладельцев г. Харькова. – Х., 1901. – С.431; ДАХО. – Ф.Р. - 1163. – Оп.2. – Спр.4120. – Арк.12.

⁷⁹ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; Харьковские губ. ведомости. – 1888. – 29 сент.

⁸⁰ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; Див. детальніше: *Павлова Т.Г.* Д.И.Багалей, Харьковский земельный банк и развитие науки // Багаліівські читання в НУА. – Х., 2004. – Вип. VI. – С.114–119; *Йї ж.* До питання про написання «Истории г.Харькова за 250 лет его существования» // Вісн. Харків. ун-ту імені В.Н.Каразіна. – 2004. – Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – №641. – С.54–67.

⁸¹ Рукопис спогадів О.М.Ладиженського // Особистий архів родини Багаліїв, м. Харків.

⁸² Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29.

⁸³ Рукопис спогадів О.М.Ладиженського // Особистий архів родини Багаліїв, м.Харків.

⁸⁴ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.69.

⁸⁵ Рукопис спогадів О.М.Ладиженського // Особистий архів родини Багаліїв, м.Харків.

- ⁸⁶ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29, 35; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.81.
- ⁸⁷ ЦДІА у м.Києві. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.328. – Арк.1–3. Переписка Д.І.Багалія з М.С.Грушевським опублікована В.Зарубою. Див.: *Заруба В.* Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // *Березіль.* – 1991. – №9. – С.149–153; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.81.
- ⁸⁸ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.75–76.
- ⁸⁹ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.82–87.
- ⁹⁰ Дмитрій Іванович Багалей // Профессор Дмитрій Іванович Багалей: К тридцятипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – Х., 1912. – С.2.
- ⁹¹ *Багалей Д.І.* Русская история. – Ч.1. – Х., 1909. – С.68.
- ⁹² *Багалей Д.І.* Русская история с картами, планами и снимками памятников древности и искусства. – Т.1: Княжеская Русь (до Иоанна III). – Москва, 1914. – С.13.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ *Багалей Д.І.* Очерки из русской истории. – Т.2: Монографии и статьи по истории Слободской Украины. – Х., 1913. – С.238; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1918. – С.37–39. Пор. з трьома видами колонізації (козацька, шляхетсько-селянська та монастирська), наведеними у докторській дисертації. Див.: *Багалей Д.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – С.508.
- ⁹⁵ *Багалей Д.І.* Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Слободской Украине в XVII–XVIII вв. // Очерки из русской истории. – Т.2. – С.50–67; *Багалей Д.І.* Ярмарки г. Харькова в XVIII столетии // Там же. – С.75–79 та ін.
- ⁹⁶ *Багалей Д.І.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Т.1–2. – Х., 1893–1904; *Багалей Д.І.* и др. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1905; *Багалей Д.І., Сумцов М.Ф., Бузескул В.П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1906; *Багалей Д.І., Халанский М.Г.* Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908; *Багалей Д.І.* и др. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908; *Багалей Д.І.* и др. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908 та ін.
- ⁹⁷ Серед 15 розвідок, присвячених В.Н.Каразіну, головні: *Багалей Д.І.* Чем обязан В.Н.Каразіну Харьковский университет // Харьковские губ. ведомости. – 1889. – 27 мая; *Багалей Д.І.* К биографии В.Н.Каразіна // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1891. – Т.3. – С.307–311; *Багалей Д.І.* Просветительская деятельность Василия Назаровича Каразіна // Харьковские губ. ведомости. – 1892. – 14 нояб.; *Багалей Д.І.* Новые данные для биографии В.Н.Каразіна. – Х., 1905; *Багалей Д.І.* Предисловие // *Каразин В.Н.* Сочинения, письма и бумаги, собранные и редактированные проф.Д.І.Багалеем. – Х., 1910. – С. IX–XIX.
- ⁹⁸ *Багалей Д.І.* Украинский философ Григорий Савич Сковорода // Киевская старина. – 1895. – Кн.3. – С.265.
- ⁹⁹ Там же. – Кн.2. – С.147.
- ¹⁰⁰ *Поліщук В.* Григорій Сковорода: Семінарій. – К., 1972. – С.39–40; *Кравченко В.В.* Д.І.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.48–58 та ін.
- ¹⁰¹ *Багалей Д.І.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – Кн.5–6. – С.439.
- ¹⁰² Про дискусію між І.В.Лучицьким та Д.І.Багалієм, до якої приєдналися М.М.Ковалівський, О.Я.Єфименко, В.О.Барвінський див.: *Кравченко В.В.* Д.І.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.50–54; *Логунова Н.А.* Наукова та громадсько-політична діяльність І.В.Лучицького: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – С.111 та ін.
- ¹⁰³ Сам учений пише про 12 років головування до 1906 р. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.117; Про діяльність Д.І.Багалія див.: Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности, 1869–1909. – Москва, 1911. – С.179, 182, 187, 199, 243.
- ¹⁰⁴ Сам учений у спогадах вказує неточно 1906 р. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.115. Десятилетие Харьковской общественной библиотеки (1886–1896). – Х., 1898. –

С.61–82; Краткий очерк о деятельности Харьковской общественной библиотеки за 25 лет. – Х., 1913. – С.12, 13; Пор.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.115–117; Отчёт Харьковской общественной библиотеки за пятнадцатый год его существования... – Х., 1901. – С.1–16.

¹⁰⁵ Отчёт Харьковской общественной библиотеки за девятнадцатый год его существования. – Х., 1905. – С.ХХІV, ХХVІІ; *Багалей Д.І.* К десятилетию издательского комитета Харьковского общества грамотности (Докл. председателя издательского комитета общему собранию общества грамотности 29 апреля 1901 г.) // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1911. – Т.20. – С.514–515.

¹⁰⁶ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.75.

¹⁰⁷ Харьковский календар на 1884 год. – С.10; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.113–114; *Сумцов Н.Ф.* Двадцатипятилетие Историко-филологического общества при императорском Харьковском университете // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1905. – Т.14. – С.22, 27; *Редин Е.К.* Учёная деятельность Историко-филологического общества при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877–1902) // Там же. – С.33, 34, 36, 37, 42–44, 49, 52, 55; *Фрадкин В.З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919). – С.227, 229, 232–234, 239, 241 та ін.

¹⁰⁸ *Кравченко В.В.* Д.І.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.23–24.

¹⁰⁹ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.82; *Багалей Д.І.* Мысли об устройстве исторического архива при имп. Харьковском университете. – Санкт-Петербург, 1885; *Багалей Д.І.* О необходимости превращения Харьковского исторического архива в Центральный архив // Тр. XI археологического съезда в Киеве. – Москва, 1902. – Т.2. – С.12–17; *Иванов Е.М.* Харьковский исторический архив // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1905. – Вып.14. – С.75–108 та ін.

¹¹⁰ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.86–87.

¹¹¹ Там само. – С.83–86.

¹¹² Дмитрий Иванович Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – С.2. Малодослідженість наукової школи Д.І.Багалія дореволюційного періоду дозволила О.Ф.Скакун заперечувати її наявність як у дореволюційний час, так і в радянський період. Див.: *Скакун О.Ф.* Политические и правовые взгляды Д.И.Багалей. – С.32. Пізніше нами було доведено, що очолювана академіком у 1921–1932 рр. Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури мала всі головні ознаки наукової школи. Див.: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). На наш погляд, навколо Д.І.Багалія у Харкові у дореволюційний період сформувалося наукове співтовариство істориків та архівістів, яке (з певними застереженнями) можна назвати науковою школою (правда, не повністю організаційно оформленою). В.В.Кравченко також вважає, що на початку ХХ ст. Д.І.Багалій став «засновником і авторитетним керівником школи дослідників історії Слобідської і Лівобережної України в Харкові». Див.: *Кравченко В.В.* «Славних пращів великих...» // *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – С.7.

¹¹³ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; Дмитрий Иванович Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – С.6.

¹¹⁴ М.С.Грушевський у листі 1907 р., запрошуючи Д.І.Багалія стати дійсним членом НТШ, називав формальною причиною можливих перепон при обранні відсутність україномовних праць харківського професора (ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45707; Березіль. – 1991. – №9. – С.150). На той час була опублікована єдина україномовна розвідка Д.І.Багалія (переклад російськомовної статті): Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII ст. – Л., 1904. – Ч.2. – С.385–442. Але, як вірно підмітив В.В.Кравченко, «Д.І.Багалій постійно зберігав певну дистанцію щодо самого М.С.Грушевського та його оточення. Контакти харківського історика з Науковим товариством імені Т.Шевченка не йшли далі грошових внесків та обміну науковими роботами...Без участі Д.І.Багалія розпочинало свою діяльність і Українське наукове товариство, створене М.С.Грушевським у Києві» (*Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». – С.16). Про посилення конфронтації між двома видатними вченими після повернення М.С.Грушевського з еміграції див. детальніше: *Бог*

дашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.35, 47–50 та ін.

¹¹⁵ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.104–113; Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т.1. – Одесса, 1886. – С.ЛІ–ЛІІІ, LXV–LXVII; Зап. Наук. т-ва імені Шевченка. – 1897. – Т.ХХV. – С.3–4, 7; Зап. Харьков. ун-та. – 1900. – Кн.3. – С.1–37; Кн.4. – С.1–38; Труды XII археологического съезда в 1902 г. – Т.3. – Москва, 1905; Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г.Екатеринославе. – Х., 1905; Южный край. – 1911. – 10 авг.

¹¹⁶ Дмитрий Иванович Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – С.7.

¹¹⁷ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; Багалій сам помилково називає 1910 рік. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.66. У довідковій літературі іноді помилково продовжують називати 1910 рік роком звільнення вченого з ректорської посади. Див.: Большая советская энциклопедия. – Москва, 1970. – Т.2. – С.510; Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т.1. – С.97; Українська радянська енциклопедія. – К., 1977. – Т. 1. – С.314; Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т.1. – С.159.

¹¹⁸ Україна. – 1907. – Т.3. – №9. – С.140; *Посохов С.І.* Національно-культурний рух та Харківський університет на початку ХХ ст.: Нотатки до біографії Д.І.Багалія // Багалієвські читання в НУА. – Х., 2001. – Ч.4. – С.93–97.

¹¹⁹ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.70 та ін.; *Посохов С.І.* Вказ.праця.

¹²⁰ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.70.

¹²¹ Там само. – С.67.

¹²² Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.31; *Багалей Д.І.* В историко-филологический факультет Харьковского университета [Представление о присвоении А.Я.Ефименко степ. почёт. д-ра рус. истории] // Зап. Харьков. имп. ун-та. – 1910. – Кн.2. – С.1–22; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.98–99; *Балака І.Т.* І.Франко – почесний доктор російської словесності Харківського університету // Уч. зап. Харк. держ. ун-ту. – 1956. – Т.74: Тр. філол. ф-ту. – Т.4. – С.115–118. Між С.116–117 опубл. фотокопія листа Д.І.Багалія І.Я.Франку від 30 листопада 1906 р. із повідомленням про цю подію.

¹²³ Зап. Харьков. имп. ун-та. – 1898. – Кн.1 – С.1–32; Записка по вопросу о цензуре книги на малороссийском языке. – Х., 1905. – С.1–4, 12, 15; *Багалей Д.І.* Экономическое положение русских университетов. – Санкт-Петербург, 1914. – С.3–28; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.60–62.

¹²⁴ Харьковские губ. ведомости. – 1901. – 8 мая; Южный край. – 1901. – 30 апр.; Киевская старина. – 1901. – Кн.6. – С.160–162; *Багалей Д.І.* Очерки из русской истории. – Т.1: Статьи по истории просвещения. – Х., 1911. – С.508–517. Пропозиції Д.І.Багалія щодо використання української мови в начальних закладах відповідали програмі партії кадетів. Див.: Российские партии, союзы и лиги: Сб. программ, уставов и справочных сведений... – Санкт-Петербург, 1906. – С.14–15.

¹²⁵ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29. Слід відзначити, що наведені мною дати, які містяться у формулярі, не збігаються з іншими джерелами та літературою. Пор.: Южный край. – 1906. – 12 апр.; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.122–123. Про діяльність Д.Багалія у Державній Раді див.: *Шипов Д.Н.* Воспоминания и думы о пережитом. – Москва, 1918. – С.433–434; *Вернадский В.И.* Страницы автобиографии. – Москва, 1981. – С.207–214; *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.28–31.

¹²⁶ Див. детальніше.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.27–28.

¹²⁷ Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – С.250–259; Із кадетами вчений не поривав до 1908 р., про що свідчать жандармські повідомлення // ЦДІА у м. Києві. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.283. – Арк.372; Ф.336. – Оп.1. – Спр.2258. – Арк.62; Ф.705. – Оп.2. – Спр.62. – Арк.87.

¹²⁸ Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К двадцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – Х., 1906. – С.26.

¹²⁹ Там же.

¹³⁰ *Багалей Д.И.* Речи в Харьковской городской думе при избрании и вступлении в должность харьковского городского головы. – Х., 1915. – С.3.

¹³¹ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.124 прим.

¹³² *Багалей Д.И.* К гражданам Харькова // Изв. Харьковского городского совета рабочих и солдатских депутатов. – 1197. – №71. – 1–14 июня; Издания Харьковской городской Думы. – 1917. – №1–3. – С.59–61.

¹³³ Южный край. – 1917. – 14 июля, 23 июля. У літературі існує малопідтверджена думка, що Д.І.Багалій став членом Української партії соціалістів-революціонерів у 1917 р. Див.: Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – С.279.

¹³⁴ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.136.

¹³⁵ Єдина (емоційна) оцінка подій кінця 1917 р. «більшовицька завірюха». Див.: *Багалій Д.І.* Олександра Яківна Єфименко // Внешк. просвещение. Позашк. освіта. – 1918. №1. – С.21. Сам Д.І.Багалій ніколи не вказує дату офіційного визнання ним нової влади. Пізніше, під час святкування 70-річного ювілею академіка, було прийнято наголошувати про швидкий (знову ж таки без дати) перехід Д.І.Багалія на бік радянської влади. Див.: Юбілей академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1929. – С.4, 12, 14, 18, 21, 65; *Оглоблін О.* Пам'яті Дмитра Багалія // Україна. – 1932. – Кн.1–2. – С.168. Викликає сумнів 1918 рік, вказаний у деяких виданнях. Див.: *Гуржій І.О., Петренко В.С.* Видатні радянські історики. – К., 1969. – С.17; Українська радянська енциклопедія. – К., 1977. – Т.1. – С.314; *Скакун О.Ф.* Политические и правовые взгляды Д.И.Багалей. – С.37 та ін. Насправді, Д.І.Багалій у травні та липні 1919 р. разом з іншими академіками звертався до радянського уряду, а у січні 1920 р. розпочинає активно співробітничати з більшовицькою владою. Див.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.99; *Кравченко В.В.* Д.И.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». – С.25–29.

¹³⁶ ДАХО. – Ф.306. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.58.

¹³⁷ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.137; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен, 1969. – С.345–348.

¹³⁸ *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». – С.22.

¹³⁹ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45170. – Арк.1–6; 45631–45634; Ф.80. – Спр.4. – Арк.3зв; Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1919. – Кн.1. – С.19, I–XVIII, LXXXII–LXXXV; Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січ. 1920 р. – К., 1920. – С.III, VI–VIII, XV, XIX–XXII, LXXIX–LXXXI, LXXXIV–LXXXV.

¹⁴⁰ ВР ІЛ. – Ф.37. – Спр.531; Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січ. 1920 р. – С. XV, XXXIV, XXXV; Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1923. – Кн.ІІ–ІІІ. – С.119.

¹⁴¹ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.46250; Ф.Х. – Спр.1686.

¹⁴² *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: (нарис історії). – К., 1993. – С.18–19.

¹⁴³ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.136; ЦДА у м. Києві. – Ф.1111. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.22.

¹⁴⁴ Див.: ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.22772; Див. детальніше: *Вернадский В.И.* Жизнь и деятельность на Украине. – К., 1988. – С.110–111; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – Х., 1994. – С.22.

¹⁴⁵ ВР ІЛ. – Ф.37. – Спр.95.

¹⁴⁶ ЦДАВОУ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.1 та ін. Сам академік ніколи не знімав із себе вини за загибель архівних матеріалів, підкреслюючи у спогадах неможливість у тих конкретних умовах зберегти повністю архівні фонди (*Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.138). Див. детальніше: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад.Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.61.

¹⁴⁷ Див. детальніше: *Сергієнко Г.* Перші радянські архівні установи на Україні // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1960. – №3. – С.918; *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С.29, 38.

¹⁴⁸ ЦДАВОУ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.15; Спр.113. – Арк.6. Офіційно вчений був заступником голови. Голова до виконання своїх обов'язків фактично не приступив. Див. також: *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С.56.

- ¹⁴⁹ Див. детальніше: *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С.29–49; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад.Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.59–70.
- ¹⁵⁰ Див. детальніше: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.67–68.
- ¹⁵¹ Див. детальніше: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.103–104; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.68–69.
- ¹⁵² *Посохов С.І.* Багалій Дмитро Іванович // Довідник з історії України. – К., 2001. – С.44.
- ¹⁵³ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.134.
- ¹⁵⁴ Див.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.106–107.
- ¹⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.46435.
- ¹⁵⁶ Привітання акад.Багалія // ІХ Всеукр. з'їзд Рад робітн., селян. та червоноарм. депутатів: Стеногр. звіт. – Х., 1925. – С.158–159; Научный работник. – 1927. – №5–6. – С.148; Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад... – Х., 1932. – С.195 та ін.
- ¹⁵⁷ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.129.
- ¹⁵⁸ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45231, 45232, 45232, 45235.
- ¹⁵⁹ Пізніше кафедра перейменована на «науково-дослідчу катедру історії української культури», з 1927 р. на честь засновника – імені акад.Д.І.Багалія, з 1930 р. – інститут. Про керівництво Д.І.Багалієм цією установою див. детальніше: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.).
- ¹⁶⁰ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.140.
- ¹⁶¹ ІР НБУВ. – Ф.80. – Спр.4.
- ¹⁶² *Сарана Ф.К.* Дослідження в Інституті Тараса Шевченка спадщини поета (1926–1936) // Зб. праць чотирнадцятої наук. шевченківської конф. – К., 1966. – С.363–364.
- ¹⁶³ Див. детальніше.: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.85–86.
- ¹⁶⁴ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.46435. – Арк.112; Пролетарская правда. – 1929. – 12 мая.
- ¹⁶⁵ Вісті ВУАН. – 1929. – №11–12. – С.19–20.
- ¹⁶⁶ Див. детальніше.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.111–113; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад.Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.90–100.
- ¹⁶⁷ Подібні заяви можна, на наш погляд, характеризувати, головним чином, як політичну та наукову мімікрію. *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.129–130 та ін.
- ¹⁶⁸ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.35, 36 та 37; ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45405, 45398 та ін.
- ¹⁶⁹ Див. детальніше.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.119–120,136; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.26–27 та ін.
- ¹⁷⁰ *Багалій Д.І.* Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму («Історія України» М.І.Яворського) // Червоний шлях. – 1923. – №9. – С.148–149, 154, 159.
- ¹⁷¹ За працю «Український мандрований філософ Г.С.Сковорода» (1926) експертна комісія Всеукраїнського комітету сприяння вченим у листопаді 1924 р. присудила Д.І.Багалію премію. Див.: Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.36.
- ¹⁷² *Багалій Д.І.* Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода. Його життя, філософія і значення // *Багалій Д.І., Яворський М.І.* Український філософ Г.С.Сковорода. – Х., 1923. – С.9–48; *Багалій Д.І.* Григорій Савич Сковорода: Український мандрований філософ. – Х., 1926.
- ¹⁷³ Див. перелік праць: *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Т.1. – С.519–524.

¹⁷⁴ *Багалій Д.І.* Перші переселенці м. Харкова (матеріали до ономастики) // Наук. зб. Харків. науково-дослідної кафедри історії укр. культури. – Х., 1930. – Т.9: Праці етнолого-краєзнавчої секції. – Вип.2. – С.49–54; *Його ж.* Історико-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північний кордон УРСР із РРСФР // Там само. – С.121–123; *Багалій Д.І.* Термінологія колишнього територіально-адміністративного розподілу України // Там само. – С.124–126.

¹⁷⁵ *Багалей Д.И.* О необходимости изучения Курской губернии в историко-географическом отношении // Календар и памятная книжка Курской губернии. – Курск, 1887. – С.243–257; *Багалей Д.И.* Археологические, этнографические и топографические заметки о Харьковской губернии // Харьков. сборник. – Х., 1888. – Вып.2. – Отд.2. – С.131–147; *Багалей Д.* Введение // Топографическое описание Харьковского наместничества. – Х., 1888. – С. I–X; *Багалей Д.* Что желательнее для русской исторической географии? // Труды VII археологического съезда в Ярославле, 1887. – Москва, 1890. – Т.1. – С.73–79; *Багалей Д.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст. – Т.1. – Х., 1886; *Багалей Д.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – Москва, 1887. – Т. I; *Багалей Д.И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – Кн.4. – С.27–55; Кн.5–6. – С.439–484; Кн.7. – С.110–148; *Багалей Д.* Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета. – Х., 1889; *Багалей Д.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст. – Т.2. – Х., 1890; *Багалей Д.И.* Очерки из русской истории. – Т.2: Монографии и статьи по истории Слободской Украины и др.

¹⁷⁶ *Багалей Д.* Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Харьковской губернии (бывшей Слободской Украины) с 1880 по 1885 год: (Библиограф. очерк) // Харьковский календарь на 1886 г. – Харьков, 1885. – Отд.9. – С.1–11; *Багалей Д.И.* Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Слободской Украины: (Критико-библиограф. очерк). – Вып.2: 1885–1890 гг. – Ч.1: Обзор источников // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1891. – Т.3. – С.279–298.

¹⁷⁷ *Багалей Д.И.* [Критико-библиографический обзор] // Сочинения Григория Савича Сквороды. – Х., 1894. – С. I–СХХХІ (Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1894. – Т.7); *Багалей Д.И.* Издание сочинений Г.С.Сквороды и стоящие в связи с ним исследования о нём // Изв. отд. рус. яз. и словесности имп. Академии наук. – Санкт-Петербург, 1914. – Т.ХІХ. – Кн.3. – С.І–LXXXI; *Багалій Д.І.* Бібліографічний покажчик розвідок про Сквороду // *Багалій Д.І.* Григорій Савич Скворода: Український мандрований філософ. – Х., 1926. – С.377–393 [222 розвідки за 1806–1923 рр.].

¹⁷⁸ *Багалей Д.* Описание Слободской украинской губернии. Предисловие // Харьков. сборник. – Х., 1889. – Вып.3. – Отд.2. – С.67–71; *Багалей Д.* Каталог выставки XII археологического съезда. – Х., 1902. – Отд.8. – С.1–23; *Багалей Д.* Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 г. – Москва, 1905. – Т. I. – С.І–IV,1–92; *Багалей Д.* Предисловие / Альбом старинных планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей. – Х., 1912. – С.1–2 та ін.

¹⁷⁹ Особистий архів родини Багаліїв, м. Харків.

The survey shows the life and creative work of academician D.I.Bahalii – an outstanding Ukrainian historian, historiographer, source expert, museum, archival and social figure. It shows his contribution to development of higher education, science institutions, archival and museum work, specifies some facts of the scientist's life.

Н.О.Герасименко*

ЛИСТИ Д.І.БАГАЛІЯ: З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ О.М.ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Із докладною передмовою і коментарями публікуються листи відомого вченого Д.І.Багалія до видатної постаті української історіографії О.М.Лазаревського. У листуванні йдеться про роботу над підготовкою наукових праць, пошуки періоджерел, стан архівної й музейної справ у місті Харкові, учений ділиться своїми творчими планами.

Вагоме місце в українській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. належить відомим ученим Олександрові Матвійовичу Лазаревському та Дмитру Івановичу Багалію. Життєпису, науковій і громадській діяльності істориків дослідники приділили значну увагу¹.

Порівняно менше досліджувалася їх епістолярна спадщина. Вперше листи відомих істориків О.М.Бодяньського і М.І.Костомарова до О.М.Лазаревського опублікував сам Олександр Матвійович, який приділяв значну увагу публікації епістолярних джерел².

Велика кількість епістолярних джерел О.М.Лазаревського побачила світ у 20-х рр. ХХ ст. під час підготовки і відзначення 25-ої річниці смерті вченого. Це, зокрема, листування Олександра Матвійовича з рідними і близькими, відомими вченими та громадськими діячами: О.І.Ханенком, О.М.Бодяньським, П.Г.Житецьким, М.П.Василенком, М.І.Костомаровим, М.І.Петровим, О.І.Левицьким³.

У наступні роки епістолярна спадщина вченого не привертала уваги дослідників. Лише у 2001 р. були опубліковані листи історика В.О.Мякотіна до О.М.Лазаревського з авторською передмовою та коментарями В.І.Воронова. У 2004 р. у м. Краснодарі Російської Федерації були опубліковані листи кубанського фольклориста А.Д.Бигдая, серед яких його лист до О.М.Лазаревського⁴.

Незважаючи на низку публікацій епістолярних джерел О.М.Лазаревського, значна їх кількість залишається неопублікованою. Серед них листи Д.І.Багалія, епістолярна спадщина якого досліджувалася і публікувалася недостатньо⁵.

Публікація листів Дмитра Івановича до Олександра Матвійовича сприятиме встановленню невідомих подій і фактів у науковій творчості та життєпису вчених, які за своїм соціальним походженням належали до різних станів тогочасного суспільства Російської імперії.

О.М.Лазаревський народився 8 червня (за ст.ст.) 1834 р. у с. Гирявці Чернігівської губернії у небагатій дворянській родині, предки яких були козаками. Нині це село перейменовано у Шевченкове, і розміщується воно у Конотопському районі Сумської області. У ньому Олександр Матвійович і провів свої дитячі роки⁶.

Родина Лазаревських зберігала українські традиції і культуру. Батьки, брати Олександра Матвійовича і він сам підтримували тісні зв'язки з відомими діячами української культури і насамперед із Т.Г.Шевченком⁷.

Освіту О.М.Лазаревський здобув у Конотопському повітовому училищі (1844–1846 рр.), 2-й Петербурзькій гімназії (1850–1854 рр.) та на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету (1854–1858 рр.), який він закінчив зі ступенем кандидата⁸.

* Герасименко Неля Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

Попрацювавши рік на канцелярських засадах по Петербурзі, Олександр Матвійович у 1861 р., із початком у Російській імперії селянської реформи, повернувся в Україну і на посаді «члена від уряду» взяв участь у втіленні у життя «Положення» та маніфесту про скасування кріпацтва⁹. Одночасно він поринув у наукову роботу, яку поєднував у подальші роки з різними службовими посадами, з 1869 р. переважно у судових органах, заробляючи таким чином собі і сім'ї на прожиття.

Завдяки наполегливій, невтомній праці, чесності та невідкупності Олександр Матвійович досяг успіхів на службі у судових органах і завершив свою службову діяльність на посаді товариша голови Київського окружного суду та члена Київської судової палати у чині статського радника. За відмінну службу у судових органах його було нагороджено трьома царськими орденами¹⁰.

Вагомі досягнення О.М.Лазаревського у науковій діяльності, опублікована наукова спадщина якого налічує понад 400 праць. Він зробив значний внесок у розвиток української історичної науки, започаткувавши дослідження в Україні таких спеціальних історичних дисциплін, як бібліографія, історіографія, дипломатика та сфрагістика, продовжив вивчення проблем генеалогії, розробивши критичний підхід до оцінки родовідних легенд. Олександр Матвійович розробив основи практичного джерелознавства та археографії, започаткував дослідження соціально-економічної історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст., на території якої існувала у той час Українська козацька держава.

Своїми працями, в основі яких була ґрунтовна джерельна база, документи якої, як правило, вперше вводилися вченим у науковий обіг, О.Лазаревський відійшов від романтичного козакофільства і почав вивчати різні стани тогочасного українського суспільства. У цьому він мав цілий ряд послідовників, до яких належав і автор листів Дмитро Іванович Багалій.

Народився Д.І.Багалій 26 жовтня (за ст.ст.) 1857 р. у міщанській родині, яка займалася дрібним ремеслом. Його діди і прадіди були ремісниками м. Києва, які ще у 1766 р. увійшли до київського рибальського цеху. Дмитро Іванович рано втратив батьків і виховувався у тітки, у сім'ї якої дотримувалися українських звичаїв. А знайомство з бурсаками, які знімали у неї кімнату, привернуло його увагу до українського побуту, культури і мови, хоча у Києві, де він жив, панувала переважно російська мова. Це переросло в захоплення українською піснею, етнографією і фольклором¹¹.

У 1865 р. Д.І.Багалій вступив до Київського приходського училища, потім продовжив навчання у 4-класній гімназії, яку він закінчив у 1876 р. із золотою медаллю¹².

Того ж року Дмитро Іванович вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, який на той час був одним із найбільших наукових центрів в Україні. У 1876 р. за участь у студентському виступі проти викладача латинської мови його було виключено з університету, але із правом поновлення. Другий семестр Д.І.Багалій закінчував у Харківському університеті¹³.

Повернувшись у 1877 р. до Київського університету, Дмитро Іванович поринув у наукову роботу. Під впливом викладачів цієї установи В.С.Іконникова та В.Б.Антоновича він обрав своєю спеціальністю історію українського народу. Тоді ж побачили світ його перші студентські роботи. Одночасно він продовжував займатися громадською діяльністю. Незважаючи на наступ реакції на українську науку і культуру, що проявилася, насамперед, у виданні у 1876 р. Емського указу, він вступив у напівлегальну молодіжну організацію «Кіш», яка об'єднувала студентську молодь і перебувала під ідейним впливом Київської громади.

Після закінчення у 1880 р. університету молодого вченого як стипендіата залишили в університеті для підготовки до професорського звання. Того ж ро-

ку він став членом Київської громади, в той час поміркованої і лояльної до царського уряду організації, яку очолював В.В.Антонович¹⁴.

На початку 80-х рр. XIX ст. Д.І.Багалій познайомився з О.М.Лазаревським. Він неодноразово бував у нього вдома, спостерігаючи немовби ілюстровану історію Гетьманщини на стінах його кабінету. Світогляд вченого та його праці справили значний вплив на вибір Дмитром Івановичем теми дослідження, якою стала спочатку історія Лівобережної, а згодом, з переїздом до Харкова, Слобідської України¹⁵.

З Олександром Матвійовичем Дмитра Івановича пов'язувала також співпраця у журналі «Киевская старина», в якому О.М.Лазаревський був одним із засновників, членом редколегії і редактором (1890–1891 рр.). На сторінках журналу Д.І.Багалій опублікував деякі свої праці¹⁶.

Отже, вчених, різних за походженням, соціальним станом і віком (Д.І.Багалій був молодшим за О.М.Лазаревського на 23 роки) поєднувала любов до України, її історії та культури, для дослідження якої вони віддавали свої сили і знання. Про це йшлося у листах молодого вченого до свого старшого колеги й однодумця, які написані у той період його життя, коли Дмитро Іванович викладав у Харківському університеті, поєднуючи викладання з науковою і громадською діяльністю.

Збірка складається із п'яти листів, два з яких недатовані. В одному з недатованих листів Д.І.Багалій розповідає О.М.Лазаревському про стан архівних документів, які зберігалися «въ тюках на хорахъ» та у коридорах Харківського університету, і роботу по їх упорядкуванню. У листі йшлося про те, що кошти на цю роботу виділив відомий цукрозаводчик Харитоненко, а її виконавцем був слухач Археологічного інституту Рогозін, який, проте, за два місяці роботи архів не упорядкував. Тоді за цю справу взялися Д.І.Багалій і П.С.Єфименко – відомий історик та етнограф. Вони залучили до упорядкування архівних документів молодих викладачів університету та стипендіатів, які готувалися до професорського звання. Вони і привели архів у належний стан. У листі Дмитро Іванович навів також відомості про структуру архіву, хронологічні межі та зміст окремих документів¹⁷.

Про роботу над упорядкуванням архіву Малоросійської колегії, перевезеного з Чернігова до Харкова, йдеться й у листах російського історика, археографа, організатора Петербурзького археологічного інституту М.В.Калачова до О.О.Потебні, який у той час очолював Харківське історико-філологічне товариство. Відомості, наведені в них, уточнюють і доповнюють дані, зазначені у листі Д.І.Багалія.

Так, у листі від 8 жовтня 1880 р. М.В.Калачов дякував О.О.Потебні за інформацію про перевезення архіву Малоросійської колегії до Харкова і вважав, що в університеті знайдуться сили для опису та дослідження його матеріалів. Він дякував також за надіслану статтю П.Єфименко про документи архіву, опубліковану в «Харьковских губернских ведомостях», і висловлював жаль, що Єфименко, як і більшість учених, «по недостаточности средств» не може присвятити себе винятково науці, якій би приніс велику користь¹⁸.

У листі від 30 жовтня 1881 р. він повідомляв О.О.Потебні, що завдяки його «содѣйствію» слухач Археологічного інституту Н.П.Рогозін, відряджений влітку 1881 р. до Харкова, ознайомився з документами архіву і підготував опис документів. М.В.Калачов хотів надрукувати опис і декілька екземплярів відправити до Харкова. Водночас на прохання Рогозіна, він рекомендував харківським ученим не розпаковувати тюки з документами до того часу, поки їх можна буде розмістити на полицях або шафах, що підтверджує дані, наведені в листі Д.І.Багалія, що Рогозін дійсно документи архіву не впорядкував. У листі М.В.Калачова йшлося також про необхідність придбати для архіву шафи, кра-

ще дубові. Він запитував про необхідну для цього суму грошей, які він мав виплатити із суми «пожертвованной г.Харитоненко для приведения в порядок Вашего архива»¹⁹.

У листах М.В.Калачова до О.О.Потебні від 16 травня і 1 серпня 1883 р. він радіє з того, що для архіву виділено приміщення, що Єфименко і Багалій приступили до опису архіву Малоросійської колегії, повідомляє, що пересилає «сто сорокъ рублей» у правління імператорського Харківського університету для облаштування в архіві полиць або шаф²⁰.

Отже, у листах М.В.Калачова зазначено, що П.С.Єфименко і Д.І.Багалій приступили до опису архіву у 1883 р. У листах ішлося також про надання того ж року архіву відповідного приміщення і про призначення Д.І.Багалія охоронцем архіву. Відомо, що на цю посаду Дмитра Івановича було обрано у 1883 р.²¹

Крім того, в автобіографії Д.І.Багалія зазначено, що архів пролежав «на хорах актовї зали до 1883 року», до переїзду вченого у Харків. А це сталося якраз у 1883 р., оскільки лише 11 березня цього ж року його було затверджено на посаді доцента російської історії Харківського університету²².

Отже, наведені дані свідчать про те, що лист Д.І.Багалія до О.М.Лазаревського може бути датовано 1883 р.

У іншому недатованому листі Дмитра Івановича йдеться про його роботу над книгою «Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии». Він просить Олександра Матвійовича надіслати йому літературу, якої йому не вистачало для її підготовки. У листі він зазначив свою адресу у м. Харкові: «Дѣвичья улица, дом Потебни, 3». У автобіографії Дмитра Івановича зазначено, що на цій вулиці він оселився у 1890 р.²³

Автор листа повідомляє О.М.Лазаревському про підготовлену ним рецензію за дорученням Російської академії наук на «Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский»²⁴. У листі Дмитро Іванович зазначає також, що він у своїй рецензії полемізує з критичними зауваженнями, які висловив І.В.Луцицький на цю ж працю. Відомо, що рецензія І.В.Луцицького на працю О.М.Лазаревського була опублікована у 12 номері «Университетских известий» за 1889 р.²⁵ Отже, лист Д.І.Багалія може бути датований не раніше 1890 р.

Тоді хронологічний порядок представлених листів такий:

№1 – [1883 р.] [м.Харків]; №2 – [1890] с.Кочеток Харківської губернії; №3 – 9 жовтня 1890 р. [м.Харків]; №4 – 19 жовтня 1895 р. м.Харків; №5 – 6 листопада 1895 р. м.Харків.

В інших листах Дмитра Івановича йдеться про роботу над підготовкою наукових праць, пошуки першоджерел. Автор листів ділиться з Олександром Матвійовичем творчими планами, розповідає про стан музейної справи у м. Харкові. У листах від 19 жовтня і 6 листопада 1895 р. він пропонує О.М.Лазаревському співпрацю з видання документів до ювілею графа П.О.Рум'янцева, що, очевидно, Олександра Матвійовича не зацікавило. Відомо, що О.М.Лазаревський опублікував у 1896 р. у журналі «Киевская старина» низку персональних статей із цієї проблеми²⁶.

Листи Д.І.Багалія до О.М.Лазаревського написані у шанобливому, але одночасно і діловому стилі²⁷, що обумовлено особливостями відносин між автором і кореспондентом, які були колегами-істориками, творчими особистостями і досліджували спільні наукові проблеми.

Оригінали листів Д.І.Багалія зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Листи написані достатньо розбірливим почерком і добре збереглися. Вони публікуються за хронологічним принципом відповідно до часу їх написання. Авторські дати зазначені за місцем їх у автографі. У недатованих листах дата подається у квадратних дужках перед текстом листів.

Непрочитані у листах слова відмічаються трикрапкою у квадратних дужках. Текстові скорочення, за винятком повторень, розкриті у квадратних дужках зі зніманням крапки. Примітки і коментарі подані після публікації тексту листів.

При публікації листів Д.І.Багалія повністю збережено мову, морфологічні та стилістичні особливості оригіналу тексту.

¹ Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902. Матеріали до біобібліографії. – К., 1994. – С.23–26, 55–78; *Воронов В.І.* Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі // *Осягнення історії*. Зб. праць на пошану проф. М.П.Ковальського. – Острого. – Нью-Йорк, 1999. – С.211–228; *Герасименко Н.О.* Подвижник історичної науки О.М.Лазаревський // *Укр. іст. журн.* – 2004. – №4. – С.90–102; №5. – С.16–35; *Кравченко В.В.* Д.І.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – 175 с. та ін.

² *Л.А.* Четыре письма О.М.Бодянского. 1855–58 // *Киевская старина*. – 1859. – №11. – С.447–450; *Лазаревский А.* Письмо Н.Костомарова // Там же. – 1891. – №9. – С.478–479.

³ *Лазаревська К.* Листи Осипа Бодянского до Олександра Лазаревського (1854–1855) // *Україна*. – 1926. – Кн.1. – С.66–70; *Житецький І.* Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова // *Україна*. – 1927. – №4. – С.88–105; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // *Український археографічний збірник*. – К., 1927. – Т.2. – С.74–235; Листи Олександра Лазаревського // Там само. – С.264–270; *Шевелів Б.* Листи О.М.Лазаревського до О.І.Ханенка // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – С.969–981.

⁴ *Воронов В.І.* Листи російського історика В.О.Мякотіна до О.М.Лазаревського // *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип.2. – С.630–641; *Семенов М.В.* Из эпистолярного наследия кубанского фольклориста А.Д.Бигдая (письма В.С.Гнилосырову, М.Ф.Комарову, А.М.Лазаревскому) // *Книжное наследие на Северном Кавказе: История и современность*. – Сб.ст. – Краснодар, 2004. – Вып.2. – С.387–395.

⁵ Серед опублікованої епістолярної спадщини Д.І.Багалія листи М.І.Костомарова, І.Є.Репіна, Ю.Й.Січинського, М.О.Макаренка, листування вченого з В.Б.Антоновичем і М.С.Грушевським, а також дослідження Гончаровою І.Є. епістолярію вченого як джерела до історії Харківського університету. – Див.: *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Харків, 1999. – Т.1. – С.528–536.

⁶ Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // *Киевская старина*. – 1902. – №6. – С.471; *Герасименко Н.О.* До історії дворянства роду Лазаревських // *Укр. іст. журн.* – 2006. – №5. – С.199–206.

⁷ *Сарбей В.Г.* Т.Г.Шевченко і О.М.Лазаревський // *Укр. іст. журн.* – 1989. – №3. – С.28, 34.

⁸ Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского. – С.473, 478–480; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.1. – Спр.68438. – Арк.1; Спр.68440. – Арк.1 (далі – ІР НБУВ).

⁹ *Василенко Н.П.* Первые шаги по введению положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. – К., 1901. – С.6; *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М.Лазаревського. – К., 1961. – С.34.

¹⁰ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68443. – Арк.1; Спр.68453. – Арк.1, 1зв.; Спр.68454. – Арк.1, 1зв.; Листи Олександра Лазаревського. – С.283, 285, 286, 319.

¹¹ Автобіографія акад. Дмитра Івановича Багалія // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. З нагоди 70-річчя життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С.6, 9–14, 78.

¹² *Кравченко В.В.* Указ. соч. – С.13–14; Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.707. – Оп.42. – Спр.119. – Арк.503–504 (далі – ЦДІАУК).

¹³ *Кравченко В.В.* Указ.соч. – С.14–15.

¹⁴ Там же. – С.16–17.

¹⁵ Там же. – С.48.

¹⁶ Автобіографія акад. Дмитра Івановича Багалія. – С.81.

¹⁷ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.67865–67869. – Арк.5.

¹⁸ ЦДІАУК. – Ф.2045. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.1, 2.

¹⁹ Там само. – Арк.3–4.

²⁰ Там само. – Арк.5, 5зв., 7, 7зв.

²¹ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.67865–67869. – Арк.6, 6зв.; *Іванов Е.М.* Д.И.Багалей и Харьковский исторический архив // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1911. – Т.20. – С.LVII.

²² Автобіографія акад. Дмитра Івановича Багалія. – С.82.

²³ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.67865–67869. – Арк.8 зв.; Автобіографія акад. Дмитра Івановича Багалія. – С.80.

²⁴ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.67865–67869. – Арк.8, 8 зв.

²⁵ Там само. – Арк.8 зв.; *Луцицкий И.В.* [Рец.] на кн.: Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – Т.1. – Полк Стародубский // Университетские известия. – 1889. – №12. – С.283–297.

²⁶ *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П.А.Румянцева // Киевская старина. – 1896. – №12. – С.374–394; *Его же.* Черты характера гр. П.А.Румянцева // Там же. – 1896. – №12. – С.80–81; *Его же.* Хозяйство гр. П.А.Румянцева // Там же. – С.81–85.

²⁷ Щодо класифікації епістолярних джерел за стилем. – Див.: *Колесник И.И.* Принципы классификации и анализа эпистолярных источников (по материалам переписки С.М.Соловьева) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С.81–82.

№1

[1883, Харьков]

Милостивый государь Александръ Матвѣевич!

Посылаю Вамъ остальные двѣ статейки изъ Зап[исок] Чер[ниговского] Стат[истическо-го] Ком[итета]. Очень сожалѣю, что разорвалъ книги, а не прислалъ ихъ цѣликомъ. Мнѣ эти статейки вовсе не нужны, но меня ввело въ заблужденіе то обстоятельство, что въ Вашемъ экземплярѣ, какъ мне казалось, помѣщены были исключительно Ваши работы.

Во исполненіе своего обѣщанія сообщу Вамъ пока нѣсколько общихъ свѣдѣній о нынѣшней судьбѣ архива.

Два года тому назадъ былъ присланъ г. Калачовымъ¹ слушатель его института Рагозинъ² для разборки этого архива; деньги для этого были пожертвованы местнымъ сахаро-заводчикомъ – Харитоненко³; поработалъ онъ два мѣсяца и, конечно, почти ничего не сдѣлалъ; архивъ по прежнему хранился въ тюкахъ на хорахъ и въ унив[ерситетском] корридорѣ. Въ началѣ нынѣшняго года мы съ Петромъ Савичемъ Еф[именко]⁴ рѣшили приступить къ разборкѣ его. Приглашено было нѣсколько лицъ изъ молодыхъ преподавателей университета и стипендіатовъ для приготовленія къ профессорскому званію. Нѣкоторое время толковали надъ планомъ работъ; Петръ Савичъ стоялъ за то, чтобы дѣла сразу группировать въ рубрики по ихъ содержанию и не вносить ни въ какія записи (дѣла о козачествѣ, о бѣгствѣ крестьянъ и т[ак] д[алее]). Взяло верхъ другое мнѣніе – вносить в каталогъ краткое содержаніе дѣла (частью по надписи на дѣлѣ, частью пробѣгая его содержаніе), годъ и номеръ его на дѣлѣ выставлять. Номеръ уставлятъ по порядку номеров на полкѣ. Всѣхъ тюковъ было 84; въ каждомъ отъ 8–12 пуд. Теперь уже разобрано около 80 тюковъ; остается отъ нихъ нѣсколько мелкихъ дѣлъ и 4 вовсе не разобранные тюка. Номеровъ записано 3800, причемъ подъ однимъ номеромъ иногда находится нѣсколько десятковъ совершенно аналогическихъ дѣлъ. Дѣла относятся почти исключительно къ XVI–II в.; къ XVII в. очень мало – 3 книги стар[одубского] магистрата (изъ коихъ двѣ были напечатаны въ Черн[иговских] Губ[ернских] Вѣд[омостях] и нѣсколько документовъ въ болѣе позднихъ дѣлахъ). 1. жалованныхъ грамотъ малороссійскимъ городамъ. Почти всѣ документы касаются внутренней исторіи Лѣвоб[ережной] Укр[аины] XVIII в. – характеристики разныхъ сословій – старшины, козачества, городского сословія, посполитыхъ. (P.S. Не мало удивляюсь тому обстоятельству, что пока не нашелъ я техъ «поточныхъ дѣлъ объ ишедшихъ отъ владѣльцевъ людяхъ», на которыя ссылаетесь Вы въ «Мал[ороссійских] Посп[олитых] крестья[нахъ]»⁵. Землевладѣнія (масса тяжбныхъ дѣлъ; отсюда выдѣляются въ очень большомъ количествѣ фамильныя дѣла, начиная съ первыхъ годовъ XVIII ст. во всехъ полкахъ, а особенно Стародубовском), промышленно-сти и торговли, внутреннего управления и т[ак] д[алее] и т[ак] д[алее].

Какъ бы то ни было архивъ теперь имѣетъ определенное помѣщеніе (небольшое, но сухое и отапливаемое), своего хранителя (выбрало Ист[орико] Фил[ологическое] Общ[ество] меня)⁶.

Желательно впрочемъ, чтобы это былъ фундаментъ для будущаго; желательно, что бы при Архивѣ Мал[ороссійской] Кол[легии] въ Харьковѣ сосредоточилось все то, что относится къ Лѣвобережной и Слободской Украинѣ; Харьковъ для этого несравнѣнно болѣе удобный пунктъ, чѣмъ, напримѣръ Кіевъ. Скоро къ нашему архиву будетъ присоединенъ архивъ Харьк[овскаго] Губ[ернскаго] правл[енія], содержащій документы б[ывшей] Слободской Украинѣ; нѣкоторыя частныя лица отдають намъ свои документы (Петр Савичъ пожертвовалъ свои дѣла о Запорожьи).

Во всякомъ случаѣ сохраненіе жертвуемыхъ документовъ гарантировано на вѣчныя времена, ибо архивъ является университетскою собственностью.

Я лично теперь собираю матеріалы по исторіи городовъ въ Левобережной Украинѣ съ пол[овины] XVII по пол[овину] XVIII в. Въ нашемъ архивѣ нашлись копии всѣхъ жалованныхъ грамотъ Чернигову, Нѣжинѣ, Стародубу, Погару, Почепу и частью Полтавы, а также много отдѣльныхъ дѣлъ, относящихся къ городскому самоуправленію, занятіямъ жителямъ и ихъ быту. Румянцев[ская] опись⁷ мнѣ доставляетъ данныя объ экономическомъ бытѣ. У Васъ я находилъ ссылку на принадлежащее Вамъ собраніе рукописей подъ заглавіемъ «Матеріалы для исторіи городского быта в Мало[россии]». Для дальнѣйшаго собиранія матеріаловъ я побываю и въ Кіевѣ, и въ Черниговѣ, а можетъ быть, и в Москвѣ, и мнѣ было бы крайне интересно теперь въ общихъ чертахъ познакомиться съ характеромъ Вашего собранія; посему беру на себя смелость попросить Васъ написать мнѣ объ этомъ. Нужно замѣтить, что самыя документы я думаю издать при посредствѣ Кіев[ской] Врем[енной] Ком[иссии]⁸ въ видѣ тома «Архива Юг[о]-Зап[адной] Руси»⁹. Если же Вамъ потребуются какія нибудь справки изъ нашего архива, то располагать мною.

Примите увер[енія] въ уваженіи
Вашъ пок[орный] слуга.
Багалій

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.67865–67869. – Арк.5–6 зв. Автограф.

№2

[1890, с.Кочеток, Харьковской губ.]

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ!

Обращаюсь къ Вамъ съ покорнѣйшей просьбой, исполненіемъ которой Вы меня премного обяжете.

Въ настоящее время я пишу работу подъ заглавіемъ «Магдебургское право въ городахъ Левобережной Малороссіи»¹⁰, которая представляетъ отрывокъ изъ будущаго изслѣдованія «О городахъ Лѣвобережной Малороссіи». Работа эта приходитъ уже къ концу, но для нея мнѣ необходимы Ваши два изданія, которыхъ нигде въ Харьковѣ нельзя достать, а именно – **Протокулъ Стародубовскаго магистрата 1683 и 1690 гг.**¹¹ У Васъ навѣрное есть или оттиски, или самыя номера Черн[иговскихъ] Губ[ернскихъ] Вѣд[омостей] (1857 г. №21–34 и 1852 г. 36–44). Назначьте срокъ (скажемъ двухънедѣльный) для пользованія ими и пришлите мнѣ.

Работа моя основана почти исключительно на документахъ архива Малороссійской Коллегии (и, конечно, на всѣхъ печатныхъ данныхъ). Къ сожалѣнію, у меня нѣтъ еще и одного пособія, посвященнаго спеціально одному изъ городовъ, пользовавшихся магдебургскимъ правомъ (Г.Погарь-Ханенка)¹². У Васъ оно опять таки имѣется – и Вы мнѣ окажете настоящее благодѣяніе, если пришлете и его вмѣстѣ съ «протоколами». Не знаю также, могу ли найти для себя что либо полезное въ «Историческомъ описаніи нѣкоторыхъ местностей Черн[иговской] губ[ернии]» Ханенка (Черн[иговскій] кал[ендарь] на 1888-й годъ)¹³. Но и этимъ не исчерпываются мои просьбы къ Вамъ, многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ! Покончивши съ вопросомъ о магдебургскомъ правѣ, я примусь за обработку другихъ сторонъ своего вопроса и за тѣмъ соединю все это въ отдѣльное изслѣдованіе о городахъ Лѣвоб[ережной] Мал[ороссіи] (какъ единицахъ юридическихъ, какъ центрахъ военныхъ, и какъ промышленно-торговыхъ центрахъ). У насъ въ архивѣ много матеріаловъ по этому вопросу; но я хотѣлъ бы воспользоваться и тѣмъ, что есть у Васъ; а у Васъ есть, на сколько мнѣ извѣстно, цѣлое собраніе «Матеріаловъ для исторіи городскихъ поселеній в Малороссіи». Вы, конечно, можете опасаться, чтобы оно какъ ни будь не пропало у частнаго лица (т.е. у меня) и потому я предлагаю слѣдующую комбинацію: къ Вамъ обратиться съ просьбою о высылкѣ ихъ Харьковскій университет (рек-

торь); онъ приметъ на себя полную отвѣтственность о сохранности ихъ и они будутъ храниться въ университетской библиотекѣ, где я ими и буду пользоваться. Вы же съ своей стороны можете назначить опять таки извѣстный срокъ. Такъ мы поступали, пользуясь рукописями Императ[орской] Публ[ичной] Библиотеки и Московскихъ архивовъ.

До 20-го августа я пробуду еще на дачѣ (а можетъ быть и немного позже, напр[имер] до 25), куда писать по слѣдующему адресу: въ г.Чугуевъ (Харьк[овской] губ[ернии]), а оттуда въ с.Кочетокъ, Дм[итрию] Иван[овичу] Баг[алею], в городѣ адрес слѣдующій – Харьковъ, Дѣвичья улица, домъ Потебни, №3. Вамъ, вѣроятно, известно, что я, по порученію Академіи, составилъ разборъ Вашей книги¹⁴; недавно Л.Н.Майковъ¹⁵ меня извѣстилъ, что моя рецензія была принята оч[ень] сочувственно и Вамъ присудили малую Ув[аровскую] премію. Рецензія моя очень обширная, займетъ листовъ 7 печатныхъ. В ней я касаюсь и замѣтки И.В.Лучицкаго, полемизирую съ нимъ за Васъ¹⁶.

Остаюсь с полным уваженіемъ Д.Багалѣй.

IP НБУВ. – Ф.1. – Спр.67865–67869. – Арк.7–8 зв. Автограф.

№3

Многоуважаемый Александръ Матвѣвичъ!

Спасибо Вамъ за присылку 2-х книгъ «Черн[иговских] Вѣд[омостей], онѣ мнѣ очень пригодились. Теперь высылаю ихъ Вамъ обратно; спасибо и за интересный документъ, и за списки Черн[иговских] дворянъ¹⁷. Просилъ я у Васъ еще старой книжечки Есимонтовскаго «Описаніе Суражскаго уѣзда»¹⁸ и Ханенка «Г.Погаръ»¹⁹. У насъ ихъ достать нельзя. За обѣщаніе прислать въ свое время Матеріалы (рук.) для исторіи городов Лѣвоб[ережной] Мал[ороссійской] также благодарю и буду ждать съ нетерпѣніемъ. Пока же буду разрабатывать свои источники. Кстати мы получили 21000 дѣлъ изъ Архива Полт[авскаго] Губ[ернскаго] правленія, которые составляютъ несомнѣнно органическую часть Архива Малор[оссійской] Коллегии и относятся къ территоріи нын[ешней] Полтавщины²⁰. О содержаніи ихъ Вы составите себѣ нѣкоторое понятіе изъ моей брошюры, которую при семъ прилагаю²¹. Тутъ я нашелъ уже «дѣло о Полтавскомъ магистратѣ», которымъ, конечно, и воспользуюсь. Не знаю, дошелъ ли до Васъ 2-й томъ моихъ «Матеріалъ»²², который я отправилъ въ Кіевъ черезъ одного нашего кандидата-историка. Во всякомъ случаѣ Вы его получите скоро, если не получили до сихъ поръ.

Если Вы пожертвуете портретъ [...] Севицкаго въ Харьковъ, то сдѣлаете очень доброе дѣло. Музеевъ у насъ даже два – одинъ университетскій съ хорошей коллекціей картинъ и рѣдчайшимъ по богатству собраніемъ гравюръ, другой – городской, вновь заводимый; лучше было бы въ Университетскій; завѣдуетъ музеемъ унив[ерситетскій] проф[ессор] Георгій Федоровичъ Шульцъ (Классикъ)²³. Музей въ хорошемъ порядкѣ и доступенъ для публики.

Искренно уважающій Дм. Багалѣй.

9 октября 1890 г.

IP НБУВ. – Ф.1. Спр.64765–67869. – Арк.1–2. – Автограф.

№4

Многоуважаемый Александръ Матвѣвичъ!

Приношу Вамъ искреннюю благодарность за присылку новыхъ Вашихъ работъ и поздравленіе съ полученіемъ Уваровской преміи. Вместе съ тѣмъ обращаюсь къ Вамъ съ предложеніемъ слѣдующаго содержанія.

Я прочиталъ, что Вы хотите издать къ приближающемуся юбилею гр. П.А.Румянцева-Задунайскаго «Матеріалы по управленію имъ Малороссій». Не знаю, какъ и гдѣ Вы ихъ хотите напечатать. Но, м[ожетъ] б[ыть] Вы захотите сдѣлать вмѣстѣ со мной предложеніе Императорскому Русскому Историческому Обществу в Петербургѣ напечатать тамъ ими [...] документовъ въ изданіяхъ общества; матеріалы же мы предложимъ имъ сообща – Вы свои, а я то, что хранится въ Харьковскомъ историческомъ архивѣ. Вѣроятно, наше предложеніе будетъ принято – и мы получимъ возможность издать много и хорошо, получивъ, даже за это гонораръ (чего обыкновенно не случается)

Жду отвѣта.

Преданный Вамъ

Дм. Багалѣй

Адресъ: Харьковъ, Подгорная ул., д.№4, проф[ессор] Дм. Ив. Б[агалей]

19 октября 1895 г.

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.67865–67869. – Арк.3, 3 зв. – Автограф.

№5

Харьковъ, 6 ноября 1895 г.

Многоуважаемый Александръ Матвѣвичъ!

А я все таки къ Вамъ обращаюсь со своимъ предложеніемъ о совместномъ изданіи «Румянцевскихъ предложеній». Вы ихъ найдете въ бібліотекѣ Кіевской Временной Комиссіи; Тамъ хранятся 4 книги слѣдующаго содержанія:

1) Предложенія Румянцева въ Малор[оссійскую] Кол[легию] 1764-65 (№ 414), 2) Предл[ожения] Рум[янцева] Малорос[сийским] городамъ о предоставленіи ими Выс[очайших] грамотъ и объ обмѣнѣ дворовъ 1783 г (№440); 3) Предл[ожение] Рум[янцева] о планированіи Кіева, Чернигова и Новгородъ Сѣв[ерского] в 1787 г. (№441); 4) Распор[яжение] Рум[янцева] о пор[ядках] церк[овных] 1783 (№ 442), Другія книги его предложеній хранятся у насъ въ архивѣ. Вотъ мы ихъ и «возсоединимъ». Хорошо? Напишите! Жду отвѣта.

Съ глубокимъ уваженіемъ

Дм. Багалій

Свою рецензію на «Опис[аніе] Ст[арой] Малор[осси]» постараюсь выслать въ скорѣйшемъ времени (у меня дома уже нѣтъ екземпляра)²⁴.

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.67865–67869. – Арк.4, 4 зв. – Автограф.

¹ Калачов Микола Васильович (1819–1885) – російський історик, юрист, археограф, архівець, академік Петербурзької академії наук (1883). Працював у Петербурзькій археографічній комісії. Професор кафедри історії російського законодавства при Московському університеті (1848–1852). Брав участь у підготовці реформи 19 лютого 1861 р. та судової реформи 1864 р. Засновник і редактор журналу «Юридический вестник» (1860–1864, 1867–1870). Редактор і укладач публікацій документів, автор ряду праць із теорії і практики архівної справи. Організатор Петербурзького археологічного інституту (1877). Прагнув до створення мережі центральних і місцевих архівів, піклувався про збереження документів і намагався зробити їх надбанням широкого кола дослідників. – Див.: *Маяковский И.Л.* Н.В.Калачов как историк-архивист // Труды Московского государственного историко-архивного института. – Москва, 1948. – Т.4; *Иванов Е.М.* Д.И.Багалей и Харьковский исторический архив // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1911. – Т.20. – С.LVII.

² *Рагозин Н.П.* – слухач Петербурзького археологічного інституту. – Див.: *Иванов Е.М.* Указ. соч. – С.LVII; ЦДІАУК. – Ф.2045. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.3–4.

³ Харитоненко [Іван Герасимович] (1822–1891) – засновник роду українських підприємців і землевласників. Походив із селян-чумаків Сумського повіту Харківської губернії. Закінчив приходську школу. Початковий капітал нажив на торгівлі, оренді землі та промислах. У 1861 р., після скасування кріпацтва, почав скуповувати поміщицькі землі та будувати цукрові заводи. Із 1890 р. – член синдикату цукрозаводчиків. Йому належало шість цукрових і один рафінадний заводи. Займався благодійною діяльністю. Значні кошти виділяв для підтримки освіти, в тому числі Харківському університетові. У 1879 р. надав сто тисяч рублів для облаштування у цьому університеті гуртожитку для бідних студентів, а у 80-х рр. XIX ст. – для упорядкування архіву, який зберігався у Харківському університеті. За неодноразові пожертви на олтар освіти його було нагороджено орденами св. Анни III ступеня (1871 р.), св. Володимира III ступеня (1880 р.) і висловлена особиста подяка від імператора. – Див.: *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1991. – С.223–227; ЦДІАУК. – Ф.1191. – Оп.1. – Спр.90. – Арк.1–3, 27, 27 зв.; Ф.2045. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.3–4.

⁴ Єфименко Петро Савич (1835–1908) – український етнограф та історик. Народився у м. Великий Токмак. Навчався у Харківському (1855–1858) та Московському (1858–1859) університетах. У 1860 р. звинувачений в «українському сепаратизмі» і засланий до Пермської, а потім до Архангельської губернії. Після заслання служив у містах Воронежі, Самарі (1870–1877) та Чернігові (1877–1879). У 1879 р. переїхав до м. Харкова, де працював у Харківському відділенні Дворянського банку. Дійсний член Харківського історико-філологічного товариства. У 1879 р. запропонував порушити клопотання про передачу архіву Малоросійської колегії, який зберігався у Чернігівському губернському правлінні, до Харківського університету. Частина архіву, вагою близько 500 пудів (пуд – міра ваги, яка дорівнювала у XIX ст. в Російській імперії 16,38 кг. Див.: *Шостын Н.А.* Очерки истории русской метрологии. – Москва, 1975. – С.258) він сам перевіз до Харкова волами. Див.: *Иванов Е.М.* Указ. соч. – С.LVII; Автобіографія акад. Дмитра Івановича Багалія // Ювілейний

збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С.81–82.

⁵ Ідеться про працю О.М.Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам», яка вперше була видана у Чернігові у 1866 р.

⁶ Охоронцем архіву Д.І.Багалія було обрано у 1883 р. – Див.: *Іванов Е.М.* Указ. соч. – С.LVII.

⁷ Генеральний опис Лівобережної України, проведений у 1765–1769 рр. генерал-губернатором Малоросії і президентом Малоросійської колегії П.О.Рум'янцевим, часто називають рум'янцевським.

⁸ Тимчасова комісія для розгляду давніх актів заснована при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі у 1843 р. – Див.: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С.37–38.

⁹ Архів Юго-Западной России – зібрання історичних документів і літературних пам'яток України XIV–XIX ст., яке видавала Тимчасова комісія для розгляду давніх актів у 1859–1914 рр. – Див.: *Журба О.І.* Назв. праця. – С.80–103.

¹⁰ Праця Д.І.Багалія «Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии» була вперше опублікована у 1892 р. у «Журнале Министерства народного просвещения» (№3. – С.1–55).

¹¹ Тут і далі підкреслено Д.І.Багалієм.

¹² Ідеться про працю О.І.Ханенка «Город Погар», опубліковану у 1871 р. у «Черниговских губернских ведомостях» (№9–17) та окремою відбиткою.

¹³ Праця О.І.Ханенка «Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии» побачила світ у 1887 р. у м. Чернігові. У листі Д.І.Багалія зазначено, що вона була опублікована у 1888 р. у «Черниговском календаре», проте підтвердити або заперечити ці відомості не вдалося.

¹⁴ Д.І.Багалій пише у листі до О.М.Лазаревського про рецензію, підготовлену ним за дорученням Петербурзької академії наук на перший том праці Олександра Матвійовича «Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский», за яку вчений був удостоєний академією наук малої Уваровської премії у розмірі 500 руб. – Див.: *ІР НБУВ.* – Ф.1. – Спр.68457. – Арк.1.

¹⁵ Майков Леонід Миколайович (1839–1900) – російський літературознавець та етнограф. Академік (1891) і віце-президент (1893) Петербурзької академії наук.

¹⁶ Рецензія І.В.Лучицького на перший том «Описания Старой Малороссии. Полк Стародубский» О.М.Лазаревського була опублікована у 1889 р. у журналі «Университетские известия» (№12. – С.283–297).

¹⁷ Ідеться про працю О.М.Лазаревського «Списки Черниговских дворян 1783 г. Материал для истории местного дворянства по официальным данным» (Чернигов, 1890. – 186 с.).

¹⁸ «Описание Суражского уезда» Г.Н.Єсимонтовського (ч.1) побачила світ у Петербурзі у 1846 р., а ч.ІІ – «Сельское хозяйство Суражского уезда Черниговской губернии» – в «Земском сборнике Черниговской губернии» (1882. – №2. – С.99–206).

¹⁹ Див. посилання №11.

²⁰ У 1886 р. Д.І.Багалій відкрив у архіві Полтавського губернського правління другу частину архіву Малоросійської колегії і частину Генерального опису Малоросії. У 1888 р. він виступив із доповіддю про структуру і зміст нововідкритих документів на VI Археологічному з'їзді у м. Одесі. Як видно з листа Дмитра Івановича до Олександра Матвійовича, йому вдалося перевезти документи, віднайдені у м. Полтаві, до м.Харкова. – Див.: *Іванов Е.М.* Указ. соч. – С.LVIII.

²¹ Ідеться, ймовірно, про публікацію у 1889 р. доповіді Д.І.Багалія на VI Одеському Археологічному з'їзді під назвою «О вновь открытых материалах для истории Левобережной Украины (Архив Полтавского губернского правления)» у «Трудах VI Археологического съезда в Одессе» (1884. – Т.4. – С.79–82) і, як видно з листа Дмитра Івановича до Олександра Матвійовича, вона вийшла й окремою відбиткою.

²² Праця Д.І.Багалія під назвою «Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний в XVI–XVIII ст.» [Т.2] була опублікована в «Сборнике Харьковского историко-филологического общества» (1890. – Т.2. – Вып.1. – С.1–438).

²³ *Шульц Г.Ф.* – професор Харківського університету. Викладав на кафедрі класичної філології. – Див.: Автобіографія акад. Дмитра Івановича Багалія. – С.49.

²⁴ Рецензія Д.І.Багалія на працю О.М.Лазаревського «Описание Старой Малороссии. Т.1. Полк Стародубский» була опублікована у 1891 р. під назвою «Новый историк Малороссии (рецензия на книгу А.М.Лазаревского «Описание Старой Малороссии». – Санкт-Петербург, 1891. – 148 с.; из отчета Императорской академии наук о 32-м присуждении наград графа Уварова)».

The letters of a famous scientist D.I.Bahalii to an outstanding figure of Ukrainian historiography O.M.Lazarevs'kyi are published with detailed preface and commentaries. The correspondence is about preparation of scientific works, search of primary sources, and state of archival and museum affairs in Kharkiv, the scientist shares his creative plans.

Н.О.Білоус*

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ МАґДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В КИЄВІ

Стаття присвячена контроверсійній в українській історіографії проблемі запровадження маґдебурзького права в Києві. Автор на підставі актів Литовської метрики, а також шляхом порівняльного аналізу з іншими містами Великого князівства Литовського обґрунтовує власний погляд щодо датування першого привілею на маґдебурзьке право Києву, доходючи висновку, що це право утверджувалося в місті поступово з наданням привілеїв 1498, 1502, 1514, 1516 рр.

Міське право, що поширювалося в містах Центрально-Східної Європи у XIII–XVI ст., містило взірці міського устрою, вироблені в німецькому місті Маґдебург. Його відрізняли такі риси, як незалежність міської громади від місцевих державних адміністративно-судових установ, право міщан на користування загальноміською нерухомістю та право приватної власності на міські земельні ділянки. У сукупності ці чинники значною мірою сприяли соціально-економічному розвитку міст.

У часи середньовіччя маґдебурзьке право нерозривно пов'язувалося із заснуванням (лат. locatio) нових міст. Запровадження нової організаційної моделі міської громади супроводжувалося прибуттям значних мас поселенців і кардинальними соціально-економічними перетвореннями. Ця модель передбачала крім правової автономії міської громади ще й особисту свободу для міщан, регулювання їх повинностей, а також просторову перебудову міст¹. Урбанізаційний процес супроводжувався наданням локаційних привілеїв. У XIII ст. локаційний рух охопив дві наймогутніші тоді в Центрально-Східній Європі монархії – Чеське та Угорське королівства. Тільки у третій чверті XIII ст. у Чехії та Моравії виникло 41 місто. Після включення Владиславом Локетком Сілезії до складу Чеського королівства на початку XIV ст. локаційний рух розгорнувся в усіх землях Польського королівства так, що на кінець XV ст. у ньому нараховувалося 556 міських осередків².

Перша хвиля поширення маґдебурзького права на українських землях припала на другу половину XIII ст., коли в Холмі, Перемишлі, Львові, Володимирі з'явилися німецькі громади. «Експортоване» німецькими колоністами міське право залишалося тривалий час юридичною формою існування тільки тих громад, які постали в містах Галицько-Волинського князівства. Із включенням західноукраїнських земель до складу Польського королівства урбанізаційний процес на землях Галицької Русі інтенсифікувався: до кінця XIV ст. тут відбулося 37 локацій, у XV ст. – 73. Виникнення міст у цьому регіоні було викликано передусім необхідністю захисту їх від частих татарських, турецьких, молдавських нападів³.

У часи пізнього середньовіччя урбанізаційний процес на теренах Наддніпрянщини на довгі роки був загальмований монгольською навалою середини XIII ст. Протягом тривалого часу за наказами правителів Золотої Орди в Південній Русі знищувалися міські укріплення, а численні внутрішні війни, усобиці і наїзди кочовиків, пов'язані з грабунками й пожежами, спричиняли занепад міст. Відомо, що розвиток міських осередків у цьому регіоні був достатньо інтенсивним: за підрахунками істориків, перед монгольською навалою в Київській Русі налічувалося близько 70 поселень міського характеру – 30 з них з'явилися в IX – на початку XI ст., 12 – в XI – у першій половині XII ст. і ще 28 – в середині XII – середині XIII ст.⁴ Найбільшим містом за розмірами й чи-

* Білоус Наталія Олексіївна – канд. іст. наук, наук. співроб. центру досліджень проблем соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

сельністю населення був Київ. Загальна його площа на той час становила 360–380 га, коефіцієнт щільності міської забудови – приблизно 60%, кількість усіх будівель – близько 8 тис., що означає, що в місті могло проживати близько 50 тис. осіб⁵. Єпископ Тітмар Мерзебурзький у 1018 р. писав про Київ як про «велике місто, яке є столицею держави, де нараховується близько 400 церков і 8 торговиськ»⁶. Ці дані красномовно свідчать про те, яким був Київ перед монгольською навалою і яким він став згодом, коли в результаті спустошливих набігів татар його населення скоротилось у десять разів.

Ситуація докорінно змінилася з входженням у XIV ст. Волині і Київщини до складу Великого князівства Литовського. Першими привілеї на маґдебурзьке право дістали міста сусідньої Волині: Луцьк (1432, підтвердження 1497, 1503 рр.), Кременець (1438, підтвердження 1536 р.), Володимир (1490-ті рр., підтвердження 1509, 1532 рр.)⁷, а також кілька приватновласницьких містечок на проханя їхніх власників. У XV ст. деякі елементи «німецького права» почали проникати на землі Київщини, про що свідчать, зокрема, документальні згадки про існуючі війтівські уряди в Житомирі, Овручі, Києві, Черкасах, Острі, Путивлі. Найраніше серед цієї групи міст маґдебурзьке право отримав Київ.

Відсутність оригінального привілею на маґдебурзьке право, наданого київській міській громаді, та будь-яких його копій спричинило багато дискусій в історіографії щодо точності його датування. Такі відомі історики, як М.Закревський і В.Щербина відносили цю подію на кінець правління великого князя литовського Вітовта, тобто на першу чверть XV ст.⁸ В.Антонович вважав, що маґдебурзьке право функціонувало в Києві з середини XV ст.⁹ І.Каманін, Ф.Леонтович, П.Клепатський, М.Грушевський припускали, що такий привілей міг бути наданий Києву лише наприкінці того століття¹⁰. Сучасні українські історики датують цю подію 1494–1499 рр.¹¹ Останніми, хто спробував розв'язати проблему початків київської маґдебургії, були російська дослідниця Т.Круглова, яка у своєму дослідженні «вираховувала» точну дату надання привілею – 31 серпня 1498 р.¹², та О.Русина, яка детально й критично проаналізувала всі версії своїх попередників у ґрунтовній статті «До проблеми початків київської маґдебургії»¹³. Утім, і досі питання про дату запровадження маґдебурзького права в Києві залишається відкритим. Повністю погоджуючись із більшістю аргументів, наведених авторкою згаданої статті, і, особливо, з думкою про те, що «"києво-маґдебурзьку" проблему слід розглядати не як локальну, а в дещо ширшому, ніж досі, контексті», пропонуємо також свої міркування із цього приводу. Варто підкреслити, що коло джерел для дослідження даної проблеми є вкрай обмеженим. Усі дослідники реально могли скористатися лише двома документами Олександрової доби – привілеєм від 26 травня 1494 р. та великокнязівським листом, виданим киянам 14 травня 1499 р. – про ці документи й ітиметься далі.

У XV ст. політичне та соціально-економічне становище Києва визначалося не тільки наслідками великої монгольської навали середини XIII ст., а й подальшими майже щорічними нападами ординських ханів на землі Київщини. Зі стабілізацією політичного життя в регіоні в часи правління князя Олелька (1440–1455 рр.) та його сина Симеона (1455–1470 рр.) настав період економічного й культурного відродження Києва, який був значним центром розвитку ремесла і торгівлі. Свідченням зростання економічного потенціалу Києва стала відбудова пам'яток мурованої архітектури давньоруського часу. Про реставрацію Успенського собору Києво-Печерського монастиря в 1470 р., як про визначну подію, ідеться в Густинському літописі¹⁴.

Смертю князя Симеона Олельковича 3 грудня 1470 р. було перервано подальше зростання політичної ролі як Києва, так і Київського князівства. 1471 р. великий князь литовський і король польський Казимир IV ліквідував Київське князівство, перетворивши його на воєводство. Призначеного на уряд київського воєводи

католика Мартина Гаштольда кияни двічі відмовлялися прийняти і навіть не впустили до міста. Лише силою зброї, після придушення опору городян, воєводі вдалося вступити на уряд¹⁵. Ці події спонукали Казимира IV видати законодавчі акти, що гарантували збереження ustalених раніше норм життя Києва і Київської землі – земський привілей, адресований усім мешканцям Київської землі (передусім, шляхті) та привілей київським міщанам, що регламентував їхні права¹⁶. Останній, очевидно, став основою для підтверджувального привілею, виданого згодом на прохання киян сином Казимира – великим князем Олександром у 1494 р.

Розгром Києва силами кримського хана Менглі-Гірея восени 1482 р. знову надовго загальмував його розвиток. Наслідки цієї події були вкрай трагічними для міста: населення значно зменшилося, у полон потрапив київський воєвода Іван Ходкевич, татари пограбували собор св. Софії і Печерський монастир, а літургічне начиння звідти переслали в дар московському правителю Івану III¹⁷. Спустошливими виявилися вторгнення кримських татар на землі Київщини в 1489, 1493, 1501, 1506 рр. Про неспокійний характер життя в Києві розповідали тогочасні іноземні мемуаристи. Так, німецький хроніст із Гданська Каспар Вейнріх описав події 1489 р. у Києві: «...влітку вийшли татари й турки з жінками і дітьми, трьома металевими машинами і 100 тисячами людей..., сплюндрували місто Київ і вирушили далі...»¹⁸. Однак, завдяки своєму географічному розташуванню Київ і в подальші часи не втрачав значення важливого економічного центру українських земель, тому чисельність його населення поступово відновилася за рахунок новоприбулих поселенців із Полісся. До того ж, на відбудову міста литовський уряд мобілізував з усіх земель Великого князівства Литовського 40 тис. війська та 20 тис. «людей з топорами» (теслів) на «роботу київську»¹⁹. Можливо, що тоді ж Казимир IV запровадив уряд вїйта в Києві для організації міської громади та для ефективного керування нею. Оскільки подібний до наданих іншим містам привілей, який міг би підтвердити цей факт, не зберігся, не виключаємо й того, що такий уряд міг бути запроваджений у Києві й дещо пізніше – на початку правління великого князя литовського Олександра – в 1492–1494 рр., як це відбувалось у деяких містах держави, де право призначення вїйта було прерогативою верховної влади²⁰.

Найдавніша документальна згадка, що свідчить про функціонування уряду вїйта в Києві, зафіксована у великокнязівському привілеї, виданому київським міщанам 26 травня 1494 р. У ньому визначалися такі функції і компетенція вїйта в місті: він був зобов'язаний наглядати за дотриманням ладу в місті, дбати про його пожежну безпеку, стежити за тим, щоб мешканці Києво-Подолу не палили свічок у своїх дерев'яних житлах. Вїйтові надавалося право стягувати штрафи з порушників пожежної безпеки, що раніше було прерогативою київського воєводи:

«Такеж коли вночы со огнем на месте в домех сѣжывали, ино за то на них вины воєвода бириваль, и мы то им отложыли, нехай о том войтъ вѣдаеть какъ маеть то в грозмѣти. А естлибы не хотел войтъ того смотрѣти, а тою нерядностью, которая бы ся от огню мѣсту шкода стала, тогда мы маем сами за то виною нашею карати»²¹.

Усі інші важливі функції міського управління на той час виконувалися воєводськими урядниками: осьмники займалися збором певних торговельних оплат, тивуни – судочинством, а також виконанням, згідно з наказом воєводи, різних доручень адміністративного характеру.

Спираючись на згадки в названому привілеї про «местское право», М.Грушевський і П.Клепатський ототожнили його з «німецьким» або магдебурзьким правом²². Підґрунтям для цих припущень були відомості про наявність вїйтівського уряду в місті, а також згадки про міщан і міських слуг:

«...А мещаном и слугам местским с послы ув Орду не ходити. А хто мещанку из домом пойметъ в мѣстском правѣ, тот мает службу тую ж служыти, которая перво с того дому шла».

Безперечно, у містах з маґдебурзьким правом «мїстское право» ототожнювалося з «німецьким». Однак для українських міст значення цього терміну було дещо ширшим, воно охоплювало сукупність тих правових норм, якими керувалося населення того чи іншого міста²³. Дослідники майже не звертали увагу на те, що в цьому привілеї спадкові права міщан регулювалися не нормами «німецького права», а великим князем, до того ж, не бралися до уваги посилання на традиційні правові норми «Руської правди»:

«А в кого, што вкрадутъ и выймутъ лицемъ в татя, а того еще будетъ в домъ свой не вносили, а жона и дѣти не поживали, жона и дѣти от того правли. А татя мочилъ будеть заплатити со своего дому и он заплати. А татя казнити по его дѣломъ подле права. Пак ли не будетъ татєви чымъ заплатити, ино и лица у двор не брати, отдати истцу в кого вкрадено. А холопу и робѣ не верити, ани на свѣточство их не пуцати. А ни суда с невольным не надобѣ. А вина и гривны по-старому»²⁴.

Варто звернути увагу й на той факт, що в акті 1494 р. не згадується про таку важливу складову маґдебурзького права, як прийняття до міського громадянства – будь-який мешканець Києва міг вільно й безперешкодно залишити місто без сплати внеску до міської скарбниці, тоді, як у містах на маґдебурзькому праві такий внесок був обов'язковим:

«А который мещанинъ по своему нещастью всхочетъ пойти до иного города або мѣста, а маючи свое што влостное, ино ему волно продати, а любо пойти со всемъ своимъ у Великое князство Литовское, а не за границу... А коли заповѣди о поганстве не будеть, а который мещанинъ з мѣста въѣдетъ, на томъ вины за то не брати».

Закінчується цей привілеї словами, які дали підставу деяким історикам XIX і XX ст. для припущення щодо існування маґдебурзького права у Києві ще в першій третині XV ст.:

«И всемъ есмо пожаловали мещанъ киевскихъ и все посполство по давному какъ было за великого князя Витолта, бо мы никому новины не велимъ вводити а старини рухати». При цьому дослідниками ігнорувалася той факт, що даний привілеї мав підтверджувальний характер і зафіксував лише ті норми міського життя, які склалися ще за часів правління Вітовта і Казимира IV, на що і вказувалося на його початку²⁵. Нововведенням у ньому, можливо, було лише положення про обов'язки вїйта.

Отже, з привілею 1494 р. впливає тільки те, що київську міську громаду на початку правління великого князя литовського Олександра очолював вїйт, що свідчило про існування елементів «німецького права» в міському устрої Києва. Однак київський вїйт був наділений лише обмеженими адміністративними функціями, а до судової влади не мав жодного стосунку. Міська громада на той час жила й керувалася власним «звичаєвим правом» та деякими нормами, успадкованими від «Руської правди». Надання маґдебурзького права означало б не просто упривілеювання міста, а, передусім, формальне піднесення його статусу, доволі актуальне у середині 1490-х рр., коли постав проект передачі «Києва и иныхъ городов» братові великого князя литовського Олександра – Сигізмунду, який мав би перетворитися на співправителя Литовської держави²⁶. Але з огляду на те, що цей проект зіткнувся з потужним опором як у середині держави, так і ззовні – з боку Івана III, – то він залишився нереалізованим. Це певною мірою прояснює, чому великий князь Олександр на певний час «охолов» до нього²⁷ і повернувся до цієї ідеї дещо пізніше, у зв'язку з іншими обставинами.

Найраніша документальна згадка про функціонування маґдебурзького права в Києві міститься у великокнязівському листі, виданому 14 травня 1499 р. на прохання воеводи й адресованому міським урядникам та всім міщанам Києва – «Лист до вїйта и мещанъ киевскихъ з стороны пожитковъ з мѣста Киевского воеводе киевскому прыходячыхъ». Метою видачі цього документа було розв'язання конфлікту, що виник між новоствореною міською владою і воево-

дою з приводу перерозподілу доходів від воеводи на користь міської громади та сфер впливу в місті. На початку документа зазначено:

«Войту міста Киевского, бурмистром и радцомъ, и всимъ мещаном. Што жаловал намъ очевисто на васъ воевода киевский князь Дмитрей Путятичъ, што ж которыи вряды и пошлыны городский первыи воеводы заведали и тыи вряды роздавали, и пошлыны биривали на город, ино какъ есмо дали вам право Немѣцкое и вы дей тыи вси вряды и пошлыны городский за себе забрали» (підкреслення – *Н.Б.*)²⁸.

З огляду на зміст цього великокнязівського листа, можна припустити, що його було видано через певний проміжок часу після надання Києву привілею на магдебурзьке право – тобто, хронологічний період, що, по-перше, увібрав конфлікти між воеводою й новоствореною міською владою; по-друге, час, витрачений посланцями на дорогу від Києва до Вільна та на поїздку у зворотному напрямку; по-третє, на обговорення цього питання і прийняття рішення та оформлення відповідного листа у великокнязівській канцелярії. Якщо взяти до уваги подібні ситуації в інших містах Великого князівства Литовського, які в той час також отримали магдебурзькі привілеї – у Полоцьку (отримав привілей 4 жовтня 1498 р.) та Мінську (14 березня 1499 р.), – можна помітити, що подібні конфлікти там виникли відповідно через п'ять і дванадцять місяців після запровадження магдебурзького права. Із цього приводу міським громадам Полоцька і Мінська також було видано подібні за змістом великокнязівські листи. Особливо жорсткий опір новим міським порядкам чинили намісник воеводи і бояри у Полоцьку. Для врегулювання конфліктів у цьому місті великий князь литовський Олександр видав два листи: 12 липня 1499 р. і в грудні 1500 р.²⁹ У Мінську через п'ять місяців після запровадження магдебурзького права великий князь литовський за скаргою мінського намісника князя Богдана Івановича Заславського на «войта менского, на бурмистров, и радец и на всех мещан» видав листа, яким задовольнив ряд вимог намісника щодо обмеження прав міської громади³⁰. На ці факти вперше звернула увагу Т.Круглова, «вирахувавши», як уже згадувалося, вірогідну дату надання магдебурзького привілею для Києва³¹, що, на нашу думку, є малоімовірним, оскільки тогочасний напівзруйнований Київ навряд чи міг отримати такий привілей раніше, ніж Полоцьк, який на той час перебував у більш сприятливих і вигідних умовах розвитку. Т.Круглова пов'язала цю подію також із актом підтвердження Олександром 20 березня 1499 р. так званого «свитка Ярославля» (церковного статуту князя Ярослава) у відповідь на клопотання митрополита Йосифа Болгариновича, який був нібито занепокоєний тим, що внаслідок запровадження магдебурзького обмежилися доходи митрополичої кафедри. В акті, зокрема, зазначено:

«...И приказуем, абы князи и панове нашего римского закону, такъ духовные, какъ и светские, и теж воеводы, старосты и наместники, так римского закону какъ греческого, и тивуны и вси заказники, державцы по городомъ нашимъ, и тежъ по местомъ нашимъ войтове, бурмистрове и радцы, тые, которые здавна отъ продковъ нашихъ права мають майтборские, и тежъ вже которымъ мы тые права немецкие подавали и наперед еще которым инымъ местомъ нашимъ тое право зъ ласки наше дадимъ, – кривды церкви Божьей и митрополиту и епископомъ не чинили, вь доходы церковные и во вси sprawy и суды ихъ духовные не вступалися» (підкреслення – *Н.Б.*)³².

Висновки Т.Круглової та її ідею щодо визначення точної дати запровадження магдебурзького права в Києві піддала критиці О.Русина, наголосивши при цьому, що в основі висновків російської дослідниці є лише спостереження про те, що у великокнязівському листі від 14 травня 1499 р. зафіксовано факт відмови київських лучників «давати воеводе луки к Великодню и к Божьему Нароженью»³³. Це вказує на те, що наприкінці 1498 р. на Різдво магдебурзьке право в Києві вже функціонувало³⁴. Тому, підсумовує О.Русина, появу такого привілею слід датувати не 1494–1499, а 1494–1498 рр.³⁵

Спираючись на результати власних досліджень, а також усіх згаданих вище істориків, із великою долею ймовірності можемо припустити, що перший привілей на маґдебурзьке право міг бути наданий Києву в жовтні–грудні 1498 р. Зауважимо, що надання привілеїв на маґдебурзьке право містам Великого князівства Литовського саме в цей час було зумовлене причинами політичного характеру й тією дипломатичною ситуацією, що склалася тоді в стосунках великого князя литовського Олександра з Московською державою. У липні 1498 р. він призупинив переговори з посольством великого князя московського Івана III. Відмова вирішувати мирним шляхом накопичені проблеми призвела до того, що обидві сторони – литовська і московська – взяли курс на військові дії³⁶. Готуючись до війни, великий князь литовський намагався заручитись підтримкою городян. На ці обставини звертає увагу й А.Л.Хорошкевич, зазначаючи, що однією з причин запровадження маґдебурзького права в Полоцьку була міжнародна обстановка другої половини 1498 р.: «До осені 1498 р. чітко визначилася не тільки конфронтація двох найбільших східноєвропейських держав, але й невідворотність війни між ними. Забезпечення підтримки міщанам, які надавали значні військові контингенти, було не зайвим, особливо враховуючи близькість Полоцька до можливого театру військових дій»³⁷. Одночасно з Полоцьком, тобто 4 жовтня 1498 р., привілей на маґдебурзьке право отримав Дорогичин, а згодом, очевидно, і Київ.

Привілей на маґдебурзьке право Києву поклав початок оформленню в місті окремої міської юрисдикції. Після цього надання частина міського населення почала поступово вилучатися з-під влади й судової компетенції воеводи та його намісників і переходити в підпорядкування новій міській владі з війтом на чолі. Украв важко реконструювати зміст протографу цього привілею, оскільки наступні його підтвердження – привілеї від 29 березня 1514 р.³⁸ та від 12 січня 1516 р.³⁹ – були більшими за обсягом і значно ширшими в наданні прав. Виходячи зі змісту привілеїв на маґдебурзьке право іншим містам Великого князівства Литовського кінця XV ст. – Полоцьку, Мінську та ін., – можна припустити, що подібні нововведення були запроваджені тоді ж і в Києві. Ці привілеї зазвичай містили таку формулу: «...с права литовского и руского, и которое коли будетъ тамъ перъво держано, въ право Нѹмецкое, которое зоветься маитборское, перемѣняем на вѹчныє часы»⁴⁰. Такі надання служили правовою основою для формування органів міського управління, що складалися з виборних урядників. Так, у Полоцьку, згідно з привілеєм 1498 р., щороку війт мав обирати двадцять радців, половина з яких була католицького віровизнання, а половина – православної. Рада і війт обирали двох бурмистрів з-поміж радців. Подібну організацію для міської влади визначив привілей на маґдебурзьке право Дорогичину 1498 р. Різниця полягала в тому, що рада в цьому місті обиралася війтом разом із міською громадою, а число радців сягало сімнадцяти⁴¹. У Мінську обмежились дванадцятьма радцями, які разом із війтом щороку обирали двох бурмистрів⁴².

Перша документальна згадка про існування в Києві війта, бурмистрів, радців міститься у згаданому вже листі великого князя литовського Олександра від 14 травня 1499 р., що свідчить про наявність початкових організаційних форм міського самоврядування. Виходячи з величини міста, чисельність міських урядників у Києві могла сягати на той час дванадцяти осіб. Окрім того, таке число відповідало нормам маґдебурзького права. Можна припустити, що в Києві наприкінці XV – на початку XVI ст., подібно до Полоцька, Дорогичина та Мінська, війтові належало право обирати міську раду.

Іншими нововведеннями в містах із маґдебурзьким статусом було звільнення міщан від судового підпорядкування воеводським урядникам і передача їх під присуд війта; звільнення від повинності надавати підводи послам і гінцям; право бути вільними від сплати мита в межах усєї держави; встановлення щорічних ярмарків і щотижневих торгів; право забудови незаселених земельних

ділянок у межах і навколо міста; дозвіл на вільне користування лісом поза містом у радіусі трьох миль; будівництво в центрі міста ратуші й різних об'єктів господарського призначення – міської лазні, крамниць, «комори постригальної», «важниці» та ін.

Аналізуючи великокнязівський лист від 14 травня 1499 р., можна також частково з'ясувати, які права набула київська міська громада. У будь-якому разі, компетенція війтівської влади в місті розширилася. У зв'язку із цим війт і радці не забарилися скористатися отриманими правами та вольностями і почали перебирати на себе найважливіші з них – обвістку (грошовий збір із прибулих до Києва купців і козаків) та функції осмьника, до обов'язків якого входив нагляд за дотриманням моральності мешканцями міста, штрафування порушників, контроль над міським торгом, збір мита і торгових сплат на користь воєводи від привезеної до Києва риби. Крім цього, міщани припинили давати воєводи у торговий день цосуботи «от товару по дензе», від лучників двічі на рік – луки, від ковалів і чоботарів – сокири і чоботи на замок, від приїжджих купців – товари, що падали з перевантажених возів на в'їздах до міста:

«...Тежъ поведал намъ панъ Юрей Пацевичъ, штож которыи купцы коли едутъ с Киева и возы свои товаром тяжко накладывают для мыта, иж бы возовъ меншей было, и въ которого купца воз поломится с товаром на одну сторону по Золотыи ворота, а на другую сторону по Почайну реку, ино тот воз с товаром биривали на воєводу киевского...»⁴³.

Із цього приводу воєвода Дмитро Путятич і поскаржився великому князеві, який видав згаданого листа київському війтові та міщанам, забороняючи їм відмовляти воєводи в усталених звичаєм сплатах від ремесел і торгівлі. На порушників цієї постанови мав бути накладений чималий штраф у сумі 100 кіп лит. гр.:

«Прото ж и тыми разы приказуемъ вамъ под виною нашою сто копъ грошей аж бы есте в тыи обестъки и в тоє осмъництво не вступовалися, и дали ему в том впокой. Не хая тыи вряды осмъництво и тыє вси пошълины заведает осмъникъ воєводин подлугъ давного обычая»⁴⁴.

Повертаючи воєводи належні йому раніше доходи від сплати міщанами податків і ремесел, великий князь тим самим обмежував права нової міської влади й поновлював на певний час старі порядки в місті. Причиною такої «непослідовної політики» була, скоріше за все, нестабільність у державі, викликана тривалою війною з Московією. Дмитро Путятич, який очолював військові сили у прикордонному Київському воєводстві, потребував значних коштів на їх утримання, а також на підтримку в належному стані башт, мурів та озброєння київського замку. Водночас він виконував функції великокнязівського посла і виступав посередником у переговорах із кримським ханом Менглі-Гіреєм⁴⁵. Утім, уже через три роки міщани, своєю чергою, поскаржилися великому князеві на воєводу та його урядників в тому, що

«им тяжкость великая ся дѣет, иж пословъ и гонцовъ наших и московскихъ, и волоских, и турецкихъ, и перекопских, и заволских и иных ордынских ... стациєю поднимают и подводы под нихъ дают, и коней, и скарбовъ пословых стерегут, и в Орду з нашими послы ходять, и кони свои под нихъ дают до Орды и зася до нас и подвоєводиных гонцов подводы дают». До того ж, продовжували міщани, від київських тивунів «великии имъ кривды и втиски, и драпежства дѣются», а піддані воєводи, монастирів, шляхти, а також замкові ремісники, торговці, перекупні «и иныи прихожии люди» відмовляються нарівні з ними відбувати міські повинності: «тыи дей вси служобъ местских с ними посполу не служат и поплатковъ не платят, и кликовщины городовое не дают, и в поли сторожи не стерегутъ, и мосту городового не мостят, и ставка под городом не сыплют, и острогу не острожат». Раніше ж вони «с ними посполу службы местские служивали и поплатки плачивали».

Великий князь литовський цього разу прихильно поставився до проблем міщан, про що свідчить його звернення до київського воєводи:

«Ино сам можешъ розумети, кнже воевода, штожъ им однимъ тые службы служачи и поплатки местские платячи, тяжкость великая естъ. Нехай бы в том имъ тяжкости не было. А естли бы которыи люди не хотели в том им помагати, и мы дозволили им такихъ грабити».

У результаті київські міщани одержали великокнязівський лист від 3 грудня 1502 р., яким були задоволені всі їхні прохання – вони отримували звільнення від надання стацій і підвід послам і гінцям, усі шляхетські і духовні піддані, які займалися торгівлею, мали залучатися до виконання міських повинностей. Воеводі наказувалося пильнувати за тим, щоб усі категорії міського населення однаково сплачували міські збори і відбували служби. До того ж, міщан звільнили від судового підпорядкування воеводському тивуну⁴⁶. Так, черговий конфлікт між воеводою і київською міською громадою закінчився перемогою останньої. Аналогічно був розв'язаний конфлікт і в Полоцьку між міською громадою і намісником Станіславом Глібовичем, який

«имъ почаль былъ кривды и втиски великии делати через тое право Майтборское, мощно хотел люди ихъ судити и рядити, и земли ихъ розъезджати, и которыи они мели на тые земли твердости и листы, тыи вси листы въ них поотнималъ, и мещанъ мощно былъ за себе забралъ».

Великий князь литовський у цьому випадку своїм листом від 30 грудня 1503 р. дозволив міщанам вдаватися до крайніх заходів – садити порушників його розпоряджень до в'язниці:

«...А пакъ ли бы которыи люди через то хотели поддатися въ городский присудъ, або за владыку и за бояръ... не хотечи въ ихъ праве Майтборскомъ быти, и мы велели лентвойту и бурмистром, и радцомъ мощно таковыхъ имати и въ нятстве держать, до тыхъ часовъ, поки мы ихъ о томъ научимъ...»⁴⁷.

Після смерті великого князя литовського Олександра у 1506 р., кияни не одразу почали клопотатися перед новим володарем Литви про підтвердження маґдебурзького статусу міста. Лише через вісім років вони звернулися з таким проханням до Сигізмунда I. Причину такої «затримки» з'ясувати важко. Очевидно, що крім зовнішньополітичних факторів, які могли вплинути на процес надання й утвердження маґдебургії в Києві, існували ще й внутрішні суперечності у самому місті. Тодішній київський війт Ганко Онкович, який належав до литовської боярської аристократії і був великокнязівським ставлеником у місті, напевно, не бажав конфліктувати з воеводами. Вірогідно, що тільки після смерті війта, а це могло статися близько 1514 р., міщани наважилися звернутися із проханням до великого князя підтвердити маґдебурзьке право місту. Про гостроту всіх суперечностей із центральною владою свідчить згадування у самому привілеї 1514 р. того факту, що великий князь литовський Олександр не хотів дотримуватися умов виданого ним привілею («черес тот привилей свой, зася, в нѣкоторыхъ рѣчахъ многихъ, того права не хотел им дръжати»).

Привілей, виданий Сигізмундом I 29 березня 1514 р., підтвердив попереднє надання маґдебурзького права київським міщанам і розширив їхні права. Зазначалося, що він надавався на прохання війта та всієї міської громади з таким же обсягом прав, що і столичному місту Вільно:

«Били нам чолом войт и мѣщане мѣста Киевского, и повелили перед нами, што ж брат ншъ славное памяти Александръ, корол и великий княз его млсть, для полепшеня мѣста Киевского, з ласки своее дал им право немѣцкое, то естъ майтбарское, как мѣщаном римское вѣры, так и греческое, и теж арменское, ажбы они и напотом будучи мѣщане в том правѣ, во всякихъ члонкахъ справовали ся так, как естъ суполны обычай и устава тыхъ справ, на што ж его млсть и привилей свой под завесиствою печатю им дал... И они тыми разы били нам чолом, абыхмо им ласку ншу вчинили, и тое право немѣцкое имъ, мѣсту ншому дали, и подле того привилея брата ншого zostавили... Мають они тое право суполно дръжати и так ся в нем справовати, как и мѣсто нше Виленское право майтборское мает и вживает»⁴⁸.

Міщани звільнялися від присуду воєводи та його урядників, а вїтові надавалася необмежена судова влада над ними. Скасовувалася раніше введена «новина», коли з міщан стягувався штраф у сумі 12 кіп лит. гр. на користь воєводи з приводу запалення свічок для освітлення жител уночі. Мешканців, що проживали в межах міської юрисдикції, зобов'язували до сплати загальноміських зборів. До пільг і вольностей економічного характеру, що надавалися «на всякий потреби мїстцкии и на посполитое доброе того мїста», належали запровадження в місті двох щорічних ярмарків, право на шинкування медом, пивом, винами та отримання доходів із них, а також прибутки від м'ясних «яток» і воскобійні. Водночас Сигізмунд I утримався від передачі київській міській громаді важниці («...А важное в Киевѣ они маот давати, а вага нам и важное мает быти на нас давано по старому»⁴⁹).

Згідно з привілеєм 1514 р., до інших обов'язків міщан належала сплата до королівської скарбниці («господарського скарбу») щорічного загальнодержавного податку на військові потреби («серебщизни»), відбування «сторожовщизни» («сторожю мїти в поли от татар кожного часу, подле давного обычая») та «кликщизни» («на замку ншем Киевском маот они вночи стеречи и кликати, подле стародавнего обычая»)⁵⁰.

По двох роках, у 1516 р., кияни знову звернулися до Сигізмунда I із проханням підтвердити привілей 1514 р. і розширити їхні права. Як можна припустити, до цього їх спонукала та обставина, що під міську юрисдикцію не підпадала ремісничка верства населення Києва, а значить, вона не сплачувала загальноміських зборів і сплат на користь міста. 12 січня 1516 р. міщани отримали бажаний привілей. Його латиномовна копія була вписана до книг Литовської метрики⁵¹. За змістом цей привілей був подібний до попереднього, але крім підтвердження вже існуючих прав міської громади, ще й виводив з-під замкової юрисдикції ремісничі цехи (кравецький, ковальський, цирульницький, золотарський, лучницький, зброярський, кушнірський, шевський) і підпорядковував їх міській юрисдикції, за винятком двох ремісників від кожного цеху, які залишалися працювати на замкові потреби. У привілеї також підкреслювалося, що міщани звільнялися з-під влади воєводи, його намісників, урядників і, зокрема, осьмника, який «с некоторого звичаю в месте Києве изстари будучого», усе ще силувався стягувати сплати з міщан за виконання судових функцій. Після надання привілею 1516 р. вони вже мали підпорядковуватися лише вїтівській судовій владі. Міщани звільнялися від обов'язку утримувати великокнязівських послів, гінців та військові підрозділи під час постоїв у місті⁵². Київський воєвода Андрій Немирович своїм листом від 9 січня 1518 р. підтвердив свою готовність виконати волю короля і поступитися на користь міської громади деякими своїми доходами, а також передати згадані ремісничі цехи під юрисдикцію міської влади⁵³.

Отже, хоча найраніші відомості про функціонування «німецького права» в Києві припадають на травень 1499 р., можна припустити, що місто могло його отримати в період жовтня – грудня 1498 р. Запровадження магдебургії в Києві, як і в інших містах Великого князівства Литовського, які мали статус прикордонних і де склалися подібні перехідні ситуації, викликало значний опір воєводського уряду. Незважаючи на обмеженість юрисдикції вїта і прав міської громади, майже всі конфлікти з часом були розв'язані на користь нової міської влади. Звільнення в 1502 р. міщан з-під судового підпорядкування воєводського тивуна започаткувало новий етап у самоврядному житті міської громади Києва.

Як показують дослідження польських, литовських та білоруських істориків, запозичене з Західної Європи магдебурзьке право не давало готової моделі й зразків для організації міської влади в містах Великого князівства Литовського. Привілеї містили здебільшого лише загальні вказівки щодо організа-

ції міського уряду або просто відсилали до норм цього права. Загальний і універсальний характер правових приписів призводив до того, що процес оформлення міської юрисдикції і творення органів міського самоврядування розтягнувся на досить тривалий час. Як наслідок, у містах формувалися місцеві особливості у структурі й організації міської влади. Київ не був винятком. Магдебурзьке право утверджувалося в місті поступово, із наданням привілеїв 1498, 1502, 1514, 1516 рр., що зумовило специфіку його подальшого функціонування.

¹ Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII–XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип.42. – Л., 1990. – С.17.

² Там само. – С.21.

³ Horn M. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Poznań, 1974. – Т.35. – С.72; Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501–1648 // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. – Opole, 1975. – Historia. – Т.13. – С.31–32. Уточнені дані щодо кількості заснованих міст у Руському воеводстві подає Р.Щигел: *Szczygiel R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku.* – С.99 (таблиця №8).

⁴ Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов X–XIII вв. // Русский город. – Москва, 1983. – С.27–30.

⁵ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.200.

⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Киев, 1874. – Отд.2. – С.2. Кількість церков є перебільшеною, на що неодноразово звертали увагу історики.

⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. – Ч.5. – Т.1: Акты о городах. – К., 1869. – Док. №I, II, IV, V, VI, IX.

⁸ Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т.1. – С.41; Щербина В. Борьба Киева за автономію // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С.170.

⁹ Антонович В. Исследование о городах Юго-Западного края // Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т.1. – К., 1885. – С.164. В основу цієї статті покладене дослідження, написане значно раніше й опубліковане в 1869 р. як передмова до видання «Архив Юго-Западной России» (Ч.5. – Т.1. – С.1–91). У статтях «Киевские войты Ходьки – воротилы городского самоуправления», «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст.» історик називає іншу дату – 1499 р. Див.: Антонович В.Б. Монографии по истории... – С.197, 253.

¹⁰ Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. – 1888. – №5. – С.141. Ф.І.Леонтович припускав, що магдебурзький привілей міг бути наданий Києву в 1492 р. великим князем литовським і королем польським Казимиром IV (див.: Леонтович Ф. Источники русско-литовского права // Варшавские университетские известия. – Варшава, 1894. – №1. – С.61). На думку П.Г.Клепачського, кияни отримали такий привілей між 1494 і 1497 рр. (див. його працю: Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Одесса, 1912. – Т.1. – С.321). М.С.Грушевський вважав, що в Києві магдебурзьке право з'явилося наприкінці XV ст., коли воно було запроваджене в головних містах Білорусі (див.: Історія України-Руси. – Т.5. – Л., 1905. – С.230; К., 1994. – С.230).

¹¹ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упор. Н.Яковенко, Г.Боряк. – К., 1982. – С.159–160; Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х гг. XVI в. – К., 1989. – С.175 та ін.

¹² Круглова Т.А. О датировке жалованной грамоты киевским мещанам (из Литовской метрики) // Архив русской истории. – Вып.3. – Москва, 1993. – С.125–144; Ей же. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчёта. – К., 1999.

¹³ Русина О. До проблеми початків кийвської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права / Ред. В.Андрійко, Н.Білоус, В.Комов. – К., 2000. – С.88–100. Ця стаття з деякими доповненнями до коментарів увійшла до збірника праць Олени Русиної: Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.153–171.

- ¹⁴ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1843. – Т.2. – С.358; *Івакін Г.* Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С.94–101.
- ¹⁵ *Клепатський П.Г.* Очерки по истории Киевской земли... – С.59–60.
- ¹⁶ *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С.123–134.
- ¹⁷ *Гудзяк Б.* Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Л., 2000. – С.88.
- ¹⁸ Caspar Weinreichs Danziger Chronik // Scriptorum Rerum Polonicarum. – Т.П. Continet: Chronicorum Bernardi Varovii partem posteriorem 1480–1535. – Cracoviae, 1874. – S.296. Див. також: *Боряк Г.В.* Іноземні джерела про Київ XIII – середини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1981. – №12. – С.32.
- ¹⁹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – Вып.2. – К., 1916. – С.2–3, 6–7.
- ²⁰ Див., напр.: Российский государственный архив древних актов в Москве (далі – РГАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Д.6. – Л.446, 500; Д.15. – Л.114–114 об.
- ²¹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.5. – Л.30 об. (опубл.: Акты Западной России. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.1. – №119. – С.145).
- ²² *Грушевський М.* Історія України-Руси. –Т.5. – Л., 1905. – С.230; К., 1994. – С.230; *Клепатський П.* Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т.1. – С.320–321.
- ²³ На це звернула увагу О.Русина у статті «До проблеми початків київської магдебургії» (у зб.: Самоврядування в Києві: історія та сучасність... – С.89). Дослідниця навела також слушний приклад щодо наявності уряду віята в 1480 р. у м. Путивль, яке, звісно, не могло раніше за Київ отримати магдебурзьке право. Але функціонування цього уряду в такому крайньому місті Київського воєводства, розташованому на кордоні з Московією, свідчило, на нашу думку, про проникнення елементів «німецького права» далеко на схід держави ще за часів литовського князя Казимира IV.
- ²⁴ Порівн. за «Руською правдою» за Троїцьким списком: Правда русская. Тексты / Под ред. Б.Д.Грекова. – Москва, 1940. – С.107–108.
- ²⁵ «Били нам чолом мещане киевские все посполство и вказали перед нами листъ доброе памяти отца нашего Казимера, короля полского и великого князя литовского, што его млсть ихъ пожаловалъ как было за великого князя Витовта, и просили нас абыхмо то им нашим листомъ потвердили. И мы подлугъ листу отца нашего также им дали на то сес наш листъ...» (РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.5. – Л.29 об.; опубл.: Акты Западной России. – Санкт-Петербург, 1846. –Т.1. – №119. – С.144).
- ²⁶ *Białowiejska W.* Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499) // Ateneum Wileńskie. – 1930. – S.750–752.
- ²⁷ *Русина О.* До проблеми початків київської магдебургії... – С.97. Див. також прим. №27 до передрукованої статті у збірнику «Студії з історії Києва та Київської землі» на с.171.
- ²⁸ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.6. – Л.256; опубл.: Акты Западной России. – Т.1. – №170. – С.194–195.
- ²⁹ Акты Западной России. – Т.1. – №175. – С.198–200; №185. – С.214–215.
- ³⁰ Обмеження стосувалися, зокрема, ремісничої сфери – міському урядові наказувалося виділити 15 ремісничих будинків і передати їх під замкову юрисдикцію. Див.: *Дружчыц В.* Места Менск у канці XV і пачатку XVI ст. // Працы БДУ. – Мінськ, 1926. – №12. – С.5; Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. док. и мат. в трёх томах. – Минск, 1959. – Т.1. – С.407–408.
- ³¹ *Круглова Т.* Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчёта. – К., 1999.
- ³² Акты Западной России. – Т.1. – С.189–190. – №166.
- ³³ Там же. – С.195.
- ³⁴ *Круглова Т.* Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчёта. – К., 1999. – С.21–22; *Русина О.* До проблеми початків київської магдебургії... – С.94–96.
- ³⁵ *Русина О.* До проблеми початків київської магдебургії... – С.96.
- ³⁶ *Хорошкевич А.Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – Москва, 1980. – С.104–108.
- ³⁷ Див. коментар А.Л.Хорошкевич до видання: Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А.Л.Хорошкевич. – Москва, 1982. – Вып.4. – С.139. – Док. №226.
- ³⁸ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.9. – Л.118–120; опубл.: Lietuvos Metrica. Knyga Nr.9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9 / Parengė K.Pietkiewicz. – Vilnius, 2003. – P.141–142.

³⁹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.17. – Л.245 об. – 249 об.; опубл.: Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собр. и изд. под ред. В.Антоновича и К.Козловского. – К., 1868. – №25. – С.46–51.

⁴⁰ Дружчыц В. Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. ... – С.5–6; Jaworski I. Przywileje miejskie na prawo niemieckie w Wielkiem Księstwie Litewskiem // Rocznik Prawniczo-Wileński. – Wilno, 1929. – Т.3. – С.49–51.

⁴¹ Jaworski I. Przywileje miejskie na prawo niemieckie... – С.60.

⁴² Дружчыц В. Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. ... – С.11.

⁴³ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.6. – Л.258 об.; опубл.: Акты Западной России. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.1. – №170. – С.195; Торговля на Україні XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. – К., 1990. – С.45.

⁴⁴ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.6. – Л.258 об.; опубл.: Акты Западной России. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.1. – №170. – С.195.

⁴⁵ Про це, зокрема, свідчить лист в. кн. лит. Олександра київському воєводі з «тайним наказом ... о приглашении крымского хана Менгли-Гирея к союзу против государя московского» від 27 листопада 1500 р. (Акты Западной России. – Т.1. – С.210–212. – №183). Про те, що київські воєводи за литовської доби виконували роль «великих послів» до Криму зазначав П.Клепатський (див.: Очерки по истории Киевской земли... – С.94).

⁴⁶ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.6. – Л.429–431; 15 березня 1619 р. копія цього листа була видана київському митрополитові, нині вона зберігається в: Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1а; опубл.: Акты Западной России. – Т.1. – №207. – С.355–356. Упорядники видання припустилися помилки при розшифруванні 6-го індикту і продатували акт 1503 роком.

⁴⁷ Акты Западной России. – Т.1. – №210. – С.358–359.

⁴⁸ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.9. – Л.118–120; опубл.: Lietuvos Metrica. Knyga Nr.9 (1511–1518). Užrašų knyga 9 / Parengė K.Pietkiewicz. – Vilnius, 2003. – P.141–142.

⁴⁹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.9. – Л.119 об.; Lietuvos Metrica. Knyga Nr.9 (1511–1518). – P.141.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.17. – Л.245 об. – 249 об. Із цього тексту робилися надалі копії привілею на магдебурзьке право Києву. У першій чверті XVIII ст. він був перекладений українською мовою срібнянським сотником Антоном Трохимовичем Троциною та журавським сотником Михайлом Ягельницьким. Саме цей список використали надалі для публікації привілеїв В.Антонович і К.Козловський у збірнику «Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год» (К., 1868) та П.Муханов в «Историческом сборнике» (изд.2. – Москва, 1866).

⁵² РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.17. – Л.245 об. – 249 об.; опубл.: Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. – Док.№25. – С.46–51.

⁵³ Цит. за: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8412; копія: РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.231. – Л.80; опубл.: Акты Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т.1 (1366–1598). – Санкт-Петербург, 1862. – Т.1. – №68. – С.57–58.

The article is dedicated to controversial problem in Ukrainian historiography of introduction of Magdeburg law in Kyiv. Basing on documents of Lithuanian metrics and also by means of comparative analysis with other towns of Grand Lithuanian Duchy the author underpins his own attempt concerning dating of the first privilege on Magdeburg law for Kyiv, coming to a conclusion that this law was established in the city step by step with some privileges of the years 1498, 1502, 1514, 1516.

М.В.Скржинська*

МОРСЬКІ ШЛЯХИ ОЛЬВІЙСЬКИХ КОРАБЛІВ

У статті йдеться про морські шляхи між грецькими державами, напрямки зв'язків між ними, коло практичних знань ольвійських мореплавців.

Постійні контакти народів, які населяли південь сучасної України та Середземномор'я, розпочались із появою грецьких поселень на північному березі Чорного моря. Найдавніше серед них на острові Березань було засноване мілетянами в другій половині VII ст. до н. е. На той час елліни освоїли каботажний морський шлях з Егейського моря до Понта Евксинського (Чорного моря) і з тієї пори постійно ним користувалися.

Протягом усієї античності морські гостинці торговельні шляхи були основним шляхом зв'язку між грецькими державами. Всі вони за рідкісними винятками мали добрі гавані й упоряджені порти. Там знаходились їх власні торгові та воєнні флоти, туди приставали іноземні кораблі. Географічне розташування, економіка і політика диктували напрямки зв'язків між тими чи іншими державами й обумовлювали різний характер практичних знань моряків того чи іншого поліса щодо морських шляхів у Чорному та Середземному морях.

В численних працях, присвячених античному мореплавству переважно досліджуються знання стародавніх людей про морські шляхи взагалі¹ й дуже рідко ставиться питання щодо відповідних конкретних знань моряків тієї чи іншої держави. Однак свідчення про той чи інший курс кораблів, існування давніх лоцій, карт і напрямів торгівлі зовсім ще не означають, що тими шляхами користувались усі елліни. У даній статті пропонується спроба визначити коло практичних знань ольвійських мореходів, про що, на жаль, збереглося надзвичайно мало свідчень.

Із своєї першої колонії на острові Березань греки в VI ст. до н. е. перенесли центр свого поліса до Нижнього Побужжя. Там вони збудували місто Ольвію на правому березі Гіпаніса (Південного Бугу), поблизу його злиття з Борисфеном (Дніпром). Ольвійська держава підтримувала постійні зв'язки з Мілетом протягом багатьох століть. Тому морський шлях, пройдений першими колоністами від метрополії до нового поселення, був здавна добре знайомий ольвійським мореплавцям. Їхні кораблі йшли спочатку біля північного, а далі повз західний берег Понта, де могли зупинятись у близьких їм мілетських колоніях – Тірі, Істрії, Каллатісі, Месембрії, Аполлонії та інших західнопонтійських містах, з котрими Ольвія підтримувала дружні зв'язки протягом ряду століть. Про це свідчать численні написи. Серед них можна назвати стелу III ст. до н. е. із зображенням лаврового вінка і повідомленням, що ольвіополіти нагородили ним громадянина Тіри², а також почесні декрети елліністичного періоду про надання пільг купцям з Істрії, Каллатіса й Месембрії (НО. № 15; IOSPE I². № 20, 27, 28) і напис римського часу, в якому жителі Істрії, Том та Аполлонії дякують громадянам Ольвії за виявлені їм благодіяння³.

Подальший відтинок шляху до Середземномор'я проходив через протоку Босфор Фракійський і далі біля малоазійського узбережжя до Мілета. Наскільки близькими й тривалими були зв'язки між колонією та метрополією, свідчить декрет IV ст. до н. е., який затвердив можливість користуватися рівними правами громадянам обох держав⁴. Написи перших століть нової ери із згадками про вру-

* Скржинська Марина Володимирівна – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

чення ольвіюполітам золотих нагородних вінків у Мілеті доводять, що постійні контакти між цими містами тривали і в римський період (IOSPE I². № 40, 41).

Із свідчень археологічного матеріалу відомо про різноманітні товари, які потрапляли до Ольвії з багатьох центрів грецької ойкумени. Це дає можливість визначити, звідки туди прибували іноземні кораблі, які ввозили різноманітні керамічні вироби, вино, маслинову олію в амфорах, прикраси й багато іншого. При цьому слід пам'ятати про розвинуту в еллінів посередницьку торгівлю. Тому порівняно нечисленні італійські та єгипетські вироби, знаходжувані при розкопках, не дають підстав для впевненості у тому, що судна з цих осередків приставали в ольвійському порту. В архаїчну добу афінські купці везли до Ольвії поряд з аттичними виробами корінфську кераміку, а хіоські кораблі доставляли разом із своїм вином амфори з вином і олією з острова Лесбоса⁵. Залишків же того, що розвозили по світу ольвійські судна, не збереглося, бо то були продовольчі товари, деревина, шкіра, певно, раби й ін., що не залишають археологічних решток. Тому тема, що нас цікавить, знайшла відображення майже виключно в епіграфічних джерелах, більшість серед яких у вищевказаному аспекті досі не розглядалася.

Можливо, деякі освічені ольвіюполіти читали твори видатних географів і бачили карти ойкумени, але ті, чия виробнича діяльність була пов'язана з мореплавством, черпали свої відповідні уявлення з місцевих лоцій та практичних знань, більшість яких усно передавалася із покоління у покоління, то збагачуючись новими даними, то втрачаючи частину відомостей, уже практично не потрібних. Усе це відбилося в епіграфічних джерелах елліністичного й римського часу.

Ольвія володіла військовим, торговельним і вантажним флотами, які стояли в упорядженому порту, котрий примикав до нижньої частини міста. Цей останній неодноразово згадується у написах, головним чином, у проксеніях – документах, які надавали іноземним купцям пільгові права вільного входу до ольвійської гавані та виходу з неї (IOSPE I². № 20–30; НО № 2, 3, 5, 6). Із текстів декретів Антестерія⁶ і Протогена (IOSPE I² № 32) можна зробити висновок, що вантажні й торговельні кораблі належали державі, а також приватним особам. Нині відоме ім'я одного великого ольвійського судовласника Посідея, котрий жив у другій половині II ст. до н. е.⁷ Його кораблі плавали в Чорному і Середземному морях (IOSPE I². № 77, 78, 670–672). До того часу відноситься згадка в одному графіті колегії навклерів – організації, котра стежила за діяльністю ольвійського флоту⁸. Жителі поліса так само, як й інші елліни, користувалися попутними торговельними суднами для поїздок до різних приморських міст. Спеціальні ж пасажирські кораблі з'явилися лише в римський час, та й то навряд чи така невелика держава, як Ольвія, їх мала. На попутних торгових суднах відпливли зокрема до Афін юні ольвіюполіти Біон та Посідоній, котрі прагнули навчатися у цьому місті, а потім стали видними філософами⁹.

Про наявність військових кораблів в Ольвії відомо з декрету III ст. до н. е., виданого на честь Антестерія. Серед його заслуг названі ремонт і приведення суден у бойову готовність, а також будівництво нового військового корабля за власний кошт. Такі судна швидше за все не виходили за межі Понта. З написів відомо про їх успішні бої з піратами біля берегів Таврики та острова Левки (IOSPE I². № 235, 672).

Знайдені в Ольвії два графіти V ст. до н. е. із зображенням кораблів відображають, на думку Б.Г.Петерса, місцеві торговельні судна. Вони, як й інші грецькі торгові кораблі, ходили в основному під вітрилами та у разі потреби користувалися також веслами. На ольвійських графіті намальовані вітрила, одне з яких – невелике квадратне, що піднімалося для швидкого руху судна, було встановлене в носовій частині. На боці кораблів прокреслено по одному ряду гребних весел, а на кормі – рульове¹⁰.

У класичну добу до згаданого вище шляху до Середземномор'я вздовж західного берега Понта ольвіополіти додали рейси біля північного узбережжя на схід до Херсонеса й Боспора, а також гостинець на південь. Про плавання до південнопонтійських міст свідчать контакти із Сінопою, які почалися в V ст. до н. е., (НО № 1)¹¹, а в елліністичний і римський періоди існували жваві зв'язки з рядом інших міст на цьому узбережжі.

Ольвійські кораблі постійно курсували до західного узбережжя Таврики. Там у IV ст. до н. е. один час навіть існувало ольвійське поселення з укріпленим фортом¹². Найімовірніше судна йшли туди не каботажним шляхом, а перетинали Каркінітську затоку від Тендрівської коси до Бакальської, що називалася в давнину Таміракою¹³. Далі кораблі рухалися до Херсонеса, з яким Ольвія мала жваві зв'язки, починаючи з IV ст. до н. е.¹⁴ Досить показовими у цьому плані є кілька написів елліністичного періоду. В одному з них зазначалося, що херсонесит Діонісій постійно надає дружню підтримку ольвіополітам, які відвідують його місто (НО № 26), інший напис представляє проксенію, видану Херсонесом жителю Ольвії (IOSPE I². № 345), а третій присвячено видатному ольвійському політичному й громадському діячеві Нікерату (IOSPE I². № 34). У почесному декреті останнього сказано, що херсонесити поставили в своєму місті статую та бюст його після того, як він зумів примирити ворогуючі політичні угруповання громадян поліса. З цього виходить, що Нікерат неодноразово бував у Херсонесі й користувався там великим авторитетом, внаслідок чого його обрали третейським суддею, і що він виправдав довір'я його мешканців, зумівши знайти прийнятне для них рішення.

В V ст. до н. е. греки освоїли прямий шлях із Північного до Південного Причорномор'я у самому вузькому місці Понта, між південним кінцем Таврійського півострова та мисом Карамбісом. Кораблі, які слідували з Ольвії й Херсонеса, брали курс на мис Сарич і звідти перетинали море, а судна з міст Боспора вирушали в цю дорогу від мису Ай-Тодор¹⁵. Наближаючись до Карамбіса, кораблі також вибирали одну з двох пристаней залежно від того, куди пролягав їх подальший шлях. Якщо він прямував у західний бік, то судно приставало в поселенні Егіал, про що відомо із згадки Лукіана у памфлеті «Александр або Лжепророк» (розд. 57). Письменник розповів, як не за власною волею опинився в Егіалі та як він вибрався звідти на кораблі боспорських послів, котрі пливли до Віфінії. Це судно перетнуло Понт і зупинилося в Егіалі перед тим, як прямувати на захід до протоку. Вивчення біографії Лукіана дозволяє точно датувати описану подію 164 роком. Сучасні вчені, котрі писали про коротку дорогу через Чорне море в античності, не залучали у своїх працях це повідомлення, мабуть, тому, що воно відноситься до періоду, коли той шлях давно вже встановився. Тим часом згадка Лукіана – єдине збережене часом свідчення очевидця плавання місцевих кораблів із Північного Причорномор'я коротким шляхом через Понт.

Судна, які вирушали до східної частини південного узбережжя Чорного моря, після його перетину приставали у гаванях, які знаходилися на східному боці Карамбіса, можливо, в Абонутхейсі, звідкля Лукіан прибув до Егіала. Так пливли ольвійські кораблі до Сінопи й Аміса, з якими в елліністичний та римський періоди підтримувалися жваві зв'язки. Щоправда, не завжди для цього користувались ольвійськими суднами. У напису між II і I ст. до н. е. на честь амісенського кібернета (стернового) сказано, що він прихопив із Сінопи ольвійських послів (IOSPE I². № 35). Однак написи про нагороди ольвіополітів у ряді міст на південному узбережжі Понта дозволяють із впевненістю твердити про те, що їх кораблі відвідували ці останні й прямували туди широко відомим коротким шляхом через Чорне море.

Ольвійські мореплавці часто пливли до афінського порта Пірей. Поряд із торговельною метою одним із приводів для відвідування Аттики стала доставка

фороса – щорічного грошового внеску до Афіньського морського союзу, членом якого Ольвія була в останній чверті V ст. до н. е.¹⁶ Форос привозили навесні, до свят Великих Діонісій, коли в Елладі відкривався сезон судноплавства. Іншим приводом була участь у літньому святі Великі Панафінеї. В атлетичних і кінних агонах (змаганнях), які супроводжували його, могли виступати громадяни будь-якої грецької держави. Про перемогу ольвіополіта, очевидно, в кінних змаганнях, свідчить вклада на його могилу призова панафінейська амфора III ст. до н. е.¹⁷

Ольвійські судна аж до кінця елліністичної доби постійно відвідували святилища на Левці та Ахілловому Дромі (сучасна Тендрівська коса), що перебували під заступництвом їхньої держави. На останньому в елліністичний час проходили свята на честь Ахілла, на які збирались елліни з багатьох міст¹⁸. Держави, що влаштовували такі панеллінські свята, напередодні їх початку посилали до інших міст корабель із священними послами-феорами, котрі запрошували на них. На відміну від Левки, Ахіллов Дром не лежав на жвавому торговельному гостинці. Тому лише за виявленими там монетами¹⁹ можна уявити загалом склад гостей на святі Ахілла та відповідно напрямом рейсу судна ольвійських феорів. Їхній корабель об'їжджав Північне, Західне і частково Південне Причорномор'я, а також прямував до Мілета, заходячи на своєму шляху до ряду малоазійських міст. На північному березі граничним пунктом була Фанагорія, а на південному – Аміс.

Склад держав, які прислали гостей на свято Ахілла, майже збігається з тими, що й у римський час підтримували з Ольвією політичні, економічні та культурні зв'язки. Найповніше вони названі у декреті на честь Феокла (IOSPE I². № 40). Початок напису містить перелік 19 міст, які увінчали ольвіополіта золотим вінком, напевне, за його дипломатичну й господарську діяльність. Ольвійські судна привозили Феокла в ті поліси на урочисте вручення йому вінків. У Північному Причорномор'ї Феокл одержував нагороди в Тірі, Херсонесі та на Боспорі, на західному березі Понта його вшановували в Істрії, Томах, Каллатісі й Одесі, а на південному – у Гераклеї, Амастрії, Тієоні та Синопі. Крім того, він удостоївся нагород у Мілеті й містах на узбережжі проток між Понтом і Егейським морем – у Візантії, Кізіку, Нікомедії, Нікеї, Прусі та Апамеї. Найменування полісів, згаданих у тому самому контексті на фрагментах двох інших написів, відрізняються лише меншою їх кількістю (IOSPE I². № 41; HO № 51) й порядком переліку, що, можливо, відбивало черговість одержання вінків не відомими нині за іменами ольвіополітами. Серед названих міст важливо виділити ті, свідчення про відносини з якими не вдається знайти в матеріальних пам'ятках. Таким є, наприклад, містечко Тієон, про котре у «Географії» Страбона (XII, 3, 8) зневажливо сказано, що про нього не варто було б згадувати, якби звідти не походив Філетер – родоначальник царського роду Атталідів.

Ольвіополіти вирушали на власних кораблях для участі в ряді панеллінських свят. Вони плавали на Делос, куди іонійці здавна збиралися на свято Аполлона, і дехто одержував там проксенії (MIS. № 23, 24). У Дельфах громадяни Ольвії не лише були присутні на Піфійських іграх. Тут вони зверталися до знаменитого оракула та одержували від нього благословення на влаштування панеллінських свят на Ахілловому Дромі (IOSPE I². № 34; MIS. № 12).

Поряд із названими існують й інші свідчення про плавання ольвійських суден до Егейського моря, де вони відвідували деякі іонійські міста та острови, розташовані поблизу малоазійського узбережжя. Про це зокрема свідчить діяльність великого судновласника Посідея, який мав у II ст. до н. е. тісні зв'язки з іонійськими островами Родосом, Косом і Тенедосом. Його заслуги було відзначено у виданих там почесних декретах, копії котрих встановили в Ольвії (IOSPE I². № 77, 78).

Свідчення античних периплів (описів узбережжя) дають можливість уявити, скільки часу потрібно було ольвійським кораблям для досягнення різних чорноморських та середземноморських портів. В основу таких розрахунків часто кладеться записана у периплі псевдо-Скілака середня швидкість судна у 500 стадіїв на день, і таку саму відстань воно проходило за ніч (розд.69). В «Історії» Геродота (IV, 86) вказано більшу відстань, яка долалася кораблем за добу, – 1300 стадіїв (близько 240 км). У більшості відомих праць давніх авторів, зокрема з географії, відстань між окремими пунктами на узбережжі греками зазначалася в стадіях, а римлянами – у милях. Однак мореплавці в своїй практиці більше користувалися вимірами відстаней у днях шляху, що було для них точніше й зручніше. Адже швидкість судна залежала також від подолання морських течій, котрі могли прискорювати або уповільнювати його хід.

В периплі псевдо-Скілака (розд.68) вказано реальні терміни плавання між Істрією та Пантікапеєм. Воно займало три доби замість півтори, якщо його врахувати за відстанню, поділеною на середню швидкість корабля. Вчені довгий час вважали ці свідчення помилкою, яка вкралася до рукопису перипла. Але М.І.Агбунов показав правоту античної лоції, у котрій врахований реальний час плавання, утрудненого морськими течіями в цьому районі²⁰.

Зіставляючи свідчення периплів псевдо-Скілака й Арріана, можна зробити висновок, що судно з Ольвії, рухаючись без зупинок уздовж західного берега Понта, діставалося протоки Боспор Фракійський приблизно за п'ять діб і відповідно за меншу кількість днів до того чи іншого західнопонтійського міста. Для уявлення про час, за який ольвійські мореходи досягали Родоса – найпівденнішого пункту, що з ним підтримувалися постійні зв'язки в класичну та елліністичну добу, наведемо уривок із праці Агафархіда «Про Еритрейське море» (V, 454, 2). У середині II ст. до н. е., писав він, купці, відправляючись від Меотіди (Азовського моря), «досягають гавані родосців на десятий день». Відповідно тотожний шлях з Ольвії в той час тривав не довше.

Певна річ, кораблі не завжди рухалися без зупинок у проміжних портах, де вони могли знайти прихисток від штормів чи нападів піратів, а також поповнювали запаси води й харчів. Проте загалом можна вважати, що ольвійські моряки вирушали в дорогу, яка займала не більше двох тижнів, а з поверненням на батьківщину термін їхнього плавання становив максимум один місяць. Більшість же рейсів прямувала у ближні порти та відповідно тривала менше часу.

Період античного судноплавання, як і всюди, починався в Ольвії у квітні й закінчувався до жовтня, тобто займав менше половини року. Отже, лише в ці місяці більшість власників суден та їхні команди могли одержувати винагороду за свою працю. Вже у вересні, коли у Чорному морі частішали шторми і збільшувався ризик корабельних аварій, позикодавці в Елладі збільшували процент прибутку, під котрий давали гроші купцям, що прямували з товаром до Пантікапея чи Ольвії (Dem. XXXV, 10). В інші місяці осені – зими плавання було настільки небезпечним для стародавніх суден, що лише у разі крайньої необхідності небагато хто відважувався виходити в море.

В античності ризик для життя завжди супроводжував подорожі на кораблях, які часто зазнавали аварій через негоду й напади піратів. Тому елліни постійно зверталися до різних богів – рятівників на морі. Вони приносили жертви та присвячували їм різноманітні дарунки, молячись про благополучне плавання, або дякували за врятування у морській поїзді. В античних містах Північного Причорномор'я до числа таких богів і божеественних героїв входили Посейдон, Аполлон, Афродіта, Ахілл та Діоскури²¹.

Збережені у двох ольвійських написах елліністичного часу (IOSPE I². № 168; HO. № 68) рідкісні епіклеси визначення Афродіти Понтія й Евплоя (Морська і Сприяюча благополучному плаванню) свідчать, що моряки шанували бо-

гиню в цих іпостасях та просили у неї захисту. Брати Діоскури – Кастор і Поллукс – з найдавніших часів вважалися найнадійнішими захисниками під час морських бур, про що виразно сказано в одному гомерівському гімні. Поет оповідає, як під час шторму настало затишшя після того, коли була виголошена молитва божественним братам та принесені їм у жертву ягнята (Hom. Hymn., 7–17). В сузір'ї Близнюків Кастор і Поллукс з'являлися на небі у вигляді ранкової й вечірньої зірок, за котрими орієнтувалися мореплавці (Ps. Eustaph. 10). До небагатьох певних свідочств про ольвійських моряків належать знайдені археологами якорі місцевого виробництва, які були принесені в дар Діоскурам до їхнього святилища на західному теменосі (священній ділянці)²². Виявлені там само кіліки та скіфоси (посуд для пиття) VI – V ст. до н. е. з прокресленими на них іменами цих божеств могли служити дарами не лише моряків, а й пасажирів, а також висловлювати подяку за інші божественні діяння Кастора і Поллукса.

Все сказане свідчить, що одним із видів діяльності жителів Ольвії було мореплавання. Вони могли активно ним займатися не більше половини року. Епіграфічні пам'ятки дозволили дізнатися про практичні знання ольвійських моряків та про морські шляхи, якими вони постійно користувалися. Ольвіополіти володіли докладними знаннями про все західне й північне узбережжя Понта, а його південний берег був їм відомим лише від Боспора Фракійського до Аміса. Південно-східна частина моря не входила до складу практичних знань цих мореходів, хоча греки з інших міст бували там вже в архаїчну добу. Ольвійські моряки переважно плавали вздовж берегів, а у відкрите море вирушали для того, щоб перетнути Понт у найвужчій його частині – між південним кінцем Таврики і мисом Карамбісом. Можливо також, що, прямуючи на захід, вони плвли навпростець до гирла Дунаю, а в рейсах до Херсонеса йшли до нього прямо, а не вздовж берега.

Ольвійським мореплавцям із самого початку їхнього життя у Північному Причорномор'ї були чудово відомі протоки, які вели до Егейського моря. Там вони добре знали східний берег та ближні острови й південніше Родоса навряд чи плавали. На західному узбережжі ольвіополіти відвідували Афіни і прямували у середину материка до Дельф. Може бути також, що кораблі, котрі плвли до Пірею, вийшовши з проток, слідували вздовж добре їм знайомого берега Малої Азії, а далі найкоротшим шляхом через Егейське море входили до Афіньської гавані.

Таким чином, практичні знання ольвіополітів охоплювали у Понті Евксінському не всі відомі прекам морські шляхи, а у Середземномор'ї рейси ольвійських кораблів включали лише невелику частину серед прокладених еллінами маршрутів, найдовші серед яких сягали Гібралтара.

Скорочення:

ВДИ – Вестник древней истории.

НО – Надписи Ольвии. – Ленинград, 1968.

МИС – *Граков Б.Н.* Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. 1939. № 3.

СА – Советская археология.

IOSPE I² – Latyshev V. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – Petropoli, 1916.

¹ Щодо Північного Причорномор'я див., напр., праці: *Агбунов М.В.* Античная лоция Чёрного моря. – Москва, 1987; *Его же.* Античная география Северного Причерноморья. – Москва, 1992; *Одрин А.В.* Морские торговые пути в Причерноморье в VII–IV вв. до н. э. // Северное Причерноморье в античное время. – К., 2002. – С.99–103.

- ² Фурманская А.И. Новый эпиграфический памятник из Тире // СА. – 1960. – №4. – С.173–179.
- ³ Златковская Т.Д. Мезия в I–II вв. до н. э. – Москва, 1951. С.112.
- ⁴ Жебелев С.А. Северное Причерноморье. – Ленинград, 1953. С.38–39.
- ⁵ Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999. – С.74.
- ⁶ Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. – 1984. – №1. – С.69–71.
- ⁷ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. С.245.
- ⁸ Ольвия. – С.379.
- ⁹ Скржинская М.В. Ольвиополиты и боспоряне в Афинах // ВДИ. – 2002. – № 2. – С.140–142.
- ¹⁰ Петерс Б.Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. – Москва, 1982. – С.46–48.
- ¹¹ Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ. – 1981. – № 3. – С.49–79.
- ¹² Виноградов Ю.Г. Политическая история ... – С.170–171.
- ¹³ Азбунов М.В. Античная логия ... – С.120.
- ¹⁴ Карышковский П.О. Ольвия и Херсонес по нумизматическим данным // Краткие сообщения Одесского Гос. Археологического музея. Одесса, 1965. – С.160–165.
- ¹⁵ Азбунов М.В. Античная логия... – С.55–56, 113–114.
- ¹⁶ Виноградов Ю.Г. Политическая история... – С.154–155.
- ¹⁷ Тревер К.В. Ольвийская полихромная амфора 1901 г. // Материалы по археологии России. – № 36. – 1918. – Рис.2.
- ¹⁸ Скржинская М.В. Древнегреческие конные и атлетические агоны на Тендровской косе // «Університет». Историко-філософський журнал. Березень-квітень. – Київ, 2005. – С.12–22.
- ¹⁹ Зограф А.Н. Находки монет в местах предполагаемых святилищ на Черноморье // СА. – Т.7. – 1941. – С.154.
- ²⁰ Азбунов М.В. Античная логия... – С.55–58.
- ²¹ Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005. – С.153.
- ²² Там само. – С.481.

The article examines sea routes between Greek states, directions of their connections, circle of practical knowledge of Olvia sailors.

Н.П.Лавріненко*

МЕДВЕДІВСЬКИЙ МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР: ВІД ПЕРШИХ ЗГАДОК ДО XXI ст.

На основі архівних документів і власних польових досліджень автор висвітлює історію Медведівського Миколаївського монастиря, його участь у подіях Коліївщини та освітню діяльність, простежує розвиток монастирського архітектурного ансамблю.

Медведівський монастир розташовувався на одному з островів р. Тясмину, між селами Івківці та Ясківці, Новоселиця і Медведівка. До нього можна було потрапити шляхом, що пролягав від с. Медведівки до с. Новоселиці, а далі навпроти с. Івківці повертав ліворуч і спускався до річки Тясмин і через півкілометрову греблю вів до монастирських воріт. Сьогодні описаний шлях знищено, греблю розрівняли під час меліоративних робіт, а нове русло річки відділило монастирище від старого шляху. До середини 1970-х рр. до обителі можна було по-

* Лавріненко Назар Петрович – викладач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

трапити по дерев'яному мосту, але з часом і його було зруйновано. Нині до місця розташування монастиря можна добратися або через Новосільський міст та польові стежки і «стрілочні» мости, або через с. Трушівці, звідки до монастирища веде широкий піщаний шлях через сосновий ліс, за яким розташоване с. Ясківці – сучасна, майже не вживана назва присілку с. Трушівці. Зараз на тому місці, де раніше був монастир, в оточенні сінокосів, на пустирі росте кілька вікових дерев. Єдиним нагадуванням про існування на цьому місці Медведівського Миколаївського чоловічого монастиря слугує встановлений місцевими жителями дерев'яний хрест.

На території монастирища можна знайти залишки цегли, глиняного посуду, гутного скла та інших предметів. Це свідчить про те, що там діяла славнозвісна обитель. Встановити її обриси допомагають кілька дерев та піщана дюна довкола монастирського двору. У середині двору, у низині близько 49°10'026" північної широти та 042°26'500" східної довготи бачимо чималу ділянку, густо вкриту кропивою. Це одне з найімовірніших місць розташування окраси обители – соборної Миколаївської церкви.

Історія Медведівського монастиря неодноразово привертала увагу науковців. Однією з перших розвідок, присвячених йому, є праця відомого церковного та громадського діяча другої половини XIX ст. П.Лебединцева «Медведовский Николаевский монастырь». Вона вийшла у світ у 1869 р.¹, а в 1870 р. її було опубліковано на сторінках Київських єпархіальних відомостей². У цій праці автор робить огляд історії зазначеної обители від часів її заснування до 1858 р., при цьому список настоятелів подається до 1867 р.

На сторінках праці Л.Похилевича «Сказание о населенных местностях Киевской губернии» стисло представлено географічне розташування монастиря, наводяться короткі відомості про його заснування та про будівництво церков, подаються економічні показники станом на 1860 р., а також уміщено перелік настоятелів обители з 1733 до 1860 рр.³ Значний внесок у дослідження монастирського храму зробив Г. Павлуцький, який вперше описав його архітектурні особливості⁴.

Кількісні показники Медведівського монастиря вміщено в низці довідникових і статистичних видань⁵. Цінним джерелом інформації про тогочасне становище обители слугують Київські єпархіальні відомості⁶.

У радянській історіографії історія Медведівського монастиря через панівні ідеологічні догми практично не висвітлювалася.

Політичні зміни у 90-х роках минулого століття створили сприятливі умови для вивчення історії церкви, зокрема минулого монастирів. Наприклад, у той час з'являються статті Ю.Мариновського, Н.Кукси, С.Кілессо, присвячені різним аспектам діяльності Медведівського монастиря. Так, відомий черкаський історик Ю.Мариновський одним із перших серед учених звернув увагу на минуле обители. У 1994 р. побачила світ його стаття «Куполи над Тясмином»⁷, де автор на основі матеріалів місцевого архіву висвітлив низку цікавих сторінок з історії монастиря. Минуле Медведівської обители привертало увагу наукового співробітника НІКЗ «Чигирин» Н.Кукси. Їй належить розвідка «Медведівський Миколаївський чоловічий монастир»⁸, де, окрім короткої історичної довідки про обитель, наводяться цінні відомості, почерпнуті авторкою із архіву І.Гончара та подано результати опитувань, проведених нею серед старожилів навколишніх сіл. До наукового доробку заслуженого архітектора України, почесного доктора НДІТІАМ, академіка С.Кілессо належить стаття «Медведівський Пустинно-Миколаївський монастир і його архітектурний комплекс»⁹. У ній автор оприлюднив цінні архівні матеріали, серед яких є плани та фото монастирських будівель. Відомості з історії Медведівської обители опубліковано також у краєзнавчій науково-популярній праці «Головківка – серце

Холодного Яру»¹⁰ та у збірниках науково-практичних конференцій НІКЗ «Чигирин»¹¹.

Підсумовуючи огляд історіографії, присвяченої Медведівському Миколаївському монастиреві, варто зазначити, що обитель неодноразово привертала увагу науковців різних періодів. Це дало змогу частково розкрити деякі сторінки історії храму, але не дає цілісного уявлення про його минуле, що спонукало нас до вивчення цієї теми.

Досліджуючи цю проблему, автор даної статті використав як опубліковані, так і неопубліковані документи та результати власних польових досліджень. До числа опублікованих джерел належить монастирська звітна документація за 1893 р., що увійшла до збірника, присвяченого історії монастирів Черкащини, опублікованого Ю.Мариновським¹².

Слід зазначити, що джерельна база зазначеної теми досить вузька, що позначилося і на кількості досліджень. Монастирський архів, який був вилучений у добу громадянської війни, не зберігся. До сьогодні дійшло лише 46 справ, які зберігаються у фонді Медведівського монастиря (ЦДІАУК. – Ф.826). Судячи з їх змісту, вони були зібрані з консисторського та митрополичого архівів і не входили до згаданого архіву Медведівського монастиря. Цінну інформацію про історію храму містять фонди вищих церковних установ: Київської духовної декастерії (з 1832 р. консисторії, далі – КДК) – Ф.127, канцелярії київського митрополита – Ф.182, благочинного над монастирями Київської єпархії – Ф.183 та ін. Для вивчення правового становища ченців і монастирів нами опрацьовано державні правові норми Російської держави та внутрішньоцерковні розпорядження, які представлено указами КДК, а також у повному зібранні законів Російської імперії, статутах духовних консисторій та ін. На основі опрацювання матеріалів ДАЧО виявлено документи, пов'язані з історією Медведівського монастиря у фонді 660 «Чигиринське духовне правління», фонді 149 «Жаботинський Онуфріївський монастир» та ін.

Тепер повернемося до Медведівського монастиря. Описуючи географічне положення обителі, П.Лебединцев зазначав: «Медведівський Миколаївський монастир знаходиться у Чигиринському повіті, Київської єпархії, поблизу м. Медведівки. Відстань від м. Києва 250, а від Чигирини 20 верст. Він розташований на острові, утвореному руслом р. Тясмин, оточений вільховим лісом і болотами, густо вкритими комишами та лозою. До 1818 р. зв'язок із зовнішнім світом монастир підтримував за допомогою човнів, для яких існував спеціальний канал. У 1818 р. монастирем було збудовано греблю довжиною в 300 сажень (640 м – ЛН.) із чотирма дерев'яними мостами»¹³. Сучасне адміністративно-територіальне підпорядкування місця розташування Миколаївського монастиря значно змінилося. Монастирище належить Трушівській сільраді, Чигиринського району, Черкаської області (відстань до м. Черкаси 40 км, до м. Чигирини 30 км).

Як припускає П.Лебединцев, назву «Медведівський» монастир отримав, імовірно, від сусіднього села Медведівки, «яке в XVI–XVII ст. вважалося містом і мало замок»¹⁴. Л.Похилевич етимологію назви міста й монастиря, зі слів старожилів, пояснює колишньою присутністю в навколишніх лісах та байраках ведмедів¹⁵.

Стосовно часу заснування Медведівського монастиря достовірних відомостей не виявлено. Дослідники його виникнення пов'язують із заснуванням міста-фортеці Чигирини та швидким заселенням місцевості. Вони припускають, що це сталося наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. У монастирських справах зазначається, що його засновано у XVI ст.¹⁶ Першою згадкою про монастир є спогад про ігумена Саватія, який прибув до Москви з посольством Б. Хмельницького у 1652 р.¹⁷ Достовірними джерелами інформації про обитель є підтвердження прав на володіння землями та нерухомістю з боку верховної влади (королів, гетьманів, князів). Одним із документів, що свідчать про існування оби-

телі в 1661 р., є універсал гетьмана Ю.Хмельницького, який надав братії Медведівського Миколаївського монастиря млин Яновський–Даньків–Андрієнків–Дерев’янчин на р. Медведівці. У тому ж році Ю.Хмельницький закріпив за монастирем право на володіння пасікою за Дніпром, у гирлі р. Кобилячки, надане монастирю відомим політичним діячем середини XVII ст., підкоморієм київським, старостою овруцьким, автором Гадяцьких статей, Ю.Немиричем.

Ще один універсал на монастирські володіння видав 10 (23) жовтня 1663 р. у м. Корсуні гетьман П.Тетеря. Цим універсалом підтверджувалося право Медведівського монастиря на володіння полем, трьома млинами, лісом та луками. Нині універсали (їх копії) Ю.Хмельницького та П.Тетеря зберігаються у фондах ЦДІАУК¹⁸.

Руїна козацької держави не могла не порушити й спокійного існування монастирів краю. Можна погодитися з думкою, що рейд поляків на чолі із С.Чернецьким Чигиринщиною у 1664 р. не оминув одного з улюблених монастирів Б.Хмельницького – Медведівського. Адже тут, за свідченнями М.Костомарова, було поховано старшого сина гетьмана Тимофія: «На дороге мы посетили Медведовский монастырь, к которому гетман Богдан Хмельницкий питал особое уважение и где погребен был его сын Тимофей»¹⁹.

Турецькі походи 1677–1678 рр. призвели до знелюднення краю. Як пишуть у своїх працях Л.Похилевич, П.Лебединцев, Ю.Маринівський, Медведівський монастир зазнав руйнації. Братія розсіялася, майно було розкрадено. Так, П.Лебединцев зазначав, що монастирський храм уцілів, а частина ченців, переховавшись у заплавах Тясмину, повернулася до рідної обителі, в монастирі продовжувалося богослужіння²⁰. Монастир не встиг відновитися після спустошення 1678 р., як на нього чекали чергові випробування: згідно з умовами «Вічного миру» 1686 р. та Прутського миру 1712 р., татари увійшли на територію України, а населення примусово зганяли на Лівобережжя. За таких умов монастирям краю складно було діяти у звичному режимі.

Невдовзі, разом із встановленням польської адміністрації, монастир відроджується, з’являються ченці, послушники. Виникає потреба підтвердження прав обителі на землі. Так, 23 серпня (6 вересня) 1731 р. князь Ян Каєтан Яблоновський, староста Чигиринський виявив бажання прийняти Медведівський монастир під свою опіку. Це сприяло прискоренню заселення знелюдненого краю та свідчило про прихильність влади до православної віри.

У 1737 р. князь Яблоновський підтвердив права монастиря на угіддя та звільнив від десятини, що підтверджують свідчення наступника Каєтана Антонія Яблоновського від 17 (30) червня 1769 р. Попри опіку князя, ченці не почувалися в безпеці. Це яскраво ілюструє випадок, що трапився у 1743 р., коли присланий із Києва ігумен ієромонах Іосаф Більбаш (див. дод. 1.) «через страх випадкових набігів татарських, через рік, лишивши монастир без правління, пішов за Дніпро, де невдовзі й помер у Чигирин-Діброві»²¹.

Незважаючи на усі негаразди, монастир невпинно нарощував матеріальну базу, купував і отримував у дар різноманітні угіддя. Так, у 1744 р. намісник монастиря ієромонах Макарій придбав із дозволу замкової влади греблю Вишнякову–Дерев’янчину (у 1661 р. надану Ю.Хмельницьким) та луг над р.Тясмин, що простягався від Калинівки до монастиря. Причому монастир виплатив міщанину Ф.Прдуну за збудований ним млин 86 руб. У тому ж році цей намісник придбав для монастиря луг над р. Тясмин. У 1747 р. ігумен Никифор Гуковський купив за 100 руб. у жителя с. Ломовате В.Стороженка пасіку на 300 пнів, млин, діброву та робоче поле, розташоване вище с. Новоселиці над р. Потоком.

У 1748 р. монастир придбав у жителів с. Новоселиця Григорія та Івана Лазаренків пасіку з лугом, греблею і полем. Курінний отаман Величківського куреня, запорізький козак В.Канівець заповів у 1749 р. монастиреві пасіку на р. Ірклій.

У 1755 р. ігумен Тихін Борзаковський придбав у колишніх жителів м. Медведівки Івана та Григорія П'ятилітенків байрак Зубринець із пасікою та садом.

Ігумен Віссаріон у 1759 р. купив у комісара Потоцького та затвердив у князя Яблоновського млин на р. Тясмин. У 1762 р. монастир придбав луку із садом над чигиринським ставом біля Деренківця. У тому ж році князь Яблоновський надав монастиреві право на половину греблі у м. Чигирині з правом побудови на ній двох млинів та половину ставу на р. Тясмин із прилягаючим до нього лугом²². Економічне становище Медведівського монастиря упродовж більш, як 40 років протекторату князів Яблоновських значно поліпшилося, і монастир відновив колишні свої угіддя та примножив нові. Це стало можливим завдяки перебуванню у власності Медведівського монастиря с. Трушівці, прибутки з якого давали змогу купувати нові землі.

Важливою складовою монастирського господарства було бджільництво. У XVIII ст. Медведівський монастир володів чотирма пасіками. Окрім монастирських пасік, була окрема пасіка в ігумена, за прикладом попередніх настоятелів, «не ради прибыли какой-либо знатной, но ради утехи или малой части меда»²³. Використовувалася примітивна, пнева, російська технологія бджільництва. Про значну кількість пнів-вуликів свідчить той факт, що за період із 1789 по 1792 рр. економ Медведівського замку Ліппоман щорічно забирив по 233 вулики. Продукція бджільництва використовувалася для виготовлення воскових церковних свічок, для продажу меду звичайного та для виготовлення і продажу «меду питейного»²⁴.

60-ті рр. XVIII ст. принесли чергову хвилю конфронтації між поляками та українцями, між католиками і православними. Чигиринщина опинилася в центрі уваги конфедератів. Створювалися передумови до чергового суспільного вибуху – Коліївщини. Якщо участь ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека у Коліївщині та у її підготовці безперечно, то ігумен Віссаріон зумів стримати Медведівський монастир від участі у ній. Можливо, він не вбачав потреби зраджувати родині Яблоновських, яка упродовж XVIII ст. досить поблажливо ставилася до обителі.

21 вересня (3 жовтня) 1766 р. на Чигиринський Троїцький жіночий монастир, який був приписаний до Медведівського, наїхали поляки на чолі з офіціалом Мокрицьким. Вони вигнали православних монастирських священників, натомість привели унійних, ігуменею монастиря поставили польську черницю Аполлінарію, забрали із церкви антиминос, а на його місце поклали уніатський, що фактично означало переведення монастиря в унію. Черницям наказали готуватися до переходу в унію. Мокрицький, за свідченнями ігумена Віссаріона, мав подібні наміри і щодо Медведівського монастиря. У своєму рапорті митрополиту Арсенію ігумен писав: «Я из братиею (50 человек) в крайнем бедствии нахожусь»²⁵. Мокрицький наказав ігумену Віссаріону не втручатися у справи Чигиринського монастиря і не перешкоджати переведенню його в унію. Однак із таким розвитком подій не погодилася настоятелька монастиря, яка разом із сестрами, майном та худобою перейшла кордон Речі Посполитої і тимчасово знайшла притулок у Новосербії. Провина за такі дії чигиринської ігуменії лягла на ігумена Віссаріона. Поляки не наважилися перевести монастир в унію, а вчинили по-іншому: 1 (12) жовтня 1766 р. вони оточили обитель, спіймали й остригли вуса та бороду, а потім тяжко побили палатного монаха Неофіта. Монастирська відомість за 1766 р. свідчить, що поляки відібрали у монастиря с. Трушівці, млини на р. Медведівці і на р. Новоселиці²⁶.

Від рейду поляків постраждали не лише Чигиринський та Медведівський монастирі. Ігумен Віссаріон писав митрополиту, що польські загони до смерті катували православних священників навколишніх сіл, а на їх місце ставили священників греко-католицького сповідання. Потім поляки поїхали до Мотронинсь-

кого монастиря й забрали 600 овець та 150 голів великої рогатої худоби²⁷. На той час настоятель Мотронинського монастиря архімандрит Мельхіседек уже два місяці перебував під арештом²⁸.

Ігумен Віссаріон маневрував як досвідчений політик між польським тиском та природною реакцією місцевого люду, розумів усю складність революційної ситуації, що склалася на Правобережжі. Зберігши Медведівський монастир у православ'ї, ігумен в очах гайдамаків став «лядським батьком».

Напередодні Коліївщини ієромонах Медведівського монастиря Ієракс, який утік зі своєї обителі, потрапив до гайдамаків і розповів їм, що обитель через «зраду» ігумена опинилася під загрозою унії. Незабаром ватага у кількості 15 осіб на чолі зі Степаном Канівським напала на Медведівський монастир. Ігумен Віссаріон у той час перебував поза межами монастиря, тому йому вдалося залишитися живим. Гайдамаки обшукали його келії та жорстоко допитували про місце перебування ігумена і монастирських заощаджень ігуменського келійника, палатного ченця і двох ієродияконів. Зрештою, відібравши ключі, вибивши око одному з послухників, гайдамаки пограбували монастир. На одного гайдамака припало по 5 руб., що в сумі становило не менше 75 руб.

Подібний напад трапився і наступного, 1769 р., коли під час вечірні на обитель напала ватага Чуприни. Оточивши церкву, грабіжники, озброєні списами, рушницями та шаблями, вимагали: «Віддайте нам ігумена – лядського батька, ми його вб'ємо!»²⁹. Ченцям вдалося словом утихомирити непроханих гостей. Останні, забравши 5 монастирських коней, пішли з обителі. Але ситуація в окрузі залишалася неспокійною: ватаги гайдамаків продовжували грабувати, палити Чигиринщину. У тому ж році вони спалили княжий палац і чимало будинків міщан у м. Медведівці.

1769 рік приніс ще одну загрозу. Після конфлікту навколо нападу гайдамаків на м. Балта розпочалася російсько-турецька війна. Турецько-татарські війська загрожували Чигиринщині. Це спонукало ченців задуматися над можливою евакуацією обителі. У червні 1769 р. вони вирішили продати частину худоби та бджіл і розпочати будувати на лівому березі Дніпра у м. Вереміївці на плацу, наданому обителі священником А.Прудким, монастирське подвір'я³⁰. Та невдовзі успіхи козацько-московського війська назавжди ліквідували небезпеку татарсько-турецьких набігів на Україну. Зникла й потреба розбудови двору у Вереміївці.

Завдяки стриманому ставленню Медведівського монастиря до подій Коліївщини, обитель зберегла свої угіддя і залишалася найзаможнішою з усіх православних монастирів польського Подніпров'я. Станом на 1773 р. монастир володів великою кількістю луків, з яких накошував 3000–3500 кіп сіна. Полів власних не мав, але землі обробляв за потребою з числа загальної, мав «хазайство по числу скота весьма обширное»³¹. Монастир мав шість млинів: один – на р. Медведівка, другий – на р. Новоселиця, третій – на р. Тясмин, на Чигиринській греблі, четвертий і п'ятий – на р. Тясмин, на Худоліївській греблі і шостий – на р. Янич, на греблі Черничиній. Усі млини перебували в оренді, за умовами якої 2/3 прибутку йшло орендаторам, а 1/3 – монастирю. Медведівський монастир володів рибними ловлями на р. Тясмин.

Утиски від польської влади Медведівський монастир переживав до останніх днів існування Речі Посполитої. Унаслідок чуток про можливість нового селянського повстання під керівництвом духівництва польського війська у 1789 р. здійснили черговий наїзд на Медведівську обитель. Вони вимагали від ігумена повторно, після принесеної у 1787 р. присяги, присягти на вірність королю та Речі Посполитій. Ігумен Віссаріон не присягнув у призначений термін, що призвело до його арешту та відправки в кайданах до Варшави, а також до зайняття польськими військами монастиря. Чимало ченців рятувалося втечею до сусідньої Новоросії³². Ігумен Віссаріон три з половиною роки разом із переяслав-

ським єпископом Віктором Садковським перебував у в'язниці і був звільнений у 1792 р. 13 квітня 1793 р. його було нагороджено золотим наперсним хрестом і 3 травня того ж року він повернувся до своєї обителі, якою керував до травня 1797 р.³³

За відсутності ігумена, утиски чиновників та військових призвели до значних матеріальних втрат і зубожіння обителі. Керівництво Чигиринського староства, забравши документи, конвеструвало (вилучило до з'ясування) монастирські землі й угіддя, використовувало їх на користь медведівської економії. У серпні 1789 р. люстраційна комісія зажадала всіх монастирських кріпосних документів. Отримавши їх, комісар князя Яблоновського Скіпор забрав їх із собою до м. Аннополя. Економ Медведівського замку, скориставшись відсутністю в обителі намісника ієромонаха Іларіона, який перебував на Пінській конгрегації, зняв залізо із монастирських екіпажів, привласнив 18 тис. гонту та інший ліс, заготовлений братією для завершення будівництва Миколаївського собору. За період з 1789 р. до 1793 р. Медведівський монастир втратив чотири із шести млинів. А до 1802 р. у його володінні залишився тільки один Полуднівський млин³⁴. Монастиреві не вдалося в подальшому повернути втрачені млини й наприкінці XIX ст. він володів двома водяними млинами – Полуднівським (за 5 верст від монастиря) та Яничарським (за 15 верст), котрі давали прибутку 600 руб. на рік³⁵.

В ієрархічному підпорядкуванні від часу заснування Медведівський Миколаївський чоловічий монастир перебував у віданні Київської митрополії. Наприкінці XVII ст. – на початку XVIII ст. він разом з іншими монастирями Правобережжя набув статусу закордонного українського монастиря. Із розподілом Київської єпархії, частина монастирів Правобережного Подніпров'я стала підвітною Переяславській єпархії. Київській митрополії лишалися підконтрольними: Пустинно-Медведівський Миколаївський монастир, Пустинно-Жаботинський Онуфріївський, Лебединський Георгіївський, Лебединський Миколаївський та Чигиринський Троїцький монастирі. Оскільки Медведівський монастир був головним в українській групі закордонних монастирів Київської єпархії, то керівництво останньої доручало нагляд чи за всіма українськими монастирями, чи за окремими з них ігумену Медведівського монастиря. У віданні цього ігумена постійно перебував Чигиринський Троїцький жіночий монастир³⁶. У 1786 р. Медведівський монастир разом з іншими українськими монастирями був позбавлений керівництва київських митрополитів і переведений у підпорядкування переяславського єпископа Віктора. У 1793 р. обитель опинилася у віданні Мінської консисторії. Із 1795 до 1797 рр. цей монастир та усі парафії Чигиринського повіту належали Катеринославській єпархії. Після кардинального реформування межі Київської єпархії збіглися з межами новоутвореної у 1796 р. Київської губернії. Медведівський монастир знову потрапив у підпорядкування Київської митрополії-єпархії.

Геополітичні трансформації в регіоні кінця XVIII ст. призвели до важливих змін становища українських монастирів Правобережжя. Монастирі опинилися на території Російської імперії, отримали гарантії власної безпеки, сприятливі умови для розвитку господарства, правові гарантії своєї діяльності. Але платою за це була остаточна втрата традицій українського чернецтва, їх уніфікація до зразка і традицій російського православ'я.

Після II поділу Речі Посполитої та приєднання Правобережжя до Російської імперії, монастирям доводилося знову підтверджувати свої права на угіддя. Лише 20 лютого 1811 р. Київська казенна палата затвердила за Медведівським монастирем рибну ловлю площею у 648 десятин 1938 сажнів між селами Суботовом та Розсошинцями. Відомо, що внаслідок повені 1820 р. і прориву Чигиринської греблі різко знизився рівень води у річці. Це призвело до тривалих по-

земельних суперечок між жителями с. Суботів та Миколаївським монастирем, згадки про які фіксуються протягом XIX ст.³⁷

У 1852 р. монастир володів присадибною ділянкою площею 4 десятини 1512 сажні (5,08 га). Із них 2 десятини 2064 сажні (3,11 га) були під монастирським двором, під економією – 1 десятина 1848 сажнів (1,93 га). Орної землі монастир мав 11 десятин 672 сажні (12,3 га), сінокошу – 58 десятин 168 сажнів (63,3 га), під випасами – 14 десятин 1080 сажнів (15,75 га), так званих «неводоб» – 179 десятин 174 сажні (196 га). Монастиреві належали також рибні ловлі біля с. Суботів на р. Тясмин за 10 верст від монастиря. Площа рибних ловів становила 669 десятин 1368 сажнів (730 га), із них сінокісної площі було 90 десятин 1261 сажень (98,6 га). Загалом монастир володів близько 1022 га землі. Отже, він був найбільшим землевласником серед усіх православних монастирів Київщини, що відійшли від Польщі. Його володіння становили близько 40% від угідь решти провінційних православних монастирів єпархії. Станом на 1890 р., на одного ченця Медведівського монастиря припадало понад 80 десятин угідь.

У 1893 р. Миколаївський монастир володів двома водяними та одним вітряним млинами, мав 1043 десятин 1776 сажнів земельних угідь, пасіку (150 вуликів), 10 робочих волів та стільки ж корів. Річний монастирський прибуток становив понад 7179 руб.³⁸

Для обробітку землі і догляду за худобою монастир використовував працю послушників, рядових ченців і найманих робітників. Серед ченців та послушників були ковалі, чоботарі, пасічники, продавці, пекарі, іконописці, позолотники, мірошники, садівники, сторожі, столяри, тваринники та різноробочі.

Медведівський монастир, окрім сільськогосподарської діяльності, одним із перших серед обителів регіону започаткував на постійній основі роботу промислового підприємства – цегельного заводу. Згідно з відомостями за 1866 р., цей завод розташовувався у с. Полуднівка. Точна дата його заснування невідома, відомо тільки те, що завод був перебудований у 1864 р. Його оціночна вартість на 1866 р. становила 305 руб. За один сезон на заводі вироблялося в середньому 250 тис. одиниць цегли на суму 1500 руб. Тобто, одна тисяча коштувала 6 руб. Випалювальні печі працювали на дровах, річна вартість яких становила 330 руб. На утримання робітників витрачалося 216 руб. На заводі працювали один майстер, чотири робітники, одна робітниця, троє неповнолітніх (до 16 р.). Майстер за рік отримував 114 руб., робітники – 264 руб., робітниця – 32,5 руб., неповнолітні – 60 руб. Цегельний завод працював посезонно – із 5 квітня до 15 жовтня, за винятком неділь і свят. Сировину брали з глинища, розташованого біля заводу, а дрова – з казенної Мотронинської дачі. Цегла використовувалася для потреб монастиря³⁹. Цеглу, вироблену на монастирському заводі, вдалося виявити В.І.Гуглі, який знайшов її поблизу колишнього заводу (у с. Полуднівка). Влітку 2006 р., під час реставраційно-пошукових робіт в Ільїнській церкві експедиція М. Новика виявила чимало монастирської цегли на сходах, що ведуть на церковне горище. Очевидно, що це кладка другої половини XIX ст. Монастирську цеглу легко визначити, оскільки на кожній цеглинці є відповідне клеймо з монограмою, що складається з розташованих у ряд літер – «Н» та «М» («Николаевский монастырь»). На території колишнього монастирського подвір'я виявлено цеглу з більш ранньою монограмою «Н», «М», що свідчить про імовірність існування монастирської цегельні уже в кінці XVIII ст. – першій треті XIX ст.

Окрім цегельного заводу, Миколаївський монастир мав власну гончарню, яка розташовувалася на Козюриному острові й забезпечувала монастир посудом. Гончарну глину привозили із сусідніх сіл Івківці та Полуднівка.

Окремою сторінкою нашого дослідження є вивчення історії розбудови монастиря, формування його архітектурного комплексу. Із часів заснування обителі у ній розташовувалася церква на честь святителя Миколая. Даних про її руйна-

ції чи перебудування до середини XVIII ст. не виявлено. Відомо, що вона була з трикупольним верхом, дерев'яна, крита гонтом, «кожухувата шалюванням», стара. У 1751 р. з благословення київського митрополита Тимофія Щербацького було закладено трапезну церкву Різдва Божої Матері. У червні 1753 р. її будівництво було завершено й освячено. Ця церква була теплою, дерев'яною, з одним куполом, крита гонтом. До неї було перенесено іконостас із великої Миколаївської церкви, в якій у 1755 р. було встановлено й освячено новий. Ще одну надбрамну церкву Богоявлення Господнього з дзвіницею було закладено з благословення митрополита Арсенія 21 лютого (2 березня) 1760 р. Її будівництво було завершено у травні 1764 р.

Келії настоятеля та братії розташовувалися по периметру монастирського двору і були криті очеретом і соломою. Навколо монастиря росло кілька фруктових дерев. Огорожа являла собою частокіл із товстих дубових паль. П. Лебединцев писав, що монастирський двір мав форму прямокутника зі сторонами 70×62 сажнів (149×132 метри), периметр двору становив 209 сажнів (445,7 метрів)⁴⁰. Але наведені цифри показують помилку, оскільки сума сторін двору (264 саж.) навіть приблизно не відповідає вказаному П. Лебединцевим периметру. Дослідник використав відомості з плану Медведівського монастиря за 1786 р., в якому зазначається: «Всього сажень – 70, «по периметру» – 62, вокруг сего монастыря – 209»⁴¹. Таким чином, ми вважаємо, що достовірною є тільки цифра 209, а інші цифрові дані потребують уточнення.

Окрасою монастирського архітектурного ансамблю, починаючи з кінця XVIII ст., був довершений п'ятикупольний Миколаївський собор. Підготовку до його будівництва розпочали у 1783 р. з ініціативи чигиринського старости Антонія Яблоновського. Мотивом для його будівництва став візит останнього до ввіреного йому староства та Медведівської обителі у 1780 р. Перебуваючи в монастирі, Яблоновський зазначив: «Хорошо и должно монастырю стараться о устроении в оном на место такой-то обветшалой церкви»⁴² і звелів своїм диспозиторам, які теж перебували у Чигиринському старостві, видати ліс на заготівлю матеріалу. У травні 1782 р., після спільної згоди братія у письмовій формі наказала ігумену донести митрополиту київському про намір розібрати стару церкву, матеріал з неї продати, а натомість закласти новий храм на честь святителя і чудотворця Миколая. Митрополит київський Гавриїл дав на це дозвіл, і 16 (28) січня 1783 р. братія отримала архієрейське благословення та частину коштів на заготівлю матеріалу й «контрактування для завдання майстрів кращих». При цьому архієрей зазначив, щоб храм був «при п'яти верхах і трьох престолах»⁴³.

На думку відомого архітектора С. Кілессо, собор Миколаївського монастиря нагадував дерев'яний Троїцький собор у Новомосковську. Зовнішня подібність дозволяє припустити, що творцем обох будівель був один і той же автор. Достеменно відомо, що Троїцький собор зводив талановитий майстер із с. Водолаги Я. Погрібняк⁴⁴. Подібність зображення цього храму, котре траплялося на внутрішній обкладинці журналу «Київська старовина» за 1888 р., до відомих фото Миколаївського собору не була випадковою⁴⁵. Візуальна подібність цих храмів очевидна, хронологічна розбіжність між їх будівництвами у 6 років не виключає їх спільного авторства. Більше того, Троїцький собор зберігся до нині і є безцінною пам'яткою козацького храмобудування.

У фондах ЦДІАУК зберігся лист ігумена до митрополита, датований 1786 р., у якому засвідчується, що ігумен Віссаріон з ієромонахом Кирилом і окремими «укладчиками» (ктиторами, благодійниками – Н.Л.) того ж року їздив за кордон, у м. Єлисаветград оглядати «ту самую церковь, по которой образцу и в Медведовском монастыре вознамеренно строить. В той Єлисаветградской церкви устроена такая прещелинная течь, что через несколько лет стара-

ються сыскать такового майстра, чтобы исправил в той церкви так, чтобы той те-чи не было, но такого и поныне сыскать не могут»⁴⁶. Із цього документа зрозуміло, що у 1786 р. взірцем для будівництва була одна із церков Єлисаветграда. Усі дерев'яні храми цього міста (сучасне м. Кіровоград) на початку ХІХ ст. було замінено кам'яними, тому ми не можемо зробити порівняння. Але у проєкті 1786 р., створеному на основі Єлисаветградської церкви, зазначено трибанну, п'ятиярусну церкву з триярусними бічними банями, коли, зрештою було збудовано значно складнішої конструкції п'ятибанну, шестиярусну церкву з п'ятиярусними бічними верхами. Тобто очевидно, що за взірець було взято не Єлисаветградський, а інший храм.

Не можемо однозначно стверджувати, чи могла делегація з Миколаївського монастиря, подібно до оглядин храму Єлисаветграда, побувати і в тодішньому Катеринославі (сучасне м. Новомосковськ), окрасою якого був Троїцький собор роботи майстра Я.Погрібняка. Та, очевидно, початковий проєкт було кардинально змінено. Слава про Троїцький собор Я.Погрібняка швидко поширювалася православним людом. Імовірно, що новобудову звели майстри, які перед цим будували козацький храм, і не виключена причетність до його проєктування та зведення самого Я.Погрібняка.

Певно відомо, що старий храм розібрали 20 лютого (4 березня) 1785 р., а новий заклали «по загальній згоді братії та укладчиків коштовно» 13 (25) квітня того ж року⁴⁷. Ігумен від імені братії пропонував Преосвященному закласти правий додатковий престол на честь архістратига Михаїла, а лівий – на честь усіх Святих. Після ліквідації трапезної церкви престол на честь усіх Святих замінено на престол Пресвятої Богородиці. Тому Л.Похилевич згадував про додаткові престоли архістратига Михаїла та Пресвятої Богородиці⁴⁸.

Будівництво Миколаївської соборної церкви через постійні проблеми тривало значно довше, ніж козацького храму у м. Новомосковську. Будівельні роботи велися протягом 10 років і завершилися 28 березня 1795 р. Освячував новозбудований храм єпископ катеринославський і таврійський, в ієрархічному підпорядкуванні якого тоді перебували монастирі та парафії Чигиринського повіту.

Під час будівництва Миколаївської соборної церкви було дотримано найкращих традицій храмобудування та збудовано найвищий дерев'яний храм України – вершину майстерності українських зодчих, перлину Медведівського монастиря. Храм був зведений в українському стилі козацького бароко. План церкви мав форму хреста з рівними сторонами; на хресті п'ять куполів, які складаються з ряду восьмигранних зрубів, поставлених один на одного. Л.Похилевич зазначив розміри храму, вказав його ширину у 30 сажнів, що разом із висотою та шириною утворює пропорцію 20×30×9,333 сажнів⁴⁹. Перевівши зазначені числа в метричну систему, отримуємо відповідні розміри 42,6×63,9×19,88 метрів, які вказують, що будівля ширша ніж вища. Її форма становить нерівносторонній хрест і не відповідає проєктній документації та немає нічого спільного зі «стрункістю храму». На жаль, цю особливість не помітив ані Л. Похилевич, ані С. Кілессо. Відповідь на зазначене протиріччя криється у характерних для праці Л. Похилевича неточностях. Його сучасник П.Лебединцев зазначає, що Миколаївська соборна церква дерев'яна, п'ятибанна, висотою 20 сажнів (42,6 метрів), довжиною 30 аршинів (21,336 метрів), шириною – 28 аршинів (20,1931 метрів), що відповідає планам собору. Таким чином, заміна аршинів на сажні при визначенні ширини собору призвела до вищезазначеної помилки.

Миколаївський собор стояв на дерев'яному фундаменті з морених дубових тесаних колод довжиною близько 4–5 м. За спогадами І.Петюренка, що був присутній при руйнації цих фундаментів, ці колоди були товщиною близько 0,5 м, синього кольору і розташовувалися у три ряди⁵⁰. Собор мав дев'ятикамерну структуру, яка складалася з прямокутних об'ємів висотою у три яруси. Вище

здіймалися п'ять струнких пірамідальних верхів із восьмигранними підбанниками, що характерно для дерев'яних церков Слобожанщини XVIII ст. Попри своє розташування на Правобережжі, зважаючи на її грандіозні розміри та архітектурні особливості, Миколаївська церква Медведівського монастиря була класичним взірцем дерев'яного зодчества Слобожанщини та Лівобережжя в цілому. Розміри дають підстави говорити про те, що храм Медведівського монастиря був одним із найвищих дерев'яних храмів України.

Г. Павлуцький Миколаївську соборну церкву охарактеризував так: «По обширности своей и легкости архитектуры является единственной в своем роде, самой блестящей из малорусских деревянных церквей. Уже издавелека собор является во всем своем великолепии; трудно себе представить, какую идею могущества выражают своим немим языком эти величественные деревянные купола, поднимающиеся цельюной массой к небу на 20-саженную высоту»⁵¹. На Придніпров'ї подібних п'ятибанних дерев'яних церков було небагато: це церкви Медведівського монастиря, с. Березянки на Київщині 1766 р. (тепер не існують); на Слобожанщині у селах Рубцове, Артемівка, Вільшана, Золочів, Олешня, Мерефа й одна з найкращих – у Гороховатці. Унікальний дев'ятикупольний козацький храм у м. Новомосковську дивом зберігся донині, збереглися також фото та плани Миколаївського собору Медведівського монастиря, що робить можливою реалізацію проекту його відновлення.

Важливе значення для розуміння планування монастирського двору у XVIII ст. має збережений до наших днів «План Киевской епархии заграничного, в Польской области состоящего, благочестивого Свято-Николаевского Пустынно-Медведовского монастыря, в старостве Чигринском между рекою Тязмою находящегося»⁵² за 1786 р. (див. дод. 2). На ньому бачимо схематичне розташування усіх будівель, а завдяки їх нумерації і поданому на плані поясненню визначаємо призначення кожної з них. Зображення будівель зроблено художньо, що дає уявлення про зовнішній вигляд трапезної й надбрамної церков та інших будівель двору. На плані монастирського двору зазначено такі будівлі: 1) фундамент новозакладеної Миколаївської церкви, 2) трапезна церква, 3) надбрамна церква і дзвіниця, 4) будинок для зберігання монастирських припасів, 5) льодник, 6) погріб для «варива», 7) два колодязі, 8) келія ігумена, 9) «пономарня с проживнею три», 10) пекарня, 11–25 чернечі палати та «купальня» з хатою, криною землею. Завдяки канонічним правилам побудови християнських храмів, їх орієнтації відносно сторін світу цей план дає змогу виявити реальне розташування будівель.

Вигляд двору Медведівського монастиря у 1845 р. зафіксував у своєму альбомі Домінік П'єр Де ля Фліз⁵³. Порівнюючи план обителі 1786 р. та малюнок Де ля Фліза, стає очевидним, що за період із 1786 р. до 1845 р. відбулися зміни в архітектурному ансамблі. За часів правління ігумена Іоанікія, у 1819 р. на місці теплої трапезної мазаної церкви Різдва Пресвятої Богородиці було збудовано теплу дерев'яну церкву в ім'я Богоявлення Господнього. Будівництво велося за сприянням генеральші Ламбової (Ламб). Мотивом до подібного вчинку було поховання в Медведівському монастирі її сина, камергера імператорського двору Петра Івановича Ламба, який загинув у 1812 р.⁵⁴ У 1840 р. ігуменом Іоанікієм збудовано келії настоятеля. Будинок був критий залізом, дерев'яний, довжиною 35 аршинів (25,24 м) та шириною 18 аршинів (12,98 м).

Однією з вагомих прибуткових статей монастирської економії були річні відсотки від придбаних цінних паперів. Монастир невпинно нарощував свої банківські вклади. Наприклад, «1815 року, березня 1-го дня, білет у 6 500 руб. Київська духовна декастерія Медведівському Миколаївському монастирю поклала в «сохранную казну» 6500 руб. асигнаціями на «вечное обращение и условные проценты по пяти рублей со ста от сего числа». Після надходження копії цього

білета за розпискою видавалося по триста двадцять п'ять рублів щорічно невідкладно на прохання декастерії⁵⁵. У 1845 р. Медведівський монастир, як і решта монастирів імперії, отримав на свій рахунок частку від заповіданих на монастирі графинею Орловою-Чесменською мільйонів. Ця частка становила 5715 руб. сріблом. Надалі цей монастир активно вкладав свої кошти під відсотки у банківські цінні папери. Так, напередодні банківської реформи 1860 р. Медведівський монастир володів банківськими білетами на суму 17 207 руб. у Московській опікунській раді та на 5715 руб. у Петербурзькому позичковому банку.⁵⁶ Саме зазначення суми вкладу в асигнаціях чи сріблом важливо для розуміння величини банківських капіталів, оскільки грошова реформа міністра фінансів Е.Ф.Канкріна зафіксувала значне зміцнення рубля, в обіг був уведений срібний руб., було встановлено обов'язковий курс для паперового рубля, який на Київщині становив 4 руб. асигнаціями до 1 руб. сріблом⁵⁷.

Найзаможнішим серед губернських монастирів Київщини був Медведівський. У середньому на один провінційний монастир Київської губернії сума банківського капіталу, станом на 1864 р., становила близько 8 тис. руб. Він же мав капіталів на суму у 23 тис. руб. сріблом. Але до заможних монастирів імперії його віднести не можна, оскільки по імперії суми монастирських капіталів коливалися від 5 тис. до 750 тис. руб.⁵⁸

У порівнянні з православними монастирями округи Медведівський монастир відзначався високим освітнім рівнем братії та перевагою у ньому вихідців із духівництва. Скажімо, у 1865 р. ченці, ієромонахи та ієродиякони цього монастиря на 75% були вихідцями із духівництва, а 25% становили вихідці з міщан. Якщо врахувати й рясофорних послушників, то вихідці з духівництва становили 76%, міщани та селяни – по 9% і дворяни – 6%. За сорок наступних років склад братії кардинально змінився і на початок ХХ ст. становив: 55% селяни, 15% – міщани та 30% – духівництво.

Після реформ Олександра II станове представництво ченців Медведівського монастиря почало швидко змінюватися. Реформи 1860–1870 рр. ліквідували загрозу кріпацтва для дітей священників. Унаслідок цього частка вихідців із духівництва скорочувалася, а селянства, навпаки, зростала. Іншою характерною рисою більшості чоловічих монастирів стало зменшення числа ченців. Не був винятком і Медведівський монастир, коли у 1893 р. кількість ченців зменшилася до 12 осіб. Початок ХХ ст. характеризувався зростанням чисельності монастирських насельників. Це було пов'язано з наростаючою суспільно-політичною нестабільністю, яка породжувала соціальне підґрунтя переходу в чернецтво та закриття ряду чоловічих монастирів округи. Як бачимо з таблиці 1, число ченців за період Першої світової та громадянської війн зросло утричі.

Таблиця 1. Якісний і кількісний склад насельників Медведівського монастиря за 1736–1929 рр.

	1736 ⁵⁹	1766 ⁶⁰	1838 ⁶¹	1860 ⁶²	1893 ⁶³	1904 ⁶⁴	1907 ⁶⁵	1917 ⁶⁶	1925 ⁶⁷	1926 ⁶⁸	1928 ⁶⁹	1929 ⁷⁰
Схимонахи		1										
Ієромонахи		8	4	8	6	6	7	12				
Ієродиякони		4	2	6	4	4	5	11				
Ченці		32	4	6	2	4	4	8				
Послушники		18	10	15	3	3	4	16				
Разом	30	63	20	35	15	17	20	47	45	47	38	7–10

Миколаївська обитель займалася благодійницькою та освітньою діяльністю. У ній існували відповідні заклади, які надавали притулок мандрівним богомольцям, котрі харчувалися «монастирським хлібом, а деякі і їжею»⁷¹, діяла школа іконопису. Перші згадки про традицію іконопису серед чернецтва цього монастиря датовано серединою XVIII ст. У 1864 р. у Медведівському монастирі відкрили школу живопису, різьби, позолоти та столярної справи. Школа мала навчати писання високохудожніх творів із дотриманням традицій старовинних майстрів. Шкільний будинок, критий тесаними дошками, розташовувався за монастирськими стінами. У 1866 р. у ній навчались іконопису та живопису семеро учнів, позолоті – шестеро, ще стільки ж вивчали різні різьбярські роботи. Іконопису та живопису навчав архимандрит Іринарх, позолоту викладав рясофорний послушник Віссаріон Конев. Різноманітній майстерності різьби по дереву навчав казенний селянин І.О.Коваленко⁷².

Учніський склад школи іконопису Медведівського монастиря не обмежувався певним соціальним станом, як-от духівництвом. У 1867 р. серед учнів було сім осіб із духівництва, шестеро з казенних селян, двоє з міщан, двоє солдатських дітей та один представник дворянства⁷³.

У 1904 р. у монастирі проживало 14 ченців, з яких п'ятеро – ієромонахи та четверо – ієродиякони. Станом на 1917 р., у ньому перебувало 33 ченці, з них дванадцять ченців були у сані ієромонаха та одинадцять – ієродияконів⁷⁴.

Святиною Медведівського монастиря була ікона святителя Миколая, що розміщувалася у західній частині храму, в різьбленому кіоті. Про неї згадується в описі 1773 р. До цієї ікони «з давніх часів приходять богомольці й одержують зцілення»⁷⁵. Іконою святителя Миколая було прикрашено срібними шатами та дорогоцінним камінням. Іншою монастирською святиною була рака з частинами св. мощів преподобних печерських Тита, Йосифа, Іларіона схимника, Акілі диякона, Лаврентія затворника, Пімена постника, Арсенія трудолюбивого і Лонгина вратаря. Мощі Медведівському монастиреві було надано у 1845 р. із Києво-Печерської лаври на прохання архимандрита Каліста митрополитом київським Філаретом⁷⁶. Митрополит зазначав, що ця рака «є священною запорукою благочестивого життя старців цієї обители, як небесна їм допомога й заступництво в житті цьому»⁷⁷. Крім того, 12 червня 1913 р. до Медведівського монастиря було урочисто перенесено образ Іверської Божої Матері. Важливе значення мали портрети українських гетьманів Б.Хмельницького та анафемованого І.Мазепи у Миколаївській церкві монастиря.

У Монастирській бібліотеці були цінні праці XVII–XVIII ст.: Рукописне Євангеліє (вилучене в Києво-Софійському книгосховищі); Слова св. Ефрема Сирина. – Москва, 1653.; Трифологій. – Чернігів, 1678; Вечеря: душевні проповіді Сімеона Полоцького. – Москва, 1683; Літопис св. Дмитрія Ростовського, що становив дві рукописні книги розміром у лист та ін.

У роки Першої світової війни, поряд з іншими монастирями єпархії, Медведівський монастир надавав посильну допомогу Червоному хресту. Так, у листопаді 1914 р. частина монастирів Київської єпархії (Виноградський, Жаботинський, Медведівський, Мошногорський, Богуславський, Корсунський, Матронинський) відрахували на потреби хворих і поранених солдат 1% від валового прибутку, що в сумі становило 106 руб.⁷⁸ Світова війна негативно вплинула на діяльність монастиря. Він знову втрачає державний захист та опиняється, як і у XVIII ст. наодинці з різноманітними військовими формуваннями та новими порядками.

Зі знищенням самодержавства Миколаївська обитель зазнала тяжких випробувань. Вона неодноразово переживала розбійні напади. Так, у лютому 1919 р. Медведівський монастир було пограбовано невідомими злочинцями, у ченців забрано одяг, цінні речі, гроші⁷⁹. До 1921 р. монастирський капітал було повністю розкрадено, економічні будівлі поза двором напівзруйновано, погра-

бовано та розібрано. Саме у той час невідомо ким було заховано у с. Івківці на горі Городище «монастирський скарб», який виявили діти на початку 1980-х рр. у вимитому дощами рівчаку. Доля цього скарбу майже невідома. Очевидці розповідають, що тим скарбом була невелика скринька, в якій пластами лежали золоті прикраси, монети, годинники та золоті злитки⁸⁰.

30 квітня 1922 р. було вилучено універсал гетьмана Ю.Хмельницького від 26 лютого 1661 р. на земельні угіддя та цінні папери якимось «товарищем Дробницьким»⁸¹. У тому ж році Медведівський військвиконком вилучив увесь монастирський архів, що важив 13,5 пудів (220 кг). Архів вилучався під розписку «військовоуповноваженого товариша Чухала»⁸².

Завдяки значному матеріальному потенціалу монастирю вдалося витримати негаразди 1917–1922 рр. У травні 1922 р. Медведівському монастиреві було передано Казанське подвір'я Жаботинського монастиря у м. Черкаси. Мотивом для цього було важке економічне становище Жаботинського монастиря. Інструкція НКВС України за лютий 1923 р. передбачала можливість залишити на одну єпархію один чоловічий та один жіночий монастир. Виконуючи цю інструкцію, ліквідком Київської губернії 9 жовтня 1923 р. прийняв рішення лишити в Черкаському окрузі один жіночий – Лебединський Миколаївський та чоловічий – Медведівський Миколаївський монастирі. У 1923 р. до Медведівського монастиря було переведено ченців із закритого Виноградського Успенського монастиря. У 1924 р. в обителі перебувало 45 ченців і послушників⁸³, 1926 р. ця цифра становила 47 осіб, у 1928 р. – 38, 1929 р. – 7 (див. табл.1).

На великі свята до Медведівського монастиря продовжували приходити тисячі людей. Біля його стін діяли ярмарки, відбувалося справжнє народне свято, яке добре запам'ятовувалося усім, хто там бував. Але такий впливовий на народні маси осередок духовності був приречений. Правове поле радянської держави позбавляло монастирі усіх економічних прав, ченців – виборчих прав, з усіма негативними наслідками такого статусу.

Упродовж останнього десятиріччя свого існування Медведівський монастир закривали тричі, братія зазнавала постійних утисків, моральних і фізичних знущань⁸⁴. Створена у Медведівському районі комуна «Ленінград» у березні 1924 р. домагалася передання їй монастирського майна. Тоді обителі пощастило – комуна невдовзі припинила існування. Але загроза для обителі не зникала. На XII окружному з'їзді рад Шевченківщини, що проходив 1–6 квітня 1929 р., було прийнято постанову: «Активно сприяти масовому антирелігійному рухові... У першу чергу домогтися закриття усіх монастирів та передачі їх під колгоспи». 27 квітня 1929 р. НКВС України дав дозвіл окрвиконкому Шевченківщини на закриття монастирів округи⁸⁵.

У червні 1929 р. будівлі Медведівського монастиря було закрито і формально вони уже належали с/г комуні. 29 липня того ж року засіданню секретаріату ШОВКу було надано ухвалу виборців с. Медведівки, які голосами 926 із 1440 висловлювалися про закриття Медведівського Миколаївського монастиря. У ній зазначалося, що це здійснено, «аби таким чином припинити руйнацію монастирських будинків та доцільно використовувати їх, влаштувавши в цих приміщеннях сільськогосподарську комуна»⁸⁶. Рішення про закриття Медведівського монастиря підтримали усі органи місцевої влади. У відповідь на таку одностайність ШОВК затвердив закриття Медведівського монастиря. 24 серпня 1929 р. цю справу було надіслано на розгляд НКВС України. Рішенням ВУЦВК від 21 листопада було остаточно визначено долю монастиря: «Закрити Медведівський Миколаївський монастир на острові р. Тясмин, на терені с. Медведівки... і передати його під с/г комуна»⁸⁷.

Передача монастирських будівель сільськогосподарській комуні не означала нищення монастирського собору, тим більше жителі села голосували за «припи-

нення руйнації монастирських будинків»⁸⁸. Доля собору мала визначатися постановою Черкаського окружного комітету охорони пам'яток старовини мистецтва і природи про взяття на облік унікальної споруди монастирського собору. Більше того, постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 16 червня 1926 р. «Про охорону пам'яток культури та природи» Медведівський Миколаївський монастир було взято на облік та охорону як пам'ятку республіканського значення, до монастиря прокладено туристичний маршрут⁸⁹. Але ніщо не може встояти проти революційного невігластва. Уже у 1930 р. Всеукраїнське геодезичне товариство переобладнало монастирську дзвіницю для своїх потреб. Однією з причин руйнування усіх дерев'яних церков України була можливість повторного використання їх деревини. У головах керівництва Медведівської комуни визрівали «геніальні» думки прискорення побудови комунізму шляхом раціонального використання матеріалу з храму.

Серед громадськості можна почути різні думки про час ліквідації Миколаївського собору (1930, 1932–1934 рр.). За дослідженнями І.М. Гончара, Медведівський монастир було зруйновано весною 1931 р.⁹⁰ Особливо ревно плюндрували Миколаївський собор щиро вірячі у «світле майбутнє» активісти-комсомольці.

Як пригадує житель с. Новоселиці Л.М.Вовкогон, «ми з батьками були на нашому полі, що якраз проти монастиря. Я грався біля воза, коли в монастирі щось гуркнуло, здійнялася хмара курави. Коли невдовзі пил віднесло вітром, то храму, на який я щойно дивився, вже не було»⁹¹. Те ж свідчать жителі с.Івківці та Ясківці. За спогадами С.М.Лавріненка, Я.Т.Філоненко та ін., коли зруйнували центральний храм, то здійнялася така курава, що кілька діб в окрузі дихати було нічим⁹². Ці свідчення підтверджують, що деревина, яка 140 років простояла під вітрами й дощами, була малоприсадною для повторного використання. Тому нищення Миколаївської церкви у першу чергу було кроком в ідеологічній війні, а не раціональним підходом до використання її матеріалів.

І.Гончар вказує на спробу Д.І.Яворницького зберегти виняткову соборну церкву Святителя Миколая. Коли академік Д.І.Яворницький дізнався про руйнування монастиря, то відразу відправив двох архітекторів із завданням передати властям Медведівки вимогу припинити руйнування собору, «оскільки це найцінніша дерев'яна споруда Центральної України»⁹³. Але зусилля науковця виявилися марними. Він говорив про цю подію так: «Ми втратили найціннішу і найвеличнішу споруду Центральної України, ми набагато збідніли культурно»⁹⁴.

Згодом із вивільненої деревини спорудили хлів, загін для корів новоутвореного колгоспу⁹⁵, колишню будівлю Медведівської сільської ради, а іконами було вислано доріжки колгоспного двору⁹⁶. Вище згадуваний житель с. Новоселиці Л.Вовкогон згадував, що, коли він перед війною ходив до школи у Медведівку, то міст через р. Медведку був зроблений із товстих дубових колод із зображеннями розп'ятого Ісуса та святих⁹⁷.

Під час руйнування Миколаївського монастиря було безжально знищено багату монастирську бібліотеку. Очевидці пригадують, як у вогнище кидали старовинні великоформатні рукописні книги. Про подальшу долю деяких із них ходять легенди. Окремі з цих легенд знайшли своє художнє втілення у романі Ю. Мушкетика «Прийдімо вклонімося».

Після знищення монастиря жителі навколишніх сіл почали розбирати муровані фундаменти для домашніх потреб. Жителі с. Трушівці із захопленням розповідають про часті знахідки шукачів «золота і скарбів» у багатому культурному шарі монастирища. Розривали поховання ігуменів, ченців, священників, фундаторів і меценатів монастиря, якими було вкрито подвір'я обителі. У кінці 1940-х – на початку 1950 рр. згадка про колишню велич обителі лишалася виключно у пам'яті віруючих. Містки монастирської греблі було знищено, на

монастирському острові розташовувався літній табір для випасу колгоспних телят та лоша⁹⁸. Як не парадоксально, але загін розташовувався у монастирському дворі, на місці храмів та могил, що призвело до руйнації культурного шару.

У кінці 50-х рр. на руслі р. Тясмин було проведено меліоративні роботи. Унаслідок цих робіт монастирище втратило свої початкові обриси, опинилося відділеним новоутвореним руслом річки від шляху Медведівка–Суботів. Під час меліорації було знищено монастирську греблю, рештки мостів, що вели до монастиря, зник сам монастирський острів, який перетворився на частину поля. Та на цьому руйнація монастирища не закінчилася. Навесні 1961 р. на місці частини монастирського двору було споруджено силосні ями. При цьому потужна техніка на кілька метрів зняла ґрунт монастирського двору. Як пригадує Г.Литвин, бульдозер, працюючи біля східної частини колишнього Миколаївського собору, вигорнув три людських черепа⁹⁹. Подібні «знахідки» вкривали значну територію майбутньої силосної ями, але це жодним чином не зупиняло робіт з її спорудження. Існування силосної ями на місці частини монастирського двору пояснює імовірно розташування Миколаївського собору в низині, коли на усіх світлинах монастирський двір рівний.

Восени 1962 р. місце монастиря відвідав І.М.Гончар. Йому поталанило зустрітися з колишнім послушником Миколаївського монастиря Я.Т.Строгецьким, котрий поділився з ним спогадами. Колекціонеру українських старожитностей вдалося виявити і придбати кілька ікон на дереві та полотні з Медведівського монастиря, які можемо побачити у музеї І.М.Гончара в м. Києві.

Тривалий час про Медведівський Пустинно-Миколаївський монастир нагадував «чернечий сад». Посаджені умілими чернечими руками яблуні, груші, сливи та вишні радували чималими врожайями фруктів. Хвиля раціоналізації у використанні сільськогосподарських площ призвела до знищення навесні 1976 р. 40 га «чернечого саду». Останнім слідом господарської діяльності залишається викладена із червоного граніту чернеча криниця.

Указом Президента України від 9 грудня 1995 р. №1138/95 «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» Кабінетові Міністрів України було доручено розробити й затвердити довгострокову Державну програму відтворення визначних пам'яток історії та культури. На цій основі Кабінет Міністрів України 30 грудня 1998 р. затвердив «Перелік визначних пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення»¹⁰⁰. До «Переліку...» внесено Миколаївську церкву Медведівського монастиря.

Ідея відтворення архітектурного комплексу Медведівського монастиря, насамперед його собору, потребує якнайшвидшої реалізації. Першим кроком на шляху відбудови собору має бути масштабне археологічне дослідження монастирища, яке дозволить максимально точно відтворити архітектурний ансамбль Миколаївського монастиря, виявити вцілілі поховання та точні координати і розміри будівель. Попередня розвідка експедиції М.Новика засвідчила наявність значного культурного шару на більшості території монастиря. Але регулярні й безкарні рейди «чорних археологів», що полюбляють відвідувати монастирське дворище, докрадають рештки монастирських скарбів.

Минає 12 років із часу президентського указу, чимало змінилося в нашій державі, але жодних зрушень у справі відбудови обителі не зроблено. Не проведено археологічних розкопок, не заготовлено жодного метра деревини. До сьогодні територію монастирища не взято під охорону, не включено до заповідних територій НІКЗ «Чигирин».

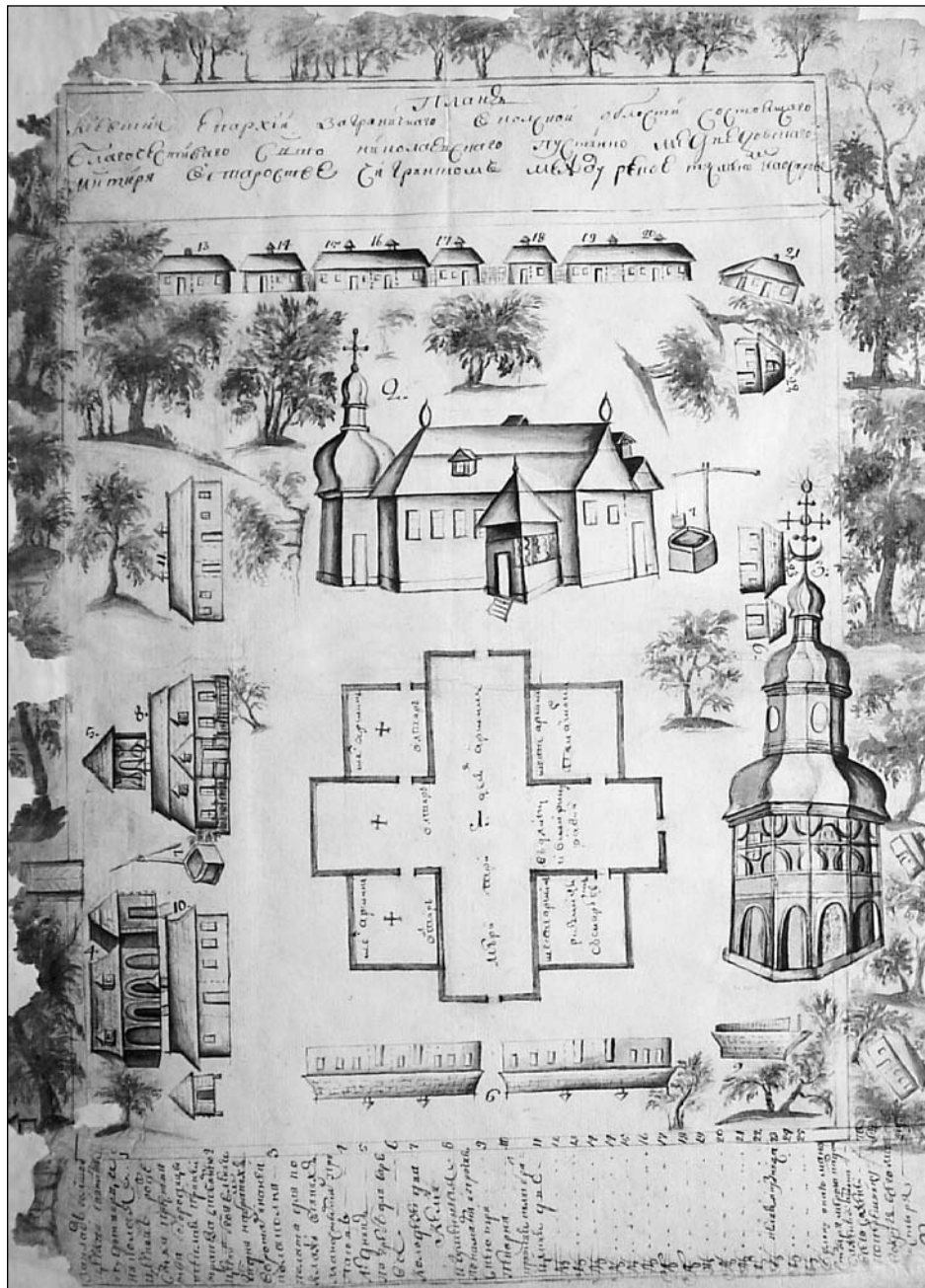
У 2004 р. доля Медведівського монастиря спіткала Медведівську комуну, її ферми та загони перетворюються на пустирі, колишній будинок сільської Ради стоїть руїною у центрі села. Тим часом, поки на монастирищі миряни спокійно випасають корів, а чиновники планують його відбудову на пісках Трушівського

лісництва, навпроти старого монастиря ченці закладають фундаменти нової чернечої обителі на честь святителя Миколая...

1.

Ігумени Медведівського Пустинно-Миколаївського монастиря 1733–1929 рр.

	Роки правління	Ігумен	Додаткові відомості
1	1733–1734	ієромонах Іосаф Больбаш	Прибув із Києва, призначений ігуменом у 1733 р. За рік, через загрозу нападу полишив монастир. Помер на Лівобережжі.
2	1734–1739	Мисаїл Блонецький	Призначений митрополитом Рафаїлом. Помер на посаді ігумена в монастирі.
3	1739–1749	ієромонах Никифор Гуковський	Призначений митрополитом Рафаїлом. У 1749 р. відмовився від ігуменства. У справі за 1773 р. згадується у числі братії.
4	1749–1752	«строитель», схимонах Лонгин	Йому тимчасово довірив управління обителлю митрополит Т.Щербацький. Після звільнення ігумена Родіона вдруге обійняв посаду «строителя» до обрання нового ігумена.
5	1750–1751	ієромонах Родіон	Призначений митрополитом Т.Щербацьким у жовтні 1750 р., а у січні 1751 р. за власним бажанням звільнився й подався до Києва.
6	1752–1756	Тихін Борзаковський	Після обрання братією був затверджений митрополитом Т.Щербацьким. У 1756 р. добровільно відмовився від ігуменства.
7	1756–1796	Віссаріон	Після обрання братією був затверджений митрополитом Т.Щербацьким 28 серпня 1756 р. У період перебування в польському полоні (1789–1793) управляв монастирем ієромонах Іларіон, який і був представником монастиря на Пінській конгрегації. У 1794–1795 рр., коли ігумен Віссаріон був благочинним Ізяславської округи, Медведівським монастирем управляв ієромонах Кирило.
8	1797–1799	Потапій	–
9	1799–1803	Досифей	–
10	1803–1805	Феодосій	–
11	1805–1844	Іоанникій	Уродженець с.Куликівки. Постр. 1793 р. у Жаботинському монастирі. Був благочинним над монастирями єпархії, розташованими поза м. Києвом.
12	1844–1858	Калліст	Із 1841 по 1851 рр. перебував у сані ігумена, із 1851 р. – у сані архімандрита. У 1858 р. відбудув у Казанську єпархію.
13	1858–1867	Іринарх	Із 1866 р. був у чині архімандрита. У 1867 р. переведений до Києво-Видубицького монастиря, де й помер.
14	1867	Мельхіседек	У минулому економ Києво-Печерської лаври. Призначений 27 серпня 1867 р.
15	1893–1903	архімандрит Модест	–
16	1903	Вадим	Нагороджений сріб. медаллю в пам'ять про Олександра III. Закінчив повний курс Київської дух. семінарії.
17	1917	Досифей	Із селян. Навч. у Вергунівському церк.-параф. училищі.
18	1919	архімандрит Терентій	Із 1922 р. благочинний монастирів, розташованих поза м. Києвом (у миру – Трохим Федорович Коруп'ятник).

2. План Медведівського Пустинно-Миколаївського монастиря. 1786 р.¹⁰¹

¹ Лебединцев П.Г. Медведовский Николаевский монастырь. – К., 1869.

² Лебединцев П.Г. Указ. соч. // Киев. епарх. ведомости. – 1870. – №1. – С.10–19; №2. – С.38–48.

³ Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – 763 с.

- ⁴ Павлуцький Г. Медведовский Николаевский монастырь Чигиринского уезда // Деревянные и каменные храмы. – К., 1905. – С.37–41.
- ⁵ Памятная книжка Киевской епархии. Составили А.В.-нов и свящ. В.Антонов. – К., 1882. – 262 с.; Памятная книжка Киевской епархии на 1910 год. – К., 1910. – С.492; Зверинский В.В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем: В 3-х т. – Санкт-Петербург, 1890–1894. – Т.1. – 1892; Любинецкий Н.А. Землевладение церквей и монастырей Российской империи. – Санкт-Петербург, 1900. – Ч.IV. – С.3–26; Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи: полный список всех 1105 ныне действующих в 75 губерниях и областях России. – Москва, 1908. – С.310–317.
- ⁶ Состояние школы живописи при Медведовском монастыре // Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – №5. – С.130; Материалы для истории Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1893. – №15. – С.453–463.
- ⁷ Мариновський Ю.Ю. Куполи над Тясмином: З історії Медведівського Миколаївського монастиря // Людина і світ. – 1994. – №2. – С.8–12.
- ⁸ Кукса Н. Медведівський Миколаївський чоловічий монастир // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип.9.
- ⁹ Кілесо С.Л. Медведівський Пустинно-Миколаївський монастир і його архітектурний комплекс // Пам'ятки України. – 2002. – №2. – С.49–53.
- ¹⁰ Кузик Б., Білошанка В. Головкивка – серце Холодного Яру. – Сміла, 2004. – С.105–109.
- ¹¹ Лазаренко В.М. Історія церков Чигиринщини // Свідок козацької слави: погляд крізь віки: Матеріали науково-практичної конференції НІКЗ «Чигирин» 1–2 серпня 2003 р. – Чигирин, 2004. – С.106–108; Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». – Черкаси; Чигирин, 2002. – С.84–85.
- ¹² Мариновський Ю.Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. – Черкаси. – 1997. – 188 с.
- ¹³ Лебединцев П.Г. Медведовский Николаевский монастырь // Киев. епарх. ведомости. – 1870. – №1. – С.10.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Похилевич Л. Указ. соч. – С.686.
- ¹⁶ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-228. – Оп.1. – Спр.1. – С.52.
- ¹⁷ Акты Южной и Западной России. – Т.III. – С.488; Павлуцький Г. Медведовский Николаевский монастырь Чигиринского уезда // Деревянные и каменные храмы. – К., 1905. – С.37–41.; Мариновський Ю.Ю. Куполи над Тясмином: З історії Медведівського Миколаївського монастиря // Людина і світ. – 1994. – №2. – С.8.
- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.826. – Оп.1. – Спр.1, 42.
- ¹⁹ Костомаров М. Поездка в Крым. Учено-литературные труды. Поездки с археологической и этнографической целью // <http://history.tuad.nsk.ru/Author/Russ/K/KostomarovNI/avtobiog/glava13.html>. Переглянуто 20.08.2006.
- ²⁰ Лебединцев П. Указ. соч. – С.11.
- ²¹ Там же. – С.12.
- ²² Там же. – С.12–14.
- ²³ Там же. – С.18.
- ²⁴ ДАЧО. – Ф.148. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.2,17,22; Спр.61. – Арк.42–47.
- ²⁵ Материалы для истории Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1893. – №15. – С.457.
- ²⁶ Там же. – С.458.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Лебединцев П.Г. Мельхиседек Значко-Яворський // Сборник статей по русской истории. – К., 1861. – С.53.
- ²⁹ Там же. – С.15.
- ³⁰ Там же. – С.16.
- ³¹ Там же. – С.17.
- ³² Павлуцький Г. Указ. соч. – С.38.
- ³³ Мариновський Ю. Черкаська минувшина. – С.168; Кукса Н. Вказ. праця. – С.129.

- ³⁴ Там само. – С.57.
- ³⁵ *Похилевич Л.* Указ. соч. – С.687.
- ³⁶ *Титов Ф.И.* прот. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. – К., 1916. – Т.3. – Ч.1. – С.31.
- ³⁷ *Кукса Н.В.* Вказ. праця. – С.130.
- ³⁸ Статистична відомість Медведівського Миколаївського чоловічого монастиря за 1893 р. // *Мариновський Ю.* Черкаська минувшина – С.92–94; ДАЧО. – Ф.149. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.147–149.
- ³⁹ Там само. – Ф.442. – Оп.45. – Спр.567. Матеріали подаються за Н.В.Куксою.
- ⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф.826. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.17.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. – Арк.10.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ *Кілессо С.* Вказ. праця. – С.50.
- ⁴⁵ *П.Г.* Запорожский храм в Новомосковску // *Киевская старина.* – 1888. – №3. – С.41–48.
- ⁴⁶ ЦДІАУК. – С.10.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ *Похилевич Л.* Указ. соч. – С.687.
- ⁴⁹ Там само; *Кілессо С.* Вказ. праця. – С.50.
- ⁵⁰ Місцеві польові дослідження (МПД) автора: Петюренко І.І., 1938 р. н., с. Івківці.
- ⁵¹ *Павлуцький Г.* Указ. соч. – С.40.
- ⁵² ЦДІАУК. – Ф.826. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.17.
- ⁵³ *Флиз Де ля.* Альбоми. – К., 1996. – Т.1. – С.140.; *Флиз Де ля.* Этнографическое описание крестьян Киевской губернии. – Б. м., 1884.
- ⁵⁴ *Лебединцев П.* Указ. соч. – С.45; *Похилевич Л.* Указ. соч. – С.687; *Кукса Н.В.* Вказ. праця. – С.129.
- ⁵⁵ ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.369. – Спр.25. – Арк.5.
- ⁵⁶ *Лебединцев П.Г.* Указ. соч. – С.48.
- ⁵⁷ ДАЧО. – Ф.148. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.73 зв.
- ⁵⁸ *Ростиславов Д.И.* Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. – Санкт-Петербург, 1876. – С.83.
- ⁵⁹ ЦДІАУК. – Ф.826. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.127.
- ⁶⁰ Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.Вернадського. – Ф.ХІІІ. – «Архив Синода» – №6238. Ведомость Медведовского монастыря за 1766–1772 гг. – Арк.3, зв.
- ⁶¹ ЦДІАУК. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.85.
- ⁶² *Похилевич Л.* Указ. соч. – С.687.
- ⁶³ *Мариновський Ю.Ю.* Черкаська минувшина... – С.93.
- ⁶⁴ ЦДІАУК. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.466. – Арк.272–282.
- ⁶⁵ Там само. – Ф.826. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.1–5.
- ⁶⁶ Там само. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.552. – Арк.30–53.
- ⁶⁷ *Мариновський Ю.* Куполи над Тясмином... – С.11.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ *Мариновський Ю.* Черкаська минувшина. – С.92–94; *Кукса Н.* Вказ. праця. – С.130.
- ⁷² Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – №5. – С.130; Православное обозрение. Часть официальная. – 1867. – №3. – С.115.
- ⁷³ Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – №5. – С.130; Памятная книжка Киевской губернии / Под ред. Н.Чернишова, 1857. – 385 с.
- ⁷⁴ ЦДІАУК. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.552. – Арк.30–53.
- ⁷⁵ *Мариновський Ю.* Куполи над Тясмином. – С.8.
- ⁷⁶ *Лебединцев П.* Указ. соч. – С.46.
- ⁷⁷ *Мариновський Ю.* Куполи над Тясмином. – С.8.
- ⁷⁸ *Степаненко Г.В.* Православне парафіяльне духовництво на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 2004. – №5. – С.45–65.
- ⁷⁹ *Мариновський Ю.* Куполи над Тясмином. – С.10.
- ⁸⁰ МПД автора: *Гарбуз К.П.*, 1924 р. н.

- ⁸¹ ДАЧО. – Ф.Р-228. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.52.
⁸² Там само.
⁸³ *Мариновський Ю.* Куполи над Тясмином... – С.10–11.
⁸⁴ *Кукса Н.* Вказ. праця. – С.130.
⁸⁵ *Мариновський Ю.* Куполи над Тясмином... – С.12.
⁸⁶ Там само.
⁸⁷ Там само.
⁸⁸ Там само.
⁸⁹ Там само.
⁹⁰ *Кукса Н.* Вказ. праця. – С.130.
⁹¹ МПД автора: *Вовкогон Л.М.*, 1924 р. н., с. Новоселиця.
⁹² МПД автора: *Лавріненко С.М.*, 1927 р. н.; *Філоненко Я.Т.*, 1917 р. н.
⁹³ *Кукса Н.* Вказ. праця. – С.130.
⁹⁴ Там само. – С.131.
⁹⁵ Там само. – С.130.
⁹⁶ МПД автора: *Легоняк Б.В.*
⁹⁷ Там само.
⁹⁸ МПД автора: *Петюренко І.І.*, 1938 р. н.
⁹⁹ МПД автора: *Литвин Г.Л.*, 1947 р. н.
¹⁰⁰ Основні заходи відтворення визначних пам'яток історії та культури України // «Пам'ятки України: історія та культура». – 1999. – №1. – С.109.
¹⁰¹ ЦДАУК. – Ф.826. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.17.

The author of the article presents the history of Medvedivskiy Mykolaiv Monastery, its participation in Koliivschyna events and educational activities, traces the development of monastery architectural complex basing on archival documents and field research work.

О.П.Рєєнт*

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ ВЗАЄМИНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ

У статті здійснюється ретроспективний огляд періоду становлення українсько-білоруських взаємин (ХІХ – початок ХХ ст.), визначається їх характер, система взаємовпливів.

За останні роки історичне знання в Україні зробило величезний поступ. Українська історична наука позбувається ідеологічного тягаря й упевнено крокує вперед, інтегруючись в європейський та світовий науковий простір. Нині вітчизняна історіографія гостро відчуває потребу в об'єктивній оцінці складного шляху свого становлення за умов бездержавності. Надзвичайно важливим на цьому шляху було ХІХ століття, яке, насамперед, можна розглядати не тільки як період становлення українського націоналізму й української нації, а і як добу фактичного інституювання національних історій (як російської, так і української та білоруської).

Національний ренесанс, започаткований у другій половині 1980-х рр. перебудовою, призвів до політизації етнічних груп, що проживали як на терені СРСР у цілому, так і в Україні зокрема. Становлення незалежної української держави супроводжувалось поступовим усвідомленням необхідності гарантування прав національних меншин. Виникла необхідність ретельного та всебічного дослідження міжнародних норм, визначення їх статусу, а також запроваджен-

* *Рєєнт Олександр Петрович* – д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

ня відповідної законодавчої бази, котра б забезпечувала повнокровне національне та культурне життя всіх національних меншин нашої країни.

Відсутність тривалої традиції української державності, неодноразовий перерозподіл етнічних українських земель між країнами-сусідами та викликані цим міграційні процеси призвели не лише до поліетнічного складу народу України, а й зумовили наявність чисельних національних меншин, які проживали на українських землях. Характерною рисою їх розвитку стали давні, глибокі та різнобічні зв'язки з українським народом, котрі й спричинилися до того, що національні меншини України мають підстави претендувати на статус корінних народів¹.

Динаміка національних процесів в Україні є важливим та актуальним питанням, що стоїть на порядку денному. Неодноразово констатовувалася вельми сумна реальність – відсутність цілісного дослідження тих етнічних процесів, що розгорталися впродовж тривалого часу на українських землях.

І лише в останнє десятиріччя в Україні з'явилися перші спроби історико-географічних студій, результати яких були видані у присвяченому цій проблематиці збірнику наукових праць². Вітчизняними дослідниками було створено ряд науково-допоміжних бібліографічних покажчиків, покликаних сприяти подальшому вивченню еволюції етнічних процесів в Україні³. Проводиться робота над створенням та урізноманітненням понятійного апарату⁴. Останнім часом видано перші спеціальні довідкові та енциклопедичні видання⁵. Переосмислюється історико-правовий аспект історії національних меншин України⁶. Виходять у світ збірники документів та матеріалів, присвячені розвитку національних процесів на українських землях⁷. Однак, незважаючи на існування чіткого визначення проблеми та появи перших спроб узагальнення досвіду науковців у висвітленні етнічної історії України⁸, вітчизняним дослідникам ще є над чим працювати.

Однією з проблем, яка, на жаль, ще не стала предметом спеціального дослідження, є й питання історії українсько-білоруських взаємин, зокрема, у XIX – на початку XX ст. Даний період є досить важливим у розвитку стосунків між двома слов'янськими народами, адже саме з XIX ст. починає формуватися нове поняття спільності, базоване на спільності мови та культури. До того ж, правові та соціально-економічні відмінності, утілені в системі феодалних станів, тобто відмінності в межах одного народу, уважалися більш суттєвими, аніж відмінності між народами. Із розпадом феодалного суспільства та народженням нової системи, що спиралася на широкі маси, носієм суверенітету став народ, а не його правителі. Завойовували визнання народна мова, звичаї, традиції, на базі чого й розгорнулося творення національної свідомості⁹.

Братерські зв'язки двох слов'янських народів своїм історичним корінням сягають своєї давнини. Тісні контакти між ними обумовлювалися спільністю походження, спорідненістю мови, культури й побуту, близькістю культур, подібним розвитком релігійних процесів. Вельми плідним був та залишається обмін науковими, культурними й економічними досягненнями. І тому всебічне дослідження та творче використання накопиченого в минулому досвіду співробітництва та обміну науковими цінностями неодмінно має сприяти збагаченню сучасної науки. Сприяє поглибленню зв'язків між двома народами й те, що часом досить складно визначити етнографічну межу між Білоруссю та Україною, яка й донині є переважно приблизною та нечіткою, адже спирається лише на один критерій у розмежуванні української та білоруської мов. Цим критерієм мовознавці вважають те, що в українській мові перед «є» та «и» вживаються тверді приголосні, а в білоруській – м'які. З огляду на таку близькість української та білоруської мов, що споконвіку взаємно впливали одна на одну, утворилася досить широка прикордонна смуга, де відбувалося поступове їх злиття¹⁰. І донині на Поліссі й півночі Чернігівщини побутують малодосліджені говірки перехідного типу. Тому перед ученими обох держав постає завдання всесторонньо-

го та неупередженого висвітлення українсько-білоруських історико-культурних взаємин як об'єкта дослідження міжзональних контактів, безпосередньо пов'язаних з етнічною історією двох слов'янських народів.

Поселення білорусів на етнічній території українського народу було започатковане ще у добу раннього середньовіччя. Історичні джерела донесли до нас імена багатьох вихідців із Полоцької, Туровської та Мозирської земель, які жили та працювали в Києві. Найдавніші поселення білорусів на території України містяться у смузі українсько-білоруської етнічної території (Рокитнівський район Рівненської області).

Істотну роль у взаємостосунках двох народів епохи середньовіччя відігравали міграції та переселення. Значна частина білорусів, котрі у ХІV–ХVІІ ст. осіли на українських землях, селилися в Києві, Черкасах, Каневі, Звенигородці та Луцьку, Степовому Подніпров'ї. Пізніше, у ХVІІ–ХVІІІ ст., вихідцями з Білорусі було засновано ряд сіл на Рівненщині, Слобожанщині та у верхів'ях Сули, що сприяло поглибленню білорусько-українських взаємовпливів. Значна кількість білорусів переселилася у східні райони Українського Полісся й на Слобожанщину після першого поділу Польщі. Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. в Новоросії виникає ряд білоруських військових поселень, заснування яких було тісно пов'язане з необхідністю захисту південноукраїнських земель від турецько-татарських нападів. Виникнення на українських землях білоруських поселень відіграло значну роль у подальшому економічному розвитку України. Так, у 1794 р. з Могильовської губернії до Катеринослава було переведено Дубровненську суконну мануфактуру разом із приписаними до неї селянами, що, по суті, поклато початок розвитку промисловості на Півдні України¹¹.

Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. значних масштабів набуло переселення поміщицьких селян із білоруських вотчин до Причорномор'я, унаслідок чого на Миколаївщині, у межиріччі Інгульця та Інгулу, виник ряд білоруських сіл. Неподалік, на Єлисаветградщині, селилися переведені з Білорусі військові поселенці. У 30-х – 40-х рр. ХІХ ст. на Південь України було переселено кілька тисяч сімей дрібної білоруської шляхти, позбавленої дворянства після придушення польського повстання 1830–1831 рр. Переселення селян-однодворців колишніх білоруських дворян відбувалося й у 1846 р.

Істотним фактором зміни етнічної ситуації в Україні у бік поглиблення українсько-білоруських стосунків у цей час стала втеча на південноукраїнські землі білоруських селян-кріпаків.

Протягом ХІХ ст. інтенсивність міграції із Білорусі до України посилювалась, досягнувши значних розмірів. Про це свідчить хоча б той факт, що за переписом 1897 р. лише у Київській губернії проживало 6395 білорусів¹². В Олександрівському ж повіті Катеринославської губернії у цей же час білоруси становили 1,23% від загального населення. Серед мешканців Олександрівська знаходимо 160 білорусів¹³. У цілому ж на українських землях проживало 70,3 тис. білорусів, котрі становили 0,3% від загального населення України¹⁴. Проживали переселенці з Білорусі й на західноукраїнських землях. На рубежі ХІХ та ХХ ст. там проживала 51,8 тис. білорусів, тобто 0,7% від загального населення Західної України¹⁵.

Деякі інші дані знаходимо у всеросійському переписі 1897 р., за даними якого в українських губерніях мешкало 73 467 білорусів або 0,31% населення. Відтак, білоруси становили десяту національну групу в населенні підросійської України.

Прикметно, що у суміжних із Білоруссю українських губерніях – Волинській, Київській та Чернігівській – відсоток білорусів був значно нижчим від середнього, що пояснювалось у цілому чітким білорусько-українським етнічним розмежуванням на південь від північного адміністративного кордону українських губерній, і становив, відповідно, 0,13% (3794 особи), 0,18% (6389 осіб) та 0,13% (2097 осіб – у випадку Чернігівської губернії до уваги не беремо переваж-

но російські за складом населення Мглинський, Новозибківський та Стародубський повіти та переважно білоруський Суразький повіт, територія яких не входить до складу сучасної України). Повітами трьох згаданих губерній із найвищою часткою білоруського населення були: у Волинській (де білоруси були сьомою за кількістю населення національною групою) – Овруцький (1060 осіб; 0,52%); у Київській (білоруси на шостому місці) – Київський (4109 осіб, з яких 2197 припадає на Київ; 0,76%); у Чернігівській (білоруси на шостому місці) – Конотопський (509 осіб, з яких 263 припадає на Конотоп; 0,33%) та Городнянський (502 особи; 0,33%). За винятком Київського та Конотопського повітів, де міське білоруське населення перевищувало сільське, решта білорусів згаданих губерній була майже суцільно населенням сільським та автохтонним і мешкала переважно у національно-білоруських селах.

Серед інших українських губерній Російської імперії, де білоруське населення не було автохтонним і з'явилося в різний час унаслідок колонізаційних процесів, можна виділити чотири губернії, у населенні яких відсоток білорусів був вищим від середнього по Україні: Харківська (білоруси на четвертому місці – 10 258 осіб; 0,41%), Катеринославська (білоруси на сьомому місці – 14 052 особи; 0,66%), Таврійська (білоруси на дев'ятому місці – 9726 осіб; 0,67%) та найбільш заселена білорусами Херсонська (на восьмому місці – 22 958 осіб; 0,84%). Зауважимо, що в усіх зазначених губерніях, включно із промислово розвинутою Катеринославською, місцеве білоруське населення було аграрним, а участь білорусів у розвитку міської промисловості – мінімальною. З огляду на особливості, притаманні аграрному характерові колонізації, білоруси селилися компактними групами на території одного або кількох повітів кожної із названих губерній.

На території пізнішої Харківської губернії білоруси оселилися найраніше – початок колонізації можна віднести ще до кінця XVII ст. Переважно вони оселилися на території двох повітів: Старобільського (5303 особи; 1,48%) та Богодухівського (2598 осіб; 1,63%). Колонізація білорусами Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній припадає на кінець XVIII – першу половину XIX ст. У Катеринославській губернії найбільше білорусів було в Катеринославському (4033 особи; 1,13%), Олександрівському (3353 особи; 1,23%), Бахмутському (2468 осіб; 0,74%), Маріупольському (1697 осіб; 0,67%) та Словоносербському (1564 особи; 0,89%) повітах. У Таврійській губернії, де більшість білоруського населення припадала на материкові повіти, лідерами за кількістю білорусів були: Мелітопольський (3340 осіб; 0,87%), Дніпровський (3005 осіб; 1,42%), а на Кримському півострові – Сімферопольський (611 осіб; 0,43%) та Феодосійський (586 осіб; 0,51%) повіти. Нарешті, у Херсонській губернії білоруси здебільшого мешкали в Херсонському (12 558 осіб; 2,14% – найвищі абсолютний та відносний показники серед усіх українських губерній; 1/6 всього білоруського населення України), Єлисаветградському (5842 особи; 0,95%) та Олександрійському (2354 особи; 0,6%) повітах.

Окрім Києва (де частка білорусів серед населення міста становила 1,13%), білоруси жили й в інших двох університетських та культурних центрах України – Харкові (0,35%) та Одесі (0,31%), причому, як і у випадку з Київським повітом, у повітах Харківському та Одеському переважна більшість білорусів була несільськими, а міськими жителями – 612 осіб з 830 та 1267 осіб з 1631 відповідно.

Друга після Києва за чисельністю міська білоруська громада була в Катеринославі (1383 особи; 1,23%). За відносним же показником найбільші міські білоруські громади знаходились у Черкасах Київської губернії (522 особи; 1,76%) та в Луганську Словоносербського повіту Катеринославської губернії (716 осіб; 3,51%).

Попри те, що переважна більшість білорусів, які мешкали в українських губерніях Російської імперії, займалися сільським господарством і були нащадками

переселенців не пізніше першої половини ХІХ ст., усе ж на кінець ХІХ ст. чіткою стає тенденція (яка пізніше тільки посилилася) до зростання білоруського населення у промислових та культурно-освітніх центрах України головним чином за рахунок білорусів, що мігрували з білоруських губерній, тоді як аграрна колонізація у другій половині ХІХ ст. майже повністю припиняється (хіба що за винятком кримських повітів Таврійської губернії, та й то в незначних розмірах).

Українці в білоруських губерніях Російської імперії, на відміну від переважної більшості білорусів у губерніях українських, здебільшого були населенням автохтонним, а міграція українців до Білорусі за умов відсутності там вільних земель для заселення та скільки-небудь розвинутої промисловості була мінімальною. За даними перепису населення 1897 р., в основу якого за умов низької національної самоідентифікації населення, зокрема й у зоні мішаних білорусько-українських етнічних територій, був покладений лінгвістичний (мовний) принцип ідентифікації, у білоруських губерніях мешкало 407 тис. українців. Переважна більшість із них припадала на Гродненську губернію (362,5 тис. осіб або 22,6% усього населення), зокрема на її Кобринський (146,8 тис. осіб, 79,6%), Берестейський (Брестський) (140,6 тис. осіб, 64,4%) та Більський (64,3 тис. осіб, 39,1%, тепер у складі Польщі) повіти. Відсутність чіткого білорусько-українського етнічного розмежування та одностайного погляду на етнічну належність субетнічної групи поліщуків у південно-західному Поліссі, так само, як і литвинів – у центральному, разом із політичними факторами 1920-х – 1930-х рр., у понад десять разів порівняно з 1897 р. скоротили визнану кількість українців на білоруських землях II Річпосполитої та БСРР станом на початок 1930-х рр. Проблема з оцінкою кількості українців у південно-західних регіонах Білорусі залишається відкритою й до сьогодні, принаймні історіографії білоруська та українська, спираючись кожна на свою традицію, розглядають історичну Берестейщину (Брестщину), відповідно, як етнічно й етнографічно білоруську або українську.

Слід, однак, зазначити, що із другої половини ХІХ ст. характер та спрямування міграційних процесів на українських землях дещо змінюються. У зв'язку з вичерпанням вільних земельних фондів на Півдні України, більшість білоруських переселенців були змушені ставати робітниками на промислових підприємствах Поділля, Донбасу та Придніпров'я, котрі швидко розвивались. Індустріальна праця й міський спосіб життя, що прийшли на зміну замкнутості сільських громад, істотно прискорили процеси розмивання та асиміляції відносно нечисельного білоруського населення України. Цьому також сприяли близькість мов та спорідненість культур двох народів. Значну роль в асиміляції українців та білорусів у той час відігравала політика російщення та денаціоналізації, що провадилася російським самодержавством. Переважна більшість білорусів у таких умовах із часом втрачала етнічну самобутність й почала ідентифікувати себе з росіянами. Офіційна політика російського царизму прищеплювала росіянам, які жили на українських землях, почуття зверхності й великодержавності, характерні для імперської свідомості. У білорусів же, як і в українців, формувалося почуття меншовартості, адже вони розглядалися не як окремі й самобутні етноси, а лише як «гілка народу російського». На жаль, даний аспект проблеми, як компонент імперської спадщини народів, що населяли російську державу, ще не дістав належного висвітлення на сторінках історичних досліджень¹⁶.

Значною також була участь євреїв білоруських губерній у сільськогосподарській колонізації Півдня України – Новоросії. Отримавши відповідно до «Положення про євреїв» (1804 р.) право оселятися на казенних землях у Новоросії для заснування хліборобських колоній, а також стимульовані вимогою згаданого положення переселитися із сіл у міста та містечка (практика примусового виселення у кілька спроб мала місце саме в білоруських губерніях – Могильовській та

Вітебській) євреї Білорусі стали піонерами першої хвилі (1807–1810 рр.) єврейської сільськогосподарської колонізації у Херсонській губернії. Одними з перших, ще у 1806 р., з проханням про дозвіл на переселення до Новоросії звернулися дві групи євреїв з Могильовської губернії – Чериковського та Мстиславського повітів (перша у складі 36 родин), прохання яких було задоволено. Станом на 1810 р. білоруські євреї становили більшість із 3640 переселенців (600 родин), які мешкали в заснованих у Херсонській губернії колоніях Бобровий Кут, Сейдеминуха, Добра, Ізраїлівка тощо. Кілька тисяч білоруських євреїв переселилися у хліборобські колонії Херсонської губернії у 1823 р., під час чергової кампанії з виселення євреїв із сіл Вітебської та Могильовської губерній. У 1837 р. до хліборобських колоній Херсонської губернії примусово була спрямована велика група білоруських євреїв, які попередньо планували переселитися до Тобольської губернії та Омської області. Білоруські євреї брали участь у сільськогосподарській колонізації Півдня України також і в 40-х – 50-х рр. XIX ст.

Білоруське коріння (народився в Пінську) мав один із найбільших в останній чверті XIX – на початку XX ст. підприємців, благодійників і впливових єврейських громадських діячів Києва та України, батько відомого діяча часів української незалежності, а пізніше активного репрезентанта української політичної еміграції Арнольда Марголіна – Давид. Зокрема, економічним зв'язкам між білоруськими та українськими губерніями сприяли створені за участю капіталів Д.Марголіна 1-е та 2-ге акціонерні товариства пароплавства по Дніпру та його притоках.

Особливе значення у вивченні історії українсько-білоруських зв'язків періоду XIX – початку XX ст. належить ще й тому, що він ознаменувався не лише культурним відродженням білоруського народу, а й тісними контактами між двома народами у сфері літературного та національного рухів. Написана на початку XIX ст. білоруська «Енеїда навиворіт» («Энеїда навыварат») несе на собі відбиток «Енеїди» І.Котляревського. Існують свідчення про тісні контакти великого Кобзаря з петербурзьким гуртком, заснованим визначним білоруським письменником Яном Барцевським. Творчість Тараса Шевченка істотно вплинула не лише на літературні, а й суспільно-політичні процеси в Білорусі, адже поезії Кобзаря тут вільно читали й українською, і російською мовами. Та все ж численні шанувальники творчості Кобзаря прагнули, щоб Тарасове слово зазвучало й рідною для білорусів мовою. Першим перекладачем творів Т.Шевченка білоруською мовою став видатний білоруський поет Янка Купала. Також такий визначний майстер пера Білорусі, як поет Францішек Багушевич, котрий не лише жив на українській землі, а й здобув тут освіту, скінчивши Ніжинський ліцей, зазнав істотного впливу Шевченкової творчості.

Початок XX століття був ознаменований перекладом білоруською мовою поезій Т.Шевченка. На цій ниві плідно працював один із найвизначніших поетів Білорусі, активний діяч її національного та культурного відродження Янка Купала, серед поетичних творів якого знаходимо й такі, що були присвячені як великому Кобзареві, так і всьому українському народові. Вплив Шевченкової творчості надбуємо й у доробку визначного білоруського письменника Якуба Коласа, а також Алоїзи Шашкевич-Цьотки, котра на початку XX ст. перебувала в еміграції в Галичині. Серед перших перекладачів, котрі активно сприяли посиленню українсько-білоруських літературних зв'язків, зустрічаємо Алеся Гурла й Максима Багдановича.

Проблема українсько-білоруських літературних взаємин у XIX – на початку XX ст. й досі не стала предметом спеціального висвітлення й вимагає комплексного дослідження. Перу вітчизняних науковців належить ряд студій у галузі порівняння стародавніх літератур та фольклору, однак у сфері порівняльно-типологічних досліджень української та білоруської літератур та їх взаємовпливів ми все ще перебуваємо на початковій стадії. Тим часом є важливим ус-

відомлення того, що порівняльні дослідження історичного та культурного процесів включають як вивчення безпосередніх контактних зв'язків та впливів, так і типологічних явищ. І головне полягає не у простій фіксації наявності зв'язків, а у встановленні їх місця та ролі у цьому процесі¹⁷.

Посиленню зв'язків двох братніх народів у сфері культури сприяли й перші гастролі українського театру в Білорусі. Першим театральним колективом, котрий започаткував ознайомлення білорусів з українською драматургією, стала трупа Михайла Старицького. Із часом ряд українських аматорських театральних гуртків через свої спектаклі неодноразово знайомили білоруських глядачів із творами українських драматургів. Зокрема, у репертуарі першого професійного театру, заснованого в Мінську, були й постановки п'єс Івана Котляревського та Григорія Квітки-Основ'яненка¹⁸.

Існували тісні українсько-білоруські зв'язки й у церковній сфері. Не можна не згадати про контакти між видатним діячем білоруського відродження І.Луцкевичем та митрополитом А.Шептицьким, котрий 1907 р. відвідав Білорусь. З Україною пов'язаний найбільш плідний період життя відомого білоруського та українського історика, дослідника історії Великого князівства Литовського, випускника (1894 р.), а згодом – професора Київського університету (з 1902 р.), уродженця міста Речиці (тепер у Гомельській області) М.В.Довнар-Запольського.

Таким чином, перед вітчизняними істориками, мовознавцями й літературознавцями стоїть завдання всебічного дослідження історії українсько-білоруських зв'язків. Важливим у розвитку подальших наукових студій є налагодження тісних контактів та співробітництва між українськими та білоруськими дослідниками, обмін досягненнями у галузі історії, мовознавства й літературознавства, створення й утілення в життя спільних наукових проєктів.

Оскільки успіх подальших досліджень історії українсько-білоруських взаємовідносин цілком залежить від того, наскільки є дослідженою джерельна база проблеми, одним із найважливіших завдань для вітчизняних дослідників є не лише переосмислення уже відомих джерел, а й виявлення тих документів, котрі з різних причин ще не введені в науковий обіг. Особливого значення для вчених набуває й питання регіональних особливостей розвитку національно-культурних процесів, що розгорталися в Україні, у дослідженні яких важливе місце займає й усебічне висвітлення впливу білорусів, котрі проживали на українських землях, на розвиток вітчизняних сільського господарства та промисловості, української літератури та поезії. Чекають на уважних дослідників і питання зв'язків вітчизняних діячів науки та культури з білоруськими колегами, порівняльна характеристика еволюції релігійних процесів, що розгорталися у двох братніх слов'янських народів, характер міжцерковних стосунків. Отож, є всі підстави стверджувати, що перед українськими та білоруськими вченими відкриваються широкі перспективи для плідного співробітництва на ниві створення нових, неупереджених історичних студій.

Розглядаючи білорусько-українські взаємини, не можна не зупинитися на порівняльному аналізові білоруського та українського національних рухів на протязі ХІХ – на поч. ХХ ст. Розпочавшись із літературного відродження, обидва рухи, загалом, розвивалися за багато в чому схожими сценаріями, які, проте, мали й свої сутнісні відмінності.

Спільне:

- початково низький рівень партикулярної національної свідомості широких верств білоруської та української етнічних мас;
- руйнування обома рухами офіційної державотворчої концепції Російської імперії про «триєдиний руский народ»;
- великий вплив на обидва рухи, особливо на початковому етапі, польського національного руху, який правив за модель, яку намагалися наслідувати.

Відмінне:

– історична пам'ять українського народу з його недавніми козащиною, Гетьманщиною та гайдамаччиною слугувала важливим фактором розвитку національного партикуляризму, тоді як білоруси, в силу історичних обставин, практично були позбавлені такого потужного підґрунтя для національного відродження;

– відсутність у білоруських губерніях університетів як центрів підготовки кадрів національної інтелігенції, тоді як на теренах українських губерній діяли три університети – Харківський, Київський та Новоросійський (в Одесі), які, попри свій офіційний російський характер, були осередками, навколо яких (особливо двох перших) групувалася українофільська інтелігенція;

– на відміну від білорусів, які обмежилися косметичною правкою старого етноніму, українському рухові довелося пройти значно важчий і болючіший шлях зміни старого етноніму й довгого засвоєння нового в різних етнографічних землях українського народу;

– перебування всієї етнографічної території білоруського народу в межах однієї – Російської – імперії, тоді як українські етнографічні землі знаходилися у складі двох імперій – Російської та Австрійської (Австро-Угорської з 1867 р.), що довгий час ускладнювало процес національної консолідації українців; проте, з кінця XIX ст., саме наявність австро-угорських Галичини та Буковини, з очевидними національними досягненнями там місцевих українців за значно м'якшого, ніж у Російській імперії, політичного режиму та ліберальної національної політики, перетворилася на вагомий важіль впливу на українців підросійських і важливий фактор стимуляції національного руху, відсутність же в білорусів своєї «Галичини» суттєво послаблювала на межі XIX – на поч. XX ст. білоруський національний рух;

– на відміну від білорусів, які перебували на периферії політичних інтересів великих європейських держав, українці на межі століть вже стали одним із об'єктів, а почасти – і суб'єктом закулісної міжнародної політики імперій Австро-Угорської та Німецької, що також опосередковано сприяло справі українського національного відродження.

Розпочавшись раніше за білоруський і набувши набагато більшої інтенсивності та розмаху, саме український національний рух у Російській імперії, розвиток якого становив реальну загрозу цілісності її східнослов'янського ядра, прийняв на себе головний тягар обмежень та репресивної політики з боку останньої, чим у значній мірі відволік увагу від руху білоруського, який, залишаючись у затінку, мав більш сприятливі умови для свого поступового розвитку. Видається очевидним, що на межі XIX–XX ст. за модель для білоруського національного руху у більшій мірі як типологічно близький слугував уже рух український, а не польський.

¹ Національні меншини України у XX столітті: Історико-правовий аспект. – К., 2000. – С.5–6.

² Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – К., 1994.

³ Національні меншини в Україні: Інформаційно-бібліографічний покажчик. – К., 2000; Етноси України: 1917–1941: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 1997.

⁴ Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993.

⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996; Етнічний довідник: У 3 ч. – К., 1996.

⁶ Національні меншини України у XX столітті: Історико-правовий аспект. – К., 2000.

⁷ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник: У 2 ч. – К., 1997.

⁸ Етнонаціональний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. – К., 1997; Рафальський О. Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000.

⁹ Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. – С.200–201.

¹⁰ Національні процеси в Україні... – К., 1997. – Т.1. – С.289–290.

¹¹ Данильченко О., Рудницька Т. Білоруси // Етнічний довідник ... – Ч.2: Етнічні меншини в Україні. – С.15.

¹² Там само.

¹³ Усенко П.С. Національний склад населення Новоросії наприкінці XIX ст. // Етнографічні дослідження Південної України: Збірник наукових праць Всеукраїнської ювілейної конференції, присвяченої 145-річчю з дня народження Я.П.Новицького. 6–8 жовтня 1992 р., м. Запоріжжя, 1992. – С.35–36.

¹⁴ Ісип Є. Динаміка етнічного складу населення України (за даними переписів населення 1897–1989 рр.). // Етнополітична ситуація в Україні: Спроби наукової інтерпретації. – К., 1993. – С.23.

¹⁵ Там само. – С.25.

¹⁶ Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С.65–66.

¹⁷ Марков Д.Ф. Сравнительно-исторические и комплексные исследования в общественных науках. – Москва, 1983. – С.12–13.

¹⁸ Історія народів Росії. Середина XVIII ст. – 1917 р.: Курс лекцій. – К., 1992. – С.204.

The article makes a retrospective review of initialisation of Ukrainian- Byelorussian relations (XIX – beginning of XX century), defines their character, system of influences on one another.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

І.І.Колесник

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СПІВТОВАРИСТВО ЯК ЗАСІБ ЛЕГІТИМАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена визначенню та концептуалізації поняття «інтелектуальне співтовариство», з яким корелюється поняття «інтелектуал», що має національно-психологічні ознаки. Показано, що інтелектуальні співтовариства в умовах бездержавності та інституціональної невизначеності виступали засобом легітимації української культури, науки та освіти в ХІХ ст. Як метод дослідження використовуються мережевий аналіз та моделі інтелектуальних мереж. Розглянуто різні схеми типологізації інтелектуальних співтовариств в Україні й запропоновано нову – за формулою союз / інститут.

Это старое требование человека с улицы:
ожидать от философа, что он чётко определит
все свои понятия

Г.-Г.Гадамер. История понятий
как философия

Історія понять – складова історії науки

У сучасній літературі досить широко на емпіричному рівні вживається поняття «інтелектуальне співтовариство», але практично мало хто замислюється над його змістовим потенціалом. А дарма! Перетворення, поглиблення, «уточнення» терміна / слова, а ширше «понятійної свідомості», становить нерозвіда-

* Колесник Ірина Іванівна – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

не поле інтелектуальних можливостей. Той, хто відчуває зв'язок між словом і поняттям, мовою й мисленням, розуміє, що історія понять віддзеркалює розвиток мислі. Свого часу Г.-Г.Гадамер звернув увагу на дисциплінарний статус історії понять. Історія понять, як і історія проблем, на його думку, становлять складову філософії. А відтак й історія науки функціонує в іпостасі історії понять. Перифразуючи Г.-Г.Гадамера, можна сказати, що велика й захоплююча драма науки полягає в тому, що сама наука – це постійні зусилля щодо пошуків мови, це постійна мука нестачі мови¹.

Своє дослідницьке завдання вбачаємо в адаптації поняття «інтелектуальне співтовариство» до потреб культурно-інтелектуальної історії, що означає необхідність категоріального відновлення та уточнення сенсів такого звичного й зрозумілого, на перший погляд, поняття.

Відомо декілька шляхів утворення понять. Один із найпростіших – запозичення слів із побутової мови, які начебто «коробляться» під тиском мислі (Г.-Г.Гадамер). Наступний варіант – це руйнування, ломка усталених, традиційних понять у процесі діалогу, наукової дискусії та аргументації, обґрунтування власної позиції. Ще один шлях – практика запозичень із новітньої західної літератури термінів, слів/понять та їх механічне застосування на місцевому матеріалі.

До речі, проблема запозичень, «ідейного імпорту» доволі гостро постала у пострадянському інтелектуальному просторі, коли аудит власних ресурсів та інформаційно-комунікативних можливостей був не на власну користь. Перманентна відсталість, технічна недолугість, інформаційна вторинність, незнання мов – хронічні вади та наслідки інтелектуальної несвободи й теоретичної інфантильності радянської та пострадянської генерацій інтелектуалів. Виникає питання: як позбутися принизливої залежності від «ідейного імпорту»? На думку російського філософа Ніколая Розова, ізоляціонізм у жодному випадку не виправдовує себе, проте фактором успіху було б якнайшвидше засвоєння, або «перетравлення» привнесених ідей із місцевими традиціями й перетворення цього сплаву на власний інтелектуальний інструмент. Мета полягає в тому, щоб перетворити «імпорт» на «експорт ідей»². Однак основна вимога ефективного запозичення, вважає Н.Розов, криється в тому, що не можна повністю й некритично переходити на нову мову, нехтуючи власним надбанням.

Ситуація з концептом «інтелектуальне співтовариство» дає можливість досліджувати «рецепт Розова» – з'ясувати сенс даного поняття на українському матеріалі. Актуалізація поняття «інтелектуальне співтовариство» зумовлена специфікою культурного-духовного життя в Україні протягом «довгого ХІХ ст.». В умовах тривалої бездержавності та інституціональної нелегітимності культурно-освітніх установ осередками духовно-інтелектуальної праці в Україні виступали аристократичні салони, панські маєтки, резиденції вельмож-меценатів, літературно-філософські гуртки, таємні організації, масонські ложі, громади, земляцтва/гміни тощо. Носіями культурно-національних цінностей та традицій, осередками інтелектуальної праці, активної громадянської позиції виступали українсько-старшинські родини, фамільні клани, представники багатьох поколінь яких давали яскравих представників національної культури, науки, мистецтва, громадської думки, літератури, історіографії. Варті уваги такі харизматичні українські клани, як рід Марковичів-Маркевичів, Максимовичів-Тимківських, Ханенків-Терещенків, Репніних-Волконських-Розумовських, Білозерських-Кулішів, Драгоманових-Косачів, Антоновичів, Грушевських-Шамраїв та ін. Таке розмаїття форм інтелектуальних співтовариств, родинно-сімейно-сусідських, культурно-громадських, науково-корпоративних, освітніх об'єднань і груп створювало умови для використання цих локальних, відкритих і динамічних інтелектуальних об'єднань для легітимації саме українських форм розумово-освітніх практик в імперському культурному дискурсі.

Варто враховувати й такий чинник українського духовно-інтелектуального життя, як його надмірна політизація, що властива сильним карально-бюрократичним режимам, якими були Російська та Австрійська імперії. Утім, якщо в умовах несвободи духовна енергія російських інтелектуалів була спрямована на витвір релігійно-філософських та соціально-політичних утопій, то культурні зусилля українських інтелектуалів зосереджувались на справі оборони історичного буття українського народу, визначення його національно-політичної ідентичності³. В умовах політизації духовно-інтелектуального життя українства відбувався процес сублімації української культури у національну ідею. Через брак державності, механізмів інституціоналізації національних форм освіти, науки, літератури, мистецтва, інтелектуальних і громадських рухів культура перетворюється на національну ідею та психологію. Виникнення мережі й цілих груп мереж інтелектуальних співтовариств на українських теренах формувало душу й тіло української культури протягом усього «довгого ХІХ ст.».

«Інтелектуальне співтовариство» – не просто «базова реальність», це водночас витвір уяви, образ, що конструюється учасниками культурного життя та дослідниками цього життя. Концепт «інтелектуальне співтовариство» слугує інструментом вивчення культурно-освітніх, науково-корпоративних та політичних практик українських інтелектуалів. Відтак історія поняття плавно перетікає в історію науки та культури. Дане слово/поняття перебуває на межі культурної та інтелектуальної історіографій, тобто акумулює чимало смислів та кодів, розшифрувати які спробуємо в подальшому викладі.

Інтелектуальне співтовариство: союз, інститут, сітьове/мережеве суспільство

У нинішній диспозиції панування лінгвістичної свідомості історія понять виступає як метод дослідження. Усяке поняття, як відомо, відточується та уточнюється у процесі авторської аргументації або наявності конкуруючої позиції.

Погляд на історію понять як історію науки актуалізує в історії історичної науки такі риси, як нелінійність та понятійність. Традиційне, кумулятивістське сприйняття історії науки як філіації, або лінійного/прогресивного розвитку ідей, ідеологій, методів зараз поступається уявленню науки як історії проблем. Це означає, що однакові у всі часи проблеми/питання (держава, влада, демократія, народ, історія, політика) продукують відповідно різні відповіді. З історією проблем як нелінійним образом історії науки конкурує образ науки як історії понять. У такому контексті історія понять постає як сукупність процедур інтерпретацій понять відповідно викликам свого часу.

Важливим фактором процедур інтерпретації та репрезентації понять, а ширше, історії науки як історії понять, є «понятійне середовище» (Г.-Г.Гадамер). Будь-яке поняття кристалізується, шліфується у конкретному понятійному просторі, конфігурація якого спочатку звужується до мовного несвідомого («мовний протокол» за Г.Вайтом), потім через побутову мову розширюється до багатосенсності слова/поняття, філософських концептів/абстракцій, аж до історико-понятійної рефлексії, що легітимізується в історії слова-терміна-поняття. Саме «понятійність», за Г.-Г.Гадамером, становить сутність філософії, а також когнітивних наук, до сімейства яких, між іншим, належить й історіографія. Рівень науки, окремої дисципліни визначається розмаїттям та ступенем розвиненості, змістової гнучкості понять. Успішність та результативність обробки фактографічної сировини, джерельного матеріалу зумовлюється лексично-мовним ресурсом, широкими когнітивними функціями слова/терміна (поняття виступає у мовному вигляді терміна). Поняття є продовженням мислі й ніколи не виникає на «порожньому місці», із нічого. Витвір понять не починається «з нуля» (Г.-Г.Гадамер). Сутність науки становить не сукупність фактів, а апарат понять для об-

робки цих «сирих» фактів. «Понятійність» науки сприймається як сенсовність, спроможність науки утворювати паттерни та їх мовно-термінологічні репрезентації.

При з'ясуванні поняття «інтелектуальне співтовариство» можливо використання різних стратегій. Одна з них – ідеально-типовий метод М.Вебера. Об'єднання у суспільство, за М.Вебером, можливо у вигляді таких ідеальних типів, як «цільовий союз» та «інститут». «Цільовий союз» означає об'єднання його учасників на засадах згоди, порозуміння (домовленостей). Утім, не кожне таке суспільне об'єднання становить «цільовий союз», тому що конститутивними для такого союзу, вважає М.Вебер, мають бути 1) загальні правила та 2) наявність «власних органів» союзу⁴. Поряд із «цільовим союзом», заснованим на домовленостях щодо його цілей, засобів та порядку, М.Вебер виводить ще одну ідеально-типову форму об'єднання у суспільство, а саме – «інститут». На відміну від «цільового союзу», який виникає завдяки добровільному порозумінню, домовленості учасників такого союзу, «інститут» як ідеальний тип об'єднання ґрунтується на 1) «раціональних установах» та 2) «апараті примусу».

Окрім того у М.Вебера знаходимо спробу типологізувати репрезентовані ним типи об'єднань. Так, різновидами «цільового союзу» є мовна чи родинна спільноти, котрі не мають «раціональних настанов». Різновидами «інституту» виступають або «структура політичного співтовариства як держава, або структура релігійного співтовариства як церква».

Інститут, констатує М.Вебер – це «частково раціонально впорядкований союз». На відміну від «союзу», в якому порядок ґрунтується на порозумінні/домовленості, для «інституту» притаманне примусове введення порядку «органами інституту»⁵.

З огляду на веберівську стратегію формулювання понять, «інтелектуальне співтовариство» можна визначити через ідеально-типову пару союз/інститут. Більш того, лексичний ресурс української мови уможлиблює процедури поглиблення смислів, уточнення змістових відтінків та лексичних нюансів слів-понять союз/інститут – відповідно: «інтелектуальне співтовариство» та «інтелектуальна спільнота». «Інтелектуальне співтовариство» корелюється з ідеальним типом «цільовий союз», що заснований на принципах добровільності, взаємного порозуміння та домовленостей. У такому контексті «інтелектуальне співтовариство» ідентифікується як аморфне, добровільне об'єднання у вигляді родинних культурних гнізд, гуртків, салонів, клубів за інтересами, неструктурованих громадських організацій, зборів, дружніх товариств. Натомість «інтелектуальні спільноти» – інститути – більш жорстко структуровані об'єднання корпоративного, наукового, політичного спрямування (масонські ложі, таємні політичні організації, політичні гуртки й партії, наукові установи у вигляді кафедр, товариств, шкіл).

Конкуруючою стратегією при експлікації поняття «інтелектуальне співтовариство» слугують теорії «сітьового/мережевого суспільства». Сітьовий підхід дає змогу зосередитись не стільки на пошуку та визначенні типів, як на механізмах формування та функціонування інтелектуальних співтовариств/спільнот, зважаючи на мозаїку форм, організаційну аморфність, ідейну прозорість та формальну неструктурованість, а також їх численні метаморфози та несподівані перевтілення.

Теорія мережевого суспільства (theory of network society) Мануеля Кастельса (Manuel Castells), що виникає у 1990-х рр., фіксує новий тип суспільства, яке створюється потоками інформації. Нове суспільство – це мережа взаємин, нічим не обмежена, відкрита та рухлива. Сітьове/мережеве суспільство – це безшовна мережа взаємин, що розширюється або звужується завдяки інформації та комунікації. Інформаційні технології просякають усі сфери суспільства від економіки до особистого життя та ідентичностей. Сучасна економіка, що живиться ін-

формаційними технологіями перетворюється на складову культури. Політика використовує інформаційні технології задля маніпулювання свідомістю та суспільством. Від інформації залежить і влада, яка є грою з культурними кодами. Сітьове/мережеве суспільство трансформує соціальний та особистий досвід, змінює ідентичності. Криза теорій нації/держави, відмовившись від старих структур влади, створює нові колективні ідентичності в межах інформатизованої культури. У нинішніх умовах влада виходить з-під впливу/контролю таких традиційних інститутів, як держава, бізнес, церква. Влада начебто розчиняється у комунікаційних та інформаційних мережах. «Нова влада», вважає М.Кастельс, міститься «у кодах та образах репрезентації», довкола яких суспільство організує свої інститути, а люди влаштовують життя та визначають власну поведінку⁶. Базовими поняттями сітьової теорії є «інформація» та «культура». У новому типі суспільства основою соціальної інтеграції не є ані виробництво, ані класова боротьба, ані правові культурні норми, ані моральний імператив, а здебільшого інформація. Саме інформаційна культура зв'язує та інтегрує сучасне суспільство. Сітьовий підхід репрезентує суспільство не як систему, а радше як безшовну та рухливу структуру, як мережу відносин та потоків інформації.

Сітьовий/мережевий підхід у сфері інтелектуальної історії був апробований Рендаллом Коллінзом (Randall Collins). У своєму масштабному дослідженні «Соціологія філософій» (1998 р.) він конструює історію філософії як історію груп, друзів, партнерів з обговорення та тісних гуртків. Р.Коллінз застосовує метод моделювання інтелектуальних мереж. Внутрішня структура інтелектуальних мереж функціонує у вигляді трьох складових: 1) вертикальних ланцюжків або т.зв. «міжпоколінних мереж» зв'язків на зразок учитель/учень (наприклад, Фалес/Анаксимандр/Анаксимен, або Брентано/Гуссерль/Гайдеггер/Гадамер/Арендт); 2) «горизонтальних альянсів», тобто взаємопов'язаних послідовних груп інтелектуалів (класичний приклад – Піфагор/Сократ/Платон/Аристотель, або Віденський гурток 1920/30-х рр. та гурток французьких екзистенціалістів 1930/40-х рр.). У російському інтелектуальному просторі аналог таких послідовних горизонтальних груп слов'янофіли – західники, в українському – кириломефодіївці – «Основа» – коло київських інтелектуалів-старогромадівців; 3) важливою складовою інтелектуального поля є структурне суперництво. Видатні мислителі, на думку Р.Коллінза, зазвичай постають як пари/тріади. Лінії суперництва (інтелектуального партнерства/конкуренції) сучасників простежуються у всі часи на будь-якому локальному матеріалі. Паттерн творчості сучасників-опонентів (суперництво) Р.Коллінз вважає універсальним – від класичних пар Геракліт/Парменід або Епікур/Зенон Стоїк аж до сьогодення⁷.

До речі, ідея структурного суперництва інтелектуалів-сучасників Р.Коллінза корелюється з тезою М.Вебера про боротьбу, що притаманна всім без винятку соціальним об'єднанням. А, відтак, на думку М.Вебера, у більшості актів боротьби існує певний ступень суспільного об'єднання або порозуміння. Це означає, що боротьба (суперництво, партнерство, протистояння, конфлікт) є атрибутом будь-якого соціального об'єднання, зокрема інтелектуального співтовариства. Від лицарських турнірів, судового двобою або товариського поединку «корпорантів» до спортивних змагань повсюди знаходимо об'єднання у спільноти сторін, які борються⁸. Цілком очевидно, такий перегук думок і підходів М.Вебера та Р.Коллінза щодо розуміння суперництва/боротьби ілюструє вертикальну лінію їх власних інтелектуальних зв'язків.

Соціологію філософій Р.Коллінз репрезентує як нову дисципліну, що знаходиться між соціологією та історією науки й називає її «соціологією інтелектуального розвитку». Предметом нової дисципліни є не постаті мислителів та їх вчення, а мережі особистих зв'язків/знайомств між ними. Винаходом Р.Коллінза стали т.зв. «мережеві мапи» – схеми особистих знайомств мислителів, уче-

них, філософів (усього 2670 осіб). Р.Коллінз оперує поняттям «інтелектуальні ритуали», тобто норми та звичаї взаємодії інтелектуалів (утворення груп, обговорення проблем, обмін «культурним капіталом» та «емоційною енергією»), а також поняттям суперництва за «простір уваги»⁹.

Таким чином, методологія інтелектуальних мереж, апробована Р.Коллінзом, дає певний імпульс та понятійно-технічний ресурс для процедур концептуалізації категорії «інтелектуальне співтовариство», яке широко використовується в сучасних дискурсивних практиках, але й досі не стало об'єктом теоретичної рефлексії.

Концептуалізація поняття «інтелектуальне співтовариство»

З огляду на наведені вище теоретичні напрацювання поняття «інтелектуальне співтовариство» можна визначити як динамічну й гнучку мережеву структуру комунікаційних та інформаційних практик інтелектуалів. Експлікацію сенсів даного концепту варто розпочати з ключового слова «інтелектуал». У сучасній літературі став помітним відхід від досвіду спрощеного, примітивного отожднювання інтелектуала із представниками «вільних професій» – журналістом, письменником, ученим, або юристом, політиком, бізнесменом. Інтелектуал, насправді, той, хто живе напруженим інтелектуальним життям, маркерами/ознаками якого є особлива поведінкова модель, мовний код, зовнішній вигляд, стиль життя та мислення, коло читання, спілкування, політична культура, незалежна громадянська позиція (хтось сказав, що інтелектуал завжди має перебувати в опозиції до будь-якої влади, політичного режиму). Справжній інтелектуал має свою особливу життєву і професійну мотивацію та волю протистояти колективним упередженням та ілюзіям, сам виступає творцем соціальної міфології у вигляді політичних ідеологій, наукових програм, культурних проєктів, правових норм, моральних стандартів.

Інтелектуальний клас (термін Ж.-Ф.Ліотара¹⁰) представлений різними типами інтелектуалів. Існують певні класифікації інтелектуальних типів. П.Бурдьє розрізняє такі типи, як інтелектуал-спеціаліст із конкретних питань; фахівець «на всі руки»; інтелектуал-одинак, така собі міфічна постать; інтелектуал-менеджер¹¹. Р.Коллінз ідентифікує ще один тип інтелектуала – «інтелектуальний герой», себто геній¹². В українському інтелектуальному просторі роль «інтелектуального героя», генія нації належить Т.Шевченку, а образ інтелектуала-менеджера блискуче репрезентує М.Грушевський. Інтелектуал-одинак відразу викликає в уяві образ типового інтроверта, зануреного у свій внутрішній світ, не стільки на словах, скільки у думках, зосередженого не на зовнішній поведінці, учинках, а внутрішній роботі мислі. Це знайомий в українській культурній традиції тип «сковородинської людини».

Образ інтелектуала має культурно-національні ознаки/характеристики і є ситуативним. Так, французький інтелектуал усвідомлює себе як опонента, таку собі протизвагу владі й своє завдання вбачає у символічній боротьбі за справедливість, демократію, ліберальні цінності¹³. Образ англо-американського інтелектуала в зображенні Річарда Гофштадтера (Richard Hofstadter) та Стівена Колліні (Stefan Collini) має «антиінтелектуальний» характер. Англосаксонському інтелектуалу, на протизвагу французькому, були властиві насамперед здоровий глузд, а не «політична запальність», прагматичний емпіризм, а не абстрактний раціоналізм, іронія замість патетики та пихатості¹⁴. На думку Вільяма Дюваля, зі зникненням «великих наративів», що поступилися «особистому знанню», місце «універсалізуючого інтелектуала» посів техник, фахівець, університетський професор¹⁵.

Для російського інтелектуала властива майже повна сублімація його духовно-інтелектуального потенціалу у творенні релігійно-філософських та соціально-

політичних утопій, прояв небаченого злету духа, жертвовності, моральності й водночас розмах стихійно-деструктивних дій, акультурних рухів (як політичний терор, тоталітаризм, репресії).

В українській культурній свідомості протягом тривалого часу витворювався та культивувався міф про українського інтелектуала як носія національної ідеї, історична та моральна місія якого полягала у пробудженні самосвідомості українського народу¹⁶. Політична поведінка українського інтелектуала була підпорядкована українським інтересам й зумовлена національною ідеологією. Протистояння владі у діях та життєвих сценаріях українських інтелектуалів здебільшого набувало форм культурної, моральної або мовної опозиції до режиму, чи то імперського, радянського, пострадянського тощо. Типовими рисами українського інтелектуала є надмірна ідеологізація культурних практик, емоційна екзальтація та брак політичної волі, вождізму, особистісної харизми, апеляція до «свідомості споминів», котра обернена в минуле.

Структуру інтелектуального співтовариства становлять різні форми комунікації, інтелектуальної взаємодії, інформаційного обміну ідеями, символами, ідеологіями, текстами, програмами, думками. «Архетипи взаємодії» (Е.Дюркгайм), тобто спілкування, комунікації об'єднують людей у співтовариства, союзи, інститути. Форми комунікації – різноманітні за джерелом походження, змістом та результатом. Архетипи інтелектуальної взаємодії виникають у сімейному колі, оточенні сусідів, родичів, друзів, партнерів по обговоренню, об'єднаних спільними інтересами, уподобаннями та працею. Інтелектуальне спілкування відбувається у тісних гуртках друзів, однодумців, аристократичних салонах знаті, демократичних вітальнях учених, митців, літераторів, закритих ложах, політичних організаціях, партіях і союзах. Інтелектуальні комунікації – це не тільки творення та обмін текстами, думками, а також коло читання, дискусії, лекції, видавнича діяльність, журнали. Еволюція форм інтелектуальної комунікації протягом кількох поколінь інтелектуалів та ситуація інтелектуальної конкуренції призводять до зростання рівня абстракції й підвищенню рефлексії суб'єктів комунікаційного процесу.

Об'єднання інтелектуалів у співтовариство, тобто структурування певного інтелектуального простору, зумовлене конкретними обставинами та постійною зміною мікроситуацій, з яких складається життя конкретної людини.

По-перше, Р.Коллінз звернув увагу на такі обставини, коли відомі у майбутньому особистості, як правило, були знайомі і спілкувалися задовго до того, як здобули визнання (згадаємо, наприклад, що протопіп Авакум та майбутній патріарх Никон походили з однієї місцевості й були знайомі задовго до їх релігійно-політичного протистояння). По-друге, успіх одного з учасників інтелектуального об'єднання обов'язково породжує, «тягне» за собою успіх інших корпорантів. По-третє, аморфний інтелектуально-духовний простір або сформована інтелектуальна спільнота структуруються ситуацією інтелектуального партнерства/суперництва, котра (ситуація) супроводжується відкритою чи прихованою боротьбою за лідерство, пріоритет, можливість опинитися у центрі «простору уваги». Саме конфлікт, особистісний, соціальний, ідейний, культурний є енергетичним джерелом творчості (Р.Коллінз).

Для характеристики творчого тону інтелектуала використовується поняття «культурного капіталу» Цікаво, що П.Бурдье та Р.Коллінз послуговуються цим поняттям, але розуміють кожний по-своєму. Щоправда, обидва вони сприймають культурний капітал (КК) як сукупність попередніх та набутих знань. Значущість інтелектуала визначається як доступом до найбільшого обсягу КК, що слугує підмурком для генерації нових ідей, так і «обертанням» КК із прискореною швидкістю. Природним є й той факт, що творчі люди мають непереборне бажання формулювати власні судження, котрі підживлюється раннім дос-

відом, прагненням ще з дитинства отримати незалежність і доступ до «нових порцій досвіду».

У соціології філософій Р.Коллінз широко використовує поняття «емоційна енергія» (ЕЕ), під якою розуміє творчий ентузіазм, властивий інтелектуалу чи групі інтелектуалів. Емоційна енергія («емоційний капітал»), вважає Р.Коллінз, має різні рівні інтенсивності та наповненості. Найвищий – це ентузіазм; середній – стан меншої емоційності й інтенсивності; нижчий рівень дорівнює полюсу депресій, поганого самопочуття, відсутності ініціативи.

Цікаві схеми розподілу емоційної енергії в інтелектуальному, зокрема науковому, середовищі. Депресії, «блокування письма» зміщення/переключення уваги з інтелектуальних занять на буденний світ – це найбільш типовий шлях звичайного інтелектуала, рухаючись яким він втрачає можливість залишити після себе хоча б якийсь слід і випадає з даного простору. На жаль, більшість людей, які перебувають в інтелектуальному полі, констатує Р.Коллінз, назавжди залишаються у такому «перехідному стані».

Емоційна енергія, на відміну від простих емоцій і чуттєвих поривів (страх, радість, гнів тощо) – явище довготривале. Джерелом емоційної енергії є архетипи спілкування, комунікації та «інтерактивні ритуали» (interactive rituals) – обговорення, лекції, дискусії, читання, письмо.

Більш того, у духовно-інтелектуальному середовищі спостерігається явище коливання емоційної енергії. Так, домінування, лідерство у групі збільшує ЕЕ інтелектуала й, навпаки, низький груповий статус суттєво знижує інтенсивність його емоційної енергії. Справа в тім, що успіх, а будь-який інтелектуал це знає з власного досвіду, породжує новий успіх, провал призводить до спаду, низки інтелектуальних невдач, зниженню ЕЕ.

Сполучення емоційної енергії (ЕЕ) та культурного капіталу (КК) структурує духовний світ інтелектуала, визначає його місце у мережеві структурі (старі/нові зв'язки) інтелектуального співтовариства¹⁷.

Механізм утворення інтелектуального співтовариства пов'язаний із появою лідера або організаційного ядра, що кристалізується довкола товариського чи родинного кола, гуртка друзів або партнерів по спілкуванню, навколо університетської кафедри чи впливового часопису. Так, гості маєтку харківського діди-ча Олександра Паліцина, які обговорювали літературно-філософські, громадські та пекучі політичні питання створили інтелектуальне співтовариство, відоме під назвою «Попівська академія», а представники бюрократичної верхівки та навколишнього впливового панства, які гуртувалися у столиці новоутвореного Новгород-Сіверського намісництва – патріотичний аристократичний гурток, що живився мріями про повернення колишньої автономії України-Малоросії. На початку 1840-х рр. у Києві П.Куліш та М.Костомаров акумулювали навколо себе ядро однодумців, партнерів по обговоренню, які згодом створили напівтаємну політичну організацію Кирило-Мефодіївське братство. Студентські гміни польського та українського походження, що конкурували між собою в київському університетському середовищі кінця 1850 – початку 1860-х рр., через розкол, дискусії, роз'єднання та об'єднання утворили першу українську Громаду, а згодом цілу мережу таких громад активного українства, котрі постійно зазнавали утисків з боку імперської бюрократичної машини. Учасники «Руської трійці» водночас репрезентували організаційне ядро та склад львівського інтелектуального співтовариства національно-романтично налаштованих студентів/семінаристів.

Показово, що інтелектуальні співтовариства виникали із соціально-однорідних елементів – освіченого панства (аристократичні салони), офіцерства та чиновництва (масонські ложі, декабристські організації), студентів і викладачів (гурток харківських романтиків, Київська громада, «Руська трійця»), діячів

церкви (гуртки русинських інтелектуалів О.Духновича, І.Могилиницького А.Добрянського на Галичині та Закарпатті). До речі, учасники інтелектуальних співтовариств, як правило, мали власну рефлексію, усвідомлюючи свою групову належність та статусну ідентичність.

Змістовою складовою поняття «інтелектуальне співтовариство» є інформаційний ресурс. Інтелектуальне співтовариство може виникнути у певному інформаційно-окресленому полі. Учасники інтелектуального співтовариства поглинають і продукують інформацію у вигляді ідей-емблем, ідей-проектів, ідеологій, програм, текстів. Водночас конкретні інтелектуальні співтовариства не продукують ціннісних та філософських систем, наукових теорій та схем, вони швидше пристосовують їх до відповідних ситуацій, артикулюють і поширюють ті з них, що затребувані суспільством через свої різноманітні соціокультурні практики. Умовою входження у певне інтелектуальне співтовариство є володіння відповідним культурно-освітнім капіталом.

Інтелектуальні спільноти генерують ідеї-символи, що створюють інтелектуальне напруження та об'єднують людей, партнерів і сучасників-опонентів. Така група інтелектуалів сама породжує харизму (Р.Коллінз). Результати творчості у вигляді різноманітної інформації циркулюють в інтелектуальному середовищі, генеруючи творчу, емоційну енергію для всіх, хто належить до цього середовища.

Інтелектуальне співтовариство виступає також і носієм цінностей – етичних, ментальних, соціальних і світоглядних. Саме моральні імперативи, поєднуючи теорію з практикою, створюють символічну владу у відповідних контекстах та конкретно-історичних ситуаціях. Символічну владу активного українства представлено у розгалуженій мережі гуртків, що сповідували й поширювали принципи національної ідеології. У сфері історичної науки така символічна влада належала М.Грушевському та його інтелектуальному оточенню, завдяки зусиллям якого «звичайна» схема української історії була розгорнута у цілісну історичну ідеологію.

До повноважень інтелектуальних співтовариств на українському ґрунті входить легітимація культурного дискурсу – утворення й поширення різноманітних культурно-освітніх практик (установ, українознавчих часописів, наукових інституцій, університетських кафедр, наукових шкіл), продовження культурних традицій, збереження цінностей. У ситуації інституціональної нелегітимності культурно-освітніх та наукових установ на українських теренах саме інтелектуальні співтовариства структурували громадсько-політичні та інтелектуальні рухи. Із гуртків, салонів, неформальних груп, родинних «культурних гнізд», які генерували покоління українських інтелектуалів, виникали наукові інституції, освітні заклади, закладалися академічні традиції, культурно-громадські рухи (наприклад, добре розгалужена мережа громад, згодом «Просвіт»).

На ґрунті різноманітних гуртків (харківських романтиків, редакційних гуртків «Основи» та «Киевской старины»), товариських груп або партнерів по обговоренню (київське оточення П.Куліша та М.Костомарова, Перша громада на чолі з В.Антоновичем і Т.Рильським, Стара київська громада або гурток київських інтелектуалів 1870-х рр.), офіційних імперських наукових інституцій та закладів (Товариство історії та старожитностей російських при Московському університеті з його періодичним органом «ЧОИДР», Одеське товариство історії та старожитностей, Київська археографічна комісія, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, археологічні з'їзди), а також політичних об'єднань (Кирило-Мефодіївське товариство) було утворено організаційне ядро української історичної науки. Як результат, вибудувалась українська «академічна лінія»: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства – НТШ – УНТ – ВУАН.

Через мережу гуртків інтелектуалів відбувалось структурування суспільних рухів в Україні, витворювалась лінія українських політичних альянсів: Новгород-Сіверський гурток патріотів-автономістів – таємне Малоросійське товариство В.Лукашевича – Кирило-Мефодіївське товариство – редакційний гурток часопису «Основа» – Київський гурток 1870-х рр., як ідейно-організаційне ядро українського громадського руху – Братство тарасівців – студентські гуртки кінця 1890-х рр. – перші політичні партії в Україні початку 1900-х рр.

Українські культурні рухи конституювались також через мережу літературно-мистецьких гуртків, театральних труп, аморфних об'єднань митців, що в особі інтелектуальних героїв і поодиноких мислителів пройшли шлях від українського бароко до української сецесії і модерна братів В. та Ф.Кричевських та авангарду К.Малевича й О.Архипенка.

Історіографічні спостереження та методологічні імплікації

Проблема інтелектуальних співтовариств насправді ніколи не зникла з поля літератури, починаючи від її «мемуарної фази» і дотепер – ішлося лише про стадії активності або мовчання/замовчування.

Найчастіше інтелектуальні співтовариства розглядались у дискурсі літературознавства. Так, наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. спостерігався справжній вибух інтересу до різноманітних інтелектуальних співтовариств, зокрема літературних салонів і гуртків. В оригінальному виданні «Литературные кружки и салоны», підготовленому учасниками семінару з «літературного побуту» в Російському інституті історії мистецтв (Ленінград) під керівництвом Б.Ейхенбаума (1929 р.) був репрезентований новий підхід до вивчення життя літературних гуртків і салонів за допомогою монтування свідчень учасників та діячів цих літературно-культурних об'єднань (мемуарів, записок, листування, щоденників, споминів тощо). У розпорядженні укладачів цього видання були матеріали щодо 400 таких гуртків і салонів, утім до книги ввійшли свідчення сучасників лише про 30 таких об'єднань. Автори пояснювали відбір впливом цих гуртків/салонів на культурно-громадське життя свого часу та розвій літературного процесу, або ж їх маловідомістю¹⁸.

До речі, автори 1920–1930-х рр. Б.Ейхенбаум, С.Рейсер, М.Аронсон, В.Гіппіус, Н.Бродський широко вживають поняття «літературний побут», під яким Б.Ейхенбаум розуміє «зовнішнє життя літератури», тобто «літературне виробництво» – видання книг, журналів, поезій, романів. Це зовнішнє життя літератури він називає «естрадою», на відміну від внутрішнього – «літературного побуту». «Літературно-побутове» значення мали численні салони й гуртки. Еволюцію «літературного побуту» Б.Ейхенбаум вбачає у переході від «домашності, родинності» культури до «салонності», яка у середині XIX ст. поступається професіоналізму, що призводить до занепаду гуртково-салонного життя в північних столицях імперії. Щоправда, відродження, підйом салонного життя дослідники 1920-х рр. пов'язують із виникненням численних літературно-художніх угруповань, гуртків та салонів на зламі XIX–XX століть – акмеїстів, символістів, кубофутуристів, які були просто «насичені гуртковою семантикою»¹⁹.

Автори 1920-х рр. ідентифікують салони та гуртки як надзвичайне культурне явище першої половини XIX ст. та вважають його аж ніяк не випадковим. Зокрема М.Аронсон відтворює виразний образ столичних салонів із соціокультурними акцентами. Для XIX ст. взагалі властива «літературність культури», російська ж культура початку цього століття була «літературна наскрізь», що зумовило активну роль салонів і гуртків у культурного-громадському житті та розвитку літератури не лише північних столиць, але на культурній периферії імперських околиць.

Історію салонно-гурткового життя виводять із Франції XVI ст., у Росії ж гуртки та салони поширюються у XVIII ст. через малорозвиненість «книжкової індустрії». Саме салони й гуртки здійснювали зв'язок між автором й читачами, а також між самими літераторами (тут замовлялись рецензії, читались та обговорювались нові твори, поширювались літературні новини, (щоправда, у салоні Ф.Толстого-Американця найбільше опікувались відпочинком та дозвіллям літераторів). Уважалося, що гуртки більше пов'язані з «літературним виробництвом», тобто літераторами, авторами творів, а салони – з читацькою публікою, де ці твори обговорювались.

Узвичаєними формами культурно-інтелектуального життя були салони – гуртки – вечори. Різниця між салоном і гуртком полягала у соціальному статусі та віці господарів, у тривалості існування та більшій пов'язаності салону із «літературним побутом».

Гуртки були короточасними і виконували певні літературні завдання, зрештою які, припиняли своє існування. Гуртки зазвичай виникали в надрах салону, як його інтелектуальне ядро, невеличка й неусталена група. Так, А.Хом'яков був у центрі салону А.Слагіної. За спогадами М.Погодіна, слов'янофіли взагалі збирались випадково, за чийсь запрошенням, і здебільшого «толковали вдвоєм или втроєм, не имели никогда специальных намерений ... между ними господствовала совершенная свобода». Саме в салонах виникає слов'янофільство, а в гуртках – західництво. М.Аронсон також розрізняє гуртки «діалогічного типу», які переважали у 1820-х рр., де жваво обговорювались, змінювались твори, встановлювались нові «літературні цінності» («Арзамас», гурток любомудрів) та «монологічного типу» гуртки 1830-х рр., де домінувала сильна особистість, яка гуртувала навколо себе прихильників та однодумців (вечори у Н.Кукольника, пізніше гурток В.Белінського).

Спостерігалось і таке цікаве явище, як об'єднання салонів і гуртків у групи, у межах яких існував щільний зв'язок, унаслідок чого виникали справжні «гурткові і салонні ланцюги». Так, любомудри були пов'язані з гуртком С.Раїча, салоном З.Волконської, «гуртком архівних юнаків». Гроно салонів виникає навколо інтелектуального оточення А.Слагіної. «Суботи» Сергея Аксакова були пов'язані з літературно-театральними гуртками Ф.Кокошкіна, кн. А.Шаховського. Через салонні групи та «гурткові ланцюги» поширювались нові ідеї, твори, літературні новинки.

Услід за салонами дослідник простежує еволюцію таких форм літературно-інтелектуальних об'єднань, як «вечори». Вечори пов'язані із традицією «домашніх читань» та салонного спілкування, практикою авторських читань на вечорах, які згодом трансформувались у публічні або університетські читання (1859–1862 рр.), на яких увага публіки зосереджувалась здебільшого не на літературному творі, а його авторові. Публіці було цікаво побачити й послухати чи то письменника, поета, чи університетського професора. Відомо, що у публічних читаннях в Петербурзі брав участь Т.Шевченко (разом із Ф.Достоевським) і мав приголомшливий успіх.

Занепад гуртково-салонного життя зумовлювався піднесенням «книжкової індустрії», завдяки чому стали можливі літературні об'єднання, не пов'язані із місцем і часом спілкування/зустрічей, а також виникла можливість донести нові ідеї й твори до читачів, які не мали змоги відвідувати салони. «Зустрічі» читача з автором та літераторів між собою почали відбуватись не у салонах, вітальнях і на вечорах, а в редакціях журналів, видавництвах. Місце гуртка та салону заступає журнал. Наступна причина розпаду гуртків і салонів – поява «літературного професіоналізму», ознаками якого слугували оплата літературної праці та розподіл праці/обов'язків у журналі.

У вигляді методологічної вставки можемо подати наші міркування щодо типології салонів. Салони існували у формі журфіксів та вечорів. Журфікс (фр.

«jour fixe» – певний день) – спеціальний день тижня, призначений для прийому гостей (наприклад, «середа» Н.Кукольника, «четверги» Н.Греча, «суботи» С.Аксакова тощо). Із журфіксами у вигляді «обідів» конкурували «вечори» – усталені дні зустрічей вузького товариства. Форми раутів, вечорів, журфіксів були дуже мінливими, неусталеними, навіть дивовижними. Наприклад, салон Алексея Оленіна, директора Публічної бібліотеки і президента Академії мистецтв, члена Російської академії наук, не мав усталених форм – чітко «визначених jour fixe» в Оленіних не було, збирались майже щоденно та залишались зазвичай аж за північ у дружніх бесідах, жартах та критиці творів близьких друзів дому – художників, музикантів, письменників»²⁰.

Салон гр. Міхаїла Вієльгорського являв «меценатський тип» салону. Хазяїн салону, високопосадовець, наближений до царської родини, аматор і меценат протегував молодим музикантам та літераторам, його салон був «на три чверті музично-артистичним». Більш літературний характер мав салон зятя М.Вієльгорського Владіміра Соллогуба, частими відвідувачами якого були Ф.Достоевський, Ф.Тютчев та ін. (усього 20–25 осіб). Салон В.Соллогуба вважався зразком «високопоставленого» та водночас «демократичного» салону.

Певної «демократичності» прагнув кн. Владімір Одоєвський, у салоні якого відвідувачі «збирались не щоденно, не випадково, а у певні дні, так звані jour fixes». Це були знані в Петербурзі «суботи» В.Одоєвського. Предметом спілкування відвідувачів салону були літературні, музичні, культурно-громадські теми, анекдоти, обмін побутовими новинами, не бракувало жартів та «дурацтв». Водночас салон та склад його відвідувачів мали амбівалентний характер. Тут збирались аристократи та різночинці, звідси й властивий салону «антагонізм» між «вітальною та кабінетною». В.Одоєвський волів поєднати у своєму салоні письменників-аристократів та літераторів-різночинців. Літературно-музичний салон В.Одоєвського залишався «довгожителем» салонного життя, проіснувавши з невеликими перервами з 1826 аж до 1869 р.²¹

Салонно-гурткове життя залишається дотепер «незораним» полем мікроісторичного аналізу культурно-інтелектуальної історії, «літературного побуту», стилю життя інтелектуалів, їх оточення, боротьби літературних партій та інтелектуальних рухів XIX ст.

Малоопрацьованою є проблема періодизації салонно-гурткового життя як культурного явища епохи. З огляду на доступні нам матеріали літературної історіографії спробуємо запропонувати своє розумінні даної проблеми.

Перші гуртки та салони виникають у 1810–1820-х рр.; у 1820–1830-х рр. салонно-гуртковий побут досягає піку; у 1840-х рр. виникають редакційні гуртки («Современник», «Отечественные записки»), у центрі яких постають проблеми організації літературно-журнальної індустрії та суспільно-політичні питання. У 1850–1860-х рр. салони і гуртки зникають як культурно-літературне явище, окремі гуртки стають організаційним ядром інтелектуальних та громадських рухів.

Зрозуміло, що у просторі нашої уваги перебувають українські мотиви гуртково-салонного життя російських столиць першої половини XIX ст. Салони і гуртки дають уявлення про літературно-інтелектуальний побут і стиль життя інтелектуалів-українців, які жили в культурному світі північних столиць, і зберігали український колорит. Ідеться і про господарів салонів/гуртків, і їх відвідувачів. Про український колорит столичного салонного життя свідчать т.зв. «обіди» С.Аксакова, про які відомо зі щоденника О.Бодянського. «Обіди» Аксакових інколи перетворювались на «вареники», коли до них сходились відомі земляки-«малоросіяни» М.Гоголь, М.Максимович, О.Бодянський, спілкування з якими супроводжувалось літературно-науковими розмовами, музикуванням на фортепіано та «малоросійськими» співами. Під «варениками», нотував О.Бо-

дянський, «разумеется обед у Сергея Тимофеевича Аксакова, по воскресеньям, где непременным блюдом были всегда вареники для трёх хохлов: Гоголя, М.А.Максимовича и меня, а после обеда, спустя час-другой песни малороссийские под фортепиано, распеваемые второй дочерью хозяина, Надеждою Сергеевною, голос которой очень мелодический. Обыкновенно при этом Максимович подпевал. Песни пелись по «голосам малороссийских песен», изданных Максимовичем, и кой-каким другим сборникам (Вацлава из Олеска), где голоса на фортепиано положены известным музыкантом Липинским»²².

Веселою, навіть епатажною була атмосфера «вечорів» Нестора Кукольника, товариша М.Гоголя по Ніжинській гімназії, з яких, як уважають дослідники, і почалася літературно-художня богема. На «середах» Н.Кукольника збиралось до 80 осіб, земляків-«малоросів», літераторів, офіцерів, урядовців середньої руки, художників, музикантів, акторів. На цих вечорах царював культ «високого мистецтва», який мирно уживався «с п'яним разгулом» (І.Панаєв). Тут лунали імпровізації та романси М.Глінки, бавились карикатурами Степанова та самого Карла Брюллова. До речі, «триумвірат» Кукольник – Глінка – Брюллов став ядром та «мотором» епатажних «серед» Н.Кукольника. Про побут «вечорів» свідчить «культура прізвиськ» та «своїх слівців». Сам гурток іменували «біржею» або «комітетом», Н.Кукольник мав у найближчому колі прізвисько «Клюкольник» та «Єпископ» (М.Гоголь називав його «Возвышенный» через пишномовність стилю), Я.Яненко – П'яненко, К.Брюллов – «Карл Великий».

На «середах» Н.Кукольника з літераторів були присутні Н.Греч, Ф.Булгарін, О.Сенковський, Н.Полевой, члени гуртка В.Белінського, які протистояли партії «літераторів-аристократів». Сам Н.Кукольник у щоденнику визнав, що свідомо уникав товариства Пушкіна і «взагалі аристократії». Для вечорів Н.Кукольника притаманним був щільний зв'язок творчості з богемою, творча праця сполучалась з «угарною обстановкою богемы «Несторовой биржи», не знающей салонных приличий и тесными узами связанной с операми Глинки, картинами Брюллова и драмами Кукольника». У гуртку Н.Кукольника відбувався синтез мистецтв на засадах романтизму – музику для опери «Життя за царя» («Іван Сусанін») писав М.Глінка, декорації – К.Брюллов, а в лібрето присутні вірші Н.Кукольника.

Демократичний характер мали вечори іншого петербурзького українця Євгена Гребінки – викладача кадетського корпусу й популярного літератора. Вечори Є.Гребінки розпочались в середині 1830-х рр. й обірвались із його смертю у 1848 р. Навколо Є.Гребінки виник гурток земляків-«малоросів», серед яких були офіцери, урядовці художники, літератори: М.Прокопович, Н.Кукольник, Т.Шевченко, бували також В.Даль, П.Єршов, Н.Язиков та інші. Оточення Є.Гребінки становило ядро демократично-різноманітного українського земляцтва на противагу відомим попереднім земляцтвам «петербурзьких малоросів», котрі гуртувались навколо кн. О.Безбородька та Д.Троцинського. Вечори Є.Гребінки були відомі у петербурзьких колах «малороссийским гостеприимством и хлебосольством». Як згадує сучасник, на цих вечорах практикувалось суто «малоросійське» частування: «сало, початки, варення, запіканка, варенець».

На відміну від богемних «збіговиськ» Н.Кукольника вечори Є.Гребінки проходили спокійно, де читали, сперечалися «без малейшего озлобления», весело розповідали анекдоти, усілякі пригоди²³.

У літературі зустрічаємо цікаві згадки про салони вельмож і царських сановників українського походження, які відігравали не останню роль у салонно-літературному житті столиці. Ідеться про салони Троцинського – Хілкової та Полторацьких. Салон дочки Троцинського кн. Хілкової являв не *jour fixe*, а щоденні зібрання, як прийнято у знаті, на яких усе, що виходило з-під пера В.Жуковського, К.Батюшкова, кн. А.Шаховського негайно прочитувалось і «ставало пред-

метом самых живых толков». Постійними гостями салону Хілкової були земляки Трощинського – Василь Капніст, Микола Гнедич, Аркадій Родзянко. Вони з'являлись у вітальні кн. Хілкової зі щойно виданими книжками й нічого не друкували без попереднього обговорення тут, у салоні. Літературно-музичним був салон Полторацьких, в якому бували Г.Державін, Н.Карамзін, А.Оленін, І.Крилов, М.Гнедич та В.Капніст, а також чимало художників, музикантів і вчених²⁴.

Узагальнюючий образ світського салону першої половини ХІХ ст. реконструє сучасна французька дослідниця Анна Мартен-Фюж'є. Париж, як відомо, виступав «законодавцем мод» у салонному житті. Такі паттерни французької культури, як мова (французька – «мова салонів»), мода, етикет, інтер'єр, декор, манери, модель поведінки у вищому світі були домінуючими у тогочасній Європі. Салонне життя, на думку А.Мартен-Фюж'є, не було винятковою прерогативою вищих класів. Навпаки, світське життя аристократів слугувало зразком і для т.зв. середнього класу. У ті часи вважалось, що родина, яка досягла рівня дрібного буржуа, мала два способи засвідчити про це – завести покоївку та призначити день для прийомів.

Вечори буржуа нагадували вечори у вищому світі. Зрозуміло, що Париж (як, до речі, Петербург та Москва) мав свою «світську біографію», а хазяїн салону використовував цілий набір «світських стратегій», наприклад, таку, як організація «малих вечорів» для вузького кола обраних, які влаштовувались не стільки для самих щасливчиків, а, радше, для тих, хто не був включений до складу запрошених. Списки запрошених слугували «корисним знаряддям» для досягнення успіху «у світі». Салони Парижу мали свій специфічний склад: денді, літератори, модниці, «сині панчохи» та всілякі знаменитості. Світське життя мало свій ритм і було доволі регламентованим. Черговий сезон салонного життя розпочинався у грудні, тривав до Пасхи й поділявся на дві частини – до і після Великого посту. До посту світ був зайнятий світськими раутами, танцями, балами, маскарадами, костюмованими та благодійними балами під час Масляної, під час посту танцювали менше, переважно слухали музику. Протягом травня панство залишало столицю, від'їжджаючи на літо у свої маєтки та замські будинки. Цікаво, що англійці діяли навпаки: зиму проводили у своїх маєтках, де розважались полюванням із собаками, а з наближенням тепла поверталися до Лондона. Канікули у студентів та учнів тривали із середини серпня до початку жовтня. Модний молодий чоловік, денді, не міг показатися у Парижі у вересні, тому що жовтень був увесь присвячений полюванню. Світське товаристо проверталося до столиці у листопаді. Звичайно, життя салонів на різних суспільних рівнях мало свої особливості²⁵.

З огляду на досвід літературної історіографії щодо вивчення салонно-гуртового життя російських північних столиць спробуємо реконструювати мапу інтелектуальних зв'язків М.Гоголя:

Петербург кін.1820-х – поч. 1850-х рр.:

- «суботи» Петра Плетньова;*
- «четверги» Ніколая Греча;*
- «середі» Нестора Кукольника;*
- «чайні вечори» Миколи Гоголя;*
- «читання» Миколи Прокоповича;*
- салон кн. Владіміра Одоєвського;*
- «вечори високого тону» Васілія Жуковського (М.Гоголь жив у Жуковського у Зимовому палаці наприкінці 1830-х – на поч. 1840-х рр.);*
- салон гр. Міхаїла Віельгорського;*
- «вечори» Владіміра Соллогуба;*
- салон Александри Смирнової-Россет;*

опосередкований зв'язок із царською родиною через А.Смирнову, дружину церемоніймейстера А.О.Росета, П.Плетньова, С.Уварова.

Москва 1830-х – поч. 1850-х рр.:

*салон Авдотії Єлагіної;
«суботи» Сергія Аксакова;
«вечори» Степана Шевирьова;
«вечори» Михайла Погодіна;
салон («суботи») Євдокії Ростопчиної;
гурток («середі») Івана Киреевського;
салон («вівторки») Кароліни Павлової;
«вечори» Ніколая Язикова;
гурток Тимофея Грановського.*

Рим 1840-х рр.:

гурток М.Гоголя.

Україна/Малоросія:

*ніжинське оточення (гуртки гімназистів, зокрема П.Редкіна та ін.);
зв'язок із родинами Д.Троцинського та В.Капніста;
салон Репніних/Балабіних (Яготин, Рим, Одеса);
київське коло, Михайло Юзефович, знайомство з М.Костомаровим, працями Пантелеймона Куліша.*

Проблема українських інтелектуальних співтовариств має свою історіографічну ретроспективу. Інтерес до неї виникає ще наприкінці ХІХ ст. в мемуарній літературі та історичній періодиці. У просторі уваги знаходиться «Попівська академія» О.Паліцина²⁶ та її учасники²⁷. На інтелектуальне співтовариство навколо малоросійського генерал-губернатора кн. М.Репніна звернув увагу у 1920-х рр. Д.Дорошенко²⁸, В.Міяковський, раніше за проекти Б.Ейхенбаума, В.Гіппіуса, Н.Бродського подає коло кирило-мефодіївців у літературно-побутовому контексті крізь призму їх листування²⁹. У цей період предметом спеціального дослідження стає мережа університетських гуртків, груп, літературних об'єднань харківських романтиків під загальною назвою «Харківська школа романтиків»³⁰.

Із 1939 р. Олександр Оглоблин почав писати перші нариси, які згодом перетворились на його відому працю «Люди старої України» (1946–1958 рр.), що була доопрацьована й видана у 1959 р. У даній роботі автор репрезентує погляд на українську культуру, громадські та інтелектуальні рухи як складну систему, розгалужену мережу родинних, службово-адміністративних, товариських, літературно-наукових зв'язків. Його праця «Люди старої України» на п'ятачку локальної історії Новгород-Сіверського намісництва (1781–1796 рр.) демонструє насправді сітєвий підхід до історії української культури, науково-літературної праці, громадських настроїв та суспільної думки кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.³¹ Метод О.Оглоблина можна визначити як метод «культурної анатомії», що поєднує вражаючу ерудицію, умілий відбір фактів, постатей, обставин і дає змогу реконструювати унікальну картину інтелектуальних зв'язків та відносин українських інтелектуалів.

Наступна праця О.Оглоблина – «Проблеми українських зв'язків Шевченка» (1972 р.) – переводить питання інтелектуальних комунікацій Т.Шевченка у теоретико-постановчу площину. На широкому місцево-локально-персональному тлі розгортається логіка дослідження – від вивчення життя та діяльності Т.Шевченка, через усвідомлення його ідеологій (культурної, соціальної, політичної) до розуміння Т.Шевченка у контексті його доби, і заключна фаза дослідницької рецепції – проникнення «в оточення ідей і людей Шевченківського космосу, у ту духовну і фізичну атмосферу, в якій жив, діяв і творив Шевченко»³². Практично для глибинного розуміння Т.Шевченка О.Оглоблин застосовує

метод комунікаційних мереж (не вживаючи відповідної термінології). Цей метод не означає просте взяття на «облік» усіх українських друзів та знайомих поета й опрацювання біографій комунікантів. Дослідник наголошує, що потрібно, украй потрібно вивчати «особисті, родинні, фамільні громадські відносини», тобто досліджувати «відповідні середовища й окремі осередки, їх питому вагу й значення в тогочасному громадському житті України». Тільки за таких умов «ми зможемо зрозуміти й оцінити вплив – обопільний вплив, – наголошує О.Оглоблин, – їх на Шевченка й Шевченка на них»³³. До речі, постаті такого формату, як Шевченко, Пушкін – інтелектуальні герої – потребують саме таких мережевих технік, не обмежуючись до вузьких рамок звичайних біографічних студій та словниково-енциклопедичних видань³⁴.

Блискучий зразок сітвогого/мережевого аналізу демонструє О.Оглоблин у розвідці «Предки Миколи Гоголя» (1967–1968 рр.), де він прагне розглядати проблему предків М.Гоголя та його родинних відносин під кутом зору їх впливу на «життя, духовність і творчість» М.Гоголя. На підставі історичних і генеалогічних джерел дослідник із купи аморфних фактів і здогадок вибудовує чітку мапу родинно-свояцьких, фамільних зв'язків Гоголів-Яновських. Гетьмани Михайло та Петро Дорошенки, гетьман Іван Скоропадський, чернігівські полковники, батько й син Яків та Юхим Лизогуби, генеральний обозний Петро Забіла, його син, ніжинський полковник Степан Забіла, переяславський полковник Василь Танський, вірогідний подільський полковник Остап Гоголь та інші відомі діячі й малознані постаті козацької України – для кожного з них знаходиться відповідне місце на мережевій мапі предків М.Гоголя³⁵.

Відтак О.Оглоблин спробував описати культурний світ українського інтелектуала за місцево-топонімічними та статусно-родинними ознаками. Зокрема комунікаційну мережу інтелектуальних зв'язків Шевченка пропонував розглядати як мапу «культурних гнізд» лівобережного українського освіченого панства. Критерієм виокремлення таких культурних осередків для О.Оглоблина слугувала їх відповідність «певним місцевостям, маєткам, родинам»: «1. *Яготин* (Репніни, нащадки Розумовських, Гудовичі); 2. *Сокиренці* (Галагани); 3. *Седнів* (Лизогуби); 4. *Обухівка* (Капністи); 5. *Мар'їнське* (Лук'яновичі, Шимкови); 6. *Турівка* (Маркевичі); 7. *Качанівка й Потоки* (Тарновські); 8. *Веселий Поділ* (Родзянки)». Усі ці родинні осередки, за твердженням О.Оглоблина, були пов'язані з декабристським рухом в Україні. Далі називає такі українські «культурні гнізда», осередки лівобережної культурної еліти: «9. *Березова Рудка – Мосівка – Линовиця – Безбахівка* (Закревські, Волховські, де-Бальмени, Корбе)». Дане коло культурних зв'язків та оточення Т.Шевченка, на думку дослідника, і досі не здобули «належної оцінки в історичній науці». «10. *Мотронівка – Гирявка* (Білозерські, Забіли, Лазаревські)». Це те саме «українське коло», яке пов'язує Т.Шевченка 1840-х – 1850-х рр. й окреслює коло «майбутнього Шевченка». «11. *Рубанка* (Бодиско, Кромиди, Чарниші, Дарагани, Стороженки, Грабовські)». Останнє Шевченкове коло, вважає О.Оглоблин, ще потребує спеціального дослідження³⁶.

Цікава деталь – на комунікаційній мапі українських інтелектуалів О.Оглоблин, посилаючись на його українське коріння, знаходить місце для Т.Грановського, історика, володаря думок лібералів, модного московського професора, публічні лекції якого в 1840-х рр. були справжньою громадською подією. Виявляється, Т.Грановський походив з відомих старшинсько-козацьких родів – чернігівських Грановських та полтавських фамілій Чарнишів і Лукашевичів. Він мав у «Малоросії»/Україні спадковий маєток, «цікавився і добре знав її історію»³⁷.

Техніки мережевого аналізу культурно-інтелектуальної історії України у невідрефлектованому вигляді існували у працях українських дослідників до й

після студій О.Оглоблина. Проблема полягає в узагальненні історіографічного досвіду щодо типологізації інтелектуальних співтовариств в українському культурному полі. Розкидані у часі й просторі ці інтелектуальні спільноти та осередки духовної праці сплїтали дивовижне мереживо культурного світу українців доби Модерну.

У 1990-х рр. спробу класифікувати культурно-інтелектуальні осередки в Україні першої половини ХІХ ст. зробив дніпропетровський дослідник Сергій Дремлюга. Предметом його дослідження було культурно-політичне оточення кн. М.Репніна-Волконського, при характеристиці якого автор пропонує свою типологію українських гуртків. Аргументом є ідеологічна спрямованість даних гуртків та об'єднань: а) гуртки «політичного спрямування» (Новгород-Сіверський патріотичний гурток, Малоросійське товариство, засноване В.Лукашевичем, Кирило-Мефодіївське товариство); б) гуртки «релігійно-етичного спрямування» – масонські ложі, до яких вступало українське панство (полтавська ложа «Любов до істини»); в) гуртки й салони «літературно-просвітницького спрямування», зокрема гурток О.Палідина, гурток кн. Репніна у Яготині – резиденції малоросійського генерал-губернатора. С.Дремлюга порушує правомірне питання про статус гуртка кн. М.Репніна з погляду історіографічної рецепції. Одні автори (І.Павловський, В.Кравченко) вважали, що це було «тільки культурне оточення» М.Репніна, інші (М.Драгоманов, М.Ульянов) вели мову про «гурток із політичним забарвленням», треті (О.Кониський, П.Федченко) – про «салонний гурток» із літературними читаннями, мистецькими бесідами за участю самого князя³⁸. Вочевидь, сам С.Дремлюга дотримується останнього погляду.

Віднедавна помітне прагнення піднести вивчення формальних і неформальних інтелектуальних співтовариств на вищій, теоретичній рівень. Підсумком великого проекту зреалізованого в межах семінару в Інституті славістики Бохумського університету (Німеччина) (Seminar für Slavistik/Lotman-Institut für Russische und Sowjetische Kultur der Ruhr-Universität Bochum) стало видання Манфреда Шруби, присвячене літературним об'єднанням Москви та Петербурга 1890–1917 рр.³⁹ Гуртки, салони, літературні об'єднання М.Шруба розглядає як важливе «соціокультурне явище» крізь призму «прикладної соціології літератури». Дослідник подає свою типологію літературних об'єднань як інтелектуальних співтовариств: товариства (союзи, постійні об'єднання зі своїм статутом та структурою); гуртки – групи літераторів, що постійно збираються для сумісних занять, пов'язаних спільними тематичними, естетичними та світоглядними настановами; салони – регулярні зустрічі у дні прийомів для обмеженого літературно-художнього кола; псевдоугруповання – фіктивні групи, що складаються з однієї особи й побутують у вигляді однієї назви (імпресіоністи, кларисти); фантастичні товариства; творчі об'єднання від назви напряду (акмеїсти, кубофутуристи, символісти), а також провінційні об'єднання; аматорські літературні товариства; літературні гуртки земляцтва, національних меншин; столичні «довколлітературні» товариства⁴⁰.

Проблема інтелектуальних співтовариств опинилась у полі теоретичної рефлексії російських дослідників завдяки нещодавно проведеній конференції «Політичні й інтелектуальні співтовариства у порівняльній перспективі» (Москва, 20–22 вересня 2007 р.), ініційованій групою Лоріни Репіної. Були зроблені спроби з'ясувати поняття «інтелектуальне співтовариство», як «сукупність людей, які використовують інтелект як ресурс для творення нових смислів», члени якого продуктивні й відкриті до взаємодії із зовнішнім світом⁴¹. Предметні межі концепту «інтелектуальне співтовариство» Л.Репіна вбачає у сфері «історико-соціологічного аналізу» та т.зв. «соціальної історії інтелектуалів», що цілком вписується у «соціальну історію еліт»⁴².

Традиційно учасники обговорення зосереджуються на усталених формах інтелектуальних співтовариств, як-от університет, корпоративні співтовариства, професійні прошарки, соціогуманітарні корпорації, наукові школи й династії⁴³. Заслуговує на увагу й сюжет про літературні салони як специфічну форму інтелектуального співтовариства. Хтось вважає, що салони – форма, яка віджила своє (І.Семенко), на думку інших, це «культурне явище» (Т.Сабурова)⁴⁴ і водночас одна з найстаріших інституцій Росії (Р.Пайпе), тому що будь-яка теорія, аби стати фактом культури, мала бути перекладена «мовою дам та салонів» (Ю.Лотман).

Продуктивними видаються спроби використання таких нових технологій репрезентації інтелектуальних співтовариств, як теорії комунікації та сітьового аналізу. Так, міжособистісна комунікація має письмовий та усний характер. Журнали, листування, література – форми «письмової» комунікації, «усна» комунікація локалізується у салонах, філософських, політичних гуртках та товариствах (Т.Сабурова). На думку Г.Мягкова, саме мережі стають «новою морфологією співтовариств та суспільств». Нині виникають такі різновиди інтелектуальних співтовариств, як «сітьові наукові школи» навколо електронних видань, «віртуальні майстерні» та інтелектуальні клуби, як «майданчик для організації дискусій» (І.Семенко).

Сітьові підходи та методики актуалізуються у нинішній ситуації організації процесів та функцій за «принципом мереж» (Г.Мягков). Доцільним є використання соціології соціальних мереж Р.Коллінза при вивченні формальних і неформальних інтелектуальних співтовариств (Л.Репіна); сприйняття «родини інтелектуалів як осередку сітьового спілкування», зміщення акцентів із трансляції наукових ідей на феномен «продовженої геніальності», як у випадку батька та сина Лапшо-Данилевських (В.Корзун).

У найновішій історіографічній літературі в Україні також репрезентовані різні типи інтелектуальних співтовариств. Формальні інтелектуальні співтовариства представлені такими традиційними формами, як наукові товариства (Українське наукове товариство, Київська археографічна комісія⁴⁵, університети⁴⁶, редакційні гуртки часописів «Основа» та «Киевская старина»⁴⁷), неформальні, родинні «культурні гнізда» лівобережного українського панства, зокрема Марковичів/Маркевичів, Білозерських/Кулішів⁴⁸. Проблема академічних шкіл в українському контексті розглядається або в теоретико-методологічній площині⁴⁹, або в практичному ракурсі, як функціонування науково-дослідних кафедр М.Грушевського та Д.Багалія⁵⁰.

У царині теоретичних напрацювань, наприклад, категорія «наукове співтовариство» деконструється у традиціях мертонівської «нормальної» соціології науки, як самобутня «професійна корпорація» зі своїми законами, нормами та правилами поведінки, що сприяють корпоративній соціалізації та формуванню ціннісних орієнтацій учених⁵¹. В українському історіографічному дискурсі присутній і сітьовий підхід, утім, без теоретичних рефлексій. Так, у високопрофесійному дослідженні Ярослава Грицака «Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)» Франкове життя розглядається на «тлі дуже малих спільнот», як-от його сім'я, рідне село, коло товаришів у навчанні, редакції газет і журналів, нелегальні гуртки тощо⁵². Прорив, як відомо, можливий лише за умов поєднання нових технологій та кращих традицій вітчизняного історіописання.

Інтелектуальні співтовариства в Україні: досвід типологізації

Культурний світ українства доби Модерну можна уявити, з погляду сітьового аналізу як гнучку, динамічну структуру гуртків, груп, мереж інтелектуальних зв'язків, що пронизані прихованим чи відкритим суперництвом сучасників-опонентів.

Інтелектуальні співтовариства, які становили тіло і душу українського культурного простору, виникали й конкурували між собою, зникали та відроджувались у нових формах. У витоків інтелектуального співтовариства стояв або організаційний лідер, або організаційне ядро (часопис, видання, кафедра тощо). Наприклад, Новгород-Сіверський патріотичний гурток виникає у 1780–1790-х рр. у колі вищої бюрократії, середнього чиновництва, освіченої шляхетської інтелігенції та окультуреного місцевого панства. Гурток просвітників-інтелектуалів «Попівська академія» кристалізується у середовищі українського слобідського панства та інтелігенції, лідером якого був архітектор-аматор, літератор-просвітник О.Паліцин. Організаційним ядром науково-освітніх об'єднань українських інтелектуалів середини – другої половини ХІХ ст. стали редакційні гуртки, що концентрувались навколо великих культурно-інтелектуальних проєктів українства – часописів «Основа» та «Киевская старина». Кирило-Мефодіївське братство виросло із тісного гуртка друзів і однодумців, що складався з викладачів та студентів Київського університету, лідерами якого були М.Костомаров та П.Куліш.

Механізм утворення інтелектуального співтовариства був таким: організаційне ядро поступово переплавлялось на товариський гурток або групу партнерів, коло спілкування за інтересами чи видами занять, або морально близьких людей. Форми гуртків, груп інтелектуалів Модерної доби на українському інтелектуальному полі були найрізноманітніші. За соціальним статусом це були аристократичні салони, буржуазні вітальні, студентсько-різночинські демократичні гуртки; за характером інтересів, інтелектуальної праці/занять – літературно-філософські, літературні вечори, зібрання літераторів, митців, столичної та місцевої літературно-артистичної богеми; за принципом організації – групи друзів, коло товаришів за освітою, однокашників («однокоритників», як називали себе товариши М.Гоголя по Ніжинській гімназії), партнери по обговоренню, колеги; за ступенем відкритості – таємні об'єднання (масонські ложі, декабристські організації), напівтаємні об'єднання (Кирило-Мефодіївське товариство, Братство тарасівців, народницькі організації, студентські політичні гуртки кінця ХІХ ст.), легальні культурно-громадські об'єднання (громади, Літературне товариство імені Шевченка, «Просвіта»), наукові товариства (Київська археографічна комісія, Одеське товариство старожитностей, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті, НТШ, УНТ); за способом репрезентації – родинні осередки, культурні традиції українських «харизматичних кланів», шляхетсько-дворянські «культурні гнізда», великосвітські салони, панські маєтки, маґнатські палаці з домашніми театрами, артистами, картинним ґалереями, книгозбірнями, колекціями історичних старожитностей, резиденції високопосадовців, представників місцевої бюрократії.

Розмаїття форм інтелектуальних співтовариств освіченого й патріотично налаштованого українства утворювало розгалужену мережу родинно-своєцько-сусідських, маєткових, службових, корпоративних літературних, наукових, мистецьких взаємин, що й визначали український культурний простір, кроскультурні українсько-російські, українсько-польські, українсько-чеські та інші зв'язки. Василь Капніст був тісно пов'язаний із гуртком Г.Державіна, якому, до речі, доводився свояком. Алексей Мусін-Пушкін, відомий дослідник-антикварій та письменник, через О.Лобисевича був обізнаний із діяльністю Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. Михайло Максимович відвідував літературний салон Авдотї Слагіної, мати братів Киреевських. М.Гоголь був бажаним гостем московських салонів Аксакових, Слагіної, подовгу жив у М.Поґодіна. М.Глінка був вхожий до аристократичних салонів графа Міхаїла Віельгорського та літературно-музичних салонів кн. Владіміра Одоєвського й Алексея Оленіна, а та-

кож був на літературних вечорах В.Жуковського, Антона Дельвіґа, спілкувався із «братією» Нестора та Платона Кукольників. Т.Шевченко був на званих обідах у Константіна Кавеліна.

На наш погляд, широке розмаїття інтелектуальних співтовариств в українському культурному просторі доцільно ідентифікувати (згадуючи М.Вебера) за організаційним статусом – союз/інститут, маркерами при тому слугують наявність раціональних настанов та механізмів примусу.

До першої великої групи інтелектуальних співтовариств належать добровільні об'єднання, союзи, що кристалізуються навколо певних раціональних засад (культурні цінності, ідеї-символи, моральні імперативи, організаційний лідер, харизматична особистість):

1. Земляцтва українців в імперських столицях, студентські гміни в університетських містах. Українці, котрі служили у громіздкому бюрократичному апараті Російської імперії у північних столицях були тісно пов'язані між собою повсякденними практиками протегування, патронування, родинності, щільно переплетені мережею родинно-своєцько-сусідських, маєткових, службово-корпоративних, товариських та культурних зв'язків. Земляцтва та гміни становили аморфні інтелектуальні співтовариства, що виникали на підставі неформальних відносин, були рухливі, із невизначеною конфігурацією. Земляцтво петербурзьких «малоросів» гуртувалось навколо таких постатей, як канцлер О.Безбородько та «козак-вельможа» Д.Трощинський. Пізніше в Петербурзі українські інтелектуали скупчувались довкола братів Н. та П. Кукольників, Є.Гребінки, М.Гоголя, М.Костомарова, П.Куліша тощо. У Москві центрами «українського тяжіння» вважалися постаті М.Максимовича, О.Бодяньського. Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. українські земляцтва в Петербурзі почали скупчуватися навколо організаційного ядра та групи лідерів, перетворюючись на гурток, як сталося у випадку з часописом «Основа». У той же самий час студентські гміни в Київському університеті св.Володимира сприяли виникненню нових форм інтелектуального співтовариства, як-от Київська громада. Культурний побут київських старогромадівців характеризується щотижневими зустрічами – «суботами» у Миколи Лисенка або Павла Житецького.

2. Родинні осередки, «культурні гнізда» або культурні харизматичні клани. Родинність, роль сімейних українських анклавів сприймається нами «не лише як ознака існування та психіки українця, а як специфічна форма організації праці в умовах бездержавності та інституціональної нелегітимності культурного життя в Україні». Більше того, «тяглість української культурної й наукової традиції підтримувалася дворянсько-старшинськими родинами, фамільними кланами», такими, наприклад, як «родина Марковичів – Маркевичів, Рєпніних – Волконських, Белозерських – Кулішів, Максимовичів – Тимківських, Лазаревських, Антоновичів, Драгоманових – Косачів...»⁵³.

У межах сітьового аналізу присутні техніки визначення місця родичів у мережі зв'язків особистості – скільки їх та які пропорції, чи утворюють родичі окремі групи у середині мереж особистісних зв'язків та яким чином розподіляються ролі родичів і знайомих у мережах суспільних зв'язків, «чи можуть родинні та дружні взаємини стати джерелом існування в економічному сенсі» тощо⁵⁴.

3. Різновидом союзу, добровільного об'єднання на умовах звичайної домовленості, порозуміння є гуртки. Український культурний простір «довгого ХІХ ст.» дає великий і різноманітний спектр таких об'єднань. Проблема гуртків як культурного явища не нова в історіографії. У нинішній інтелектуальній ситуації проблема гуртків та салонів може пережити справжній ренесанс, спираючись на новітні технології сітьового аналізу, що дає можливість реконструювати черезпоколінні ланцюги та мережі культурних світів, розкрити механізми взаємодії особистості з її еґоцентричним світом. Що таке «гурток»? На наш

погляд, гуртки – це локальні групи, що мають статусну ідентичність. Така ідентичність визначається наявністю лідера/ідеї, культурного капіталу учасників групи, а також проявом емоційної солідарності (почуття єдності). Форми репрезентації гуртків визначаються цілями, культурно-стильовими уподобаннями, поведінковими моделями. Звідси калейдоскопічність форм: коло співучнів, спілкування друзів, партнерів по обговоренню, клуби за інтересами, культурно-просвітницькі, літературно-наукові, літературно-мистецькі гуртки, аристократичні салони з домашніми театрами, журфікси, літературно-музичні вечори з побутовим музикуванням, читанням, жартами та світськими новинами, салони, що мали вплив на громадську думку та суспільну поведінку.

До наступної великої групи інтелектуальних співтовариств належать об'єднання типу «інститут». У таких спільнотах раціональні настанови, як інтегральний чинник, доповнювались елементами примусу (соціального, морального інституціонального, або вимогами політичної доцільності).

4. Суспільно-політичні об'єднання та угруповання, що мали важелі впливу та організаційного примусу: масонські ложі («Понт Евксинський» та «Три царства» в Одесі, ложі «Об'єднаних слов'ян» у Києві та «Любов до істини» в Полтаві), декабристські організації («Союз порятунку», «Союз благоденства», Північне та Південне товариство, «Товариство об'єднаних слов'ян»), таємне Малоросійське товариство Василя Лукашевича, Кирило-Мефодіївське братство, як перша політична організація в Україні зі своїм статутом та програмою. Усі ці об'єднання виникають у добу романтизму, коли модель поведінки інтелектуала передбачала загадковість, утаємниченість, як засіб набути ваги у власних та в очах свого оточення. Для перших таких організацій в Україні (масонських лож, декабристських груп, Малоросійського товариства) властиві були обрядовість клятви, присяги, таємні збори, специфічна семантика, зовнішня атрибутика (каблучки з буквами «М» і «К», символічними написами, хрести, трикутники), емоційна напруженість, екзальтація, навіть фанатизм. Для такого типу інтелектуальних співтовариств характерна театралізація дійства, закритість щодо зовнішнього світу та потяг до внутрішнього групового спілкування, активний пошук друзів та однодумців. У своїх політичних цілях члени таємних гуртків та організацій прагнули використовувати аристократичні салони й літературні гуртки. Трансформація форм політичних організацій пов'язана з виникненням демократичних студентських гуртків в університетах, семінаріях, гімназіях, структуруванням громадських рухів (рух хлопоманів, громадівський рух), зародженням політичних партій національної орієнтації на українському Сході і Заході. Це означало зміну масок та моделей поведінки українських інтелектуалів.

5. Культурно-громадський рух, що був структурований розгалуженою мережею українських громад, народницьких груп, гуртками українських інтелектуалів на еміграції (Женевський гурток М. Драгоманова). У культурних практиках хлопоманів та українських громадівців виникають нові ролі/маски інтелектуальних героїв в образі студента, учителя недільної школи, університетського професора, літератора-видавця, вільного митця або свідомого нелеґала. Відтак, сценою й акторами стають уже не панські маєтки, резиденції сановників, аристократичні салони, а буржуазні вітальні, демократичні редакції журналів, університетські кафедри, наукові інституції й товариства, публічні читання, літературно-мистецькі вечори української інтелігенції.

6. Науково-корпоративні об'єднання в українському культурному просторі існують у вигляді університетських кафедр, наукових інституцій (Київська археографічна комісія, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, мережа архівних комісій), наукових товариств/установ (Одеське товариство старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця, НТШ, УНТ, ВУАН), редакційних гуртків (навколо часописів «Основа» та «Киевская старина»),

академічних шкіл (наукова школа В.Антоновича, Львівська та Нова київська школа М.Грушевського, школи Д.Багалія, істориків-марксистів 1920-х рр.).

Механізм взаємодії особистості з інтелектуальним співтовариством, інтелектуала з оточенням зручно розглядати крізь призму його наукової кар'єри. Кар'єра у науковому світі має декілька рівнів:

– початковий – це перша публікація, яка слугує начебто перепусткою на входження до наукового співтовариства;

– другий – означає перебування початківця у проміжній групі, що пов'язане із процесами адаптації та самопрезентації його у корпоративному середовищі;

– третій – обіймає близько п'яти років дослідницької роботи та публікацій, унаслідок чого відбувається процес входження науковця до високопродуктивної групи – еліти певного наукового середовища;

– найвищий рівень наукової кар'єри, те, чого прагне інтелектуал, – лідерство або провідні позиції у середині організаційного ядра (ядерної групи) даного інтелектуального співтовариства. Зрозуміло, що кожний, хто досягає піку наукової кар'єри, має свої рівні інтелектуального успіху;

– обов'язковими й звичайними в кар'єрі інтелектуала у науковому світі є періоди криз та спаду діяльності, наукової продуктивності, зниження статусу, зміни корпоративної ідентичності. Утім, кризи й спади, що переструктуровують канали кар'єрного зростання, пов'язані зі зміною дослідницьких технологій, ситуацією конкуренції у науковому середовищі, навіть організаційному ядрі – групі лідерів, наявністю груп підтримки або знищення. У цілому місце інтелектуала визначається, на думку Р.Коллінза, сітьовою позицією в інтелектуальному співтоваристві та інтенсивністю його інтелектуальних зв'язків і контактів⁵⁵.

Безумовно, досягнути все розмаїття форм інтелектуальних співтовариств у просторі української культури протягом «довгого ХІХ ст.» неможливо. Реальним видається лише наближення до усвідомлення ролі й статусу груп та об'єднань інтелектуалів, інтелектуальних героїв у складних процесах легітимації культурного та наукового життя в українських землях в умовах державницького ірраціоналізму, нехтування традиціями, інокультурних впливів. Українські інтелектуальні співтовариства – аморфні і гнучкі, мали рухливі межі, постійно перетікали з одних форм в інші, від одного покоління до наступного, що значно ускладнювало їх вивчення. Українські інтелектуальні співтовариства утворювали складні мережі родинно-своєцьких, сусідських, службово-корпоративних, товариських взаємин і контактів інтелектуальної еліти та свідомого українства. Плетиво цих зв'язків інколи було таким складним і заплутаним, що їх носії навіть не здогадувались про свою родинну близькість. Класичний приклад – М.Гоголь, який навіть не знав, що доводиться далеким родичем дружини Пушкіна Наталії Гончарової (обидва – нащадки гетьмана Петра Дорошенка), а також про те, що має родинні зв'язки з гетьманом І.Скоропадським та А.Толстим. Такі казуси родинних ланцюгів та інтелектуальних мереж дали привід О.Оглоблину зробити припущення, що Гоголь і Пушкін, – обидва далеких і несвідомих того родичів, – відчували «підсвідомий потяг, взаємну симпатію».

Ясна річ, сітьові технології, моделі інтелектуальних мереж дають нові можливості, активізують значний ресурс, який не вписується у звичайні схеми інтелектуальної й культурної історіографії. Погляд на український культурний світ як структуру інтелектуальних мереж дає можливість прослухати пульс тогочасного життя, почути бесіди, читання, музику в салонах і вітальнях, розмови та дискусії у редакціях журналів, на таємних сходках, громадських і корпоративних зборах. Словом, глибоко зануритися у «літературний», «історіографічний» побут і просто буденне життя українського інтелектуала, зрозуміти складність та нюанси численних ланцюгів його родинних, службових, товариських, професійних зв'язків, збагнути мотивацію культурно-інтелектуальної праці,

наукової кар'єри. На практиці метод комунікаційних мереж корелюється з техніками мікроісторичного аналізу. Окрім того, сітьові технології, сучасні моделі комунікаційних мереж є певною альтернативою таким незмінним атрибутам традиційного історіописання, як поняття процесуальності та лінійності (у формі розвитку, еволюції, прогресу). Погляд на українську культуру та науку як сукупність мереж інтелектуальних альянсів, корпоративних груп, культурних осередків, ланцюгів родинних, товариських та службово-корпоративних зв'язків інтелектуалів легітимізує саму ідею нелінійних підходів у сфері культурно-інтелектуальної історії.

¹ Гадамер Г.-Г. История понятий как философия // Актуальность прекрасного. – Москва, 1991. – С.34 (укр. видання: *Гадамер Г.-Г. Історія понять як філософія // Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Герменевтика. – Т.2. – К., 2000*).

² Розов Н. Интеллектуальная жизнь России в зеркале «социологии философий» Р.Коллинза (Сумеет ли мы извлечь пользу из «неполиткорректного» взгляда на значимость отечественной мыслительной традиции) // Отечественные записки. – 2002. – №3 (http://magazines.russ.ru/oz/2002/3/2002_03_17.html).

³ Див.: *Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.150*.

⁴ Вебер М. Избранные произведения. – Москва, 1990. – С.515, 519.

⁵ Там же. – С.537–539.

⁶ Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. – New York, 1997. – P.3 (рос. видання: *Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – Москва, 2000*); *Idem. The rise of the network society. – New York, 1996*; *Idem. The Power of Identity. – Oxford, 1997*; *Idem. An introduction to the information age // City. – 1997. – №7*; *Idem. End of Millennium. – Oxford, 2000*; *Idem. Materials for an exploratory theory of the network society // The British Journal of Sociology. – 2000. – №51*; *Idem. Toward a sociology of the network society // Contemporary Sociology. – 2000. – №29*; *Idem. Informationalism, Networks and the Network Society: a Theoretical Blueprinting // The network society: a Cross-Cultural Perspective. – Northampton, 2004*.

⁷ Collins R. Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change. – Harvard Belknap Press, 1998 (рос. видання: *Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения. – Новосибирск, 2002. – С.47–52*).

⁸ Вебер М. Указ. соч. – С.534–535.

⁹ Див.: *Розов Н. Интеллектуальная жизнь России в зеркале «социологии философий» Р.Коллинза (Сумеет ли мы извлечь пользу из «неполиткорректного» взгляда на значимость отечественной мыслительной традиции)*

(http://magazines.russ.ru/oz/2002/3/2002_03_17.html).

¹⁰ Lyotard J.-F. Mode intellectuelle // Tombeau de l'intellectuel et autres papiers. – Galilée, 1984 (укр. переклад з фр. Олеси Туркіної: www.rema.ru/komment/comm/11/2lyotard.htm).

¹¹ Кауппи Н. Социолог как моралист: «практика теории» у Пьера Бурдьє и французская интеллектуальная традиция // Новое литературное обозрение. – 2000. – №45 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2000/45/kauppi.htm>).

¹² Коллинз Р. Указ. соч. – С.47.

¹³ Кауппи Н. Указ. соч. (до речі, П'єра Бурдьє вважають останнім з когорти «великих французьких інтелектуалів»: Андре Мальро, Поля Валері, Альбера Камю, Жана-Поля Сартра, Раймона Арона, Клода Леві-Стросса, Ролана Барта, Мішеля Фуко (див.: *Халпаева Д. После интеллектуалов // Республика словесности. Франция в мировой интеллектуальной культуре. – Москва, 2005. – С.353*).

¹⁴ Hofstadter R. Anti-Intellectualism in American Life. – New York, 1963; Collini S. Intellectuals in Britain and France in the Twentieth-Century: Confusions, Contrasts – and Convergence // Intellectuals in Twentieth-Century France: Mandarins and Samurais / Jenkins J. (ed.). – New York, 1993.

¹⁵ Дюваль У. Утраченные иллюзии: интеллектуал во Франции // Республика словесности. – С.346.

¹⁶ Г.Касьянов, наприклад, подає такий образ українського інтелектуала, що сформувався у масовій свідомості й був «стереотипом» для всієї країни: «людина цілком визна-

ченого стилю життя, поведінки, манери одягатися, матеріально-культурних потреб. Охайний одяг, борода або вуса, окуляри, чевна поведінка, ввічливість». Головною ж функцією українського інтелектуала, вважає дослідник, було створення/відтворення «духовно-культурних цінностей» та сприяння «соціокультурному прогресу суспільства» (див.: *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.19, 17).

¹⁷ *Коллінз Р.* Указ. соч. – С.86, 87, 83, 85, 78.

¹⁸ *Рейсер С.* Монтаж и литература // *Аронсон М., Рейсер С.* Литературные кружки и салоны / Ред. и предисловие Б.М.Эйхенбаума. – Ленинград, 1929. – С.10–12.

¹⁹ *Эйхенбаум Б.М.* Предисловие // *Аронсон М., Рейсер С.* Указ. соч. – С.3–6.

²⁰ *Аронсон М., Рейсер С.* Указ. соч. – С.274.

²¹ Там же. – С.286–287, 281–283.

²² Див.: *Гиппиус В.* Гоголь. Воспоминания. Письма. Дневники. – Москва, 1931 / Репринт: Москва, 1999. – С.395.

²³ Див.: *Аронсон М., Рейсер С.* Указ. соч. – С.292–295, 233, 296–297.

²⁴ Див.: Литературные салоны и кружки. Первая половина XIX века / Ред., вступ. ст. Н.Л.Бродского. – Москва; Ленинград, 1930. – Прим.1. – С.41.

²⁵ Про салони як культурний феномен див.: *Мартен-Фюжье А.* Светская жизнь и салоны (из книги «Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж». 1815–1848») // Новое лит. обозрение. – 1995. – №13 (<http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/HISTORY/SALON.NTM>; повний варіант: *Мартен-Фюжье А.* Элегантная жизнь, или Как возник «весь Париж». 1815–1848 / Пер. О.Э.Гринберг и В.А.Мильчиной. – Москва, 1998).

²⁶ *Сумцов Н.Ф.* Культурный уголок Харьковской губернии: Поповская академия // Харьковский сборник: Лит.-науч. прилож. к Харьковскому календарю на 1888 г. – Х., 1888. – Вып.2; *Багалея Д.И.* Материалы для биографий южнорусских научно-литературных деятелей XIX века. – 1.Письма к Г.П.Данилевскому. – К., 1903; *Айзеншток І.Я.* О.Паліцин: З культурного минулого Слобожанщини // Записки іст.-філол. відділу Укр.АН. – 1927. – Кн.13–14.

²⁷ *Мельгунов Н.А.* (подп: «Л»). Силуэты провинциальной жизни. Иван Филиппович Вернет, швейцарский уроженец и русский писатель: Из воспоминаний обыкновенного человека // Современник. – 1847. – Т.1. – №2; *Лащенко Н.* Евстафий Иванович Станевич // Сб. Харьк. историко-филолог. об-ва. – 1897. – Т.9; *Багалея Д.И.* Харьковский педагог и журналист начала XIX в. Иван Филиппович Вернет // Сб. Харьков. историко-филолог. об-ва, изд. в честь проф. Н.Ф.Сумцова. – Х., 1908.

²⁸ *Дорошенко Д.* Князь М.Репнін і Д.Бантис-Каменський // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова в Празі: Наук. зб. – 1923. – Т.1.

²⁹ *Міяковський В.* Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні) // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. – К., 1928. – Кн.2.

³⁰ Харківська школа романтиків. – Х., 1930.

³¹ *Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000.

³² *Його ж.* Проблема українських зв'язків Шевченка // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.64.

³³ Там само. – С.78.

³⁴ Див.: *Жур П.В.* Шевченківський Петербург. – К., 1972.; *Його ж.* Шевченківський Київ. – К., 1991; *Черейський Л.А.* Пушкин и его окружение. – Ленинград, 1989; *Вацуро В.Э.* Из истории литературного быта пушкинской поры. – Москва, 1989.

³⁵ *Оглоблин О.* Предки Миколи Гоголя // *Оглоблин О.* Студії з історії України. – С.113.

³⁶ *Його ж.* Проблема українських зв'язків Шевченка. – С.78.

³⁷ Там само. – С.77.

³⁸ *Дремлюга С.П.* З історії суспільно-політичної думки України першої половини XIX ст. Гурток князя М.Г.Репніна-Волконського // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип.1: На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського. – С.386–389; *Його ж.* М.Г.Репнін та його вплив на культурно-громадське життя України першої половини XIX ст. // Під знаком Кліо (На пошану О.Апанович). – Дніпропетровськ, 1995.

³⁹ Див.: *Шруба М.* Литературные объединения Москвы и Петербурга 1890–1917 годов: Словарь. – Москва, 2004; див. також: *Leighton L.G.* Circles, Literary: 1800–1860 //

The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet Literatures (Including Non-Russian and Emigre Literatures) / Ed. by H.B.Weber // Gulf Breeze. – 1981. – Vol.4. – P.181–187; *Parrot Jr. R.G. Circles, Literary: 1860–1890* // Ibid. – P.187–195.

⁴⁰ Шруба М. Указ. соч. – С.5–8.

⁴¹ Семенко И.С. Интеллектуальные сообщества: диалектика консолидации // Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе / Отв.ред. Л.П.Репина, Л.А.Фадеева. – Москва, 2007. – С.16.

⁴² Репина Л.П. Интеллектуальные сообщества как объект и предмет сравнительно-исторического исследования: проблемы методологии // Там же. – С.89.

⁴³ Семенко И.С. Указ. соч. – С.16–18; Мягков Г.П. Научная школа на перекрёстке «структуры» и «воли» // Там же. – С.96–99; Корзун В.П. Отец и сын в мире науки: А.С. и И.А. Лаппо-Данилевские // Там же. – С.214–217; Шмелёва М.М. Проблемы изучения научных династий // Там же. – С.208–210; Кореневский Л.Д. Династия Тойнби в пространстве интеллектуальной истории // Там же. – С.217–221.

⁴⁴ Сабурова Т.А. Пространство «мысли и чувства» русской интеллигенции первой половины XIX в. // Там же. – С.159–163.

⁴⁵ Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. – К., 1998; Журба О.І Київська археографічна комісія. 1893–1921: Нарис з історії і діяльності. – К., 1993.

⁴⁶ Посохов С. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX–XX ст. в публіцистиці та історіографії. – Х., 2006; Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007.

⁴⁷ Айттов С.Ш. Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001; Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005.

⁴⁸ Голубчик Г.Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003; Барабаш Н.О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. – К., 2007.

⁴⁹ Мерніков Г.І. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997.

⁵⁰ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930). – К., 1999; Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934). – Х., 1994.

⁵¹ Онопрієнко В.І. Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки. – К., 1998. – С.24.

⁵² Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.12.

⁵³ Колесник І.І. Історіографія як тип культури (Український інваріант) // Південний архів: Зб. наук. пр.: Історичні науки. – Херсон, 1999. – Вип.2. – С.8–9.

⁵⁴ Уэллман Б. Место родственников в системе личных связей // Социс. – 2000. – №6. – С.78.

⁵⁵ Див.: Коллинз Р. Указ. соч. – С.96–98, 105–106.

The article is dedicated to defining and conceptualisation of the idea «intellectual community», with which the conception «intellectual» is correlated, that has national and psychological features. It shows that intellectual communities under conditions of anarchy and institutional indefiniteness were the way of legitimating of Ukrainian culture, science and education in the XIX century. As methods of research a network analysis and models of intellectual networks are used. The author examines different schemes of classification of intellectual communities in Ukraine and suggests a new one - according to the formula union/institute.

Є.Г.Сінкевич*

МІСЦЕ КРАКІВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ–ХХ ст.

У статті досліджуються роль та місце краківської історичної школи в польській історіографії. З'ясовано причини її зародження, еволюції та занепаду, а також визначено роль її фундаторів у суспільно-політичних процесах на теренах Галичини.

Краківська історична школа близько півтора століття є предметом гострих дискусій у польській історіографії¹, а останнім часом цей сюжет зацікавив і українських дослідників². Проте така прискіплива увага до школи та її чільних представників й досі не призвела до ясності в оцінках політичних поглядів фундаторів школи та осмислення впливу їх переконань на висвітлення історичного минулого польського народу.

Формування краківської історичної школи безпосередньо пов'язане із наслідками «весни народів» – у нових умовах австрійські правлячі кола змушені були враховувати зростання самосвідомості націй, що входили до складу імперії. Переломним у цьому сенсі став 1867 р., коли імперія перетворилася на дуалістичну – Австро-Угорську. Певних поступок у політичному та культурному житті добилися й поляки. Заснування у 1869 р. в Ягеллонському університеті кафедри історії Польщі стало подією, що вийшла далеко за локальні межі. У Східній Галичині аналогічна кафедра Львівського університету виникла лише у 1875 р. Відтак Ягеллонський університет став своєрідним центром польської історичної науки. Поетапна колонізація кафедр, де досліджувалася історія Польщі, уселяла надію, що шляхом цілеспрямованого мирного тиску на владу можна добитися відродження втраченої державності.

Ключові представники краківської історичної школи – В.Калінка, Ю.Шуйський, С.Смолька, М.Бобжинський – уважали, що всі негаразди, які спіткали Річ Посполиту наприкінці ХVІІІ ст., були викликані перш за все внутрішніми чинниками. У минулому країни вони вбачали урок, який має засвоїти нація. Фундатори школи вважали за необхідне брати активну участь у виборних органах, через які тиснути на окупаційну владу з метою отримання тих чи інших поступок. Біографії кожного з них містять епізоди активного входження до владних структур (наприклад, М.Бобжинський у 1908–1913 рр. був намісником Галичини). Відтак донині в польській історіографії точиться дискусія щодо взаємовпливу та співвідношення наукових поглядів і політичних переконань представників краківської історичної школи.

На нашу думку, у дослідженні феномену краківської історичної школи необхідно виділити чотири основних етапи, які збігаються із ключовими періодами в історії польської нації: 1) початок 1870-х рр. – 1918 р.; 2) період II Річпосполитої (1919–1939 рр.); 3) часи існування Польської Народної Республіки (ПНР) (іноді зустрічається визначення – III Річпосполита) – друга половина 1940-х рр. – кінець 1980-х рр.; 4) період IV Річпосполитої.

Найбільш znana в польській історіографії краківська історична школа, починаючи від другої половини ХІХ ст., визначалася, на перших порах, її фундаторами як «напрямок», «критична школа», «нова школа». Вона являла собою течію в польській історіографії, яка викристалізувалася після поразки повстання

* Сінкевич Євген Григорович – канд. іст. наук, доцент, докторант Херсонського державного університету.

e-mail: evgen_sinkevych@mail.ru

1863 р. у середовищі краківських консерваторів («станчиків»). Її представники тяжіли до змальованої ще наприкінці XVIII ст. А.Нарушевичем так званої песимістичної концепції занепаду Речі Посполитої, акцентували увагу на деструктивних чинниках деградації польської держави і «теорії власної провини»³.

Необхідно зауважити, що ще у 1869 р. в друкованому молодими краківськими політиками «Przegląd polskim» було опубліковано 20 листів, написаних від імені неіснуючої особи (stańczyka – королівського блазня) «TeKa stańczyka» (далі – «Тека»), де подавалося бачення історичного минулого Польщі⁴. Характерно, що станчики не творили якогось окремого політичного напрямку з окресленою програмою. Творці «Теки» висміювали змовницько-повстанську тактику, направлену на відновлення державності. Висловлені в «Теці» твердження наразилися на критику з боку політичних опонентів перш за все через те, що її автори для аргументації своїх поглядів знехтували наслідками повстання 1863 р. у сенсі підняття патріотичних настроїв польського народу⁵. Судячи з усього, думку про згубність повстання автори «Теки» запозичили в Ю.Шуйського, який був одним із виразників «політичної та історичної краківської школи», а в 1867 р. у брошурі «Kilka prawd z dziejów naszych» гостро виступив проти повстання, убачаючи в ньому причину нещастя польського народу⁶.

Елементи «песимізму» проступали й у середовищі, пов'язаному із паризьким готелем «Ламбер» (центр польської консервативної еміграції), в еміграційному виданні «Wiadomości polski», одним із редакторів яких був В.Калінка – історик, який по праву вважається засновником краківської історичної школи. Висунута В.Калінкою теза, згідно з якою «поляки самі були винні у своєму занепаді» (1868 р.) стала найбільш експлуатованою, свого роду візитною карткою краківської школи. У концепціях її чільних представників Ю.Шуйського, С.Смольки, М.Бобжинського, С.Кожмяна, С.Тарновського багато йшлося про згубні наслідки розчленування Польщі поневолювачами, але акцент здебільшого робився на «власній провині» польського народу.

Виходячи із програмних засад «станчиків» краківська школа піддала критиці романтичну апологетику історії Польщі. Місіонерське переконання щодо винятковості поляків і їх історії представники школи визнали за «фальшиву історію», яка провадила до «фальшивої політики»⁷. Історики краківської історичної школи вбачали в минулому Польщі відхилення від західноєвропейського шляху розвитку – насамперед аномальний політичний устрій («згубна форма урядування» з виборним королем і правом вето, нездатність Польщі перейти до стадії «правової», «розвинутої держави»), а також «притаманний усім слов'янам» брак «політичної логіки»⁸.

Із моменту свого зародження й упродовж усього періоду існування розмірковування представників краківської історичної школи мали як підтримку, так і зазнавали нищівної критики⁹. У 1870-х – першій половині 1880-х рр. відбулося істотне переосмислення поглядів на унію Польщі з Литвою та її наслідки для дальшого розвитку держави й польського народу (Ю.Шуйський, М.Бобжинський). У 1890-х рр. авторитет краківської історичної школи підупав, що було наслідком полеміки, яка велася істориками, пов'язаними із варшавськими позитивістами (варшавська історична школа), а пізніше з середовищем неоромантиків¹⁰.

Які об'єктивні та суб'єктивні чинники обумовили занепад школи? Відповідь на це питання, очевидно, необхідно шукати в самому процесі розвитку суспільно-політичних, економічних та культурно-освітніх процесів, які склалися наприкінці XIX – на початку XX ст., а також у ситуації, в якій опинилася польська історична наука й впливі на неї європейської історіографії. Створення політичних партій і розгортання національно-визвольного руху, виникнення неоромантизму, що набув особливого розвитку напередодні Першої світової війни¹¹, помітно вплинули на тогочасну польську історіографію. Після апатії, спри-

чиненої низкою невдалих повстань XIX ст. почалося зацікавлення політичними концепціями¹². Відбулася зміна суспільно-політичної парадигми польської історичної науки – на вимогу польського суспільства історики, відійшовши від методологічних експериментів, повернулися до написання традиційних історичних праць, які могли пояснити долю народу; історіографія переорієнтувалася на практичні завдання¹³. Подією в польській історіографії початку XX ст. стало завершення дискусії щодо поглядів на історичне минуле Речі Посполитої між представниками варшавської і краківської історичних шкіл, а також молодого покоління істориків, які представляли неоромантичний та модерністський напрями. На переконання опонентів, краківська історична школа, перебуваючи під впливом німецької науки, перебільшувала роль держави в історії, а також факторів, які обумовили занепад Речі Посполитої, сприяючи негативній оцінці минувшини.

Підпорядкування історичної науки політиці, ідеологізація історії не свідчать про відхід школи від критеріїв науковості та заперечення наукових цінностей. Однак такий зв'язок історії й політики витворив суб'єктивні оцінки щодо слушності чи помилковості певних напрямів політичної думки, які відбилися в історичних працях¹⁴. Звернення до минулого, поширення «ягеллонської ідеї», ідеалізація шляхетської Речі Посполитої прислужилися зміцненню національної свідомості та патріотизму в польському суспільстві, ідеї відбудови польської держави. На переломі століть дала про себе знати криза позитивістської моделі історії, розвивалися нові підходи, виникла необхідність у переорієнтації попередніх поглядів на історію нації. І знову, як і раніше, завдання польської історичної науки пов'язувалися з критичною рефлексією щодо національної історіографії.

На формування методологічних поглядів польських істориків початку XX ст. вплинули різноманітні чинники, серед яких були нові напрями в європейській історіографії (здебільшого у німецькій, французькій, італійській і російській). В Європі спостерігалось поживлення теоретичних і методологічних роздумів над історією, здійснювалися спроби переоцінки підходів до предмету та характеру історичного пізнання, методів дослідження тощо. Європейська рефлексія над теорією й методологією історії була представлена багатьма знаними філософами, соціологами, теоретиками культури та істориками (В.Вільдельбрант, Х.Бергсон, М.Вебер, Ф.Ніцше, П.Лакомбе, Х.Берр, Е.Маєр, М.Карєєв, П.Виноградов), які критикували позитивістську модель історії.

На початок XX ст. позитивістська історіографія на польських теренах також вичерпала себе. Назріла потреба створення нової концепції національної історії. Позитивістські краківська (песимістична) та її опонент – варшавська (оптимістична) історичні школи переживали глибоку кризу. Варшавські історики еволюціонували, наблизившись у своїх суспільно-політичних поглядах до ендеків (партія національної демократії, створена у 1897 р. у Галичині). Більшість краківських учених поділилися на кілька напрямів і шкіл, зберігши відданість консервативним настроєм¹⁵. А вже ще у 1896 р. молоді краківські історики (В.Собеський, С.Закшевський, Ф.Буяк) виступили проти створеної краківською школою концепції національної історії. На противагу своїм старшим колегам (учителям) вони стали на захист романтичних ідеалів. Важливим моментом у розвитку польської теоретичної та методологічної рефлексії став III з'їзд польських істориків, який відбувся у Кракові в 1900 р.¹⁶ На з'їзді визнано за необхідне опрацювання нової концепції польської історії, що відповідала б актуальному стану історичної науки¹⁷.

Суспільно-політичні умови розвитку європейських народів на зламі століть і тогочасні інтелектуальні обставини витворили в національно історичній науці країн Центрально-Східної Європи дві головні теоретичні течії. На думку львівського дослідника Л.Зашкільняка, перша характеризувалася збереженням зв'яз-

ку історії з іншими природничими та соціальними науками, опорою на їхні пізнавальні здобутки, прагненням відстояти самостійність науки від політики та ідеології. Друга течія, що зазнала впливу суб'єктивно-інтуїтивних пошуків, тяжіла до неповторних та індивідуалістичних духовно-культурних явищ, притаманних як кожній особистості, так і націям. Представники цієї течії розвивали ідею генетичного зв'язку цивілізаційного розвитку європейських народів, виокремлюючи націю як неповторний соціально-культурний феномен із винятковими рисами. Наслідком цього стала поява неоромантичної історіографії, яка під впливом політики та ідеології абсолютизувала своєрідні риси історичного розвитку кожної нації, протиставляла її іншим¹⁸. Неоромантичні традиції в історіографії визначили відхід від критеріїв науковості та підпорядкування історії національно-політичним інтересам. Одночасно з неоромантизмом прогресував модерністський напрям із його прагненнями взаємозв'язку історії з суспільними науками (антропологією, економікою, етнологією, психологією, соціологією тощо).

Генерація молодих істориків при оцінці національного минулого дедалі частіше схилилася до крайнього «оптимізму», щоб зняти провину з польського народу за крах Речі Посполитої. Обґрунтування шукали в історії польських національно-визвольних змагань XVIII–XIX ст. Ідеологи національної демократії та консерватори, які репрезентували відмінні погляди на польську історію, зближувалися у висвітленні історії давньої Речі Посполитої, висловлюючи необхідність перегляду панівних на той час поглядів і виступаючи проти «песимістичних» поглядів краківської історичної школи на минуле Польщі¹⁹. Дедалі більше дослідників надавали перевагу «оптимістичним» поглядам на історію, що спонукали до пробудження національних почуттів. Так, Ш.Аскеназі багато зусиль доклав щодо доведення «наукової невідповідності й політичної другорядності» поглядів, які сповідували представники краківської історичної школи. Політичну шкоду «песимізму» дослідник убачав у формуванні хибної «політичної самосвідомості» суспільства, поширенні угодовства²⁰.

Відтак можемо констатувати – на початку XX ст. перед польською історіографією більш чітко постали нові суспільні функції. У цей період, з одного боку, посилювалися визвольні процеси, а, з іншого, – загострилася класова та політична боротьба, що втягнуло істориків до ідеологічного й політичного протистояння значно більше, ніж це було раніше. Репрезентанти краківської історичної школи С.Смолька та М.Бобжинський відійшли від активної наукової творчості, а події 1918–1919 рр. відсунули їх на узбіччя політичного й громадського життя.

Відродження державності спонукало польських істориків по-новому подивитися на історичне минуле своєї батьківщини. Польські історики відчули опіку влади та її сприяння. У перші роки по здобутті незалежності визначні представники історичної науки закликали до фундаментальної переорієнтації польської історіографії шляхом формування нових поглядів на минувшину. У цих умовах причини занепаду Речі Посполитої втратили ту актуальність, яку вони мали для багатьох пригноблених поколінь. Зникла потреба читання народів політичних лекцій із метою активізації боротьби за відродження державності.

Промовистим свідченням розвитку польської історіографії в міжвоєнний період (1919–1939 рр.) стало формування низки наукових шкіл, які об'єднували не представників окремих інституцій зі спільними теоретично-методологічними підходами, а згрупованих навколо одного (чи кількох) визнаного наукового авторитета дослідників. Серед інших виникла «нова історична краківська школа» – група істориків з Ягеллонського університету на чолі з В.Собеським і Вл.Конопчинським. Проте зазначена школа не мала нічого спільного із краківською історичною школою другої половини XIX ст. Польська історична наука значно розширила горизонт своїх зацікавлень. Особливо інтенсивно займалися

історією періоду після поділів Речі Посполитої, досліджували генезу здобуття незалежності, а також історію сучасності (війну 1920 р. зокрема).

Нова ситуація все ж не залишила істориків та політиків байдужими до основних положень представників краківської історичної школи. Саме тому можемо твердити, що у 1919–1939 рр. у вивченні її спадщини почався черговий, другий етап. Певною мірою інтерес до школи привернуло четверте перевидання основної праці М.Бобжинського «Dzieje Polski w zarysie». Автори, позитивно оцінюючи фактичний матеріал, що містився у працях представників краківської історичної школи, досить критично підходили до висновків щодо причин занепаду Речі Посполитої в XVIII ст.²¹ Саме в хибній політичній лінії, яка екстраполювалася на наукові праці, історики 1920-х – 1930-х рр. убачали причини краху краківської історичної школи²².

Ще одна подія активізувала студювання польських істориків наукової спадщини краківської історичної школи – смерть у 1935 р. останнього її представника М.Бобжинського²³. Своєрідний підсумок дискусіям 1920-х – 1930-х рр. стосовно ролі та місця краківської історичної школи в польській історіографії підбив Р.Дмовський, на переконання якого концепції школи стали непридатними в умовах відродженої Польщі – відповідно, він більше послуговувався теоретичними напрацюваннями А.Тойнбі²⁴.

Із моменту визволення Польщі від нацистського ярма відбулися кардинальні зміни в суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни. Як відзначав один із учнів І.Крип'якевича, професор Ягеллонського університету А.Подраза, історики жваво реагували на певні потреби, витворені новою політичною ситуацією в Польщі після 1945 р. (йшлося про давні п'ястівські землі, які повернулися до складу Польщі). Цілий загін істориків заходився розробляти проблематику Силезії та Помор'я. Показовою стала участь дослідників із різних регіонів і установ у великих і колективних синтетичних працях (багатотомна «Історія Польщі», видана Інститутом історії Польської академії наук²⁵). У політичному контексті праці польських істориків досить часто взувалися на працях радянської історіографії.

У повоєнні десятиліття польські історики значно активізували дослідження проблеми місця та ролі в польській історіографії краківської історичної школи. Одним із перших до даної тематики звернувся К.Тименецький²⁶. Песимістична концепція краківської школи щодо історії державності, яка спиралася на різноманітні теоретичні й історіософські концепції у викладі М.Бобжинського, теж привернула увагу дослідників²⁷. У сфері методології краківських істориків і надалі відносили до позитивістського напрямку²⁸, в якому науковці другої половини ХХ ст. вбачали «...дослідницький підхід, який послідовно обмежував рівень науки до сфери подій, прагнув до встановлення зв'язків між ними, керувався прагненням докопатися до їхніх «витоків»²⁹. Не залишився поза увагою дослідників і сюжет, пов'язаний із занепадом краківської історичної школи наприкінці ХІХ ст.³⁰

Подією в науковому житті стало відзначення 100-річного ювілею заснування в Ягеллонському університеті кафедри історії Польщі. Науковий семінар, проведений із цієї нагоди, став своєрідним майданчиком для жвавої дискусії навколо проблематики, пов'язаної з діяльністю краківської історичної школи. Не залишилися поза увагою історики її фундатори – В.Калінка³¹, Ю.Шуйський³², Ст.Смолька³³, М.Бобжинський³⁴. Диспутанти визначили місце школи в європейській історіографії, відзначили її роль у підготовці кадрів вищої кваліфікації, не випала з поля зору й громадсько-політична діяльність представників краківської історичної школи³⁵. Активний інтерес до наукових пошуків і життєвого шляху кожного із представників краківської історичної школи у підсумку обумовив публікацію монографічних досліджень³⁶. Польських істориків не покидало бажання віднайти ключ до успіху краківської історичної школи та

встановити причини її швидкого занепаду й втрати популярності навіть серед вихованців Ягеллонського університету³⁷.

Чи внесли нові політичні реалії, які склалися в Польщі після 1989 р., щось суттєве в процес дослідження краківської історичної школи? Це питання, безумовно, виникає при аналізі публікацій четвертого періоду вивчення надбання даного історіософського явища в польській історіографії. Так, триває публікування окремих монографічних досліджень, присвячених лідерам школи³⁸. Привертає інтерес праця загального плану, яка вийшла з-під пера професора Є.Матерницького³⁹, де науковець намагається визначити місце краківської історичної школи в загальному процесі розвитку польської історіографії. Особливої уваги заслуговує ініційована Є.Матерницьким та Л.Зашкільняком дискусія навколо проблеми львівського історичного середовища другої половини XIX – першої половини XX ст., яка велася під час серії міжнародних наукових конференцій «Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX – першій половині XX ст.». Учасники наукових зібрань зробили спробу визначитися із надбанням львівських, краківських і варшавських істориків та впливом їх творчості на суспільно-політичні процеси. Відомий варшавський історик А.Вержбицький⁴⁰ солідаризувався із основними оцінками та програмними настановами Є.Матерницького⁴¹. Однак і сьогодні в польській історіографії не поставлено крапки в дискусіях навколо спадщини краківської історичної школи, не опубліковано спеціальної праці, де було б визначено місце школи, яке їй відводили науковці в різні історичні періоди.

До поля нашого зору потрапили далеко не всі публікації польських дослідників стосовно краківської історичної школи та історичного середовища, яке її оточувало. Підбиваючи підсумок, можемо констатувати – школа посіла вагоме місце в польській історіографії, справивши значний вплив на суспільно-політичні процеси другої половини XIX ст. та ставши своєрідною шкалою цінностей, за якою здійснювався й здійснюється вимір вартості інших течій, напрямків та шкіл польської історіографії.

¹ Див.: *Smoleński W.* Szkoły historyczne w Polsce. – Warszawa, 1887. – 86 s.; *Dmowski R.* Upadek myśli konserwatywnej w Polsce. – Warszawa, 1914. – 289 s.; *Esreicher S.* Michał Bobrzyński. – Warszawa, 1936. – 93 s.; Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869–1969. – Kraków, 1972. – 374 s.; *Buszko J.* Historycy «szkoły krakowskiej w życiu politycznym Galicji // *Ibid.* – S.191–207; *Gierowski J.* Józef Szujski jako historyk czasów nowożytnych // *Ibid.* – S.83–92; *Serejski M.H.* Krakowska szkoła historyczna a historiografia europejska // *Ibid.* – S.11–43; *Grabski A.F.* Z zagadnień metodologicznych tzw. krakowskiej szkoły historycznej // *Studia metodologiczne.* – 1969. – T.6. – S.49–86; *Grzybowski K.* Szkoła historyczna krakowska // *Polska myśl filozoficzna i społeczna.* – Warszawa, 1975. – T.II. – S.535–592; *Krass J.* Życie umysłowe w Krakowie w latach 1848–1870. – Kraków, 1977. – 234 s.; *Łazuga W.* Ostatni Stańczyk. Michał Bobrzyński – portret konserwatysty. – Poznań, 1982. – 219 s.; *Maternicki J.* Rola historiografii w rozwoju polskiej myśli niepodległościowej na przełomie XIX i XX w. // *Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku.* – Warszawa, 1989. – S.93–94.

² *Руда О.В.* Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття: Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2005. – 238 с.; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. – Л., 2002. – 752 с.; *Сінкевич Є.Г.* Відображення діяльності чільних представників «краківської історичної школи» в польській історіографії та джерелах // *Південний архів: Зб. наук. праць: Іст. науки.* – Херсон, 2004. – Вип.16. – С.194–197.

³ *Sokolnicki M.* Polska myśl historyczna od Naruszewicza do Lelewela // *Biblioteka Warszawska.* – 1905. – T.3. – S.213–231.

⁴ *Wyka A.* TeKa Stańczyka. – Kraków, 1932. – 386 s.

⁵ *Giller A.* O serwilizmie. – Warszawa, 1932. – 74 s.

- ⁶ Wyka A. Op. cit. – S.347.
- ⁷ Сінкевич Є.Г. Юзеф Шуйський. Біля витоків краківської історичної школи // Південний архів: Зб. наук. праць: Іст. науки. – Херсон, 2006. – Вип.22. – С.72–78; Gierowski J. Op. cit. – S.83–92.
- ⁸ Szujski J. O książce Michała Bobrzyńskiego «*Dzieje Polski w zarysie*» słów kilka. – Kraków, 1882. – 28 s.
- ⁹ Див.: Biliński L. Znamiona polityki narodowej i krajowej tak zwanych stańczyków. – Kraków, 1882. – 45 s.; Romanowicz T. Polityka stańczyków. – Kraków, 1882. – 54 s.; Smoleński W. Michał Bobrzyński // Wielka encyklopedia ilustrowana. – Warszawa, 1892. – T.VII. – S. 78.
- ¹⁰ Grabski A.F. Metodologiczne problemy tzw. krakowskiej szkoły historycznej // Orientacje polskiej myśli historycznej. – Warszawa, 1972. – S.301–340.
- ¹¹ Maternicki J. Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918: Studium historiograficzne. – Warszawa, 1975. – S.19.
- ¹² Wereszycki H. Historia polityczna Polski 1864–1918. – Wrocław; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1990. – S.117.
- ¹³ Зашкільняк Л.О. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язнознавства. – 1993. – Вип.45. – С.38.
- ¹⁴ Jaskólski M. Historia i mit historyczny w doktrynie politycznej // Historia: Studia metodologiczne. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – T.14. – S.56.
- ¹⁵ Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учеб. пособ. – Москва, 1990. – С.432–433.
- ¹⁶ Maternicki J. Między tradycją a nowoczesnością. Spory metodologiczne na III zjeździe historyków polskich w Krakowie w 1900 r. // Kwartalnik historii nauki i techniki. – 1980. – R.25. – №2. – S.271.
- ¹⁷ Ibidem. Historiografia polska XX wieku. – Wrocław, 1982. – Cz.1: 1900–1918. – S.24.
- ¹⁸ Див.: Зашкільняк Л.О. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука: Зб. матеріалів конф. – Л., 1999. – С.37–38.
- ¹⁹ Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. – Cz.1. – S.64.
- ²⁰ Askenazy S. Pisma Włodzimierza Spasowicza // Wczasy historyczne. – Warszawa, 1902. – S.367, 385.
- ²¹ Konopczyński W. Józef Szujski. 1835–1883. – Warszawa, 1933. – 203 s.
- ²² Feldman J., Piotrowicz K. Z powodu IV wydania «*Dziejów Polski*» Michała Bobrzyńskiego. – Kraków, 1931. – 34 s.
- ²³ Adamus J. O stanowisku Bobrzyńskiego w dziopisarstwie polskim // Przewodnik historyczno-prawny. – Lwów, 1934–1936. – S.24–39; Zakrzewski S. Michał Bobrzyński. Próba charakterystyki historyka // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1935. – S.515–539; Dembiński B. Michał Bobrzyński. Próba charakterystyki człowieka i działalności // Przegląd historyczny. – 1936. – T.33. – S.330–341; Estreicher S. Michał Bobrzyński // Przegląd współczesny. – 1936. – №165–168. – S.121–132; Handelsman M. Bobrzyński jako uczoney // Przegląd historyczny. – 1936. – T.33. – S.341–361; Idem. M. Bobrzyński // Historycy, portrety i profile. – Warszawa, 1937. – S.41–79.
- ²⁴ Dmowski R. Likwidacja moralna szkoły krakowskiej // Pisma. – T.IV. – Częstochowa, 1939. – S.23–34.
- ²⁵ Podraza A. Badania nad dziejami Polski w Instytucie historii UJ w latach 1945–1969 // Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869–1969. – Kraków, 1972. – S.237–270.
- ²⁶ Tymieniecki K. Charakterystyka naukowej działalności Stanisława Smolki (1854–1924) // Życie i myśl. – 1950. – R.I. – S.476–509.
- ²⁷ Krzemińska-Surowiecka B. Polemika wokół «*Dziejów Polski w zarysie*» Michała Bobrzyńskiego (w latach 1879–1890) // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. – Seria I. – №4. – 1956. – S.107–130; Lechicki C. [rez.] Michał Bobrzyński. Z moich pamiętników // Małopolskie studia historyczne. – 1959. – R.II. – Z.1. – S.87–91; Adamus J. Monarchizm i respublikanizm w syntezach dziejów Polski. – Łódź, 1961. – S.123–139; Grzybowski K. Szkoła

historyczna krakowska. Michał Bobrzyński (1849–1935) // *Studia z dziejów wydziału prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*. – Kraków, 1964. – S.163–186.

²⁸ *Zimand R.* Proces historyczny w literaturze i sztuce // *Materiały konferencji naukowej*, maj 1965. – Warszawa, 1967. – S.200–203; *Kozłowska-Sabatowska H.* Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864–1881. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. – 188 s.

²⁹ *Skarbek J.* Koncepcja nauki w pozytywizmie polskim. – Wrocław; Warszawa, 1968. – S.7–8; *Grabski A.F.* Orientacje polskiej myśli historycznej. – Warszawa, 1972. – S.301.

³⁰ *Śreniowska K.* Młodzi historycy w walce z krakowską szkołą historyczną w r. 1896 // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego*. – Seria I: Nauki humanistyczno-społeczne. – Z.4. – 1966. – S.161–178.

³¹ *Mrówczyński J.* Ks. Walerian Kalinka. Życie i działalność. – Poznań; Warszawa; Lublin, 1969. – 694 s.

³² *Gierowski J.* Józef Szujski jako historyk czasów nowożytnych // *Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869–1969*. – Kraków, 1972. – S.83–92; *Mitkowski J.* Józef Szujski jako badacz polskiego średniowiecza // *Ibid.* – S.71–82.

³³ *Barycz H.* Stanisław Smolka jako organizator nauki, profesor i wychowawca // *Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869–1969*. – Kraków, 1972. – S.119–144; *Gieysztor A.* Stanisław Smolka jako mediewista // *Ibid.* – S.95–118.

³⁴ *Bartel W.* Michał Bobrzyński (1849–1935) // *Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869–1969*. – Kraków, 1972. – S.145–189.

³⁵ *Buszko J.* Historycy «szkoły krakowskiej» w życiu politycznym Galicji // *Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869–1969*. – Kraków, 1972. – S.191–207; *Hulewicz J.* Seminarium historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1861–1918 // *Ibid.* – S.47–69; *Serejski M.H.* Krakowska szkoła historyczna a historiografia europejska // *Ibid.* – S.11–43.

³⁶ *Mrówczyński J.* Op. cit.; *Barycz H.* Stanisław Smolka w życiu i w nauce. – Kraków, 1975. – 410 s.; *Michalak H.S.* Józef Szujski. 1835–1883. Światopogląd i działanie. – Łódź, 1987. – 299 s.; *Łazuga W.* Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna. – Warszawa, 1982. – 279 s.; *Idem.* Ostatni stanczyk. Michał Bobrzyński – portret konserwatyisty. – Poznań, 1982. – 219 s.

³⁷ *Serejski M.H., Grabski A.F.* M. Bobrzyński i jego «Dzieje Polski w zarysie» // *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1974. – S.5–34; *Grabski A.F.* Szkoła historyczna krakowska // *Polska myśl filozoficzna i społeczna*. – Warszawa, 1975. – T.II. – S.535–592; *Grzybowski K.* Szkoła historyczna krakowska // *Ibid.* – S.529–535; *Maternicki J.* Zmierzch szkoły krakowskiej i opozycja historyków warszawskich // *Przegląd humanistyczny*. – 1976. – №2. – S.15–28; №3. – S.17–42; *Idem.* Stanisław Smolka i powrót historiografii polskiej do mitu jagiellońskiego // *Przegląd humanistyczny*. – 1989. – S.83–101.

³⁸ *Barycz H.* Stanisław Smolka w życiu i w nauce. – Kraków, 2000. – 411 s.; *Kaute W.* Synteza dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego. – Katowice, 1993. – 146 s.

³⁹ *Maternicki J.* Historiografia i kultura historyczna. *Studia i szkice*. – Warszawa, 1990. – T.1–2. – 405 s.; 757 s.

⁴⁰ *Werzbicki A.* Warszawska szkoła historyczna wobec problemu historyczno-kulturowej przynależności Polski // *Warszawskie środowisko historyczne w XX wieku*. – Warszawa, 1997. – S.94–104.

⁴¹ *Maternicki J.* Program badawczy «Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.» // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* – Rzeszów, 2004. – T.I. – S.15–28.

In the article is being investigated the role and place of the Kraków historical schools of thought in Polish historiography. Had been ascertained the reasons of its origin, evolution and decay, and also designated the place of its founders in socio-political process on the territory of Halychyna.

С.Є.Новиков*

БІЛОРУСЬ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В НІМЕЦЬКИХ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ

У статті аналізуються наукові результати вивчення історії білоруського краю в роки Першої світової війни. Автор дає тематичний синтез вітчизняних та зарубіжних робіт у контексті історіографічної компаративістики. Пропонується авторське бачення наукового значення історіографічного терміна «Обер Ост», уперше дослідженого на основі використання історико-лінгвістичного підходу.

Звертання до німецької історіографії історії Білорусі періоду Першої світової війни сьогодні продиктовано кількома очевидними факторами: по-перше, відсутністю у сучасній вітчизняній історичній науці фундаментального наукового дослідження з історії Білорусі у роки Першої світової війни; по-друге, наявністю значної бази архівних і документальних матеріалів із широкого спектра проблем воєнної історії, історії війни й історії повсякденності на території Білорусі у 1914–1918 рр.; по-третє, появою у білоруських учених кращих умов для поглибленого дослідження історії Білорусі періоду війни з урахуванням досягнень сучасної зарубіжної історіографії взагалі і регіональної історії Білорусі зокрема.

Звернімося до наукової тези відомого німецького білорусиста Р.Лінднера. Аналізуючи конкретні висновки з дослідження проблем історії Білорусі періоду Першої світової війни в історіографії Німеччини, автор наукової праці «Історики і влада» (Historiker und Herrschaft, 1999) доходить висновку, що «погане знання історичних джерел сприяло тому, що Білорусь до 1918 р. у німецькомовній історіографії мала схематичний та обтяжений міфами образ»¹.

Виходячи з наведеної тези, спробуємо визначити: 1) що до цього часу лежить в основі німецької історіографічної «схеми» і де шукати витoki «міфів» про історію Першої світової війни на Східному фронті; 2) що характеризує сьогодні зарубіжну історичну парадигму історії Білорусі 1914–1918 рр.; 3) які перспективи постають перед сучасною білоруською історичною наукою у справі комплексного дослідження історії Білорусі періоду Першої світової війни?

Зрозуміло, намагання автора подати результати наукового аналізу німецької історіографії історії Білорусі періоду Першої світової війни мають не лише пошуковий, а й дискусійний характер.

1. «Схематичний образ» Першої світової війни

Знайомство із загальним оглядом світової літератури, у тому числі німецької, уперше підготовленим Інститутом сучасної історії в Мюнхені у середині 1960-х рр., а також зі створеними на той час бібліографічними виданнями, присвяченими проблемам історії Першої світової війни, дає достатньо підстав для висновку – закріпленню «схематичного образу» стосовно воєнної історії Білорусі серед німецьких істориків сприяла відсутність спеціальних наукових студій, присвячених бойовим діям на білоруській території у 1914–1918 рр.²

Тільки зі встановленням улітку 1915 р. німецького окупаційного режиму на західнобілоруських землях, які з початком воєнних дій потрапляють до складу так званої землі «Обер Ост» («Land Ober Ost»), поставили на порядок денний

* Новиков Сергій Євгенович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії і білорусознавства Мінського державного лінгвістичного університету (Мінськ, Республіка Білорусь).

німецької воєнної адміністрації питання про необхідність більш інтенсивного вивчення білоруського краю, людей, історії, культури, традицій, а також виявлення дійсного воєнного потенціалу, структури господарства, наявності природних запасів і фактичного складу людських ресурсів і т. д. Така спроба була обумовлена, головним чином, майбутніми воєнно-економічними цілями. Заплановані завоювання вимагали включення до зони майбутнього німецького впливу на Сході значних господарських ресурсів, а також великих культурних ландшафтів. Із часом нові білоруські та українські території, зайняті в ході воєнних дій, треба було історично відділити від тієї частини Росії, де владу захопили більшовики³.

Із початком воєнних дій на Сході білоруський край із його історією, народними звичаями і культурними традиціями став об'єктом уваги співробітників редакцій і військових кореспондентів ряду періодичних видань, що виходили під контролем німецької окупаційної влади на захопленій східній території, серед яких «Газета 10-ї армії» (*Zeitung der 10 Armee*), «Гродненська газета» (*Grodner Zeitung*), «Пінська газета» (*Pinsker Zeitung*), «Барановицька німецька воєнна газета» (*Deutsche Kriegszeitung von Baranowitschi*), «Новоградська воєнна газета» (*Nowogrodeker Kriegszeitung*), «Білостоцька газета» (*Bialostoker Zeitung*), «Віленська газета» (*Wilnaer Zeitung*), «Східна варта» (*Wacht im Osten*)⁴.

Важливі події, що відбулися на Східному фронті, у тому числі на білоруських землях, стали предметом пропагандистської обробки безпосередньо в ході війни. Так, основу першої спеціальної роботи, що вийшла в 1917 р., склали директивні та інформаційні матеріали, підготовлені відділом друку німецького райхсверу як окреме видання зі специфічною назвою «Земля Обер Ост: німецька праця на території адміністративних округів Курляндія, Литва і Білосток-Гродно» (*Das Land Ober Ost: Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno, 1917*)⁵. Відразу ж зауважимо, що матеріали про східні землі, у тому числі білоруські, включені у видання воєнного часу, подавалися винятково в інформаційно-пропагандистському контексті. Захоплена на той час територія на Сході, на якій перебувало майже 3 млн місцевого населення, залишалася для більшості німецьких окупантів невідомою землею – люди, мови і культури були для них зовсім чужими. Першим кроком, зробленим на захопленій території, стало створення адміністративних округів, очолюваних військовим командуванням⁶.

Окремо зупинимося на суті пропагандистської роботи, назва якої, на наш погляд, вимагає точного визначення. Головну причину для такого підходу ми знаходимо в оригінальних німецьких документах офіційного походження. Але почнемо розгляд із непрямой причини, а саме відсутності у новіших вітчизняних наукових дослідженнях загальноприйнятої, тобто єдиної, назви нової німецької адміністративно-територіальної одиниці на Сході, зафіксованої як «*Das Land Ober Ost*». У сучасних працях для передачі назви використовуються різні, часто довільні терміни, у тому числі «влада «Обер Осту»⁷, «простір «Обер Осту»⁸, «населення «Обер Осту»⁹, «Верхньо-східна земля»¹⁰, «Східна зона»¹¹, «територія Обер Осту»¹² та ін.

Як бачимо, ідеться про пошук назви стосовно ніби воєнної держави, яку в той час у рамках «проекту Оберост»¹³ прагнули створити на Сході «легендарні» особи – головнокомандуючий Східним фронтом фельдмаршал Пауль фон Гінденбург, але насамперед начальник штабу генерал Ерїх Людендорф. Нагадаємо, що вони здобули армійську славу внаслідок успішних операцій, проведених проти російської армії, розбитої поблизу села Танненберг у Східній Пруссії. Е.Людендорфа вважали «визволителем Східної Пруссії»¹⁴, «великим полководцем»¹⁵, «гравцем із більшовиками»¹⁶, «геніальним авантюристом»¹⁷, тому що він відразу ж відчув на собі повну міць світу пропагандистської рампи кайзерівської ар-

мії і суспільних кіл райху. У воєнну історію німецької нації ім'я генерала було вписане золотими літерами, оскільки його полководницький хист на посаді начальника штабу визнавався «блискучим» протягом усєї війни на Сході 1914–1918 рр.¹⁸

Однак поставимо перед собою питання: 1) наскільки науково обґрунтованою можна вважати саме німецьке визначення «Land Ober Ost»; 2) що насправді означає цей вислів; 3) з якою метою його було введено безпосередньо співробітниками відділу пропаганди штабу Східного фронту і заради чого використовувався головним командуванням на Сході?

Звернімося до першоджерел, найважливішим серед яких є «Документи вищого командування сухопутних армій про діяльність у 1916–1918 рр.» (Urkunden der Obersten Heeresleitung ueber ihre Taetigkeit 1916/1918, 1920)¹⁹, а також штабних карт²⁰, що відображали точну картину театру бойових дій на німецько-російському фронті у 1915–1916 рр. Саме збірник документів загальним обсягом понад 700 сторінок став тією основою, на якій Е.Людендорф виклав свої спогади про війну 1914–1918 рр.²¹ Аналіз документальних матеріалів вищого командування, оригінального, а не перекладеного видання мемуарів Е.Людендорфа, а також окремих додатків до нього показує, що в офіційних документах²² відсутня скорочена назва «Ober Ost», а постійно зустрічається лише повна назва «Oberbefehlshaber Ost» (головнокомандуючий на Сході, Ост) або скорочена назва з дещо іншим написанням – «Ober-Ost». Не дають необхідних доказів для збереження традиційної назви і карти головного командування Східного фронту, на яких протягом березня 1915 – жовтня 1916 рр. визначилися три головних театри воєнних дій, відповідно «Nord» (Північ), «Ost» (Схід) та «Sued» (Південь), підпорядковані головнокомандуючому на Сході. Загальною назвою, що вживалася на штабних картах того часу, була якраз повна назва «Oberbefehlshaber Ost».

Відразу ж звернемо увагу на один, зовсім незначний момент – в окремих роботах, що виходили у 1920–1930-х рр., і в найновіших дослідженнях, коли йдеться про розгляд подій на Східному фронті, вживається термін «Ober-Ost»²³ або «Oberost»²⁴. Спеціально підкреслимо, що остання назва саме в цьому випадку являє собою скорочення повної назви «Oberbefehlshaber Ost». Це дає нам підстави вважати, що у першому випадку запровадження скороченої назви мало свій, не географічний, а воєнно-пропагандистський і/або, радше, навіть воєнно-політичний смисл. Саме у другому випадку ми бачимо адекватну форму вживання назви головнокомандуючого на Сході.

Постає логічне питання: на основі чого могло з'явитися таке «оригінальне» скорочення, і про що воно насправді свідчило? Можливо, Ober використано як частина географічної назви, наприклад, Верхній у значенні «північний» (прикладом є назва Oberbayern – Верхня (Північна Баварія), або в іншому випадку Nieder Sachsen – Нижня (Південна) Саксонія). Однак у нашому випадку це не так. Штучність назви витікає, на наш погляд, із пропагандистського характеру матеріалів 1917 р., що готувалися до армійського командування за безпосереднім наказом начальника штабу генерала Е.Людендорфа. Очевидно, що безпосередні виконавці хотіли надати особливого значення керівнику не тільки воєнного, але й економічного новоутворення на Сході, однією з цілей якого була господарча автаркія східних територій.

На наш погляд, у назві «Ober Ost» була відтворена спроба створення воєнної держави на захоплених східних територіях. Але в документах ми не зустрічаємо зворотної назви «Nieder Ost» із компонентом «Nieder» (низький, нижчий, південний), котра у випадку існування держави під назвою Ober Ost точно доповнювала би список географічних термінів на Сході, називаючи як Nieder Ost конкретну територію на південній ділянці Східного фронту. Інакше кажучи, ви-

ходячи з німецької традиції, певна територія може мати географічне уточнення Ober- тільки тоді, коли існує територія з протилежною назвою Nieder-. Але остання відсутня в офіційних документальних матеріалах і картах, що використовувалися вищим армійським командуванням на Сході і верховним командуванням райхсверу.

Усе вищесказане дає нам достатньо підстав для висновку про те, що запровадження скороченої назви «Ober Ost» мало не географічне, а радше ідеологічно-пропагандистське, навіть політичне підґрунтя. Штучне введення саме такого визначення було викликано, на наш погляд, не лише пропагандистським характером, але й цільовою направленістю матеріалів 1917 р.: вони готувалися для армійського командування під особистим контролем начальника генерального штабу генерала Е.Людендорфа. Це призвело до того, що безпосередні виконавці прагнули підкреслити особливу роль і надати надзвичайного значення саме керівнику воєнної держави, спроба створення якої втілювалася у т.зв. «проекті Oberost».

Первинним завданням «військової держави Людендорфа»²⁵ було перш за все збереження його внутрішньої і зовнішньої безпеки. Не байдужий до слави генерал бачив мету військового утворення на Сході в економічному відособленні східної території від економіки кайзерівського райху. Із метою розширення економічної експлуатації східних територій і у зв'язку з браком власної робочої сили почалося активне використання місцевого населення.

Головною метою поступового відтворення адміністративного поділу, використання транспортних шляхів і технічних засобів, збереження культурних та етнічних традицій вважалося встановлення німецького окупаційного режиму. Згідно з вимогами Е.Людендорфа, життя в умовах німецької окупації стало поєднанням жорстоких форм режиму, культурного імперіалізму, насильства і грабежу. Основною вимогою, якої повинен був дотримуватися верховний головнокомандуючий у майбутній «тотальній війні», було збереження його необмеженої влади у військовій, політичній та економічній сферах²⁶.

І ще один аргумент на користь думки про штучність компоненту Ober. Майже не є випадковим той факт, що в роки Другої світової війни північно-східна частина окупованої німецьким вермахтом території на Сході отримує назву «Ostland» (Остланд, буквально Східна земля/територія). При тому, що нацистський пропагандистський апарат мав для введення нової назви значно більше можливостей, проте був використаний старий термін Ost для майже тієї ж території. Це наводить на думку, що в обох випадках стосовно однієї і тієї ж території використовувалася одна і та ж назва, а саме – просто Ost (Схід).

Окрім історичної, розглянуте німецьке позначення не витримує і лінгвістичної критики. Відмітимо, що збереження тільки однієї з частин складного багатокореневого німецького слова «Ober» (головний, вищий) замість повного «Oberbefehlshaber (головнокомандуючий) Ost», означає спотворення сенсу назви. У такому разі вираз випадає з професійної термінологічної лексики і набуває суто ідеологічного характеру. І останнє. Як можна зрозуміти буквальний переклад терміну Ober Ost – «вищий» або «головний» Схід? Проведений аналіз дає нам підстави для висновку про історичну адекватність лише назв Ost і/або Oberbefehlshaber Ost.

Вивчення окремих історіографічних джерел, де білоруський край із його військовим минулим виступав як конкретний предмет досліджень, призводить до загального висновку – у нас немає підстав для ведення серйозної наукової розмови про правдоподібність матеріалів, підготовлених у пропагандистських цілях. Проте саме такий підхід характерний для найпершого колективного дослідження «Білорусь: країна, населення, історія, господарство, культура, художня література» (Weissruthenien. Land, Bewohner, Geschichte, Volkswirtschaft, Kultur, Dichtung, 1919)²⁷, підготовленого за участю німецьких етнографів, філо-

логів, істориків, економістів і краєзнавців. Видана під загальною редакцією В.Єгеря у перший рік після закінчення німецької окупації білоруської території, робота містить, головним чином, тільки окремі матеріали, залишаючи поза розглядом важливі події військового часу. Історична частина книги була написана гродненським адвокатом і краєзнавцем д-ром фон Дітманом, який схематично зобразив окремі події історії західнобілоруського краю загалом, у тому числі і під час Першої світової війни²⁸.

Специфічним історіографічним джерелом, в якому значною мірою відбиті події Першої світової війни на білоруських землях, вважаються спогади начальника штабу Східного фронту Е.Людендорфа. Як учасник подій на німецько-російському фронті, автор спогадів дає загальні контури політики на східних територіях, концентруючи головну увагу на питаннях військового керівництва новою територією, характеризуючи структуру військової адміністрації для східних земель²⁹.

Суперечливий характер мають також і роботи, які вийшли в Німеччині під час нацистської диктатури. Так, зі створенням німецького вермахту розпочалося активне вивчення досвіду Першої світової війни, зокрема на Східному фронті. У рамках військового міністерства діяло спеціальне відомство, створене з метою дослідження військової історії та історії збройних сил райху. 1936 р., відповідно до доручення імперського військового міністерства проводиться робота з вивчення історії німецьких східних армій, зокрема, 10-ї армії та армійської групи «Київ», військового губернаторства Литви, етапної інспекції Буг та інших армійських підрозділів, які за умовами підписаної з Росією мирної угоди з початку листопада 1918 р. почали залишати окуповані східні території, зокрема Білорусі³⁰.

У цьому ж ключі були виконані роботи Г.Земке та Е.Енгельгардта. У праці «Головнокомандуючий Осту і шкільна справа на території округу Литва під час Першої світової війни» автор запропонував німецькомовному читачеві ряд оригінальних документів, присвячених питанням німецької політики в галузі шкільної справи на території Литви³¹. У монографічному дослідженні «Білорусь. Країна і люди»³², про наукову важливість якого говорять високі оцінки, дані йому сучасними німецькими істориками³³ і збережені без змін практично до початку ХХІ ст., німецький дослідник Е.Енгельгардт, що народився в заселеній білорусами південній частині Курляндії, дає огляд історії білоруського народу в контексті розвитку його державності і з урахуванням особливостей регіональної історії. У роботі є розділ, присвячений історії Білорусі в роки Першої світової війни, де основна увага зосереджена на «білоруському національно-політичному русі в роки війни»³⁴.

З осені 1915 р. західну частину білоруського краю розтинала лінія російсько-німецького фронту. Під німецьку окупацію потрапило близько чверті загальної території сучасної Білорусі, а частина, що залишилася, перетворилася на прифронтову смугу. У зоні німецької окупації опинилися Білосточчина, Віленський край і Августівський повіт Сувалківської губернії, включені до складу двох військово-адміністративних округів – Литва і Білосток–Гродно. Якщо перший частково, то останній практично повністю складалися з білоруських етнічних земель. Під німецькою військовою владою опинилася територія з білоруськими населеними пунктами Гродно, Ліда, Волковиськ, Мости, Свіслоч, Дятлово, Щучин та ін. У зоні військово-оперативної діяльності німецьких військ і німецьких етапних інспекцій також знаходилися Ошмяни, Новогрудок, Слонім, Барановичі, Пінськ, Пружани, Кобрин. Із кінця вересня 1915 р. почалося 810-денне позиційне протистояння німецьких і російських армій під Сморгонню. Серед російських солдатів склалася приказка: «Хто під Сморгонню не воював, той війни не бачив». На окремому положенні опинився Брест-Литовськ, підпорядкова-

ний командуванню розміщеного в місті та околиці армійського угруповання. Лінія фронту, яка з осені 1915 р. була встановлена по білоруській території і проходила по лінії Двінськ–Брацлав–Постави–Сморгонь–Крево–Барановичі–Пінськ, проіснувала до початку 1918 р., коли «лінію старої німецької окупації»³⁵ було перенесено на схід, де проходила по лінії на захід від Вітебська, а також на схід від Могильова і Гомеля. Як витікає з німецьких документів, окупована територія на Сході була не тільки багатомісячним театром бойових дій, але й перетворилася на зону руйнувань і безглузлого винищування»³⁶.

В основі наведених робіт лежали численні історіографічні факти, що стали основою для створення «схематичного образу» історії Білорусі періоду Першої світової війни 1914–1918 рр. З окремих документів і деяких опублікованих матеріалів випливало, що військові дії на східних окупованих землях принесли «білоруському народу нескінченні страждання»³⁷. За влучним виразом Е.Енгельгардта, починаючи з кінця літа 1915 р. західна частина території Білорусі на декілька років перетворилася на «театр військових дій». Німецька військова влада безжально експлуатувала господарський потенціал білоруського краю перш за все на користь армії і німецького райху, нещадно використовувала його ресурси, зокрема трудові. Населення дізналося про всі жахи німецького військово-окупаційного режиму. Водночас, виходячи з певних розрахунків, німці йшли назустріч деяким проханням білорусів із налагодження «національно-культурної справи» в роки Першої світової війни³⁸.

Підбиваючи підсумки під розглядом робіт, які в німецькій історіографії «схематично» передають події на німецько-російському фронті у роки Першої світової війни, необхідно також звернути наш погляд на стан вітчизняної історіографії. В останній стосовно військової історії білоруського краю переважає підхід, який «безмірно спрощує складну проблему» історії Білорусі 1914–1918 рр.³⁹

2. Парадигма військової повсякденності

Знайомство з новітньою німецькою і світовою бібліографією, включеною в 2001 р. видавництвом «Гевгард» (Gebhard) у «найвідоміший довідник з німецької історії»⁴⁰, переконує, з одного боку, у появі в сучасній німецькій історіографії нових дослідницьких підходів, а, з іншого, – у відсутності комплексних наукових праць про «забутий фронт на Сході»⁴¹.

На наш погляд, початок переосмислення німецької політики в роки Першої світової війни був покладений роботою гамбурзького дослідника Ф.Фішера «Ривок до світової влади» (Griff nach der Weltmacht), яка в середині 1960-х рр. викликала активні дискусії за участю широких кіл наукової громадськості ФРН⁴². Головним підсумком активних дебатів стало обґрунтування наукового висновку про необхідність дослідження військової історії на основі критичного аналізу широкого спектра політичних, економічних та соціальних обставин, з урахуванням яких необхідно визначити характер зовнішньої політики кайзерівської Німеччини в роки Першої світової війни. В остаточному підсумку дискусія підштовхнула німецьких дослідників до пошуку нової історіографічної парадигми. У західнонімецькій історіографії вона остаточно оформляється в 1980-х рр., коли у центрі дослідження проблем війни виділяється не стільки хід військових подій і пов'язаний із цим розгляд історії штабів, армій, корпусів, дивізій і т.д., скільки події повсякденного життя «простої людини» та історії суспільства в ході війни⁴³. У фокусі таких досліджень опинилися люди, їх долі в умовах війни, пошук кожним шляхів до виживання і т. д. Інакше кажучи, ґрунтовно досліджувалося те, що давало можливість розкрити всі аспекти історії людини або історії окупованого суспільства.

Першою спробою наукового наближення до факту повсякденності стало монографічне дослідження Г.Лінде «Німецька політика в Литві під час Першої світової війни»⁴⁴. Відмітимо, що хоча в центрі уваги німецького дослідника перебувала територія литовського округу, проте автор не обходить і представників інших етносів, зокрема білорусів на території військово-адміністративного округу Литви. Німецький історик розкриває грабіжницький характер економічної політики, яку проводила військова влада на захопленій східній території, показує катастрофічне положення, що склалося на литовських і білоруських землях взимку 1916–1917 рр. Характеризуючи становище місцевого населення в округах Литва і Білосток–Гродно, дослідник наводить докази того, що на білоруських землях ситуація була ще складнішою через нестачу харчування, палива, предметів першої необхідності. Крім усього, становище населення ускладнювалося внаслідок його залучення до трудової повинності, яка стосувалася чоловіків у віці від 16 до 50 років, а також початку примусової відправки населення до Німеччини для використання як робочої сили⁴⁵.

Головна ознака новітньої зарубіжної історіографії – розширення дослідницької тематики. На початку 1990-х рр. до наукової проблематики, над якою активно працювали німецькі дослідники, уперше потрапляють питання «народного опору» на окупованих східних територіях. Так, аналізуючи характер східної політики німецької окупаційної влади на території округів Литва і Курляндія, німецький історик А.Штразас у роботі «Німецька політика під час Першої світової війни. Операція Обер Осту 1915–1917»⁴⁶ показує лише окремі сторінки історії опору на західній території Білорусі.

В основі планів німецької колонізації та економічного панування на Сході лежала ідея повного контролю за всіма господарськими і транспортними потоками. Із самого початку окупації військова влада виходила з економічних інтересів, особливо з необхідності використання захоплених значних ресурсів лісового господарства для військової економіки кайзерівського райху. Так, згідно з висновками німецького дослідника Р.Цильха, автора роботи «Окупація і валюта в роки Першої світової війни»⁴⁷, німецька окупаційна політика на східних територіях диктувалася економічними інтересами військового керівництва, яке розглядало їх виключно під кутом встановлення економічної автаркії. Автор аргументовано доводить тезу про те, що в умовах окупації у сферу тотального контролю військової влади потрапляли торгівля і промислове виробництво, сільське і лісове господарства, але перш за все фінансові операції, які проводилися завдяки введенню валюти. Остання служила виключно інтересам райху і деякою мірою давала самостійність німецькому військовому керівництву на східних територіях.

Виявлення масштабів дії, наслідків і форм сприйняття «катастрофи двадцятого сторіччя»⁴⁸ стало можливим завдяки колективній роботі, проведеній німецькими істориками з проблем Першої світової війни на початку 1990-х рр. Особливістю наукової збірки, до якої увійшли 42 статті, присвячені найширшому спектру військової історії, є виділення історіографічної тематики у спеціальний розділ: Перша світова війна у ньому розглядається в контексті міжнародних досліджень⁴⁹. Дослідження історії війни в західній історіографії має свою специфіку. У британській історичній науці дослідники виходили з тези про те, що при аналізі подій війни доводилося найчастіше говорити про історіографію, що політизувалася, яка свідчила про досить видимий зв'язок між історіографією і політикою. У другому випадку для досить значного періоду, який знайшов своє продовження навіть після Другої світової війни, був характерним факт «монополізації» історіографії колишніми австрійськими офіцерами. В італійській історіографії склалися «різні наукові течії», які зачіпали широкий спектр подій історії війни. Зовсім інший «резонанс» у порівнянні з Європою мала Пер-

ша світова війна як у самих американських дослідників, так і у широких колах громадськості. Тим часом, як відзначає німецький автор, у роботі відсутній матеріал, цілком присвячений військовим подіям на німецько-російському або Східному фронті.

Про зміну дослідницької парадигми війни в історіографії ФРН одним із перших згадує Б.Тосс – науковий співробітник Центру військово-історичних досліджень (з 1994 р. знаходиться в Потсдамі – С.Н.) у статті «Зміна парадигми в західнонімецьких дослідженнях з історії світових воєн, починаючи з дискусії про Фішера»⁵⁰. Згідно з оцінкою, даною Б.Тоссом, тільки наукова і суспільна дискусія середини 1960-х рр., що розвернулася в Німеччині після виходу праці Ф.Фішера, призвела до нового переосмислення військових подій на «ширшій політичній, економічній і соціально-історичній базі» і сприяла зміні наукової парадигми в дослідженнях з історії Першої світової війни⁵¹.

Загальний стан західнонімецької історіографії, у центрі якої стояли питання війни, визначається чотирма послідовними фазами. На думку німецького фахівця, для першої з них, продовження якої мало місце відразу після Другої світової війни, але починалося в міжвоєнні роки, була характерною проблематика, пов'язана з причинами війни, подіями на фронтах і підсумками «втраченої війни». У 1960-х рр. у центрі суспільної дискусії і наукових досліджень стояли питання «військової провини і військових цілей» кайзерівської Німеччини. Третя фаза характеризувалася початком дослідження системної кризи Німеччини періоду Вільгельма II на основі аналізу внутрішніх, економічних і суспільних передумов та наслідків німецької військової політики. Домінантою завершальної фази західнонімецької історіографії була історія повсякденності та історія суспільства, в основі чого лежали життєві факти «маленької людини»⁵².

Як стверджує Б.Тосс, військова історіографія об'єднаної Німеччини навіть з урахуванням сприятливішої можливості для розробки політичної і соціальної історії, історії повсякденності, до останнього часу не мала узагальнюючої праці з історії Першої світової війни⁵³.

Осмилення унікального феномена німецької військової окупації на східних територіях зустрічається в німецьких роботах найрізноманітнішого жанру. Так, питання духовних і культурних контактів Білорусі і Німеччини періоду війни відображає у своїй бібліографічній роботі В.Л.Соколовський, що опублікував 1999 р. в серії «Слов'янські дослідження: основи слов'янської філології і культурної історії» перший том бібліографії німецькою мовою – «Білорусь і Німеччина. Духовні і культурні зв'язки з 1914 по 1941 рр.»⁵⁴. У німецькомовному «Довіднику з історії Білорусі» (Handbuch der Geschichte Weissrusslands, 2001), уперше підготовленому завдяки спільним зусиллям білоруських і німецьких дослідників, у контексті широкої панорами соціальної і культурної історії білоруського краю не залишився поза увагою «білоруський національний рух» у роки Першої світової війни⁵⁵.

У центрі уваги дослідника литовського походження В.Г.Люлевічуса стоять проблеми військової повсякденності, особливо в аспекті здійснення «культурної програми»⁵⁶. У роботі «Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militaerherrschaft im Ersten Weltkrieg» (Військова територія на Сході. Завоювання, колонізація і військове панування в роки Першої світової війни, 2002)⁵⁷, яка спочатку вийшла англійською мовою, автор проводить аналіз військових подій на сході на основі нової документальної бази – матеріалів усної історії та історії військової повсякденності. Відзначаючи штучність нового військово-адміністративного утворення на Сході, утіленого в назві «Land Oberost», дослідник розглядає його як «політико-культурну лабораторію», і доходить важливого наукового висновку: у ході Першої світової війни литовці й білоруси почали цілеспрямовано прагнути «регіонального національно-культурного розвитку».

Проте це повинно було проходити відповідно до німецької «культурної програми» і під безпосереднім контролем німецької військової адміністрації⁵⁸.

Останніми роками в німецькій історіографії з'явилися цікаві погляди, які мають не тільки концептуальний характер, але і дають білоруським дослідникам, що займаються цією проблематикою, побачити нову перспективу, яку виділяють німецькі дослідники у вивченні історії Білорусі початку ХХ ст. У нашому випадку йдеться про дослідження німецького історика Б.К'ярі – фахівця з німецької окупаційної політики та історії військової повсякденності в Білорусі 1941–1944 рр., автора статті «Історія як підсумок насильства. Білорусь як дитина двох світових війн»⁵⁹. Німецький автор, розширюючи і значно поглиблюючи центральну тезу В.Г.Люлевичуса, додає особливого акценту повсякденним подіям на білоруській території в роки Першої світової війни. На переконання німецького автора, навряд чи існує на східному просторі інший регіон, ніж Білорусь, на прикладі якого можна краще досліджувати образ війни і суть німецької окупації⁶⁰. Із часів середньовіччя в Європі йшла «тотальна» війна, яка сполучала в єдиний вузол війну, політику, економіку і суспільство. Виходячи з цього, німецький автор приходить до важливих наукових тез, які прямо стосуються історії Білорусі періоду Першої світової війни, а також свідчать про те, що: 1) свої витоки білоруська держава повинна шукати в роки Першої світової війни; 2) військову історію Білорусі необхідно досліджувати як історію окупованої території, представляючи її частиною історії регіону; 3) основою вивчення регіональної історії в роки війни потрібно бачити відносини між німецькою владою і представниками окупованого суспільства; 4) аналізуючи суть традиційної і нової історіографічної парадигми історії Першої світової війни, німецький дослідник робить висновок про те, що в першому випадку роботи з військової історії служили в основному лише вивченню історії окупаційних органів; 5) стосовно білоруського краю, який завжди був поліетнічним регіоном, необхідно досліджувати війну і окупацію з погляду жертв; 6) результативним у цьому випадку стане історія кожного окремого регіону, які були основними об'єктами військових дій і насильницької політики німецьких окупантів; 7) у перспективі одним із найістотніших завдань сучасного наукового дослідження повинна стати історія війни як історія окремого регіону і людей, які там жили⁶¹.

Таким чином, серед новітніх робіт німецьких істориків, які на основі критеріїв історії повсякденності займалися вивченням військових подій на східних територіях, зокрема білоруських, поки що відсутнє спеціальне наукове дослідження, цілком присвячене історії Білорусі в роки Першої світової війни.

3. Перспективи зарубіжної і білоруської історіографії

З аналізу німецької історіографії постають непогані перспективи – з наближенням сторіччя від початку Першої світової війни німецькі історики мають визначені напрацювання для підготовки фундаментального дослідження з історії на німецько-російському фронті загалом і на центральній ділянці східного театру бойових дій зокрема.

Про перспективи наукової розробки вітчизняними дослідниками історії Білорусі в роки Першої світової війни свідчить одна з перших наукових робіт, останнім часом успішно виконана білоруським істориком С.С.Рудовичем⁶² на значно поглибленій документальній і розширеній історіографічній основі, причому з використанням нових методологічних підходів.

Висновки, що можна зробити після короткого аналізу найбільш важливих зарубіжних робіт, в яких зачіпалися або спеціально досліджувалися тільки окремі аспекти історії Білорусі періоду Першої світової війни, ставлять на порядок денний пріоритетні завдання, які білоруським історикам, на наш погляд,

необхідно також успішно вирішувати до 100-річної дати початку Першої світової війни.

Гадаємо, що на цьому шляху слід:

1) на новій документальній базі і з урахуванням новітніх досягнень у вітчизняній і зарубіжній історіографії здійснити фундаментальне дослідження з історії Білорусі в роки Першої світової війни;

2) вивчити регіональні аспекти історії Білорусі 1914–1918 рр. під кутом проблем військової повсякденності (вдалий приклад цього – дослідження гродненського історика В.М.Черепиці⁶³);

3) розробити концепцію історії Білорусі в роки Першої та Другої світових воєн на основі порівняльного аналізу подій історії військової повсякденності на території Білорусі в 1915–1918 і 1941–1944 рр.

Основою аналізу військових подій, що відбувалися на території білоруського краю, можуть стати нові наукові підходи, зокрема історіографічна компаративістика.

¹ *Lindner P.* Гісторыкі і ўлада: нацыятворны працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. – Санкт-Петербург, 2003. – С.146; *Lindner R.* Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weissrussland im 19 und 20 Jahrhundert. – München, 1999. – S.146.

² Die Bibliographien zur Geschichte des Ersten Weltkrieges. Literaturbericht und Bibliographie / von M.Guenzenhäuser (Schriften der Bibliothek der Zeitgeschichte, Heft 3.). – Frankfurt am Main, 1964. – S.7–60.

³ *Lindner R.* Op. cit. – S.147.

⁴ *Ibid.* – S.142.

⁵ Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno / hrsg. im Auftrage des Oberbefehlshabers Ost, bearbeitet von der Presseabteilung Ober Ost. – Stuttgart; Berlin, 1917. – 543 s.

⁶ *Poehlmann M.* Der «moderne Alexander» im Maschinenkrieg. Erich Ludendorff (1865–1937) // Kriegsherren der Weltgeschichte. 22 historische Portraits / hrsg. von S.Förster, M.Poehlmann und D.Walter. – München, 2006. – S.277.

⁷ *Рудовіч С.* Беларусь у гады Першай сусветнай вайны // Гісторыя Беларусі: У 6 т. – Т.4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.). – Мінск, 2005. – С.449.

⁸ *Турунак Ю.* Беларусь пад нямецкай акупацыяй. – Мінск, 1993. – С.19.

⁹ *Турунак Ю.* Беларусь пад нямецкай акупацыяй. – Вільня, 2006. – С.518.

¹⁰ *Lindner P.* Гісторыкі і ўлада... – С.142.

¹¹ *Людendorff Э.* Мои воспоминания о войне, 1914–1918 гг. – Москва; Минск, 2005. – С.170, 177, 178, 186, 187.

¹² *Мигун Д.А.* Германия и Беларусь: уроки истории (1914–1922 годы). – Минск, 2001. – С.14.

¹³ *Poehlmann M.* Der «moderne Alexander» im Maschinenkrieg. Erich Ludendorff (1865–1937). – S.268.

¹⁴ *Ibid.* – S.273.

¹⁵ Ludendorffs Selbstportraet / hrsg. von H.Delbrueck. – 6 Auflage. – Berlin, 1922. – S.40.

¹⁶ Der Erste Weltkrieg. Wirkung. Wahrnehmung, Analyse. Im Auftrag des Militaer-geschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von W.Michalka. – Weyarn, 1997. – S.1019.

¹⁷ Ludendorffs Selbstportraet. – S.40.

¹⁸ *Poehlmann M.* Der «moderne Alexander» im Maschinenkrieg. Erich Ludendorff (1865–1937) // Kriegsherren der Weltgeschichte. 22 historische Portraits / hrsg. von S.Förster, M.Poehlmann und D.Walter. – München, 2006. – S.272.

¹⁹ Urkunden der Obersten Heeresleitung ueber ihre Taetigkeit 1916/1918 / hrsg. von E. Ludendorff. – Berlin, 1920. – 713 s.

²⁰ *Ludendorff E.* Meine Kriegserinnerungen 1914–1918. – Berlin, 1919. – 628 s.

²¹ *Людendorff Э.* Мои воспоминания о войне, 1914–1918 гг. – С.23.

- ²² Мировые войны XX века: В 4 кн. – Кн.2: Первая мировая война: Документы и материалы. – Москва, 2002. – С.23, 30.
- ²³ *Erich Ludendorff*. Sein Wesen und Schaffen / hrsg. von Dr. M.Ludendorff. – München, 1938. – S.408, 410, 412; Ludendorffs Selbstportraet. – S.16.
- ²⁴ *Poehlmann M.* Der «moderne Alexander» im Maschinenkrieg. Erich Ludendorff (1865–1937). – S.277, 278, 288.
- ²⁵ Ibid. – S.277.
- ²⁶ Ibid. – S.284.
- ²⁷ *Zilch R.* Okkupation und Waehrung. Waehrungspolitik des Deutschen Reichs in den besetzten Gebieten von Belgien und Russisch-Polen 1914–1918, in: Geld und Waehrung vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart // hrsg. von E.Schremmer (Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte, Bd. 20). – Stuttgart, 1993. – S.229–244.
- ²⁸ *Лінднэр Р.* Гісторыкі і ўлада... – С.145.
- ²⁹ *Ludendorff E.* Meine Kriegserinnerungen 1914–1918. – Berlin, 1919. – S.133–179.
- ³⁰ Die Rueckfuehrung des Ostheeres. Darstellungen aus den Nachkriegskaempfen deutscher Truppen und Freikorps / hrsg. von der Forschungsanstalt fuer Kriegs- und Heeresgeschichte. – Berlin, 1936. – S.124.
- ³¹ *Zemke H.* Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen waehrend des Weltkrieges. – Berlin, 1936. – 216 s.
- ³² *Engelhardt E.* Weissruthenien. Volk und Land. – Amsterdam; Prag; Wien; Berlin, 1943. – 358 s.
- ³³ Handbuch der Geschichte Weissrusslands / hrsg. von D.Beyrau und R.Lindner. – Göttingen, 2001. – S.20.
- ³⁴ *Engelhardt E.* Weissruthenien... – S.92–101.
- ³⁵ Ibid. – S.92.
- ³⁶ *Huerter J.* Hitlers Heerfuehrer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/1942. – München, 2006. – S.85.
- ³⁷ *Engelhardt E.* Weissruthenien... – S.92.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ *Трещенок Я.И.* История Беларуси: В 2 ч. – Ч.1. Досоветский период: Учебн. пособие для студентов высш. учебн. заведений. – Могилев, 2004. – 279 с.
- ⁴⁰ *Mommsen W.J.* Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918. Gebhard, Handbuch der deutschen Geschichte. Bd.17. – Klett-Cotta, 2001. – S.VII.
- ⁴¹ Die vergessene Front – den Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung / hrsg. von G.P.Groß (Zeitalter der Weltkriege, Bd. 1). – Paderborn, 2006. – 576 s.
- ⁴² Der Erste Weltkrieg. Wirkung. Wahrnehmung, Analyse. Im Auftrag des Militaergeschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von W.Michalka. – Weyarn, 1997. – S.1012–1013.
- ⁴³ Urkunden der Obersten Heeresleitung ueber ihre Taetigkeit 1916/1918 / hrsg. von E.Ludendorff. – Berlin, 1920. – S.1013.
- ⁴⁴ *Linde G.* Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg. – Wiesbaden, 1965. – 265 s.
- ⁴⁵ Ibid. – S.65.
- ⁴⁶ *Strazhas A.* Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917. – Wiesbaden, 1993. – S.13–27.
- ⁴⁷ *Zilch R.* Okkupation und Waehrung. Waehrungspolitik des Deutschen Reichs in den besetzten Gebieten von Belgien und Russisch-Polen 1914–1918, in: Geld und Waehrung vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart // hrsg. von E.Schremmer (Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte, Bd.20). – Stuttgart, 1993. – S.229–244.
- ⁴⁸ Der Erste Weltkrieg. Wirkung. Wahrnehmung, Analyse. Im Auftrag des Militaergeschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von W.Michalka. – Weyarn, 1997. – S.3.
- ⁴⁹ Ibid. – S.911–1043.
- ⁵⁰ *Thoss B.* Der Erste Weltkrieg als Ereignis und Erlebnis. Paradigmenwechsel in der westdeutschen Weltkriegsforschung seit der Fischer-Konktroverse // Der Erste Weltkrieg. Wirkung. Wahrnehmung, Analyse. Im Auftrag des Militaergeschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von W.Michalka. – Weyarn, 1997. – S.1012–1043.
- ⁵¹ Ibid. – S.1012.
- ⁵² Ibid. – S.1012–1013.
- ⁵³ Ibid. – S.1034.

⁵⁴ *Sakalowski U.* Weissrussland und Deutschland: Geistes – und Kulturbeziehungen zwischen 1914 und 1941. Bd.1. Bibliographie. – Koeln; Weimar; Wien, 2000. – 319 s.

⁵⁵ *Ibid.* – S.133–134.

⁵⁶ *Liulevicius G.V.* Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärerherrschaft im Ersten Weltkrieg. – Hamburg, 2002. – S.143.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Chiari B.* Geschichte als Gewalttat. Weissrussland als Kind zweier Weltkriege // Erster Weltkrieg. Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland / hrsg. von B.Thoss und H.-E.Volkmann. – Paderborn; Munchen; Wien; Zürich, 2002. – S.615–631.

⁶⁰ *Ibid.* – S.615.

⁶¹ *Ibid.* – S.631.

⁶² *Рудовіч С.* Беларусь у гады Першай сусветнай вайны. – С.434–486.

⁶³ *Черепица В.Н.* Город-крепость Гродно в годы Первой мировой войны: мероприятия гражданских и военных властей по обеспечению обороноспособности и жизнедеятельности. – Гродно, 2006. – 536 с.

The article analyzes scientific results of the study of the history of Belarus' lands during the years of the World War II. It makes an attempt of thematic synthesis of foreign works and works of the country in context of historiographical comparative description. The author offers his own view of scientific matter of historiographical term «Ober Ost», examined basing on usage of historic and linguistic approach for the first time.

РЕЦЕНЗІЇ

Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / Відп. ред. В.Горбик. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 335 с.

Прикметною рисою й водночас відрадним явищем сучасного культурного та наукового процесу є підвищений інтерес суспільства до історичного минулого, духовної спадщини українського народу. В умовах переосмислення надбань вітчизняної культури, визначення пріоритетів і нових шляхів її розвитку на початку ХХІ ст. важливу роль відіграють пам'яткоохоронні дослідження й відповідна діяльність – невід'ємна складова процесу формування національної свідомості та духовності суспільства. Значний і своєрідний пласт вітчизняної спадщини становлять пам'ятки історії й культури, котрі є важливою частиною духовних надбань людства, носіями суспільно значимих цінностей, літописом та водночас документальним свідченням минулого. Від збереження пам'яток різних епох і періодів залежать повнота й об'єктивність висвітлення історії, рівень цивілізованості суспільства, його духовні цінності та орієнтири, розуміння глибинних тенденцій розвитку культури.

Становлення України як незалежної держави, її інтеграція у міжнародне співтовариство накладає на неї відповідальність за долю самотутніх історичних реліквій різних часів і народів, котрі знаходяться на її території й є невід'ємною частиною світової культурної скарбниці. Як зазначав академік Д.С.Лихачов, «можна створити макети зруйнованих будівель, але неможливо відновити будівлю, як «документ», як «свідка» своєї епохи», неможливо на зруйнованих пам'ятках виховувати в молоді повагу до свого минулого.

Чільне місце у формуванні концептуальних основ пам'яткоохоронної сфери, розробці нових теоретичних засад останньої, її сучасної законодавчої бази, комплексного, системного підходу до організації охорони та збереження історико-культурної спадщини належить науковим студіям у галузі пам'яткознавства. Їх поява є не тільки реакцією на інтелектуальні й соціокультурні зрушення і виклики часу, а й зумовлена нагальними по-

потребами інтеграції до модерних знань у галузі пам'яткознавства, нових ціннісних орієнтирів у гуманітарній сфері. Саме в такому контексті слід розглядати і рецензовану колективну працю науковців Інституту історії України НАНУ із залученням провідних фахівців у галузі археології й архітектури. Ця книга підбиває підсумок сучасного стану дослідження однієї з важливих ділянок пам'яткоохоронної сфери – вивчення нерухомої культурної спадщини, до котрої відносяться об'єкти археології, історії, виробництва та техніки, архітектури, містобудування й монументального мистецтва. Звернення дослідників до цієї проблематики тим актуальніше, що вона, попри свою давню історіографічну традицію, так і не стала об'єктом ґрунтовних всебічних студій. У той же час у зв'язку з підготовкою багатотомного енциклопедичного видання «Зводу пам'яток історії та культури України», виходом двох частин першої книги тому останнього по Києву зібрано багатий фактологічний матеріал, розроблено методичні рекомендації, концептуальні засади його підготовки, нагромаджено значний практичний досвід, котрі потребують поглибленого аналізу, узагальнення, ґрунтовного обговорення із залученням фахівців і широкої громадськості.

Як видно з концепції праці, автори прагнули підійти до теми комплексно й детально висвітлити максимально можливу кількість аспектів пам'яткоохоронної сфери – від розробки теоретичних питань, понятійно-термінологічних проблем у цілому, критеріїв класифікації об'єктів окремих видів і типів до висвітлення основних етапів відповідної діяльності, формування концепції збереження їх у нашій державі й за кордоном, практичної підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини. Достоїнством книги є намагання авторів залучити до дослідження широке коло джерел, дотичних до порушеної тематики, особливо питань, котрі виявилися дискусійними, найменш з'ясованими або такими, які потребують прискіпливого переосмислення. До числа новацій слід віднести розгляд теоретичних і методологічних проблем українського пам'яткознавства, котрі донині є предметом академічних дискусій. Це передусім формування його понятійного апарату, який зазнавав неодноразових змін, методологічні засади визначення критеріїв оцінки пам'яток історії й культури загалом, а також основних видів та типів останніх, місце їх в системі духовної спадщини.

Структурно видання складається зі вступу, десяти розділів, переліку основних джерел і літератури, висновків та рекомендацій. У функціональному плані кожен із розділів охоплює певний проблемно-тематичний сегмент із пам'яткознавства й є завершеною структурною одиницею. Виклад матеріалу поєднує наративну оповідь із проблемним акцентуванням на окремих темах, котрі резюмуються у підсумкових висновках. Хронологічно праця охоплює практично весь період вивчення пам'яток від часів давньої Русі до сьогодення.

Перший розділ присвячено впровадженню установчих засад щодо дисциплінарної природи пам'яткознавства, його місця в історичній науці та культурологічній і гуманітарній сферах, особливостей його розвитку на українських теренах. Кот С.І. з'ясовує сутність та зміст базових термінів – «пам'ятка» й «пам'ятник», «пам'ятка історії та культури» і «пам'ятка культури», «об'єкт культурної спадщини», які є основою пам'яткознавства. Висловлюючи власну точку зору про те, що термін «пам'ятка історії та культури» найповніше охоплює все розмаїття духовних надбань України, вчений знайомить читача з підходами до даного питання й інших науковців, акцентує увагу на стані вивчення цієї проблеми, дискусіях, які розгорнулись у середині та наприкінці 70-х рр. ХХ ст. в зв'язку з підготовкою нового загальносоюзного й українського законодавства про охорону спадщини минулого. Загалом понятійно-термінологічний апарат пам'яткознавства, репрезентований у книзі, адекватно і досить повно відображає його використання в сучасній науці. Слід зазначити, що в термінологічній царині, у визначенні критеріїв пам'яток історії та культури залишається ще чимало нез'ясованих проблем і питань, особливо в контексті узгодження пам'яткознавчих понять у вітчизняному законодавстві з міжнародними стандартами.

Значне місце в праці відведено проблемі дослідження пам'яток історії й культури, починаючи з Київської Русі, пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби в українському суспільстві. Горбик В., Денисенко Г. і Пархоменко М. звертаються до проблем формування інституціонально-організаційної структури національної історичної науки, дослідної й організаційної діяльності центральних та регіональних творчих товариств, котрі, почи-

наючи з другої половини XIX ст., стали центрами вивчення і дослідження охорони пам'яток. Розглядається українське пам'яткознавство в період визвольної боротьби 1917–1921 рр., у тому числі зародження й формування перших державних відповідних органів. Проаналізовано діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, створеного в 1966 р. завдяки ініціативі наукової громадськості, яке в умовах ідеологічного протистояння і біполярного поділу світу відіграло значну роль у збереженні національної духовної спадщини. В розділі розглядаються нагальні питання її охорони у регіонах, котрі зазнали катастрофи від аварії на Чорнобильській АЕС. Дослідники висловлюють рекомендації стосовно покращення ситуації в охороні національного надбання, які пов'язані з поліпшенням фінансування, створенням єдиного пам'яткоохоронного органу, розробкою низки підзаконних актів до Закону України «Про охорону культурної спадщини», котрі дозволять більш ефективно користуватися ним для захисту вітчизняних святинь.

У змістовному розділі, присвяченому «Зводу пам'яток історії та культури України» як основи для створення Державного реєстру нерухомих об'єктів, Горбик В. визначає концептуальні підходи до витлумачення ключових моментів його підготовки – виявлення й вивчення пам'яток давнього та середньовічного минулого, котрі займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях, висвітлення подій новітньої історії, представлених широким спектром об'єктів, які протягом тривалого часу подавалися тенденційно з позицій політичної кон'юнктури, розробку методичних рекомендацій. Проведена робота, на думку автора, відкриває нові широкі перспективи в створенні Державного реєстру нерухомих пам'яток національного і місцевого значення, а «Звід» стає добротною основою для практичної реалізації цього загальноукраїнського проекту, котрий дозволить не тільки провести відповідні інвентаризаційні заходи щодо наявних об'єктів, а й унеможливить їх руйнацію та використання не за призначенням.

Висвітлення особливостей захисту і збереження нерухомих пам'яток історії й культури у країнах із ринковою економікою, використання пам'яткоохоронного досвіду Великої Британії, Франції, Канади, США дозволяють, на думку Катаргіної Т., застосовувати ці напрацювання для поліпшення відповідної діяльності українських урядових структур, громадських організацій та добровільних товариств. Авторка наголошує, що з метою збереження культурного доквілля, духовних пластів, створених попередніми поколіннями, доцільним є використання різних програм пам'яткоохоронних заходів, апробованих в інших країнах. Це зокрема застосування тематичного принципу відбору пам'яток у певні групи, пов'язані між собою історичними подіями, а також зонального принципу збереження культурної спадщини, який базується на виділенні районів зі значною концентрацією об'єктів різних видів і типів.

В наступних розділах дослідники висвітлюють й аналізують тенденції, проблеми та перспективи розвитку вивчення, охорони і збереження всіх видів нерухомих пам'яток – археології (Івакін Г., Титова О.), історії (Федорова Л., Піскова Е.), виробництва й техніки (Гаврилук Л.), архітектури, містобудування (Тимофієнко В.) та монументального мистецтва (Ковпаненко Н.). Унікальний матеріал містить зокрема розділ, присвячений об'єктам містобудування у системі культурної спадщини, котрі, на відміну від пам'яток архітектури, на думку Тимофієнка В., залишаються невивченими. Автор зупиняється на аналізі контрверсійних поглядів стосовно визначення об'єктів архітектури й містобудування, основних компонентах останніх, їх класифікації, аргументуючи власну позицію.

Один із розділів присвячено виключно пам'яткам історії, яким за чисельністю та за особливими можливостями щодо фіксації й передання соціально-важливої інформації належить вагоме місце серед нерухомих об'єктів національної культурної спадщини. Відштовхуючись від чинних «Методичних рекомендацій», дослідники акцентують увагу на понятійно-термінологічному аспекті, критеріях оцінки, принципах та системі класифікації пам'яток. Остання зазнала змін за рахунок виокремлення групи об'єктів релігійного і церковного життя, воєнної й військової історії. Очевидно, нові пропозиції щодо термінології, концептуальних підходів до існуючих проблем потребують серйозного обговорення, ретельного опрацювання та подальших наукових розробок.

Автори всіх розділів аналізують як суттєві здобутки й позитивні тенденції українського пам'яткознавства, так і суперечливі стереотипи, недоліки та прорахунки в цій галузі. У кожному з розділів представлено повноцінний і багатовимірний образ конкретного виду об'єктів, їх вивчення та дослідження, основні проблеми збереження. Важливо,

що дослідники зіставляють та аналізують пам'яткоохоронне законодавство, адаптуючи його до останніх. До всіх розділів, побудованих на широкій джерельній базі, додаються підготовлені у кращих академічних традиціях науковий апарат і бібліографія. Колосальна інформаційна база, знання літератури, ґрунтовні висновки і рекомендації до кожного з розділів та в цілому книги дозволили авторському колективу підготувати цікаву працю, котра становить інтерес як для науковців, так і для масового читача. Висловлено вагомі рекомендації з реформування організаційно-функціональної структури державних пам'яткознавчих органів, налагодження їх роботи по вертикалі й горизонталі, реалізації Закону України «Про охорону культурної спадщини» на основі нових теоретичних розробок, практичного досвіду діяльності пам'яткоохоронних установ у державі з використанням міжнародних норм та традицій охорони об'єктів.

Низка порушених проблем у пам'яткознавстві закономірно потребує подальшої їх розробки і вивчення. Так, бажано в майбутньому порушити питання просторово-регіональної конфігурації вітчизняного пам'яткознавства у межах різних імперських середовищ, зокрема на землях Наддніпрянської й Західної України. На окрему увагу заслуговує підготовка матеріалів до історіографічного огляду та аналізу джерельної бази дослідження. Загалом книга, підготовлена науковцями Інституту історії України НАНУ із залученням провідних фахівців у галузі археології й архітектури, є вагомим і оригінальним внеском як у пам'яткознавство, так і в історичну науку. Сподіваємося, що праця буде корисною всім, хто цікавиться проблемами охорони та збереження культурної спадщини, стане у нагоді не тільки фахівцям, а й широкому загалу шанувальників національного духовного надбання.

Р.Я.Пуріг (Київ)

Brzoza Cz., Sowa A.-L.
Historia Polski 1918–1945. – Kraków, 2006. – 754 s.

Бжоза Ч., Сова А.-Л.
Історія Польщі 1918–1945. – Краків, 2006. – 754 с.

Рецензований підручник для студентів гуманітарного профілю відомих польських дослідників з Інституту історії Ягеллонського університету Чеслава Бжози і Анджея Леона Сови «Історія Польщі 1918–1945», що побачив світ в одному з краківських видавництв у 2006 р., черговий раз продемонстрував, що польські історики не мають намірів створювати синтез власної історії, в якому був би представлений цілісний процес формування і розвитку польського народу (нації) та який би був уміщений в одній книзі.

Це, звичайно, не означає, що в національній історіографії наших західних сусідів не існує подібних праць, котрі висвітлювали б усі періоди польської історії. Але варто зазначити, що на відміну від українських істориків, польських науковців від часу падіння комунізму в Центрально-Східній Європі здебільшого цікавить історія ХХ ст., а попереднім історичним періодам вони приділяють значно менше уваги. Пояснити це можна тим, що польський народ навіть у період Польської Народної Республіки (не кажучи вже про часи Другої Речіпосполитої) не зазнав такої деформації історичної свідомості та не був настільки позбавлений можливості неупереджено вивчати власну історико-культурну спадщину, як український народ упродовж усього свого існування. Тому коли в Україні в 1991 р. був опублікований синтез історії України Ореста Субтельного¹, в якому містилася нетрадиційна як на радянського читача концепція української історії, то майже всі її періоди, включно з етногенезом східних слов'ян, становили неабиякий інтерес, оскільки донедавна були для українців суцільною «білою плямою».

Опублікована в тому ж 1991 р. у Польщі подібна за значенням та впливом на новітню польську історіографію праця еміграційного історика Анджея Альберта (Войчеха Рожковського) викликала інтерес у польського читача насамперед тим, що в ній була представлена нетрадиційна як на польську історичну науку тих часів концепція історії Польщі ХХ ст.² Між іншим, ця праця витримала в Польщі вже десять видань. Останнє видання здійснено в 2006 р. Однак слід зауважити, що хоча воно теоретично охоплює події до 2004 р., у дійсності презентує стан історичного знання про історію Польщі ХХ ст.

на момент першого видання 1991 р. (ніби в польській історіографії в наступні 15 років нічого вартісного не з'явилося), а узагальнення періоду Третьої Речіпосполитої зводиться до аналізу лише декількох випадково обраних подій останніх років.

Але повернемося до рецензованого підручника. Його автори відмовилися навіть від попереднього задуму висвітлити в одній книзі хоча б лише історію Польщі ХХ ст. Тому робота над ще однією книгою, яка охоплюватиме історію Польщі від завершення Другої світової війни до наших днів, триває.

Пояснили автори свій відступ від попереднього плану насамперед тим, що в польській історичній науці в останні роки з'явилася низка важливих публікацій джерел із російських, англійських, французьких, американських, німецьких архівів, а також величезна кількість монографій та статей, присвячених історії Польщі ХХ ст. Врахування їх змісту і новітніх результатів досліджень, нерідко цілком відмінних від попередніх, що були поширені за часів ПНР і в перші роки Третьої Речіпосполитої, й обумовило потребу значно розширити картину описуваних подій. Тому, напевно, нікого не здивує той факт, що менш ніж тридцятирічна історія Другої Речіпосполитої (польські дослідники зараховують до неї і період Другої світової війни) викладена аж на 700 сторінках книги.

Працюючи над написанням своєї книги, Ч. Бжоза і А.-Л. Сова пішли по важкому, але, як нам уявляється, ефективному шляху, котрий може стати традиційним і для української історіографії. Вони спочатку підготували монографічні огляди з найактуальніших і найскладніших вузлів історії Польщі ХХ ст.³, а на їх основі вже почали створювати відповідний підручник. Слід вважати, що опубліковані спочатку монографічні дослідження пройшли певну апробацію в польському академічному середовищі та читацькому загалі, а вже потім оформились у підручникове видання.

Поза сумнівом, автори рецензованого підручника прагнули, з одного боку, до узагальнення останніх здобутків національної та світової історіографії, тим самим свідомо не розмежовуючи підручник з історії та історичне монографічне дослідження, які все-таки мають різне призначення, з іншого, – намагалися зробити його доступним для учнів шкіл, читачів інших вікових категорій і фахової підготовки та дати їм об'єктивне знання про суспільство і країну, в яких вони живуть та з історичною спадщиною яких себе ототожнюють.

Розглянемо тепер найважливіші висновки рецензованої праці, адже досі чимало проблем історії цього періоду Польщі, коли в ній мешкало понад п'ять мільйонів українців, польською та українською історіографіями інтерпретуються неоднаково.

Підсумовуючи прорахунки і здобутки польського суспільства в період існування Другої Речіпосполитої, автори підручника звернули увагу на те, що Польща була єдиною з новонароджених після Першої світової війни європейських країн, котра мусила об'єднати в своїх кордонах території, які понад сто років були відокремленими одна від одної та ще й у різних політичних, господарських, освітніх і правових системах. Ч.Бжоза і А.-Л. Сова без найменшого сумніву стверджують, що відроджена в 1918 р. Польська держава мала в зародку набагато більше чинників, які роз'єднували її, ніж тих, що її консолидували.

На думку польських дослідників, єдиним об'єднуючим елементом у Польщі на той час був лише невеличкий національно свідомий і добре освічений прошарок суспільства, котрий перед Першою світовою війною і в її ході прагнув різними шляхами та використовуючи різні засоби до створення власної держави. Однак, як тільки скінчився час цієї вимушеної єдності, на перший план почали виходити відмінності між польською політичною елітою, що раніш знаходилася в різних державних організаціях. До того ж, ці відмінності, а швидше амбіції різних польських політиків, почали виявлятися більшою мірою, ніж тоді, коли їх намагалися свідомо прищепити полякам загарбники.

Представники різних частин Польщі вважали, що завдяки саме їхнім зусиллям була відновлена країна, а тому домогались, аби їх репрезентанти відігравали провідну роль у державному управлінні. Наприклад, на територіях, що раніше належали Пруссії і Росії, місцеві поляки недоброзичливо сприймали галицьких службовців і вчителів, котрі туди приїздили і намагалися там працевлаштуватися, нагадуючи їм про їх лояльну позицію стосовно урядуючих у попередній період у Галичині австрійців. З іншого боку, в Галичині з підозрою ставилися до амбіцій «недонавчених пруссів» та з неприязню до «варшав'ян з домашньою освітою», котрі, незважаючи на відсутність відповідної кваліфікації, прагнули обійняти всі урядові посади й очолити найважливіші державні інституції.

Своєрідною квадратурою кола стала проблема національних меншин, які становили понад 30% мешканців міжвоєнної Польської держави. Переважна їх частина вороже або неприязно ставилася до Польщі, а численні польські уряди не змогли запропонувати відповідної об'єднавчої в цьому питанні програми. Зрештою, на думку Ч. Бжози і А.-Л. Сиви, це й не було можливо, оскільки всі урядові зусилля, спрямовані на те, щоб завоювати симпатії або принаймні подолати ворожість національних меншин та пов'язати їх із Польською державою, не принесли позитивних результатів. Здійснені на їх користь поступки, вважають польські науковці, були завжди надто малими порівняно з очікуваними, а висунуті українцями, литовцями, німцями та представниками інших меншин національні вимоги польський уряд у принципі реалізувати не міг.

Поряд із цим, Ч.Бжоза і А.-Л.Сова зазначають, що міжвоєнне двадцятиріччя було першим періодом в історії польського суспільства, коли воно намагалося навчитися функціонувати в рамках демократичного устрою. На жаль, як підкреслюють автори підручника, період вільного розвитку політичного життя тривав виключно короткий проміжок часу, а перший досвід такого життя теж не був надто вдалим.

Утім двадцятиріччя вільного життя в суверенній державі суттєво поглибило національну свідомість значної частини її населення (великою мірою теж завдяки продуманій державній освітній програмі), пробудило почуття гордості за ті позитивні зрушення в суспільному розвитку, що були здійснені в міжвоєнний період, а також на завжди пов'язало етнічних поляків із відродженою державою. На погляд Ч. Бжози і А.-Л. Сиви, саме завдяки такому вихованню поляки на загал добре здали громадянський іспит під час Другої світової війни.

Підсумовуючи історію Польщі періоду Другої світової війни, автори звернули увагу на те, що зникнення з політичної мапи Європи у вересні 1939 р. Польщі, на відміну від подібного процесу кінця XVIII ст., викликало негайну міжнародну реакцію та стало безпосередньою причиною вибуху великого військового конфлікту, як пізніше з'ясувалося, світового масштабу.

Такий перебіг подій, вважають польські науковці, був свідченням того, що Друга Річпосполита становила один із найважливіших елементів міжвоєнного європейського ладу. Ще однією суттєвою відмінністю ситуації 1939 р. від подібної їй під час Першої світової війни було те, що від самого початку військового конфлікту в Європі більшість його учасників не сумнівалася в тому, що Польська держава має бути відроджена. Можливі суперечки в міжнародному співтоваристві могло викликати лише питання про її територіальний вигляд та місце в новоствореному повоєнному укладі сил в Європі.

На думку Ч.Бжози і А.-Л.Сиви, незважаючи на величезний внесок польського народу в остаточну перемогу над загарбниками, війна завершилася для Польщі політичною поразкою, оскільки відновлена рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій у 1945 р. Польська держава таки втратила суверенність на користь СРСР майже на півстоліття. Поразкою скінчилася також безкомпромісна боротьба за суверенітет повоєнної Польщі польського еміграційного уряду.

Польські дослідники розмірковують над тим, що альтернативи такому перебігу подій не було, адже, наприклад, чехословацький еміграційний уряд, котрий реалізовував іншу стратегію – співробітництва з Москвою і поступливості щодо неї – теж не зміг захистити суверенності власної держави.

Нова повоєнна Польща стала значною мірою однонаціональною державою, а її головні політичні інтереси визначило приєднання колишніх німецьких земель, що сягали річок Одер і Ниса Лужицька. Боротьба за міжнародне визнання нового західного кордону Польщі на багато років стала пріоритетом польської зовнішньої політики. Таким чином, період війни та її наслідки поклали край існуванню Польщі як багатонаціональної держави зразка Ягеллонської Річпосполитої, до котрої ідейно належала і Друга Річпосполита, політичні інтереси якої спрямовувалися передусім на схід. Із цього погляду, роблять висновок автори, Друга світова війна принесла польському народу і державі непорівняльні з будь-якими іншими історичними періодами зміни в суспільно-політичному, господарському та культурному розвитку.

Завершуючи рецензію на працю польських колег, хочемо підкреслити, що, незважаючи на те, що хронологічно вона охоплює лише тридцятирічний період історії Польщі, книга має цілком самостійне значення. Її вирізняє від подібних попередніх досліджень у польській історіографії не тільки поява нового фактичного матеріалу та своєрід-

не оригінальне трактування вже відомих фактів, але, зрештою, і наявність свіжих концептуальних підходів до багатьох висвітлюваних проблем.

Оскільки рецензована праця є водночас підручником з історії і рекомендована учнівській та університетській молоді, приємно вражає той факт, що її автори намагалися уникнути будь-якої політичної заангажованості і навіть традиційних для польської історіографії національних пристрастей. Матеріал, який міститься в книзі, із зацікавленням буде сприйнятий як науковцями, так і неспеціалістами в галузі історії, а знайомство з багатьма питаннями, що пов'язані, зокрема, з польсько-українськими відносинами цього періоду, будуть корисними також для українського читача.

¹ *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Вст. ст. С. В. Кульчицького. – К., 1991. – 512 с.

² *Albert A. (Roszkowski W.)* Historia Polski 1914–1990. – Warszawa, 1991.

³ *Brzoza Cz.* Polska w czasach niepodległości i Drugiej wojny światowej (1918–1945). – Kraków, 2001. – 424 s.; *Sowa A.-L.* Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945–2001). – Kraków, 2001. – 416 s.

І.І.Ільошин (Київ)

Макар В.Ю.

Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. – Чернівці: Прут, 2006 – 284 с.

Українська етнічна група Канади належить до найбільш помітних українських діаспорних угруповань як з огляду на свою самоорганізацію, так і вплив на внутрішню та зовнішню політику країни поселення. При цьому, стверджує в рецензованій праці Віталій Макар, попри численні перешкоди й дискримінацію (особливо у перші десятиліття перебування в Канаді) українці та їхні нащадки не розчинились в інонаціональному середовищі, а зберегли своє національне коріння.

У Канаді, згідно з переписом населення 2001 р., зареєстровано 1 071 060 осіб українського походження, що становить 3,6% усього населення; українці є 9-ю національною групою цієї країни. Із перших років наші співвітчизники селились компактними групами. Так, наприклад, у провінції Альберта нині нараховується 285 725 осіб (9,7% населення всієї провінції), а в Манітобі – 157 655 (14,3%). У 1901 р. лише 3,5% українців проживали в містах, 1941 р. – 33,9%, 1981 р. – 76%. Найбільше наших співвітчизників зосереджено в Едмонтоні – 125 720 осіб (13,6% населення міста), у Торонто – 104 490 (2,2%), Вінніпегу – 102 635 (15,5%), Ванкувері – 76 525 (3,9%), Калгарі – 65 040 (6,9%), Саскатуні – 34385 (15,4%), Гамільтоні – 24 070 (3,7%), Ріджайні – 23 220 (12,2%). Українці та їх нащадки повністю інтегрувалися в канадське суспільство, а структура зайнятості наближається до структури зайнятості, характерної для Канади в цілому. Економічний статус зазнав суттєвих змін – із бідних і неосвічених іммігрантів, які виконували найтяжчі й найбрудніші роботи, нерідко при цьому зазнаючи національної дискримінації, українські канадці перетворилися на групу достатньо освічених мешканців країни, не поступаючись решті населення Канади, а за деякими позиціями випереджаючи його. Важливим елементом етнічної інтеграції в поліетнічне суспільство є участь у політичному та державному житті країни. У 1915 р. вперше до парламенту провінції Альберта був обраний українець (А.Шандро), 1926 р. – до федерального парламенту (М.Лучкович). На 1975 р. у провінційні парламенти було обрано близько 200 українців, до федерального – 62. В.Вал (Волохатюк) 1955 р. став першим канадським сенатором українського походження. Неодноразово українці обирались мерами канадських міст. Найвищою посадою, яку обійняв українець (Роман Гнатишин) була посада генерал-губернатора Канади. За понад столітній час проживання в Канаді, українська етнічна група сформувалася як політично активна складова поліетнічного суспільства, яка не тільки спроможна відстоювати свої національно-культурні запити, але й здатна впливати через своїх представників на внутрішнє й міжнародне життя держави, доводить В.Макар.

Монографія привертає увагу передусім багатою джерельною базою, аналізові якої присвячено перший розділ («Дослідження проблеми та її джерельне забезпечення»). Ав-

тор критично проаналізував здобутки як українських, так і зарубіжних дослідників. Працюючи в канадських архівах і установах, В.Макар залучив значну кількість опублікованих та архівних документів, матеріалів довідкових і статистичних видань, пресу, спогади, багато з яких уперше введено в науковий обіг. Важливим у розвитку досліджень з історії української еміграції в Канаді стала координація зусиль канадських і українських фахівців, зокрема регулярна співпраця між Чернівецьким і Саскачеванським університетами (перша угода була підписана 1977 р.). У рамках провідної теми співпраці («Роль національно-етнічних груп в освоєнні західних земель Канади») виконана й рецензована монографія.

Досліджуючи питання еміграції до Канади, автор не оминув увагою українців Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших європейських країн, які мешкали на своїх споконвічних землях. Це дуже важливо, адже як за радянських часів, так і нині дослідники еміграції українців зі своїх етнічних земель оминали увагою території розселення українців поза межами УРСР.

Цілком справедливо значна увага у монографії приділена освіті. Не можна не погодитися з твердженням, що важливим є «аналіз еволюції освітнього рівня, оскільки саме вища освіта може бути однією з головних умов отримання висококваліфікованої праці та досягнення престижних соціальних позицій. Загалом, освітній рівень населення може виступати одним із визначальних чинників індустріального розвитку країни». З іншого боку, «коли йдеться про інтеграційні процеси, актуальним залишається питання збереження культурної та етнічної ідентичності». Досліджуючи це питання, автор логічно розділяє його на кілька підпитань – розгляд стартових можливостей освітньої інтеграції українців у канадське суспільство; освітній статус канадських українців щодо всього населення країни; роль програм українознавства та вивчення української мови в інтегративних процесах.

Дати дітям гідну освіту, щоб стати рівноправними громадянами країни поселення, стало одним із найголовніших завдань українців уже в перші роки перебування на новій землі. В.Макар, використовуючи праці своїх попередників, а також уводячи в науковий обіг нові джерела, детально й аргументовано досліджує тему освіти українців, починаючи від перших років й до сьогодення та доводить, що за освітнім рівнем представники української етнічної групи повністю вписалися в структуру поліетнічного канадського суспільства. За даними канадського перепису населення 1991 р., українська етнічна група зрівнялася за показниками щодо університетської освіти з відповідним показником усього населення країни. А це, у свою чергу, дало можливість зміцнити соціальний статус українців у канадському суспільстві. Протягом 1960–1970-х рр. професійна зайнятість українців наблизилася до середньоканадських стандартів. Нині серед українців Канади є власники фермерських господарств, підприємці, лікарі, кваліфіковані працівники промисловості, учені, політичні діячі, члени уряду тощо.

Важливим для даного дослідження було визначення загального матеріального становища українців Канади – із 1980-х рр. рівень щорічних прибутків зрівнявся із загальноканадським.

Однак, досліджуючи тему освіти українців, особливо в перші десятиліття, автор оминув досить важливе питання. Для дітей, батьки яких жили далеко від міст, були створені спеціальні установи – так звані бурси чи інститути, на зразок тих, що існували в Західній Україні. Вони не лише забезпечували учнів і студентів житлом і харчуванням, але також були виховними інституціями, де викладали культуру, історію, звичаї та традиції українського народу. Перша українська бурса була відкрита 1912 р. в Едмонтоні. 1916 р. розпочала діяльність бурса (з 1917 інститут) ім. П.Могили у Саскатуні (мала три будинки для студентів). У 1920–1930-х рр. саме ця установа стала важливим осередком українського освітньо-культурного руху в Канаді. Її викладачі і слухачі багато зробили для запровадження української мови в програму навчання університету і середніх шкіл провінції. Це питання вперше було порушене ще в 1916 р. Слід також назвати бурсу (згодом інститут) ім. митрополита А.Шептицького в Саскатуні, яка була відкрита в 1917 р., інститут св. Василя Великого в Едмонтоні, інститут ім. М.Грушевського (згодом ім. св. Івана) в Едмонтоні (1918 р.), інтернати для дівчат у Саскатуні та Йорктоні (1928 р.), бурсу ім. М.Шашкевича у Саскатуні (1935 р.), інститут св. Василя Великого для хлопців в Едмонтоні (1945 р.), інститут св. Йосафата для дівчат в Едмонтоні (1948 р.), інститут св. Володимира для студентів у Торонто (1949 р.) та ін. Заслуга українських бурс та інститутів полягала в тому, що за свідченням визначного українського історика, дослід-

ника історії української еміграції в Канаді М.Марунчака, вони «значно посилили національний дух українців, загострили почуття відповідальності членів української спільноти за виховання дітей, підсилювали в батьків думку й амбіції, щоб їхні діти змагались до висот своєї освіти та позбавляли їх комплексу меншовартості, який присвоювали їм до певної міри, унаслідок тих чи інших шовіністичних атак зовнішнього оточення». Із них вийшли сотні активних українців-канадців, які посіли високі посади у новій країні¹. Є й література з даного питання, видана як у Канаді², так і в Україні³.

Із перших же років перебування на «новій» землі українці створювали свої організації на зразок тих, що діяли в Україні – церковні громади, «Просвіти», народні і робітничі будинки. Із часом почали діяти й організації іншого типу – політичні, жіночі, студентські, молодіжні тощо. Нині на території Канади існує близько 1000 етнічних українських організацій. Так, наприклад, тільки в одній провінції Саскачеван 1991 р., коли відзначалось століття перебування українців у Канаді, нараховувалось понад 150 українських організацій, серед них 4 міжнародні, 20 загальноканадських, 48 провінційних, 82 місцеві. Проте переважна більшість із них проіснували недовго. У книзі досліджується діяльність найбільш впливових організацій. Попри політичні й релігійні розбіжності та протистояння між українськими організаціями, яке інколи набувало досить гострого характеру, вони відігравали й продовжують відігравати визначальну роль в інтеграційних процесах української етнічної групи Канади. Саме вони були тим каталізатором, котрий спричинився до збереження національної свідомості та представлення інтересів української діаспори у Країні кленового листка, доводить автор книги. Саме українська етнічна група була однією з найбільш активних у процесі «етнічного відродження» в Канаді. У результаті такої діяльності 1971 р. федеральний парламент схвалив політику багатокультурності, що до того формувалася як двонаціональна – англо- та франкоканадська.

Монографія В.Макара є важливим внеском у справу цілісного вивчення історії української громади Канади, яка ніколи не поривала зв'язків із землею батьків. Водночас її активна позиція сприяє формуванню позитивного іміджу України в очах канадських співгромадян. Досвід української діаспори Канади є цінним для діаспор в інших країнах, особливо на теренах колишнього СРСР. Рецензована праця викличе зацікавлення у вчених, педагогів, студентів, українського загалу, усіх, хто цікавиться історією України та українського народу, складовою частиною якого є й діаспора, розпорошена по всьому світу.

¹ Див.: *Марунчак М.* Історія українців Канади. – Т.1 – Вінніпег, 1991. – С.170.

² Ювілейна книга. 25-ліття Інституту ім.Михайла Грушевського в Едмонтоні. – Вінніпег, 1943; Самоїл Ричард. Інститут ім.М.Грушевського – Св.Івана (Короткий огляд. 1919–1999) // Західноканадський збірник. – №4. – Едмонтон, 2000; Ювілейна книга. 25-ліття Інституту ім. Петра Могилы в Саскатуні. – Вінніпег, 1945; Сорокаліття Інституту св. Івана (бувшого Інституту ім.М.Грушевського) в Едмонтоні, Альберта – Едмонтон, 1959; 25-літній ювілей колеґії св.Андрія у Вінніпегу. 1946–1971. – Вінніпег, 1971; Перед брамою: Нарис історії Інституту св. Володимира в Торонто. – Торонто, 1969 та ін.

³ *Руснак І.* Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець XIX–XX ст.) – Чернівці, 2000; *Ковальчук О.* Освітня діяльність українців Північної Америки (кінець XIX ст. – 40-ві рр. XX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.13. – К., 2004 та ін.

О.О.Ковальчук (Київ)

Государев двор в истории России XV–XVII столетий: Материалы международной научно-практической конференции. 30.X–01.XI. 2003, Александров. – Владимир, 2006. – 366 с.

Государів двір в історії Росії XV–XVII століть: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 30.X–01.XI. 2003, Александров. – Владимир, 2006. – 366 с.

Пропонований увазі українських науковців збірник складається з тематично підібраних статей учених, дослідників Государева двору – однієї з найважливіших соціальних і політичних інституцій Московії XV–XVII ст. Відповідальні редактори книги В.Назаров

та А.Петрухно у вступі вказали на підвищену увагу російських і зарубіжних істориків до зазначеної тематики, коротко охарактеризувавши наявну історіографію.

Матеріали конференції свідчать про сучасний стан (ідеться про останні три – чотири роки) «дворових» студій російських та окремих зарубіжних учених. Варто відзначити їх джерелознавчу спрямованість. Наприклад, Б.Морозов на основі документів Посольського приказу обґрунтував міський статус резиденції Івана IV – Александрівської слободи, а також довів чинність у місті «дворового» Посольського приказу за часів його правління. М.Фролов представив результати археологічних розкопок на території господаря двору в Александрівській слободі, що дало вченому підстави стверджувати про більш ранній час заснування міста, а облаштування самого двору вже було другим або й третім етапом розвитку цього міста.

Антропологічний підхід при висвітленні господаря двору застосував у своєму дослідженні В.Назаров. Учений на прикладі князівської династії Ромодановських показав «колективну біографію» дворового урядника у процесі становлення централізованої держави. А.Павлов проаналізував зміни у складі господаря двору протягом першої чверті XVII ст. Історик дійшов висновку, що у вказаний період відбулося кількісне зростання дворових та серйозне оновлення персонального складу двору. Цікаву модель домену московських князів у міських станах у часи правління Івана III на прикладі Пехорської волості представив С.Чернов. Учений відзначив, що міські стани зазнали суттєвої трансформації від архаїчної соціальної структури – «службових організацій» кінця XIII – середини XIV ст., до панування вотчинного землеволодіння (до середини XIV ст.), що наочно продемонстрував у складеній ним карті Пехорської волості.

М.Агоштон у своєму нарисі звернувся до «вписування» окремого представника «дячої фамілії» у систему господаря двору. На конкретному прикладі дяка Федора Куріціна історик довів його належність до роду нащадків тверського боярина Акинфа Великого. Для цього М.Агоштон на основі всіх наявних джерел визначив точне місце в генеалогії роду дяків Федора та Вовка Куріциних. А.Хорошкевич у своїй статті звернулася до проблеми статусу та функціонування «обраної ради». Дослідниця, спираючись на «глухі» натяки не пов'язаних із руськими літописами нарративних джерел, а також на окремі акти, висунула гіпотезу про спроби створення в Московському царстві «справедливого суду». Аналізові господаря двору на основі джерел вкладних книг Симонова та Кирило-Білозерського монастирів присвятив свою розвідку О.Алексеев. Історик дійшов висновку, що члени господаря двору навіть у часи надзвичайних подій були задіяні у владну структуру, що складалася століттями і яку не змогла зламати навіть «опрична гроза».

Аналіз «Дворовой тетради» – джерела, що відкриває широкі перспективи при дослідженні господаря двору, – здійснив К.Баранов. Автор склав карту міст, згадуваних у «Дворовой тетраді». Жіночу половину господаря двору представила Т.Панова на результатах досліджень поховання цариці Ірини Годунової. Дослідження щодо сприйняття господаря двору англійськими послами представив С.Кайдашев, який, зокрема, проаналізував уявлення англійців про московський «посольський звичай» у часи правління Івана IV. І.Тюменцев зосередив увагу на генеалогічних студіях московського дворянства на початку XVII ст. Важливим доповненням до статті є таблиці, в яких, по-перше, відображено динаміку змін складу московського дворянства з другої половини XVI ст. до початку XVII ст., а, по-друге, підраховано земельні оклади дворян за 1613 р. Просопографічний метод дослідження взято за основу в публікації Н.Рибалко. Описуючи інститут дяків на початку Смути, дослідниці вдалося встановити персональний склад службовців московських приказних «ізб» за часів правління Б.Годунова, Лжедмитрія I, В.Шуйського, Лжедмитрія II та у період міжцарювання. К.Петров описав придворну «столову» церемонію як елемент управління державою в 1622–1629 рр., при цьому основним завданням ставилось показати інституціоналізацію діяльності монарха та роль господаря двору у цьому процесі. Учений визначив кількість учасників «столів» за «чинами» й посадами, а також кількість відвідувань «столів» членами боярської думи.

Перипетії політичної боротьби за часів перших Романових висвітлено у статті І.Андреева, де головними фігурантами виступили боярські угруповання М.Романова – Я.Черкаського та Б.Морозова. У публікації О.Кошелевої увага зосереджена на вивченні думних чинів – «нових людей» та «родовитих бояр» за період 1646–1682 рр. Важливим додатком до статті є перелік думних бояр за вказаний період та порівняльна таблиця кількості бояр із головної групи в 10 прізвищ, які постійно перебували в думі, із кількістю

інших бояр. Об'єктом дослідження В.Вовіної-Лебедевої став двір Михайла Федоровича, зображений у літописних пам'ятках тієї епохи (Новий літописець, Літописець 1686 р., Карамзінський або Столяров хронограф, Повість про перемоги Московської держави). Найвності у складі государева двору у XVI–XVII ст. вихідців зі Сходу присвячена стаття М.Хамамото, за спостереженнями якої переважна більшість таких осіб перебрались до Москви з Казанського, Астраханського, Сибірського ханств та Ногайської орди, а деякі з них служили царю Федору Івановичу разом з іменитими московськими боярами (при цьому основною вимогою було обов'язкове хрещення у православ'я). Персональний склад кабардинців (черкесів) у складі государева двору за період 1552–1697 рр. встановив В.Сокуров. Головною причиною переходу на службу до московського царя був пошук союзника у боротьбі із кримськими ханами, які намагались розширити свою сферу впливу на Північному Кавказі. Стаття М.Акішина присвячена історії государевій служби роду Тухачевських у XVII ст., а головними дійовими особами виступили Яків Тухачевський та його сини Гаврило й Осип.

Спільна публікація А.Петрухно та Є.Сосніної розповідає про історію виникнення концепції музейної експозиції «Государів двір в Александрівській слободі», її відкриття та перспективи організації нових виставок. Л.Стручаліна окреслила процес формування колекцій археологічних матеріалів XVI–XVII ст. в музеї-заповіднику «Александрівська слобода». Головний вектор дослідження спрямовано на встановлення типології будівельних матеріалів означеного періоду, які широко використовувались у будівництві, а також на віднайдення аналогічних пам'яток у Москві. Завершує збірник стаття Є.Лагодіної, яка присвячена характеристиці трьох скарбів срібних монет XV–XVII ст., які були знайдені поблизу Александрівської слободи.

Таким чином, публікації збірника торкаються різних аспектів історії, функціонування та персонального складу государева двору Московії XV–XVII ст. Зважаючи на те, що в українській історіографії інтерес до княжого двору періоду Київської Русі та Галицько-Волинської держави зростає і вже є певні напрацювання, збірник має зацікавити вітчизняних учених у методологічному плані. Водночас він обов'язково стане підґрунтям при дослідженні господарського двору Великого князівства Литовського.

А.В.Блануца (Київ), Д.П.Ващук (Київ)

Кіян О.

Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». – К.: Інститут історії України НАН України. – 2005. – 489 с.

Сучасний період розвитку українського суспільства визначається зростанням інтересу до минулого, підвищенням зацікавленості щодо поглядів, позицій та концепцій учених, основних напрямів розвитку вітчизняної історіографії. Для написання об'єктивної історії України необхідно мати поглиблену інтерпретацію історичних й ідейно-політичних доктрин, які склалися у національній науці минулого, показати, наскільки їхній характер відповідає канонам сучасних світоглядних і загальноцивілізаційних вартостей. Саме в цьому контексті потрібно розглядати комплексне дослідження історичної спадщини одного з класиків української історіографії – Володимира Антоновича, здійснене у рамках рецензованої праці.

Вибір теми вченим, наскільки можна судити зі змісту книги, зумовлений характером розвитку вітчизняної науки, котра все більшу увагу приділяє гносеологічним та соціокультурним функціям історичних знань. Сформульовані у вступі завдання визначили структуру монографії, що охоплює українську історію, вітчизняне й зарубіжне джерелознавство, методологію, історіософію та історіографію, тобто ті дисципліни, де творчість Антоновича і досі зберігає свою наукову вартість. Важливим видається також здійснений автором у рамках вступного розділу книги критико-аналітичний огляд комплексу публікацій, які мали відношення до науково-академічної та організаційної діяльності дослідника й Київської історичної школи.

У першому розділі «Володимир Антонович та «Київська історична школа» в історіографії» розглядається інтерпретація творчого доробку вченого його сучасниками, зокре-

ма М.Костомаровим, М.Драгомановим, М.Грушевським й іншими відомими діячами української науки. Підкреслюється, що більшість із них розглядає творчу діяльність Антоновича як поворотний етап у становленні національної історичної думки. Особливо прискіпливу увагу автором приділено історіографічному огляду історії неформального об'єднання українських дослідників минулого, що отримало назву «Київська історична школа». Констатується, що цей історіографічний феномен не знайшов адекватного пояснення у літературі насамперед через нівеляцію ролі Антоновича в розбудові цієї наукової організації (с. 68–69).

У другому розділі «Формування наукового світогляду і становлення Володимира Антоновича як історика України» особливу увагу привертає розгляд витоків та еволюції методології творчості вченого. Варто зазначити, що досліднику вдалося подолати традиційні стереотипи, вкорінені в історіографії. Зокрема, розглядаючи процес трансформації уявлень науковця на історичний процес, особібно виділено значення його романтичних уподобань, сформульованих під егідою захоплень національною історичною тематикою через «Українську школу» у польській літературі й історіографії (с. 114–117) і сприйняття лелевельської теорії «гміновладства» (с. 121). Лише згодом, починаючи з другої половини 70-х рр. XIX ст., Антонович поступово переходить на позиції позитивістського методологічного плюралізму. Особливо підкреслено роль М.Максимовича, М.Костомарова та М.Іванишева в становленні вченого як історика України (с. 182–183).

У третьому розділі «Внесок Антоновича в українську історичну думку» йдеться насамперед про національно-демократичну концепцію вітчизняної історії, розроблену на основі ідеологічних принципів народницького світосприймання й антидержавного спрямування (с. 288).

В останньому розділі монографії увагу приділено розбудові неформального академічного об'єднання дослідників українського минулого у рамках «Київської історичної школи». В заслугу автору потрібно поставити спроби визначити етапи еволюції цієї наукової структури (с. 408), ідеологічне підґрунтя, методологію і тематичний діапазон творчості її adeptів. Цілком слушно робиться наголос, що саме у результаті діяльності «Київської історичної школи» Антоновича було створено реальні передумови для загальнонаціонального синтезу минулого, виявом якого стала поява «Історії України-Руси» М.Грушевського (с. 415–417).

Важливо, що ключовим положенням під час осмислення принципів творчості Антоновича та його школи в дослідженні є з'ясування міри їхньої відповідності характеру еволюції сучасної вченому загальноєвропейської історичної науки. Для реалізації цього завдання він запровадив один із найбільш складних методів історіографічного дослідження – компаративний, який вимагає ґрунтовної обізнаності не лише з українською, а й польсько, російською і західноєвропейською історичною наукою, історіософією та методологією історії

Для утвердження головних положень дослідження використано досить широку й різноманітну базу історичних джерел, включаючи твори як самого Антоновича, так і його учнів, мемуарну літературу, епістолярні матеріали та ін. Важливим компонентом праці є численні архівні документи, особливо з категорії неопублікованих і, як наслідок, малознайомих сучасним дослідникам із незавершених через ряд обставин студій вченого з окремих проблем національного минулого, оскільки саме вони проливають світло на зміст історичної теорії та дають підставу для більш широких узагальнень стосовно його наукової творчості. Суттєво, що при введенні до обігу нових джерел автор демонструє не лише евристичні здібності, а й вміння критичного аналізу їхнього змісту і вдається до науково аргументованих узагальнень, екстраполюючи найбільш суттєві їх положення на характер еволюції історичної думки в Україні.

На основі впровадження в обіг оновленого корпусу історичних джерел дослідник досить аргументовано спростовує низку положень стосовно творчості Антоновича та його школи, які безпідставно перетворилися в аксіому, переходячи з одного посібника з історіографії до інших. Ідеться насамперед про з'ясування ідейних витоків історичної теорії, методології творчості, визначенні ролі дослідника у складанні першої науково доказової національно-демократичної концепції минулого України, ставлення до проблеми «відпольщення» і періодизації вітчизняного історичного процесу й ін. Важливим видається також аналіз організаційної діяльності Антоновича із створення першого неформального академічного об'єднання українських істориків у рамках київської школи, оскільки постановка ряду проблем стосовно ідейно-концептуальних засад цієї наукової структури

відкриває перспективу для більш широких узагальнень щодо характеру еволюції національної та східнослов'янської історіографії другої половини XIX ст.

Монографія написана в науково-академічному стилі. Посилання і коментарі джерел відповідають критеріям сучасних історіографічних досліджень. Групування фактичного матеріалу й наукова аргументація у книзі О.Кіяна створили підставу для кількох принципів узагальнень. Серед них варто виділити положення про пріоритет Антоновича в розвитку української історіософії, націоналізму, аналітичного джерелознавства, історіографії та інших галузей наукових досліджень.

Водночас із позитивами доцільно звернути увагу автора на проблемні моменти, які, на наш погляд, вимагають більш чіткої змістовної інтерпретації. Йдеться передусім про категоріальний апарат дослідження, зокрема визначення дефініцій «історична школа», «організатор школи», «українська історія», «історія України» й ін., що іноді набирають дуалістичного виміру та ускладнюють сприйняття історіографічного матеріалу.

Варто також приділити більшу увагу висновкам, перенісши до них узагальнення, які прозвучали в окремих розділах, і дещо конкретизувати назви останніх.

Втім, ці зауваження методичного характеру не змінюють позитивного враження від рецензованої книги, котра, на наш погляд, демонструє добру обізнаність автора з предметом дослідження, а також новизну поглядів у постановці наукових проблем та їхнього розв'язання шляхом фактографізму й історіографічного аналізу.

Загалом дослідження О.Кіяна, яке заповнює лакуни у вивченні проблем національної історіософії, методології історії, історіографії другої половини XIX ст., є корисним при створенні загальних синтетичних праць з історії історичної науки і сприятиме подальшій популяризації української культурної спадщини серед широкого читацького загалу.

Г.Д.Казьмирчук (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

С.І.Світленко (Дніпропетровськ), В.Д.Мирончук (Дніпропетровськ),
С.Й.Бобилева (Дніпропетровськ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «НІМЦІ УКРАЇНИ І РОСІЇ В КОНФЛІКТАХ І КОМПРОМІСАХ XIX–XX ст.»

25–27 вересня 2007 р. у Дніпропетровську відбулася Міжнародна наукова конференція «Німці України і Росії в конфліктах і компромісах XIX–XX століть». Її організаторами виступили Міністерство освіти і науки України (Департамент міжнародного співробітництва і європейської інтеграції), Дніпропетровська обласна державна адміністрація, Дніпропетровський національний університет (ДНУ) та Інститут культури і історії німців Північно-Східної Європи (Геттінгенське відділення).

Конференція присвячувалася 40-річчю кафедри всесвітньої історії історичного факультету ДНУ й 10-літтю діяльності Інституту українсько-німецьких досліджень при ньому. На форумі було зареєстровано 89 учених, у тому числі 70 провідних науковців із Дніпропетровська, Києва, Кіровограда, Луцька, Одеси, Полтави, Рівного, Сімферополя, Чернівців. Конференція мала міжнародний статус. В її роботі взяли участь 19 дослідників із Німеччини, Канади, Російської Федерації, США, Швеції.

Учасників представницького форуму щиро привітали д-р техн. наук, проректор із наукової роботи ДНУ *М.М.Дронь*, начальник головного управління Дніпропетровської обласної адміністрації *В.В.Сиченко*, зав. відділу культури Посольства Федеративної Республіки Німеччини в Україні *Жан-Поль Фрелі*, радник із питань культури Посольства Російської Федерації в Україні *В.В.Тюркін* та генеральний директор благодійного фонду *GTZ Т.Гесс*.

На пленарному засіданні було заслухано доповіді д-ра іст. наук, професора, проректора з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді ДНУ *В.В.Іваненка* та канд. іст. наук, доцента, заступника голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації *С.І.Бородіна* «Українсько-німецьке економічне партнерство і влада в сучасних умовах (на прикладі Дніпропетровської області); канд. іст. наук, професора *С.Й.Бобилевої* «Вивчення проблем історії німецько-мennonітського населення в Інституті українсько-німецьких досліджень Дніпропетровського

національного університету», д-ра Мюнхенського університету, зав. відділом Геттінгенського відділення Інституту культури і історії німців Північно-Східної Європи *А.Айсфельда* «Німецьке населення в політичному та суспільному житті Російської імперії в період 1905–1917 рр.»; д-ра Нью-Йоркського державного університету *Д.Стейплза* «Теорія менонітського товариства й її оцінка в українській історіографії».

У подальшому учасники конференції взяли участь у роботі 4-х секцій, які мали такі назви: «Німці в царській Росії», «XX століття та проблеми німецького населення», «Джерела та історіографія історії етнічних німців», «Проблеми всесвітньої історії». Зі змістовними доповідями виступили д-р *Е.М.Аух* (Бонн, Німеччина), д-р *А.Котлярчук* (Стокгольм, Швеція), д-р *В.Крігер* (Берлін, Німеччина), д-р іст. наук, професор *С.І.Світленко* (Дніпропетровськ, Україна), д-р *П.Тевс* (США), доц. *П.Барвінська* (Одеса, Україна), доцент *Е.Г.Плеска-Зебольд* (Одеса, Україна), канд. іст. наук, наук. співроб. Санкт-Петербурзького відділення РАН *Черказ'янова І.В.* У цих доповідях проаналізовано політику царського самодержавства щодо німецьких діаспор, історію німців і менонітів в умовах конфліктів XX ст., розглядалися джерелознавчі й історіографічні аспекти перебування останніх у різних регіонах України.

Під час роботи учасники форуму ознайомилися зі спеціальною архівно-музейною виставкою, котра підготовлена для них Дніпропетровським історичним музеєм ім. Д.І.Яворницького та Державним архівом Дніпропетровської області.

Органічною складовою конференції став круглий стіл «Соціокультурні проблеми України і підготовка Дніпропетровська до чемпіонату Європи з футболу 2012 р.». Ним керував д-р іст. наук, професор *В.В.Іваненко*.

У роботі форуму взяли участь, крім представників місцевої влади, посольств Німеччини й Російської Федерації в Україні, політологи, економісти, культурологи, підприємці, які проаналізували давні історичні традиції щодо залучення іноземних капіталів в економіку регіону, підкреслили відповідні широкі можливості, котрі відкриваються на сучасному етапі.

У резолюції учасники конференції засвідчили високий рівень підготовки і проведення форуму, звернули увагу на необхідність створення координаційного центру з вивчення проблем не тільки історії німецького етносу, а й всесвітньої історії у цілому, покращення системи інформування щодо досліджень, котрі виходять як в Україні, так і за кордоном, проведення історико-етнографічних експедицій, підготовки та видання енциклопедії «Німці України».

Під час роботи конференції було укладено договір щодо співробітництва між Дніпропетровським національним університетом й Інститутом культури і історії німців Північно-Східної Європи. Його підписали 27 вересня 2007 р. д-р мат. наук, професор, ректор ДНУ *М.В.Поляков* та заступник директора Інституту культури і історії німців Північно-Східної Європи д-р *А.Айсфельд*. Учасники форуму висловилися щодо продовження наукових контактів та подальшої співпраці. У 2009 р. планується проведення міжнародної наукової конференції з історії німців України в Миколаєві.

Т.М.Попова (Одеса), О.А.Пригарін (Одеса)

Х МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «БОЛГАРИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І»

Ювілейна зустріч учених, які займаються проблемами дослідження минулого і сучасного болгар поза межами їх країни, відбулася в Одесі 14–15 вересня 2007 р. Ідею організації таких конференцій ініціювали та провели перші 7 із них співробітники університету Велико-Тирново «Св.Св.Кирил та Мефодій» за підтримки Болгарської академії наук й Агенції болгар на чужині¹. З доповідями на цих форумах виступили провідні фахівці Болгарії, Румунії, Молдови та України, котрі ознайомили з основними напрямками й результатами досліджень історії й культури болгарської діаспори. Вже вдруге ця конференція проводиться в Одесі² як традиційному центрі академічної науки та болгарського інтелектуального життя.

До організації X форуму прилучилися Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Тараклійський державний університет (Молдова) й Асоціація болгар України. Він відбувся у межах проведення V Всеукраїнського болгарського собору. В гостинних приміщеннях Всеукраїнського центру болгарської культури зібралися понад 50 фахівців з України, Болгарії, Росії, Молдови, Німеччини. Крім того, участь у зустрічі взяли представники освітянської та культурно-просвітницької еліти болгар України.

Відкриваючи конференцію, віце-президент Республіки Болгарія *А.Марін* сказав: «Глибока повага, шановні вчені, за вашу працю тому, що ви, дійсно, використовуючи великі зусилля, залишаєтеся скромними. Одна значна частина вашої праці, як айсберг, – вона невидима суспільству і, на жаль, не отримує необхідного визнання. Бажаємо того, щоб ваші справи стали відомими широкій громадськості й у Болгарії, й в Україні та у решті країн». Відзначаючи багаторічний активний внесок у розробку болгарської науки і культури й виховання нових поколінь фахівців, віце-президент

нагородив медаллю «Паїсія Хілендарського» професора, голову Одеського наукового товариства болгаристів *В.Н.Станка*. Привітав учасників конференції також голова Асоціації болгар України д-р політ.наук *А.І.Кіссе*. Він зазначив важливість проведення таких форумів для сучасного болгарського відродження в Україні, а також їх корисність у контексті розвитку причорноморського співробітництва.

На пленарному засіданні присутні заслухали доповіді, котрі окреслювали досвід та сучасні тенденції еволюції болгаристики. Так, зокрема доцент, канд. іст. наук *С.Ю.Страшнюк* (Харківський національний університет імені В.М.Каразіна) ознайомив з першими підсумками і головними напрямками роботи університетського Центру болгаристики й балканських досліджень імені М.Дринова. Незважаючи на невеликий вік цієї інституції, вона продовжує славу та ефективну традицію харківського наукового осередку в розробці історіографії україно-болгарських зв'язків, інтелектуального співробітництва представників двох держав, а також у вивченні політичної історії балканських країн.

Основні методологічні пріоритети і тематично-дисциплінарні уподобання Одеського наукового товариства болгаристів (далі – ОНТБ) стали предметом доповіді академіка РАПН, професора, д-ра іст. наук *В.Н.Станка* і доцента, канд. іст. наук *О.А.Пригаріна*. Констатуючи, що наявність значної кількості болгарських анклавів у регіоні зумовлює напрямки наукового пошуку вчених Одеси, автори відзначили співпрацю істориків, етнографів та лінгвістів як специфічну рису сучасного етапу відповідних досліджень. У діяльності ОНТБ домінує виявлення, складання і публікація джерел на локальному рівні – бази даних з окремих поселень. Цей підхід робить минуле та культуру болгар не лише зрозумілими, «своїми», а й відповідає актуальним теоретичним засадам науки. Яскраво проілюстровано це було на прикладі збірок матеріалів «Тернівка. 1792–1822 рр.» і «Чешма-Варуїта – Криничне». Причому останній проект задуманий як електронна версія у форматі CD та WEB-сайту.

«Болгари в Німеччині: історія та сучасність» – таку назву мав оригінальний огляд процесів формування відповідної діаспори у цій країні. Особливу увагу авторка зосередила на впливі її представників на культурно-інтелектуальне життя німецьких земель і Болгарії. Цей огляд здійснила д-р *Р.Мітева-Михалкова* (Лейпцизький університет).

Після цього учасники розійшлися по секціях «Історії», «Етнології», «Літературо-та мовознавства», а також на круглий стіл «Біцилієзнавство в міжнародному інтелектуальному просторі: стан та перспективи».

На секції «Історії» під керівництвом віце-президента Болгарської академії наук, професора *С.Дойнова* розглядалися питання стародавнього минулого країни, різні етапи формування відповідного населення Північного Причорномор'я й окремі сюжети взаємовпливу народів регіону.

Проблемам етнокультурної атрибуції археологічних пам'яток було присвячено доповіді доцента, д-ра *Б.Борисова* (Велико-Тирново) «Північно-причорноморські паралелі сармато-аланського некрополя біля с.Польські Градець» і канд. іст. наук *А.Чердниченка* (Белгород) «Проблема етнокультурної спадкоємності на сході Балкан у добу переходу від античності до раннього середньовіччя». Роль фортеці Облудчиця-Ісакча в болгаро-татарських відносинах XIII – XIV ст. розкрив доцент, д-р *П. Павлов* (Велико-Тирново). Складним процесам формування кордонів та теренів Болгарії в історичній перспективі присвятив свою доповідь доцент, д-р *А.Дерменджиев* (Велико-Тирново).

Огляд джерел щодо вивчення історії болгар в Україні й Молдові протягом 1751–1878 рр. зробив у своєму виступі професор, д-р іст. наук *С.Дойнов* (Софія). Джерелознавчу «естафету» продовжили: доцент, канд. іст. наук *В.І.Мільчев* (Запоріжжя), котрий звернувся до проблем встановлення балканських зон виходу болгар-тукачів в історіографічному досвіді істориків і мовознавців; доцент, канд. іст. наук *С.Пачев* (Мелітополь) – джерела щодо виникнення та існування колоній відінських болгар у Таврії (1860–70-ті рр.); *В.Ликова* (Запоріжжя) – евристичне значення володільних записів щодо соціально-економічної реконструкції життя болгар Преславської волості Бердянського повіту Таврійської губернії.

Маловідомий сюжет був розглянутий професором, д-ром мед. наук *К.Василевим* (Суми) – «До історії добродійності в Одесі. Духовний заповіт Параскева сина Ніколау, уродженця міста Варни».

На трагічних сторінках репресій щодо болгар зупинилися професор, д-р іст. наук *М.Д.Руссес* (Кишинів) і *В.Смирнов* (Одеса). Продовжили відповідні дослідження новітньої епохи одесити *І.Чанцов* «Болгарський церковний рух у 60-ті рр. XX ст. у висвітленні сучасної російської періодичної преси», *І.Грекова* «Розвиток місцевої промисловості в болгарських селах Північно-Західного Причорномор'я (друга половина 40-х – 50-ті рр. XX ст.)», *Є.Іванов* «Болгаро-румунські стосунки у 1985–1991 рр.». *І.М.Пушков* (Болград) детально розглянув створення й структуру діяльності центру болгарської культури в цьому місті. Тему репрезентації діаспори у навчальних програмах із географії в сучасній болгарській освіті представила доцент, д-р *С.Дерменджиева* (Велико-Тирново).

На секції «Етнологія» під керівництвом професора, д-ра іст. наук *В.Н.Станка* розглядалися питання етнокультурної специфіки болгарської діаспори. Теоретичним аспектам трансформації етнічної самосвідомості болгар Бессарабії протягом XIX – початку XXI ст. було присвячено виступ доцента, канд. політ. наук *С.В.Коча* (Одеса), а питанням міграційних шляхів виходу з економічної кризи та їх етнокультурним наслідкам – канд. іст. наук *О.І.Ганчева*, (Одеса). Д-р *Г.Григоров* (Благовєвград) ознайомив із сучасним становищем болгар у Гагаузькій республіці.

Продовжили розгляд проблем традиційні етнографічні студії. «Християнська культура – невід’ємна частина релігії молоді (за матеріалами Тараклійського району Молдови)» – таку назву мала розвідка д-ра *О.Водинчар* (Комрат). «Семантиці речей у поховальному ритуалі: за матеріалами болгар Південної Бессарабії» було присвячено доповідь канд. іст. наук *Г.М.Стоянової* (Одеса). Образ Богородиці в традиційних календарних святах бессарабських болгар проаналізувала наук.співр., д-р *О.Водинчар* (Софія). Розгляд специфіки обрядів цього циклу продовжила ст. наук. співр. *Є.Сорочяну* (Кишинів). Компаративний аналіз курбану як ритуалу гагаузів у балканській та тюркській перспективі зробила ст. наук. співр., д-р *Є.М.Квіленкова* (Кишинів). А сучасну трансформацію обрядовості календарного циклу – від днів іменин до днів народження – серед болгар Бессарабії представила *О.В.Петрова* (Одеса). Етнічні риси народної лікувальної практики болгар цього ж регіону було розкрито в доповіді канд. іст. наук *Н.І.Серебрянникової* (Одеса). Механізми сталості традиції у харчуванні болгар Молдови стали предметом уваги ст. наук. співр., д-ра *Д.Г.Нікогло* (Кишинів).

Результати історико-антропологічного вивчення греко-болгарських колоній Херсонської губернії були темою виступу канд. іст. наук *О.О.Уварової* (Одеса). Однієї із колишніх таких колоній – Катаржини (тепер – Червонознаменка) – *О.Візіровим* було присвячено фотоальбом, презентація якого відбулася наприкінці роботи секції.

Найважливішим фактором становлення нових наукових напрямків є організаційно-комунікативний – проведення корпоративних зустрічей у рамках конференцій, симпозіумів, «круглих столів» та т.п. Це сприяє інтеграції фахівців із галузі знання, що формується. Такою новою дослідницькою ділянкою є біцллієзнавство, інституалізація котрого як автономного, полідисциплінарного за структурою і багатонаціонального за складом репрезентантів наукового напрямку відбувається у наші часи. У новітнє наукове співтовариство біцллієзнавців входять історики, філологи, культурологи, політологи, соціологи з різних країн – Болгарії, Ізраїлю, Росії, США, України й ін. Вони в ряді аспектів, із позицій різних дисциплінарних та теоретичних підходів звертаються до вивчення наукової спадщини П.М.Біцллі (1879–1953). Це був учений найширшого творчого діапазону, доля котрого перші сорок років його життя була нерозривно пов’язана з Південною Україною і Новоросійським університетом, а останні тридцять – з Болгарією й Софійським університетом.

Разом із тим сучасний етап у розвитку біцллієзнавства характеризується значною роз’єднаністю його репрезентантів як на дисциплінарному рівні, так і в межах автономних історіографічних ландшафтів – болгарського, українського, російського тощо. Звернути увагу біцллієзнавців із різних країн на необхідність спільного осмислення цієї проблематики, акцентувати завдання становлення комунікаційних форм нового напрямку з метою виходу на більш високий щабель у збагненні Біцллі входило до намірів організаторів круглого столу, котрий був влаштований на конференції. Доповіді та повідомлення учасників повинні були розкрити загальну тему – «Біцллієзнавство в міжнародному інтелектуальному просторі: стан і перспективи» – й чотири блоки проблем, запропонованих *Т.Поповою* (керівником круглого столу, канд.іст.наук, професором кафедри історії нового та новітнього часу Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова), які становили основні аспекти обговорення.

Проблему «Історіографічні ландшафти біцллієзнавства: країни, особи, структури» було репрезентовано доповідями одного з фундаторів міждисциплінарного напрямку професора, д-ра іст. наук *М.Бірман* – відомого російського болгариста, котрий нині проживає в Ізраїлі (м. Ашдод), – «Етапи, персоналії й центри біцллієзнавства» і *Т.Попової* – «Біцллієзнавство: історіографічний контур». Обидва дослідники запропонували свої моделі усвідомлення біцллієзнавчого процесу у контексті основних історіографічних ландшафтів – болгарського, українського та російського. У другому повідомленні *М.Бірман* вперше в історіографії сформулював проблему рецепції праць П.М.Біцллі у країнах Західної, Східної, Південно-Східної Європи й США.

Другу проблему – «Персональна історія П.М.Біцллі: факти, підходи, легенди» – було представлено доповіддю професора, д-ра іст. наук *І.І.Колесник* (Інститут історії України НАНУ, відділ історіографії та спеціальних історичних дисциплін) «Інтелектуальна біографія в історіографічному дискурсі: ad modum П.М.Біцллі». У ньому авторка висунула нові підходи, ідеї й технології вивчення інтелектуальної біографії, зокрема на основі теорії інтелектуальної комунікації Р. Коллінза. «Життя і творчість П.М.Біцллі в Болгарії (1924–1953)» – тема доповіді професора, д-ра іст. наук *М.Велевої* (Софія) – провідної болгарської дослідниці, яка внесла неocenний внесок в інституалізацію біцллієзнавства. Історіографічний аспект цієї теми – «Вивчення життя та творчості П.М.Біцллі у Болгарії» – було висвітлено в повідомленні учениці *М.Велевої*, д-ра *Д.Григорової* (Софія). «Біографія й історіографія: разом або нарізно?» – тема доповіді професора, д-ра іст. наук *С.Посохова* (декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна).

Проблему «Творча спадщина П.М.Біцллі в інтернаціональному полі сучасної гуманітаристики» було репрезентовано повідомленням професора, д-ра іст. наук *О.Б.Дьоміна* (Одеса) «Творчі пошуки П.М.Біцллі у контексті історіографічних пошуків на початку ХХ століття». Він висловив цікаві гіпотетичні міркування з проблеми факторів творчої мотивації вченого в одеський період його дослідницької діяльності. Доцент *В.Пікалов* (Харків) зупинився на питанні про місце євразійського руху у житті та творчості П.М.Біцллі; *Д.Шумейко* (Одеса) запропонував своє осмислення ролі одеського періоду в творчій спадщині дослідника; *В.Левченко* (Одеса) проаналізував погляди вченого на

перспективи розвитку вищої школи у період революційних подій 1917–1918 рр.; *Г.Зленком* (Одеса) було запропоновано тему «Про одну статтю П.М. Біцилли, котра була присвячена Т.Г.Шевченкові».

Проблему «Українська наукова еміграція в Болгарії: особи і долі» було представлено повідомленням *О.Новикової* (Одеса) «Вихідці з Північного Причорномор'я в історії Софійського університету (кінець XIX – середина XX ст.)».

Учасники круглого столу, який став першим міжнародним форумом біциллієзнавців, котрий був ініційований одеськими вченими³, констатували той факт, що новий науковий напрямок вступає до фази творчої зрілості⁴, й висловили впевненість у тому, що подібні зустрічі, які сприяють консолідації дослідників наукової спадщини П.М.Біцилли, отримують постійний характер.

В результаті можна констатувати, що традиції трансдисциплінарного міжнародного співробітництва болгаристів удосконалюються існують ще одного регулярного наукового форуму. Він сприятиме становленню новітніх творчих зв'язків та стане важливою складовою інфраструктури інтелектуального життя. Заради цього було вирішено створити Українське товариство болгаристів на VI Дриновських читаннях (жовтень 2007 р., Харків), головними завданнями котрого мають стати координація й інформаційна підтримка наукових осередків і окремих дослідників щодо вивчення болгарської проблематики в Україні. Наступну, 11-ту конференцію «Болгари у Північному Причорномор'ї» було запропоновано провести наступного 2008 р. в Болграді, відзначаючи ювілей двох символів болгар України – 150-річчя місцевої гімназії та 170-річчя Свято-Преображенського собору.

¹ Вийшло 8 томів матеріалів: *Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали.* – Т.І–VIII. – Велико-Търново, 1991–2003.

² Ініціювало перенесення зустрічей до цього міста Одеське наукове товариство болгаристів (особисто – виконавчий директор канд. іст. наук О.А.Ганчев). Перша з них пройшла у вересні 2005 р. (*Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали.* – Т.ІХ. – Одеса, 2006).

³ В 1999 р. на базі історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова були проведені III історикографічні читання, присвячені 120-річчю від дня народження П.М.Біцилли (голова оргкомітету – професор В.Н.Станко, заступник голови – Т.М.Попова), які стали першою регіональною конференцією біциллієзнавців. Див. про це: *Зленко Г.* Історикографіческие чтения // *Вечерняя Одесса.* – 1999. – 25 декабря; *І.В.Максименко, В.М.Хмарський.* Історикографічні читання // *Записки історичного факультету.* – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 319–322; *О.Бачинська.* Історикографічні читання // *Записки історичного факультету.* – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С.301–303.

⁴ Останнім часом вийшла низка серйозних узагальнюючих праць історикографів, котрі стосуються безпосередньо П.М. Біцилли. Див.: *Велева М.* Българската съдба на проф. П.М.Бицилли – София, 2004; *М.А.Бирман П.М.Бицилли (1879–1953).* Штрихи к портрету ученого // *Бицилли П.М.* Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад. – Москва, 2006; *Каганович Б.С.* Русские медиевисты первой половины XX века. – Санкт-Петербург, 2007; *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007 та ін.

В.І.Дмитрук (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ, АВСТРІЯ І МІЖНАРОДНА КРИЗА 1968 р.»

31 травня – 1 червня 2007 р. в Москві Інститутом загальної історії Російської академії наук спільно з Інститутом з вивчення наслідків воєн ім. Л.Больцмана (м. Грац, Австрія) та Російським державним гуманітарним університетом за участю Російського державного архіву новітньої історії було організовано й проведено міжнародну наукову конференцію «Радянський Союз, Австрія і міжнародна криза 1968 року».

В центрі уваги учасників форуму був історичний аналіз тодішніх подій у Чехословаччині, котрі отримали назву «Празька весна», їх сприйняття у СРСР, Західній і Східній Європі, США, а також той вплив, який вони зробили, насамперед введенням військ країн Варшавського договору до Праги в серпні 1968 року, на міжнародні відносини того часу.

На відкритті конференції директор Історико-архівного інституту РДГУ, д-р іст. наук, професор *О.Б.Безбородов* висловив вдячність організаторам за можливість зібрати відомих фахівців та обговорити цю актуальну тему. Проректор з наукової роботи Російського державного гуманітарного університету *Д.П.Бак* у своєму вітальному слові підкреслив актуальність і значущість форуму, відзначив інтерес до обговорюваної проблематики з боку не тільки наукової громадськості, а й відомих громадських і політичних діячів.

Директор Інституту загальної історії Російської академії наук, академік РАН *О.О.Чубар'ян* підкреслив, що конференція звертає на себе увагу не лише тематикою доповідей і солідним складом учасників, а й серйозною науковою базою – використанням як опублікованих, так і архівних матеріалів. Він висловив надію на подальший розвиток співробітництва з австрійськими вченими з університетів Граца та Відня.

Надзвичайний і повноважний посол Австрії в Російській Федерації *М.Вукович* відзначив величезний вплив подій 1968 р. на об'єднання Європи, зростання демократичних настроїв. За слова-

ми останнього, австрійські засоби масової інформації детально висвітлювали події у Празі, а після введення військ держав Варшавського договору його країна прийняла біженців із Чехословаччини. *М.Вукович* визнав украй важливим, що історики Росії, Австрії й багатьох інших держав зібралися для спільного вивчення наукового матеріалу, котрий згодом буде представлений широкій громадськості.

Радник-посланник посольства Чеської Республіки в РФ *Г.Лейха* підкреслив особливу важливість подій 1968 р. для Чехії та Словаччини. Він розповів, що тема моральної відповідальності за події минулого обговорювалася під час зустрічей президентів Російської Федерації й Чеської Республіки, і повідомив, що нині вже розглядаються варіанти спільних заходів, присвячених сороковій річниці «Празької весни».

Начальник історико-документаційного департаменту Міністерства закордонних справ РФ *К.К.Провалов* у виступі на тему: «Зовнішньополітичні аспекти кризи 1968 року» ознайомив із настроями, які панували тоді в Радянському Союзі, та закликав до об'єктивної оцінки міжнародного стану, котрий склався наприкінці 60-х рр. ХХ ст. Він відмітив значний вплив подій «Празької весни» на подальше руйнування соціалістичної системи, відзначивши як один із наслідків їх перебування в СРСР.

Директор Інституту з вивчення наслідків воєн ім. Л.Больцмана *С.Карнер* розповів про роботу австрійських учених із матеріалами, присвяченими історії «Празької весни». Він повідомив про підготовку збірника документів, присвяченого кризі 1968 р., в якому планується опублікувати матеріали російських і західних архівів, та висловив вдячність за надану можливість працювати з цими джерелами.

Наукову частину конференції було побудовано у формі роботи почергових шести тематичних засідань, перше з котрих на тему «Міжнародна криза 1968 р. і її місце в історії ХХ століття» (під головуванням д-ра іст. наук *Н.І.Сгорової*) відкрилося доповіддю *О.О.Чубар'яна* «Кризовий 1968 рік в історичній ретроспективі: російський погляд». Він наголосив, що «Празька весна» є одним із поворотних моментів в історії ХХ ст., й охарактеризував події у ЧСР як один із проявів кризи соціалістичної системи в цілому. Доповідач визначив особливості ставлення до цього конфлікту в біполярному світі. За його словами, в США події в Чехословаччині були сприйняті спокійно у зв'язку з написанням розмежуванням сфер впливу і труднощами Сполучених Штатів Америки у В'єтнамі. Проте для самого Радянського Союзу «Празька весна» обернулася зародженням пацифістського та дисидентського руху й зробила значний внесок до подальшого краху соціалістичної системи.

С.Карнер подав власне бачення тієї ж проблеми (доповідь «Кризовий 1968 рік в історичній ретроспективі: західний погляд»). Він відзначив, що різка конфронтація між США і СРСР кінця 50-х – початку 60-х рр. до 1968 р. встигла перейти в спроби встановлення зв'язків та налагодження контактів. Доповідач підкреслив, що війна у В'єтнамі, непопулярна в Америці й країнах Європи, не дозволяла Сполученим Штатам активно втручатися в конфлікт, котрий вибухнув у сфері впливу Радянського Союзу. Він відзначив також безперечне прагнення уряду США до «розрядки».

Австрійський вчений *В.Ібер* у доповіді на тему «Ватикан та «Празька весна» розповів про складні взаємини налаштованого проти комунізму останнього з представниками церкви в країнах Східного блоку, відзначив сплеск надій на посилення ролі її у ЧСР на початку працьких подій і подальше швидке розчарування в цій ідеї.

Під час роботи другого засідання «Чехословаччина. 1968 рік» (головуючий – д-р іст. наук *О.М.Філітов*) доповіді виголосили *О.Тума* «Ера Дубчека: комунізм з людським обличчям» та *В.Мусатов* «Чехословацька криза і соціалістична співдружність».

Третє засідання «Радянський Союз і «Празька весна» (головуючий – завідувач відділу міжнародних наукових зв'язків, заступник директора Інституту загальної історії Російської академії наук, канд. іст. наук *В.В.Щенко*) за науковими інтересами тематично охопило найбільшу кількість учасників конференції. На ньому виступили: доцент кафедри світової політики й міжнародних відносин, заступник директора Історико-архівного інституту РДГУ, канд. іст. наук *О.В.Павленко* («Працькі комуністи-реформатори як ідейно-політичний виклик радянській системі»), завідувач кафедри історії російської державності та суспільно-філософської думки Російської академії державної служби при Президентові РФ, д-р іст. наук *Р.Г.Піхоя* («Дискусії в радянському керівництві з приводу подій в Чехословаччині 1968 р.»), заступник директора Російського державного архіву нової історії *М.Ю.Прокуменчиков* («Процес прийняття політичних і воєнних рішень по чехословацькій кризі в Політбюро ЦК КПРС»), *І.В.Бухаркін* («Радянська зовнішня політика в період чехословацької кризи 1968 р.: за матеріалами документів в АВІРФ»), провідний науковий співробітник Інституту загальної історії РАН, д-р іст. наук *О.В.Шубін* («Празька весна» як пролог перебудови»), провідний науковий співробітник того ж Інституту, д-р іст. наук *О.М.Філітов* («СРСР, ФРН і чехословацька криза 1968 р.»).

На четвертому засіданні «Австрія і міжнародна криза 1968 р.» (головуюча – *Б.Штельцль-Маркс*) доповіді зачитали австрійські вчені: *П.Ругенталер* «Австрійсько-радянські відносини в контексті працьких подій», *Г.Кноль* «Австрійська армія і «Празька весна», *С.Штерн* «Чехословацькі біженці та емігранти в Австрії», а також Надзвичайний і повноважний посланник I класу у відставці *Б.Й.Поклад* «Празька весна»: погляд із Відня».

У доповідях на п'ятому засіданні «Збройні сили і спецслужби у пражьких подіях 1968 р.» (головуючий – *В.Христофоров*) безпосередня увага приділялася військовій складовій згадуваних подій. Тут виступили: *В.М.Вартаков* («Воєнна операція в серпні 1968 р.»), *В.Коротяєв* («Участь внутрішніх військ МВС у чехословацьких подіях 1968 р.»), директор Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету, д-р іст. наук, професор *О.Б.Безбородов* («Економічні витрати воєнної операції в Чехословаччині в 1968 р.»), заступник голови Ради науково-інформаційного й просвітницького центру «Меморіал» *Н.В.Петров* («КДБ і чехословацька криза»).

Наукову частину конференції було завершено доповідями шостого засідання «Відлуння «Працької весни» в республіках СРСР і країнах Організації Варшавського Договору» (головуючий – д-р іст. наук *О.В.Шубін*). Їх зачитали: старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук *В.І.Дмитрук* («Сприйняття в Україні чехословацьких подій 1968 року»), *Г.Стродс* (Латвія) («Працька весна» та її наслідки в прибалтійських республіках СРСР»), *М.Вільке* (Вільний університет, м.Берлін) («НДР у період пражьких подій 1968 р.»), директор Інституту історії АН Естонії *М.Гльмьярв* («Чехословацька криза 1968 р. та естонське суспільство»), старший науковий співробітник Інституту слов'янознавства Російської академії наук, канд. іст. наук *О.С.Стиклін* («Працька весна» 1968 р. і позиція Угорщини»).

На завершення конференції її учасники мали змогу вислухати свідків подій 1968 р. Серед них: Надзвичайний і Повноважний посол у відставці *О.О.Гриневський*, колишній кореспондент «Известий» у ФРН *Б.С.Орлов*, Надзвичайний і Повноважний посланник I класу у відставці *Б.Й.Поклад*, Надзвичайний і Повноважний посланник у відставці *М.Н.Кузнецов*, які поділилися спогадами та враженнями, розповіли широкому загалу цікаві епізоди із свого життя, надавши тим самим значний новий потенціал для майбутніх наукових досліджень, пов'язаних із подіями 1968 р. в Чехословаччині напередодні їх 40-річчя.

П.Т.Тронько (Київ)

50-РІЧЧЯ ВІД ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

У 2007 р. виповнилося 50 років з часу заснування (18 грудня 1957 р.) Головної редакції Української радянської енциклопедії – наукового редакційно-видавничого закладу. Завданням його було видання довідково-енциклопедичної літератури в Україні. Головну редакцію УРЕ було створено у Києві в складі Академії наук УРСР. За час свого існування вона видала універсальні галузеві енциклопедії, енциклопедичні словники, довідники з різних галузей знань.

Нині, коли переосмислюється історичний шлях, пройдений Україною, впроваджуються нові методи дослідження, можна по-різному ставитися до видань Головної редакції УРЕ. Основне – не відкидати все те позитивне, що зробили її співробітники. Слід зрозуміти ті умови, в яких вони працювали. Малопродуктивно мазати дьогтем усе, що було створено в Україні в радянські часи. Адже мільйони людей жили в певному, вкрай політизованому та ідеологізованому суспільстві й діяли відповідно до своїх переконань. У тому, що зроблено ними і перейшло у спадок сучасникам, не все заслуговує осуду.

Сказане стосується й одного з видань Головної редакції УРЕ – «Історії міст і сіл Української РСР». Це 26-томне видання почали видавати у 1967 р. (тобто 40 років тому) й завершили в 1974 р. Це була фундаментальна праця, котра не має аналогів у світі. Вона відповідає всім вимогам, які пред'являються до краєзнавчих видань: матеріали підготовлено у формі історичних нарисів, котрі охоплюють майже всі аспекти дослідження конкретної місцевості (географічні особливості, формування території, минуле, взаємозв'язки людини та природи, історію населення, розвиток господарства, економіки, культури, освіти тощо).

Вихід у світ «Історії міст і сіл Української РСР» започаткував новий напрям в історіографії – повний літопис минулого України крізь призму населених місць. Це видання навіть вийшло за рамки традиційних краєзнавчих досліджень. Завдяки йому вперше всі міста й більшість селищ міського типу, численні села одержали свою біографію, яка відображала всі історичні періоди їхнього розвитку.

Роботу з підготовки та видання «Історії міст і сіл Української РСР» здійснювала Головна редакційна колегія, котру очолював *П.Т.Тронько* (з 1978 р. – академік АН УРСР). До складу редколегії входили провідні вчені – співробітники вузів та науково-дослідних установ. Біля колиски цього видання стояли головний редактор Головної редакції УРЕ академік *М.П.Важан* і його заступники – доктори історичних наук *О.К.Касименко* й *І.І.Компанієць*. Багатопланову роботу з надання науково-методичної допомоги редколегіям та авторським колективам томів здійснив Інститут історії АН УРСР.

До видання «Історії міст і сіл Української РСР» було залучено провідних учених (*Б.Рибаківа*, *Є.Жукова*, *І.Мінца*, *О.Нарочницького*, *М.Кіма*, *Ю.Бромля*, *П.Волобуєва* й ін.), письменників, учителів, бібліотечних, архівних, музейних працівників, краєзнавців України, Росії, Білорусії, Молдови. У ході підготовки видання «Історії міст і сіл Української РСР» було поставлено завдання написати

наукову біографію населених пунктів України з найдавніших часів. Для цього було створено авторські колективи та редколегії томів, які з цим завданням повністю впоралися.

Загальний обсяг цієї 26-томної праці становить 2361,3 авторських аркуша. У томах вміщено 1340 статей з історії обласних і районних центрів, міст й інших найбільш значних населених пунктів. Крім того, надруковано довідкові статті про всі селища міського типу та села – центри селищних і сільських рад. Таких статей у виданні – 8319. В усіх томах вміщено понад 9 тис. ілюстрацій, переважну частину котрих до того не друкували, 620 карт та картосхем. У цьому виданні кожній області присвячувався окремий том (усього 25 томів за кількістю областей України) й один – Києву. Кожна книга розпочинається вступним словом від редколегії, статтями з історії області та обласного центру. Решту нарисів було згруповано в алфавітному порядку за назвами районів – про районний центр зі стислим описом історії району, далі, також за алфавітом, подавалися інші нариси і, нарешті, статті-довідки про селища міського типу й села – центри сільських і селищних рад.

У томах друкувалися географічні та іменні покажчики, післямови від редколегії тощо. Першим вийшов том «Харківська область». Завершилося видання томом «Кримська область» (1974 р.).

Усі томи ретельно опрацьовано. Матеріали обговорювали на відкритих громадських зборах жителів міст і сіл. Багато нарисів попередньо було надруковано на сторінках міських та районних газет, транслювалося по місцевому радіо. Широке обговорення на місцях допомогло уникнути недоліків й упущень щодо важливих фактів.

Грунтовну наукову апробацію пройшло видання на Всесоюзній науковій конференції у Києві в 1972 р. Кожний том затверджували на редколегії області, а потім на засіданні відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР. Остаточну наукову та редакційно-видавничу підготовку рукописів здійснювали редакційні групи Головної редакції УРЕ.

Громадськість позитивно зустріла вихід у світ «Історії міст і сіл Української РСР». У листі до П.Т.Троньку Президент АН УРСР Б.Є.Патон оцінив роботу над цим виданням як трудовий подвиг, велику справу з наукової й політичної точки зору (11 червня 1974 р.).

Тиражі томів здебільшого становили 15 тис. примірників (Дніпропетровський том – 25 тис.). Це видання повністю реалізовано, частину було надіслано в інші країни.

Наукова цінність видання полягає у тому, що воно написане на широкій джерельній базі з архівів України, Росії, Білорусії, Молдови, спогадах учасників історичних подій. Такого масштабно-го використання документальних і літературних джерел не знало до цього жодне видання в УРСР.

Вихід цієї колективної праці – помітна подія у науковому й культурному житті республіки. Видання одержало високу оцінку у пресі. У 1976 р. постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР П.Т.Троньку, І.С.Слабєєву, О.К.Касименку, І.І.Компанієць за працю «Історія міст і сіл Української РСР» було присуджено Державну премію СРСР у галузі науки й техніки.

Звичайно, у такому великому за обсягом та складному за змістом виданні були окремі хиби. Із погляду сьогодення воно не позбавлене вад, породжених умовами тоталітарної системи, котра позначилася на історичній літературі. І це було характерним для історичної науки того періоду.

Найголовніше значення «Історії міст і сіл Української РСР» полягає у тому, що вона дала могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, сприяла поширенню серед населення знань про рідний край, його минуле, традиції, культуру, підвищила інтерес до пізнання і вивчення історії українського народу. Багато авторів-краєзнавців цього видання й тепер активно працюють над дослідженням проблем регіональної історії. Зібрані дослідниками матеріали розширили джерельну базу історико-краєзнавчої літератури, поповнили фонди архівів та музеїв.

У процесі роботи над цим виданням відкрилися широкі можливості для дальшої наукової розробки минулого міст і сіл, для врахування у практичному містобудуванні історичної цінності давньої міської забудови. Величезна за своїм обсягом робота, проведена українськими краєзнавцями, дала змогу осмислити роль та місце кожного населеного пункту в історії українського народу, знайти варіанти оптимального поєднання старого й нового у міській забудові.

Зміни, що відбулися у незалежній державі в останні роки, роблять нагальною потребою перевидання «Історії міст і сіл України», спонукають патріотів та ентузіастів до зусиль у цьому напрямі. У переломний період вітчизняної історії українцям, як ніколи, потрібно глибоко усвідомлювати свої корені, джерела духовності й на цій основі відновлювати почуття національної свідомості та гідності, почуття того, що вони є великим народом, котрий має давнє минуле і розвинуту культуру. Знання історії рідного краю духовно збагачує людину, виховує почуття любові до Вітчизни, глибоку повагу до традицій свого народу.

О.А.Удод (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК ПРОФЕСОРА В.В.ІВАНЕНКА

Не підлягає сумніву, що науково-дослідницька праця Валентина Іваненка дозволить усім небайдужим до долі України ще ширше відкрити вікно в її історію ХХ століття. Це багато і мало водночас, оскільки пізнання вітчизняної історії тієї доби триває, процес вивільнення минулого з-під надмірної, а то й штучної політизації та ідеологізації продовжується...

П.Т.Тронько, академік НАН України, Герой України.

Професор, доктор історичних наук Валентин Васильович Іваненко належить до того покоління вчених, про яких, за словами академіка П.Т.Тронька, ще довго будуть писати і говорити як про генерацію істориків, яким довелося, образно кажучи, переступити через себе, зазнати болюного процесу зміни науково-мислительської парадигми, але не покинути свою справу і залишатись, насамперед, істориком-професіоналом. Про таких кажуть, що він майже все свідоме життя був істориком, знаходився серед істориків і пережив цілу історію. Професор В.В.Іваненко так чи інакше був залучений до вітчизняного історіографічного процесу 70-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Протягом майже сорока років (його перша наукова праця була опублікована у 1970 р.) він був активним учасником цього історіографічного процесу, на його пам'яті відбулася різка зміна парадигм, зміна основних завдань, принципів, методологічних установок і результатів історичного пізнання. Те, з чого розпочинав В.В.Іваненко і чим займалися його вчителі, і те, чим займаємося ми сьогодні, – це, за великим рахунком, дві різні історичні науки. Між ними, безсумнівно, є певна наступність, яку важливо визнавати і цінити, навіть при всій мірі критичного ставлення до неї. А особливо треба цінити тих людей, ту когорту вчених, що забезпечили своєю працею і громадянською позицією збереження традицій і неперервність функціонування науки.

«Сьогодні, – писав академік П.Т.Тронько, – ми багато говоримо про переосмислення нашої історії, про нові методи дослідження і нові підходи. Головне тут – не піти найлегшим шляхом, шляхом зміни плюсів на мінуси і навпаки. Мистецтво пізнання минулого у тому й полягає, щоб зрозуміти ту психологічну ауру, в якій та чи інша подія відбувалася. Малопродуктивно мазати дьогтем усе, що відбувалося в радянські часи, – адже мільйони людей жили у певному, вкрай політизованому та ідеологізованому мікрокліматі і діяли відповідно до своїх переконань. У тому, що зроблене ними і що перейшло нам у спадок, далеко не все заслуговує осуду»¹. У цих словах академіка П.Т.Тронька сформульовано, по суті, життєве і творче кредо відомого дніпропетровського історика Валентина Васильовича Іваненка, який у січні 2008 р. відзначив своє 60-річчя.

Народився В.В.Іваненко 14 січня 1948 р. у м. Дніпропетровську в родині службовців. Про своїх батьків Валентин Васильович завжди згадує з невідомою теплотою: батько-українець Іваненко Василь Іванович (1913–1987 рр.), виходець із селян, і мама-росіянка Іваненко (Макутіна) Параска Кузьмівна (1917–2001 рр.), із робітничої сім'ї, усім своїм життям демонстрували взірць високої порядності, людяності, працелюбності, справляючи глибокий позитивний вплив на дітей. Дитячі роки В.В.Іваненка пройшли в селі Булахівці Павлоградського району Дніпропетровської області, де його батько очолював місцевий колгосп «Україна», який саме за головування Василя Івановича став зразковим господарством не тільки в районі, а і в Україні. Мама в цьому ж селі працювала завідувачою дитячим комбінатом.

Вирішальний вплив на формування моральних якостей В.В.Іваненка, визначення параметрів його майбутньої життєвої самореалізації та самоствердження мала, безсумнівно, його сім'я, а також найближче соціокультурне оточення – булахівчани, серед яких найпомітніше місце займала ціла плеяда непересічних, мудрих учителів-професіоналів та інтелектуалів найвищого ґатунку, справжніх майстрів своєї справи – педагогів місцевої Булахівської середньої школи. Закоханість в історію – спочатку як шкільний предмет, а згодом як об'єкт наукових зацікавлень – передалася, очевидно, від директора школи, учителя історії Ю.Г.Махрука.

Багато в чому саме завдяки шкільним вчителям визначився Валентин Васильович із місцем наступного навчання в Дніпропетровському державному університеті, а в ньому за спеціальністю «Історія», хоч батьки наполягали поступати на «модний» тоді фізико-технічний факультет, який багатьох приваблював до себе якоюсь таямничістю, секретністю, причетністю до створення суперновітньої ракетно-космічної техніки. Молодий випускник сільської школи успішно подолав серйозні вступні випробування при надзвичайно гострій конкуренції (25 осіб на місце). Спеціальність «Історія» у Дніпропетровському університеті була до певної міри нова, оскільки набір на неї відновився після тривалої паузи з початку 1950-х рр. лише 1965 р., тобто роком раніше. А до того ж 1966 р. був знаменним в історії освіти ще й тим, що в ньому було відразу 2 випуски із середньої школи – 11-й і 10-й класи.

Роки навчання на історико-філологічному (з 1971 р. – історичному) факультеті (1966–1971 рр.) були періодом занурення в «рідну стихію», адже, у правильності вибору фаху історика В.В.Іваненко не сумнівався ніколи, навіть тоді, коли на початку української незалежності ця професія перестала бути престижною. Атмосферу творчості, високої вимогливості, доброзичливості, науковості створювала на факультеті велика когорта маститих учених, блискучих педагогів, імена яких були добре відомі в Україні та за її межами. Це, перш за все, доктори історичних наук, професори Д.П.Пойда, В.Я.Борщевський, Ф.С.Павлов, кандидати наук, доценти І.Ф.Ковальова, М.Ф.Карпенко, Д.С.Шелест, М.П.Ковальський, В.В.Крутиков, які пізніше стали докторами наук, професорами, а також В.А.Новодрок, Ф.Р.Гольденберг, В.І.Михайлова, О.Ф.Батуріна, І.К.Воропай та ін. Під керівництвом викладача Івана Кириловича Воропая на другому курсі студент Іваненко написав першу дослідницьку роботу для участі у конкурсі студентських наукових творів і посів на всеукраїнському турі друге місце, отримавши диплом Мінвузу України і ЦК ЛКСМУ. По суті, саме тоді у В.В.Іваненка сформувався стійкий інтерес до наукового пошуку, який був підтриманий викладачами, у тому числі молодими, такими, як В.В.Стецкевич, В.І.Шевцов, М.Д.Мартинів.

Особливі слова вдячності висловлює завжди Валентин Васильович на адресу тодішнього аспіранта кафедри історії СРСР і УРСР, пізніше кандидата наук, професора, першого проректора Таврійського національного університету В.Ф.Шарапи, який під час навчання на третьому–четвертому курсах запропонував йому «цілинну» тему – історія модрівського (від МОДР – Міжнародна організація допомоги борцям революції) руху в Україні у 1930-і рр., яка на довгі роки стала центральною, ключовою темою наукових студій молодого історика. Перша публікація в рамках цієї теми «Премія імені Клари Цеткін» була опублікована В.В.Іваненком в дніпропетровській обласній газеті «Зоря» 2 травня 1970 р., коли він був студентом четвертого курсу. А на 5-му курсі (це був справді серйозний успіх) уже з'явилася його стаття у чи не єдиному на той час в Україні профільному науковому, а відтак, найавторитетнішому часописі – «Українському історичному журналі» (1971 р., №3), що була написана у співтворстві з ідейним наставником і учителем В.Ф.Шарапою². До речі, згодом – у 1972 р. і 1975 р. В.В.Іваненком були опубліковані ще 2 статті із напрямку його кандидатської дисертації на сторінках «УІЖ»³.

Одразу після закінчення університету (1971 р. – з відзнакою) В.В.Іваненко вступив до аспірантури на кафедру історії СРСР та УРСР, де успішно навчався в 1971–1974 рр. На кафедрі в той час, завдяки високому професіоналізму і авторитету, уродженій життєвій мудрості завідуючого професора Д.П.Пойди була створена справді творча атмосфера і належні умови для наукового зростання молодих дослідників, дружно «уживалися» фахівці з російської, радянської і української історії аж до виокремлення кафедри історії України в самостійний підрозділ у 1989 р. Під керівництвом декана факультету доцента М.Ф.Карпенка аспірант В.В.Іваненко достроково завершив підготовку і успішно захистив 6 червня 1974 р. у спецраді Дніпропетровського університету кандидатську дисертацію на тему «Діяльність радянської секції МОДР в 1933–1937 рр. (на матеріалах Української РСР)».

Із вересня 1974 р. розпочалася трудова і науково-педагогічна діяльність Валентина Васильовича на рідній кафедрі на посаді викладача. Основний курс – історія України радянської доби – молодий педагог (26 років!) читав на усіх формах навчання (денній, вечірній, заочній), причому на відміну від багатьох колег – українською мовою, що подобалося далеко не всім, а в аудиторії на перших порах взагалі сприймалося, як кажуть, «в багнеті». Та згодом цей синдром було подолано і все стало на свої місця. Тим паче, що й у повсякденному спілкуванні з колегами та студентами В.В.Іваненко користувався здебільшого рідною українською мовою. У 1977–1983 рр. він одночасно був ще й заступником декана історичного факультету з навчальної роботи у професора А.М.Черненка, вихованця Львівського університету, колишнього ректора Дрогобицького і Запорізького педагогічних інститутів, тривала співпраця і дружба з яким багато чого дала В.В.Іваненку і як науковцю, і як управлінцю.

Серйозною школою професійного і життєвого гарту, інструментом кращого пізнання сутнісних рис людини, проникнення в таїни людських взаємовідносин стала для Валентина Васильовича восьмирічна «звільнена робота» у партійному комітеті Дніпропетровського університету, спочатку на посаді заступника секретаря з ідеології (1982–1988 рр.), а в 1988–1991 рр. – секретаря парткому. Професор В.В.Іваненко ніколи не замовчував і не соромився своєї роботи «партноменклатурщика», адже на його переконання на рівні трудових колективів парткоми були не тільки і не скільки ідеологічними осередками, скільки організаційними центрами розв'язання назрілих виробничих і соціальних питань. Саме вони найчастіше ініціювали і виступали безпосередніми організаторами новаторських ідей та починань в інтересах розвитку трудового колективу. Університетський партком за радянських часів – це не чиновники-партократи у класичному розумінні цього слова. В.В.Іваненко разом із колегами чесно виконував, по суті, функції менеджерів, організовуючи спільно із ректоратом усе багатогранне, часом суперечливе, неоднозначне життя університетської громади. Утім, як і в цілому у тогочасному житті. Адже жили й працювали тоді університетські викладачі не у якомусь вакуумі чи на окремому взятому «острові», а в реальній державній і суспільній системі, з її «правилами гри», принципами, цінностями, пріоритетами, причому далеко не гіршого ґатунку, особливо на рівні моралі, етики, духовності...

1991 р., проголошення незалежності України, ліквідація КПРС-КПУ, реорганізація університетських кафедр – усі ці події започаткували новий період, не менш продуктивний, у науковій

кар'єрі В.В.Іваненка. У 1991–1999 рр. – він завідує кафедрою історії СРСР (із 1992 р. – російської історії) із повним обсягом виконання навчально-методичного та наукового навантаження у розмірі ставки, а з 1999 р. і дотепер поєднує завідування своєю рідною кафедрою із успішною діяльністю на посаді проректора з гуманітарних питань та виховної роботи (тепер – проректор із науково-педагогічної роботи) Дніпропетровського університету. У 1991 р. Валентин Васильович стає доктором історичних наук і професором (після успішно захищеної 28 грудня 1990 р. у спеціалізованій ученій раді Інституту історії України АН УРСР докторської дисертації). Темою дисертаційного дослідження було «Становлення і розвиток інтернаціональних зв'язків робітничого класу Радянської України з трудящими зарубіжних країн у 20–30-ті рр.». Офіційними опонентами виступили добре відомі вчені професори І.М.Кулинич, Ю.О.Львунін, В.Ф.Панібудьласка.

Українська незалежність, на думку професора В.В.Іваненка, відкрила шлях до деміфологізації нашої дійсності, дала можливість говорити про все мовою правди, не побоюючись якихось санкцій. Власне, така свобода і є, безумовно, одним із найбільших досягнень незалежності, і в цьому плані його надії та сподівання теж справдилися. Адже тільки правда історії і правда днів нинішніх є запорукою того, що кроки влади, держави, суспільства назустріч кожній окремо взятій людині будуть ставати дедалі реальними і відчутними. А це вже немало.

1990-і рр., були, з одного боку, часом помітної інтенсифікації наукових досліджень професора В.В.Іваненка, започаткування та реалізації ним низки серйозних наукових проектів і програм, таких, приміром, як: «Реабілітовані історією» та «Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі», «Державницькі ідеї в українській суспільно-політичній думці першої половини ХХ ст.», «Радянська державність в Україні: пріоритети і особливості розвитку у ХХ ст.» та ін. Усього за цей період (1991–1999 рр.) було надруковано особисто й у співавторстві близько 150 праць, у тому числі 6 книг, навчальний посібник, два наукових збірники. Найвідомішими широкому загалу стали такі: «Джерело народної дипломатії» (1992 р.)⁴, «Народна трагедія» (1993 р.)⁵, «Повернення із забуття» (1995 р.)⁶, «Очищення правдою (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя)» (1997 р.)⁷.

Професор В.В.Іваненко ініціював та організував у цей час цілий ряд наукових конференцій, зокрема, започатковано і проведено 6 наукових читань з аграрної історії України та Росії (XVIII–XX ст.), присвячених пам'яті професора Д.П.Пойди.

З іншого боку, 1990-і рр. були часом активних публіцистичних студій, своєрідного дисидентства по відношенню до влади. Ось лише деякі промовисті заголовки тих публікацій, які говорять самі за себе: «Наш паровоз вперед летит?», «Социализм и “смутное время”», «На распутье: между прошлым и будущим», «Експеримент на виживання», «Влада і суспільство: протистояння триває». Публіцистична складова життєвої і творчої біографії професора В.В.Іваненка тієї пори, що пов'язана з осмисленням генези, динаміки, особливостей та наслідків трансформаційних процесів у незалежній Україні, виявилася досить виразною та вагомюю і об'єктивно не могла не позначитися на його світоглядних та професійних знаннях. Варто погодитися із його глибоким переконанням у тому, що для історика-науковця (та й усіх фахівців суспільствознавчого профілю) це дуже важливо, оскільки у такий спосіб безпосередньо долучається до глибинних основ життя свого народу сьогодні, його нагальних потреб та проблем, а відтак, починаєш краще відчувати і розуміти його минуле. Погляди професора В.В.Іваненка на роль історії у формуванні духовності українського народу, кращих моральних якостей людини знайшли підтримку колег і є актуальними ще й сьогодні⁸.

Своє 60-річчя професор В.В.Іваненко зустрів справді у розквіті творчих сил. І це не банальні слова, що звично лунають у ювілейних реляціях. Про далеко невичерпний потенціал ученого свідчать його фундаментальні роботи останніх років. Основний науковий напрямок – соціально-політична історія України ХХ ст., теоретико-методологічні та історіографічні аспекти її дослідження. Професор В.В.Іваненко є автором понад 350 наукових друкованих праць. 2002 р. опублікував монографію «Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства» (у співавторстві з Р.К.Терещенком, Л.Л.Прокопенком), у 2003 р. – «Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі», у 2006 р. – «Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону» (співавтор І.В.Іщенко) та «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології» (співавтор В.К.Якунін). Проблеми історіографії Другої світової війни та участі у ній українського народу, не дивлячись на політичну гостроту та кон'юнктуру залежності, стали предметом не тільки історіографічних, а й історіософських роздумів В.В.Іваненка. Цьому присвячені його роботи – «Образ війни у масовій свідомості: Велика Вітчизняна війна в осягненні посттоталітарного українського суспільства» (2006 р.), «Феномен Другої світової війни і метаморфози еволюції його пізнання в сучасному українському соціумі» (2006 р.), «Великая Отечественная война в интерпретации современного “украиноцентризма”» (2007 р.). Хоч більшість висновків В.В.Іваненка з питань методології історії Другої світової війни піддаються критиці з боку колег-істориків, усе ж він демонструє зразки відданості власній позиції як ученого і громадянина, сприяючи тим самим утвердженню в Україні багаторакурсного погляду на власну історію, запереченню єдиного (офіційного) тлумачення минувшини.

Професор В.В.Іваненко підготував 1 доктора історичних наук (професор А.І.Голуб) та 15 кандидатів. Є головою докторської спецради з історичних наук та член кандидатської з політичних

наук. За вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців, плідну наукову, організаторську та громадську діяльність йому присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (1998 р.). Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2003 р.) та медаллю «За заслуги перед містом» (2003 р.), численними грамотами та подяками. Валентин Васильович обраний дійсним членом Української академії історичних наук (з 1991 р.), Міжнародної академії соціальних технологій та місцевого самоврядування (Москва, з 2000 р.), Академії наук вищої школи України (з 2007 р.).

¹ *Тронько П.Т.* Вікно в історію. Про Валентина Іваненка та його книгу // У кн.: Іваненко В.В. Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі. – Дніпропетровськ, 2003. – С.5.

² *Шарапа В.Ф., Іваненко В.В.* З історії відзначення ювілеїв Паризької комуні на Україні // Укр. іст. журн. – 1971. – №3. – С.37–39.

³ *Іваненко В.В.* З досвіду діяльності Української організації МОДР у зміцненні інтернаціональних зв'язків із трудящими зарубіжних країн (1933–1937 рр.) // Укр. іст. журн. – 1972. – №11. – С.71–76; *Його ж.* Діяльність організації МОДР Української РСР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933–1937 рр.) // Укр. іст. журн. – 1975. – №5. – С.61–70.

⁴ *Іваненко В.В., Голуб А.І.* Джерело народної дипломатії: Міжнародні зв'язки трудящих України в 20–30-ті роки: Монографія. – Дніпропетровськ, 1992. – 160 с.

⁵ Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині. – Дніпропетровськ, 1993. – 84 с.

⁶ *Іваненко В.В., Голуб А.І., Ченцов В.В.* Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ, 1995. – 165 с.

⁷ *Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А.* Очищення правдою (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя): Монографія. – К., 1997. – 208 с.

⁸ *Іваненко В.В., Удод О.А.* Рядки історії не бліднуть, не вмирають... // Зоря. – 1996. – 23 січня; *Їх же.* До злагоди і єднання нас кличе здоровий глузд // Джерело. – 1996. – №3–5. – 24–31 січня; *Їх же.* Чи застаріло почиття патріотизму // Зоря. – 1996. – 8 травня.

НОВІ КНИГИ

Архіви України: Путівник. – К.: Держкомархів України, 2007. – 184 с.

Бойко О.

Формування території української незалежної держави в діяльності Української Центральної Ради (1917–1918 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 63 с.

Бурмило І.

Історія церкви. – Чернівці: Книги – XXI, 2007. – 424 с.

Веденєєв Д.В.: Бібліографічний покажчик праць. – К.: Національна академія СБУ, 2007. – 20 с.

Веденєєв Д.В.

Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки. – К.: Національна академія СБУ, 2007. – 261 с.

Веселова О.

З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодомору в Україні (АДГУ) 1933. – К.: Асоціація дослідників голодоморів в Україні, 2007. – 139 с.

Вечерський В.В.

Монастирі та храми Путивльщини. – К.: Техніка, 2007. – 165 с.

Гай-Нижник П.

Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – К., 2006. – 303 с.

Гай-Нижник П.

Український державний банк: історія становлення: Док. і матеріали (1917–1918 рр.). – К., 2007. – 340 с.

Гуржій О.

Український хутір XV–XVIII ст.: Історичний нарис. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 82 с.

Дашкевич Я.

Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., випр. й доп. – Л.: Піраміда, 2007. – 808 с.

Дильонгова Г.

Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з польської М.Кірсенка. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 223 с.

- Дослідження світової політики:** Зб. наук. пр. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007. – Вип.38. – 316 с.
- Енциклопедія Львова.** – Л.: Літопис, 2007. – Т.1. – 656 с.
- Енциклопедія сучасної України.** – К.: НАН України, Наук. тов. ім. Шевченка, 2006. – Т.6: Го – Гю. – 712 с.
- Завальнюк О.М.**
Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – 452 с.
- Завальнюк О.М.**
Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.
- Імена України 2007:** Біографічний енциклопедичний словник. – К.: Фенікс, 2007. – 624 с.
- Киркевич В.Г., Віроцький В.Д.**
Гетьманська столиця Батурин. – К.: Техніка, 2007. – 192 с.
- Коваленко В.П., Коваленко О.Б., Ясновська Л.В.**
Кафедра історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2005. – 188 с.
- Коваленко С.**
Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – К.: Стікс-Ко, 2007. – Т.1. – 376 с.
- Ковчег.** Науковий збірник із церковної історії. – Л.: Місіонер, 2007. – Число 5. – 452 с.
- Корольов Г.**
Федералізм Михайла Грушевського кінця ХІХ – початку ХХ ст.: спроба реконструкції. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 98 с.
- Кук В.**
Колгоспне рабство. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2005. – 264 с.
- Культурне життя в Україні:** Західні землі. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. – Т.ІІІ. – 856 с.
- Лисенко С., Чернецький Є.**
Правобережна шляхта (кінець ХVІІ – перша половина ХІХ ст.): Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній. – Вид. 2-ге, виправл. та допов. – Біла Церква: Пшонківський О.В., 2007. – 448 с.
- Міжнародні зв'язки України:** наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр., заснований 1991 р. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.16. – 336 с.
- Міхновський М.**
Самостійна Україна: Справа української інтелігенції. – К.: МАУП, 2007. – 352 с.
- Магістеріум.** – К.: Вид. дім «КМ академія», 2007. – Вип.26: Культурологія. – 82 с.
- Марков Є.**
Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи. – К.: Темпора, 2007. – 584 с.
- Махорін Г.Л.**
Голодомор 1932–1933 рр.: внутрішня війна в умовах загрози зовнішньої. – Житомир: Волинь, 2007. – 44 с.
- Наукові записки.** – К.: ІПіЕНД, 2006. – Вип.32. – 482 с.
- Наукові записки.** – К.: ІПіЕНД, 2007. – Вип.33. – 474 с.
- Наукові записки:** Курасівські читання – 2006. – К.: ІПіЕНД, 2007. – Вип.34. – 442 с.
- Наукові записки.** – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – Т.49: Теорія та історія культури. – 122 с.
- Огієнко І. (митрополит Іларіон)**
Українська церква. – К.: Наша культура і наука, 2007. – 408 с.
- Освіта, наука і культура на Поділлі:** Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т,

2006. – Т.8: Матеріали четвертого круглого столу. – 456 с.
- Південний архів: Історичні науки.** – Херсон: ХДУ, 2007. – Вип. XXIV. – 234 с.
- Південний архів: Історичні науки.** – Херсон: ХДУ, 2007. – Вип. XXV. – 288 с.
- Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Моногр.** – К.: НІСД, 2007. – 396 с.
- Похилевич Л.**
Краєзнавчі праці. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2007. – 342 с.
- Прибєга Л.В.**
Дерев'яні храми Українських Карпат. – К.: Техніка, 2007. – 163 с.
- Приймак В.В., Осадчий Є.М.**
Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст.: (історико-археологічні нариси). – Полтава: Більськ, 2006. – 72 с.
- Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.** / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.2. – 258 с.
- Рожко В.**
Відродження Української православної церкви на Волині 1917–2006 рр.: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 348 с.
- Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950).** – К.: ПП Сергійчук, 2007. – Т.2. – 584 с.
- Скарбниця української культури: Зб. наук. пр.** – Чернігів: Черніг. іст. музей ім. В.В.Тарновського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2007. – Вип.8. – 310 с.
- Сосса Р.І.**
Історія картографування території України: Підручник. – К.: Либідь, 2007. – 336 с.
- Сосса Р.**
Картографування території України: від найдавніших часів до 1941 р.: Бібліографічний покажчик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 249 с.
- Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр.** На пошану історика, джерелознавця, історіографа, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярослава Калакури з нагоди 70-річного ювілею / Відп. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Число 14. – 455 с.
- Стельникович С.**
Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: Історичний нарис. – Житомир: Житомирська обл. друкарня, 2007. – 217 с.
- Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку.** – К.: ІІІЕНД, 2007. – 555 с.
- Тинченко Я.**
Офіцерський корпус армії Українського Народної Республіки (1917–1921). – К.: Темпора, 2007. – Кн.1. – 535 с.
- Тоїчкін Д.**
Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження. – К.: Стило, 2007. – 368 с.
- Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р.** – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. – 581 с.
- Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій.** – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.7. – 412 с.
- Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.** – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
- Україна: Хронологія розвитку.** – К.: КВІЦ, 2007. – Т.І: З давніх часів до пізньої античності. – 544 с.
- Українське козацтво чинник консолідації українського народу: Матер. конфе-**

ренції. – К.: Рада Українського козацтва, 2007. – 213 с.

Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: Матеріали до бібліограф. покажчика. – Л.; Луцьк: Волинська книга, 2007. – 108 с.

Фюре Ф.

Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті. – К.: Дух і літера, 2007. – 810 с.

Ханко О.

Мислитель. – К.: Видавець О.Ханко, 2006. – 190 с.

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Одеса: Фенікс, 2007. – Вип.2. – 200 с.

Чухліб Т.

Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.

Шугасєва Л.

Православне сектантство в Україні: особливості трансформації: Моногр. – Рівне: Вид-во О.М.Зень, 2007. – 320 с.

Юрій Анатолійович Пінчук: Біобібліогр. До 70-річчя від дня народження / Відп. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 64 с.

Яворницький Д.

Твори. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2006. – Т.8. – 439 с. (Історія, краєзнавство, археологія)

Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

ARTICLES

On 90th Anniversary of UNR Formation

V e r s t i u k V. F. Political Struggle for Power in Ukrainian National Republic during the First Months of its Proclamation	4
B o i k o O. D. Problem of Defining of the Borders of Ukraine during the Period of Central Rada	31
S k a l ' s ' k y i V. V. Image of Central Rada in Consciousness of Peasantry on the Initial Stage of Ukrainian Revolution	46
H a i - N y z h n y k P. P. National Ministry of Finance of UNR: Problems of Formation (January–April 1918)	59
S o l d a t e n k o V. F. New Tendencies and Relevant Problems of Historiographic Assimilation of Revolution Period Processes of 1917–1920 in Ukraine	75

On the 150th Anniversary of D.I.Bahalii's Birth

B o h d a s h y n a O. M. (<i>Kharkiv</i>). Sloboda Chronicler of the History of Ukraine D.I.Bahalii	88
H e r a s y m e n k o N. O. Letters of D.I.Bahalii: from Epistolary Heritage of O.M.Lazarevs'kyi	113

B i l o u s N. O. Concerning the Question of Intoduction of Magdeburg Law in Kyiv	123
S k r z h y n s ' k a M. V. Shipping Routes of Olvia Ships	135
L a v r i n e n k o N. P. (<i>Cherkasy</i>). Medvediv Mykolaiv Monastery: from First Traces till XXI Cent.	141
R e e n t O. P. Ukrainian-Belarus' Relations in XIX – the Beginning of XX Centuries: Period of Formation	161

M E T H O D O L O G Y . H I S T O R I O G R A P H Y . S O U R C E S

K o l e s n y k I. I. Intellectual Community as a Method of Legitimizing of Cultural History of Ukraine. XIX Century	169
S i n k e v y c h Ye. H. (<i>Kherson</i>). Place of Kraków Historical School in Polish Historiography of the Second Half of XIX–XX Cent.	194
N o v i k o v S. Ye. (<i>Minsk, Republic of Belarus</i>). Byelorussia during the Years of World War I in German Historical Source Studies	202

B O O K R E V I E W S

P y r i h R. Ya. Memorial Studies in Ukraine: Theory and Practice	213
I l ' i u s h y n I. I. Brzoza Cz., Sowa A. L. History of Poland of 1918–1945	216
K o v a l ' c h u k O. O. V.Makar. Social and Political Integration of Ukrainians in Polyethnic Society of Canada	219
B l a n u t s a A. V., V a s c h u k D. P. Monarch's Court in the History of Russia of XV–XVII Centuries	221
K a z ' m y r c h u k H. D. O. Kiian. Volodymyr Antonovych: Historian and Founder of «Kyiv Historical School»	223

C H R O N I C L E S O F L I F E

S v i t l e n k o S. I., M y r o n c h u k V. D., B o b y l i e v a S. Y. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). International Scientific Conference «Germans of Ukraine and Russia in Conflicts and Compromises of XIX–XX Centuries»	225
P o p o v a T. M., P r y h a r i n O. A. (<i>Odesa</i>). X International Scientific Conference «Bulgarians in Northern Black Sea Littoral»	226
D m y t r u k V. I. International Scientific Conference «Soviet Union, Austria and International Crisis of 1968»	229
T r o n ' k o P. T. 50 Years after Foundation of Main Editorial Office of «Ukrainian Soviet Encyclopedia»	231
U d o d O. A. On 60th Anniversary of Birth of Doctor of Historical Sciences Professor V.V.Ivanenko	233

N e w p u b l i c a t i o n s	236
-------------------------------------	-----